

СТАРИНАР

На корицама: Азијатски коринтски капител, Сремска Митровица
Фото: Слободан Максић

Sur la couverture: Le chapiteau corinthien asiatique, Sremska Mitrovica
Photo: Slobodan Maksić

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД
INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BELGRADE

UDK 902/904 (050) ISSN 0350–0241
СТАРИНАР LIX/2009, 1–252, БЕОГРАД 2010.

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BELGRADE

STARINAR

Nouvelle série volume LIX/2009

BELGRADE 2010

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

СТАРИНАР

Нова серија књига LIX/2009

БЕОГРАД 2010.

СТАРИНАР
Нова серија књига LIX/2009

ИЗДАВАЧ

Археолошки институт
Кнеза Михаила 35/IV
11000 Београд, Србија
e-mail: institut@ai.sanu.ac.rs
Тел. 381 11 2637191

УРЕДНИК

Славиша Перић, *директор Археолошкој институту*

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Милоје Васић, *Археолошки институт, Београд*
Растко Васић, *Археолошки институт, Београд*
Нојел Дивал, *Универзитет Сорбона, Париз*
Слободан Душанић, *Српска академија наука и уметності, Београд*
Бојан Ђурић, *Универзитет јубљана, Јубљана*
Филозофски факултет, Јубљана
Васил Николов, *Национални археолошки институт и музеј, Бугарска академија наука, Софија*
Ивана Поповић, *Археолошки институт, Београд*
Марко Поповић, *Археолошки институт, Београд*
Никола Тасић, *Српска академија наука и уметності, Београд*

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ

Оливера Илић, *Археолошки институт, Београд*

ПРЕВОД

Марина Адамовић-Куленовић
Мирјана Вукмановић

ГРАФИЧКА ОБРАДА
Данијела Парацки
D_SIGN, Београд

ШТАМПА
АЛТА НОВА, Београд

ТИРАЖ
1000 примерака

СЕКУНДАРНА ПУБЛИКАЦИЈА
COBISS
SCIndeks

STARINAR
Nouvelle série volume LIX/2009

EDITEUR

Institut archéologique
Kneza Mihaila 35/IV
11000 Belgrade, Serbie
e-mail: institut@ai.sanu.ac.rs
Tél. 381 11 2637191

RÉDACTEUR

Slaviša Perić, *directeur de l'Institut archéologique*

COMITÉ DE RÉDACTION

Miloje Vasić, *Institut archéologique, Belgrade*
Rastko Vasić, *Institut archéologique, Belgrade*
Noël Duval, *Université Paris Sorbonne, Paris IV*
Slobodan Dušanić, *Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade*
Bojan Đurić, *Université de Ljubljana, Faculté des Arts, Ljubljana*
Vasil Nikolov, *Institut archéologique national et Musée, Académie bulgare des sciences, Sofia*
Ivana Popović, *Institut archéologique, Belgrade*
Marko Popović, *Institut archéologique, Belgrade*
Nikola Tasić, *Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade*

SECRÉTAIRE DE RÉDACTION

Olivera Ilić, *Institut archéologique, Belgrade*

TRADUCTION

Marina Adamović-Kulenović
Mirjana Vukmanović

RÉALISATION GRAPHIQUE
Danijela Paracki
D_SIGN, Belgrade

IMPRIMEUR
ALTA NOVA, Belgrade

TIRAGE
1000 exemplaires

PUBLICATION SECONDAIRE
COBISS
SCIndeks

Часопис је објављен уз финансијску помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

Cette périodique a été publié avec le concours du Ministère des science et techniques de la République de Serbie

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

Растко Васић	Сто двадесет пет година Старинара	7
ЧЛАНЦИ – ARTICLES		
Adam Crnobrnja, Zoran Simić Marko Janković Адам Црнобрња, Зоран Симић, Марко Јанковић	Late Vinča Culture Settlement at Crkvine in Stubline	9
	Касновинчанско насеље на Црквинама у Стублинама	25
Miloš Spasić Милош Спасић	Vinča – Belo Brdo: Vernissages of Eneolithic Belgrade and its Vicinity I . . . . . Винча – Бело Брдо: вернијасажи енеолитског Београда и околине I	27 40
Александар Капуран Aleksandar Kapuran	О утицајима Ватина и Вербичоаре на налазима гамзиградске културне групе . . . . . On the Influence of Vatin and Verbicioara Cultures in the Finds of the Gamzigrad Cultural Group	53 63
Мирко Пековић, Емилија Пејовић Mirko Peković, Emilija Pejović	Бронзанодобно насеље у порти манастира Градац . . . . . Bronze Age Settlement in Churchyard of Gradac Monastery	71 83
Александар Булатовић Aleksandar Bulatović	Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са kraја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву . . . . . Origin and Distribution of Slightly Biconical Bowls with Facetted or Channelled Rim from the End of Bronze and the Beginning of Iron Ages on the Balkan Peninsula	89 108
Растко Васић Rastko Vasić	Белешке о Гласинцу – хронологија кнежевских гробова . . . . . Notes on Glasinac – the Chronology of Princely Graves	109 117
Andreja Maver, Harald Müller, Igor Rižnar Андреја Мавер, Харалд Милер, Игор Рижнар	Roman Capitals from Sirmium (Sremska Mitrovica, Serbia) . . . . . Римски капители Сирмијума (Сремска Митровица, Србија)	119 148
Miroslav Vujović Мирослав Вујовић	A Newly-discovered Roman Altar from Surčin . . . . . Нови римски жртвеник из Сурчина	149 157

Vojin Nedeljković Војин Недељковић	The Case of ILBulg 248: A la recherche des noms perdus ..... Епитаф ILBulg 248: У потрази за изгубљеним именима	159 173
Драгана Грбић Dragana Grbić	Из епиграфске баштине античке Доклеје: један натпис посвећен Neptuno periculorum Absolutori ..... Inscription Dedicated to Neptune from the Territory of Ancient Doclea	175 180
Damien Glad Дамијен Глад	L'état central et le ravitaillement des garnisons frontaliers (284–641 ap. J.-C.) ..... Централизована држава и снабдевање пограничних гарнизона (284–641. н. е.)	181 190
Војислав Кораћ Vojislav Korać	Архитектонски украс у камену између антике и ране Византије, у остацима града Дукље (Doclea) ..... La decoration de pierre en relief entre le Bas Empire et les debuts de Byzance dans les vestiges de la cite de Duklja (Doclea)	191 198
Александра Филиповић Aleksandra Filipović	Хипотеза о пројектовању унутрашњег простора цркве Ђурђеви ступови ..... L'ipotesi sulla progettazione dello spazio della chiesa Đurđevi stupovi	221 236
Branislav Cvetković Бранислав Цветковић	Two Medieval Swords from the Regional Museum in Jagodina ..... Два средњовековна мача из Завичајног музеја у Јагодини	237 246
КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS		
Растко Васић	Anthony Harding, WARRIORS AND WEAPONS IN BRONZE AGE EUROPE, Archaeolingua, Series Minor 25, Ed. Erzsebet Jerem, Budapest 2007.....	247
Растко Васић	Jens Martin, DIE BRONZEFAESSE IN MECKLENBURG- VORPOMMERN, BRANDENBURG, BERLIN, SACHSEN-ANHALT, THUERINGEN UND SACHSEN. Prahistorische Bronzefunde (PBF) II,16. Franz Steiner Verlag Stuttgart 2009.....	248
Предраг Медовић	Tibor Kemenczei, STUDIEN ZU DEN DENKMALERN SKYTHISCH GEPRAGTER ALFOLD GRUPPE (Inventaria Praehistorica Hungariae), Budapest 2009	249
Снежана Ферјанчић	Людмил Фердинандов Вагалински, КРЪВ И ЗРЕЛИЩА. СПОРТНИ И ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ В ЕЛИНИСТИЧЕСКА И РИМСКА ТРАКИЯ/BLOOD AND ENTERTAINMENTS. SPORTS AND GLADIATORIAL GAMES IN HELLENISTIC AND ROMAN THRACE, София 2009.....	250

СТО ДВАДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА СТАРИНАРА

ВРЕМЕ ЛЕТИ. Чини се да је било јуче када смо у Клубу Српске академије наука обележавали стогодишњицу излажења *Старинара*, када су своје беседе том приликом изговорили Дејан Медаковић, Мирјана Ђоровић-Љубинковић и Мирослава Мирковић, и када је изашла у тврдом повезу 35 свеска нове серије *Старинара*, посвећена овом јубилеју. У њој су објављени пригодни текстови који су се односили на уређивачку политику *Старинара* током једног века, на његове уреднике, Михајла Валтровића, Милоја М. Васића, Николу Вулића и Владимира Петковића, и, што је можда најзначајније, на улогу коју је овај часопис имао у српској археологији, праисторијској, античкој и средњовековној.

Отада је прошло двадесет пет година.

За оне који немају при руци тај број *Старинара*, који се иначе све теже налази, поновимо укратко.

Старинар, најстарији српски археолошки часопис, стар и за европске оквире, појавио се 1884 године и излазио до 1895 под уредништвом Михајла Валтровића, онда, после прекида од десет година, наставио је да излази од 1906 до 1911 (нови ред) под уредништвом Михајла Валтровића и Милоја Васића, затим, после Првог светског рата, од 1922 до 1940 (трећа серија), под уредништвом Николе Вулића и Владимира Петковића, и коначно, после Другог светског рата, од 1950 до данас (нова серија) под уредништвом Владимира Петковића, Бурђа Бошковића и следећих дејствујућих директора Археолошког института, којима је на том положају аутоматски припадала и функција уредника. Прве три серије *Старинара* издавало је Српско археолошко друштво, док је четвртој издавач био Археолошки институт. С времена на време се чују приговори што Српско археолошко друштво не издаје *Старинар* и даље, чак и замерке Институту због тога, но промену издавача су диктовале околности у којима се српска археологија у то време налазила. Ако је Друштво осамдесетих година XIX века било основно језgro свих археолошких збивања код нас и ако је све до Другог светског рата имало некакву кохезиону снагу, оно је у ратном вихору престало да постоји и обновљено је тек двадесетак година касније. Потреба за поновним покретањем *Старинара* се јавила знатно раније и било је логично да његов издавач буде новоосновани Археолошки институт, који је у то време окупио око себе све оно што се бавило археологијом и био главни покретач и организатор археолошке активности у Србији. Што то није остао, и поред значајне улоге коју је имао и има у српској археологији, опет треба захвалити околностима, у којима се чинило оно шта се могло а не шта се хтело и планирало. Ипак, треба истаћи да је Институт обавља и обавља улогу издавача *Старинара* и поред ситних пропуста који су се при том дешавали. До сада је објављено педесет девет а у припреми је и шездесет том нове серије.

У досадашњих 96 бројева (свезака је било мање јер је објављено неколико двоброја) изглед *Старинара* је пратио графичке тенденције времена у коме је излазио, па три прве серије одражавају тадашња схватања и трендове у издаваштву. После Другог светског рата, различите оскудице, пре свега хартије, довеле су до појаве једног *Старинара* гломазних димензија, који данас можда делује веома учено, али је прилично неспретан за руковање. Тада облик је промењен од 17 броја нове серије, *Старинар* је постао мањи и манипулативнији, али му је изглед био некако скроман и сиромашан. Тек од броја 36 дизајн се мења из основа и постаје савременији, док је од броја 50 величина часописа нешто

повећана а дизајн донекле изменјен. Довољно да корицама привуче пажњу читача, али не толико да изгуби свој научни карактер.

Старинар је све време пратио збивања у нашој археологији и готово све од важности забележено је на овај или онај начин на његовим страницама. Може се слободно рећи да је оно што се догађало са *Старинаром* и са његове четири серије, представљало непосредан одраз онога што се збивало у српској археологији. Прва серија *Старинара* појавила се у претпоследњој деценији XIX века, одмах по оснивању Српског археолошког друштва, које га је покренуло, у време када је археологија као предмет стала да се изучава на Великој школи, када су начињени први кораци у правцу формирања археологије као научне дисциплине, у периоду несумњивог ентузијазма, када је било потребно бити и праисторичар и античар и средњовековац и архитекта и историчар уметности, па су Валтровић и остали археолошки посленици то заиста и били. То се види и по карактеру и садржају те прве серије, који је био веома разноврстан, требало је рећи много, није се знало шта ће се пре. Онда је уследио, како се чини, један период слабљења интереса за старине, затим нови покушаји буђења тог интереса и покретање друге серије у првој деценији прошлог века, коју је водио Милоје Васић, у којој се у садржају чисто археолошка компонента већ више запажа. Још увек недовољно јасно одређен однос археологије према историји уметности између два рата очituје се у трећој серији, за коју се може рећи да је била археолошка колико и историјско-уметничка, једним делом и из објективних разлога – недостатка професионалног археолошког кадра, нових истраживања и новог материјала. Тада карактер имају из истих разлога и први бројеви четврте серије, али се убрзо затим ситуација мења, долази до новог полета и подстицаја за рад на археологији у Србији, нове генерације археолога завршавају студије на Београдском универзитету и добијају намештење у новооснованим музејима, који организују бројна ископавања. То се одражава и у садржају *Старинара* који се такође мења, археологија почиње да доминира, при чему се успоставља равнотежа између праисторијског, античког и средњевековног периода, која се одржава и данас. Кроз *Старинар* су се одразиле, нажалост, и године рата и хаоса кроз које смо прошли крајем прошлог века, што је резултирало у једном броју различитих омашки, које смо већ поменули.

Међутим, упркос свему томе или баш због свега тога шта је *Старинар* доживео и проживео, без обзира ко га је издавао и ко га сада издаје, он је био и остао један од стубова српске археологије, као што је био и остао највећим делом свог постојања озбиљан и строг, али истовремено добронамеран и отворен, како за наше и стране ауторитете из реномираних археолошких установа, тако и за младе археологе из малих и забачених музеја, једном речју за све који имају да саопште нешто ново, занимљиво и научно документовано.

Са ово неколико речи хтели смо да подсетимо читаоце *Старинара* и археологе у Србији и ван ње да је наш часопис напунио 125 година, да то треба забележити и пожелети му да настави да излази и даље још много година, а истовремено му помоћи да на том путу савлада и превазиђе све тешкоће и искушења, као што је то чинио и до сада.

Надајмо се да ће и бити тако.

Расмирко ВАСИЋ

ADAM CRNOBRNJA, Belgrade City Museum, Belgrade
ZORAN SIMIĆ, Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, Belgrade
MARKO JANKOVIĆ, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Archaeology, Belgrade

LATE VINČA CULTURE SETTLEMENT AT CRKVINE IN STUBLINE

(household organization and urbanization in the Late Vinča culture period)

UDC: 903.4"634"(497.11)

DOI: 10.2298/STA0959009C

Preliminary communication

e-mail: ancrnobra@ gmail.com

Received: January 25, 2009

Accepted: May 4, 2009

Abstract. – The site Crkvine is situated in the vicinity of the village Stubline in the borough of Obrenovac around 40 km to the southwest of Belgrade (Serbia). In the first section of this work we present the comprehensive report about the investigations carried out so far. The geomagnetic prospection undertaken from 2006 to 2008 covered an area of 32,400 square meters and the obtained results indicate the existence of around 100 houses built in rows around the rather large open areas as well as the trenches surrounding the settlement. The investigations of the house 1/2008 dating from the Vinča culture D–2 period yielded in addition to the data concerning its interior organization also a unique find of the group of 46 figurines with 11 models of miniature tools. In the second section of this work we discuss the prospects, which future investigations of this site and its environment could provide concerning the study of the social organization in the very end of the Vinča culture.

Key words. – Neolithic, Vinča culture, settlement, house, geomagnetic investigations, group of figurines, altar, Stubline, Obrenovac.

The site Crkvine is situated in the vicinity of the village Stubline, borough of Obrenovac, around 40 km to the southwest of Belgrade (Serbia). It is located on a small elevation around 500 meters long and 380 meters wide in the west and to 130 meters in the east ($44^{\circ}33.765'N$; $20^{\circ}7.703'E$, elev. 112 m) (Fig. 1) The elevation is surrounded from the north and south by the brooks, which meet under its southeast end while the depression of elliptical shape (80 x 30 m) makes the western boundary of the site. When this site has been previously mentioned in literature it was estimated that it covers an area around 60 ha,¹ while it actually covers an area of around 16.5 ha. The terrain where the settlement is situated belongs geologically to the category of the highest river terrace and it is at the very edge of somewhat higher plateau of the Drenski Vis consisting of

deluvial-proluvial deposits. Along the edge of this very plateau have been recorded, besides Crkvine, four more sites with the latest horizon dating from the Late Vinča culture period: the site Jasenje is located 8 km to the west,² site Šarena Česma is 2 km to the northeast,³ around 4 km to the north is Novo Selo⁴ and the site Djurića Vinogradri is 5 km to the northwest⁵ (Fig. 2). Until few decades ago the mentioned plateau was surrounded from the north and the northwest by the swamps connected with

¹ Ристић-Опаћић 2005, 84.

² Todorović 1967b.

³ Црнобрња 2005, 77.

⁴ Todorović 1970.

⁵ Todorović 1969.

* The article results from the project: *Archaeological material – the basis for research of cultural continuity in prehistoric and Roman period in Serbia* (no 147041) funded by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Fig. 1. Location of the site (segment of topographic map, 1:50,000)

Сл. 1. Позиција локалиштејта (исечак са топографске секције 1:50 000)

the Sava River while its eastern boundary was the Tamnavna River, i.e. the swamps resulting from the flooding of the river and its smaller tributaries.

HISTORY OF INVESTIGATIONS

The Belgrade City Museum conducted small-scale test trench excavations at Crkvine in 1967 and already then it has been concluded that this site offers unique opportunities for the study of architecture and urbanization of the Vinča culture settlements.⁶

The Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade (hereafter Institute) and the Belgrade City Museum (hereafter Museum) had undertaken the test trench archaeological excavations in the end of summer 2006 in order to verify the information concerning the existence of the medieval church and to identify the character of already recorded Late Vinča culture settlement.⁷ The area of around 50 square meters has been investigated, the remains of medieval church have not been encountered but the sections of two well-preserved Late Vinča structures have been discovered. Considering that financial resources did not make possible the investigation of the complete structures we gave up the destructive methods of investigations and started planning the detailed prospection of the entire site.

The detailed surface survey of the site Crkvine has been carried out in November 2006 in cooperation with

The Archaeological Collection of the Faculty of Philosophy in Belgrade, the Institute and the Museum. The character of the surface finds and the situation encountered during the site survey indicated the existence of large and well-preserved Late Vinča settlement, so the geophysical investigations of the western periphery of the settlement have started in December 2007. The area of 16400 square meters has been investigated by geomagnetic survey and the map of investigated zones has been obtained indicating possible features.⁸

INVESTIGATIONS IN 2008

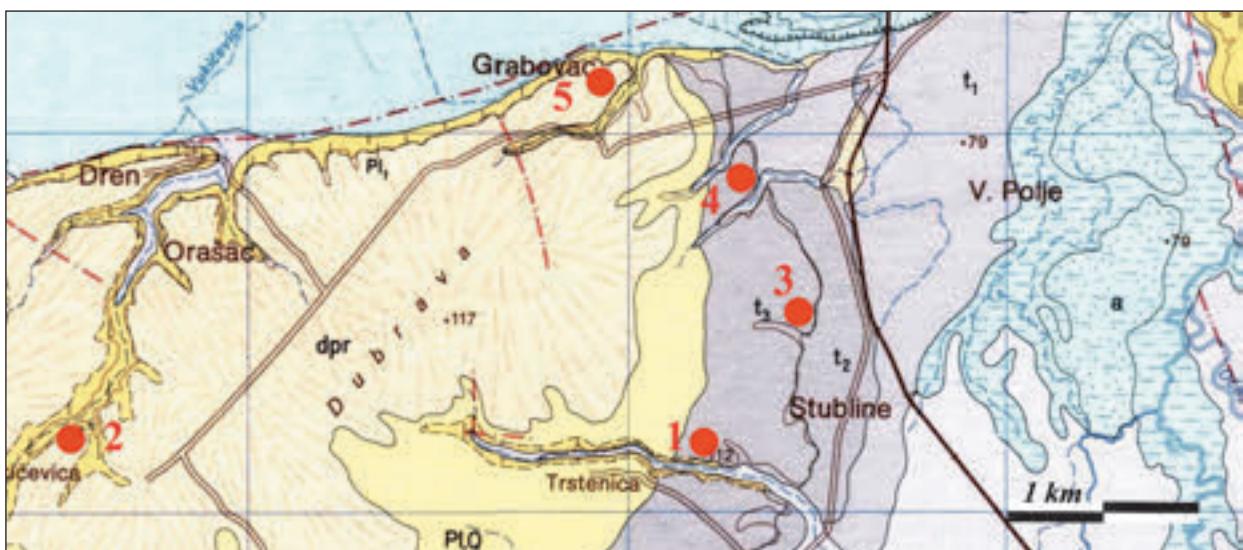
The geomagnetic investigations continued in the autumn of 2008 and on that occasion another 16,400 square meters have been surveyed thus reaching 32800 square meters in total, which is around 20% of the entire site (Fig. 3).⁹

⁶ Todorović 1967a, 18

⁷ Симић Јанобрђа 2008.

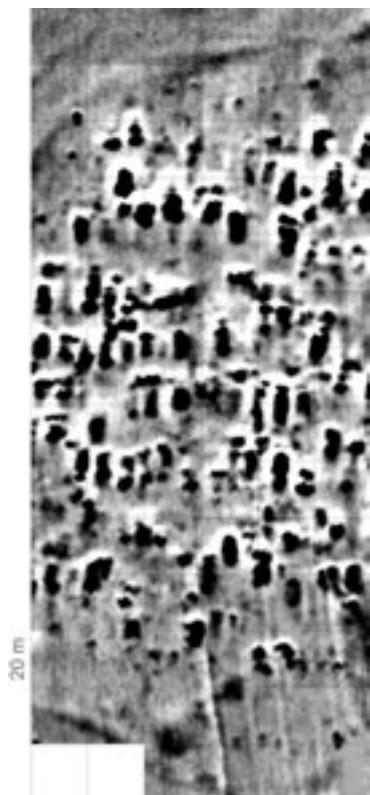
⁸ Crnobrnja, Simić, in print.

⁹ The geomagnetic prospection was carried out by the geologists Vladimir and Jelena Miletic from the Center for New Technologies Viminacium. The magnetometer-gradiometer GSM 19gw (of Canadian manufacture) and GPS total station TRIMBLE 5800 (of American manufacture) have been used.

Fig. 2. Location of Late Vinča culture sites at Drenski Vis: 1) Crkvine; 2) Jasenje; 3) Šarena Česma; 4) Novo Selo; 5) Đurića vinoigradi (geological map 1:100,000)

Сл. 2. Позиције позновинчанских локалитета на Дренском вису: 1) Црквина; 2) Јасенје; 3) Шарена чесма; 4) Ново село; 5) Ђурића винојради (датој на геолошкој подлози 1:100 000)

Fig. 3. Geomagnetic reading of the site western periphery (280 m x 120 m)

Сл. 3. Геомагнетни снимак западне периферије локалитета (280 x 120 m)

The north and south boundary of the settlement has been established on the basis of the geomagnetic anomalies. At the northeastern side where the terrain is sloping less the settlement boundary is suggested by the anomaly indicating double trench, while at the steeper southwestern side the boundary is indicated by the anomaly suggesting the existence of one trench. The greatest width of the settlement between the trenches is 265 meters but according to the direction of the trenches somewhat larger width could be expected towards the east, i.e. the central zone of the settlement. Just 120 meters of the 500 meters of the complete length of the settlement established on the basis of the surface finds of the artifact and daub have been investigated by the geomagnetic prospection.

By comparing the intensity of the geomagnetic anomalies (verified by the excavations in three situations) and their dimensions it is possible to assume the existence of the remains of 103 houses within the investigated area.¹⁰ The most of the structures were longitudinally oriented in the north-northeast – south-southwest direction. The supposed houses are arranged in many regular rows extending in the northwest-southeast direction.

¹⁰ When defining the anomalous zones as houses the structures with anomalous values over 8 nT and over 6 meters long have been taken into consideration.

Fig. 4. Structure ground plan during excavations, from the north

Сл. 4. Основа објекта у току ископавања, снимљено са севера

The rows consists of groups of 5 to 12 structures with longer sides parallel to each other and the distance between them is rather small (space between the houses in a row is mostly narrower then the width of the given houses). The existence of many open areas surrounded on all four sides with structures of which the largest one is 50 m x 24 m in size.

In order to test the meanings of certain values of the geomagnetic anomalies the Institute and the Museum have conducted archeological excavation in the period between October 22nd and December 10th 2008. The trenches have been laid in such a way that according to the georeferenced geomagnetic images the precise coordinates of the to-be-investigated structures were determined, the positions of the trench corners were defined and then they were determined on the site by GPS total station.

Trench 05/2008

The trench-sondage, 8 m x 1 m in size, was opened at the location where the geomagnetic prospection suggested the existence of structure whose values were 10 nT on its entire surface. The objective was to determine in the control trench the character of structural remains in order to obtain the key for reading the anomalies of

identical or approximate values at this site. We have excavated only to the surface of the collapsed wall daub of the structure (▼110,70), but without disturbing it. We have encountered the remains of the structure, which did not suffer the high intensity of burning (house 2/2008) and one pithos for storing the cereals was recorded within the structure. The trench has then been filled in.

Trench 05/2008

The trench 05/2008 has been located above the entire area of the structure whose values were between 10 nT in its southwestern section and 25 nT in the north-eastern section. We have decided on the investigation of this very structure (house 1/2008) for couple of reasons: the results of the geomagnetic prospection indicated that this is one of the smallest structures and that it belongs to the group of around 20% of the worst preserved houses. We also thought that difference in the magnetic values within one structure offers good opportunity for investigation of the reason of this phenomenon in order to be able to make better plans for our future investigations.

The excavations of the entire area of the trench 05/08, 9 m x 9 m in size, revealed the dwelling structure with almost completely preserved ground plan (house

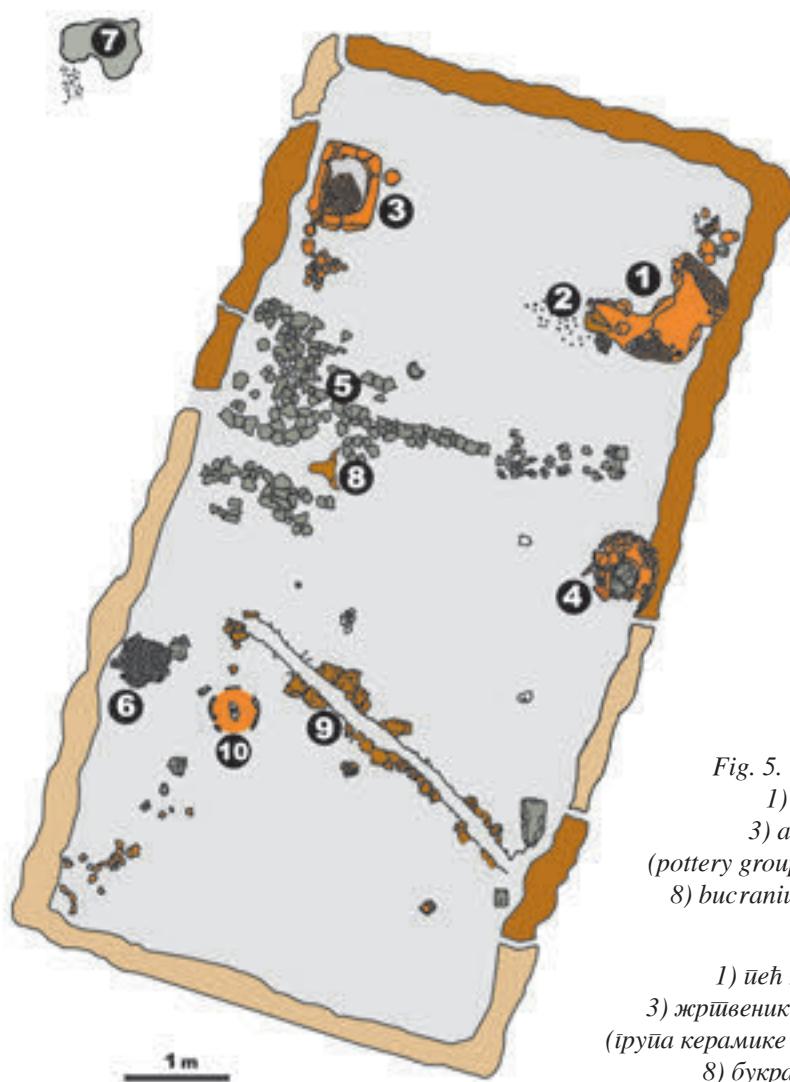

Fig. 5. Ground plan of the house 01/2008:

- 1) oven 2;
- 2) platform with figurines;
- 3) altar;
- 4) quern;
- 5) zone with pottery (pottery group 6);
- 6) oven 1;
- 7) pottery group 1;
- 8) bucranium;
- 9) beam impression;
- 10) pithos

Сл. 5. Основа куће 01/2008:

- 1) пећ 2;
- 2) платформа са фибурицама;
- 3) жртвеник;
- 4) жрвња;
- 5) зона са керамиком (прућа керамике 6);
- 6) пећ 1;
- 7) трућа керамике 1;
- 8) букарнион;
- 9) оштисак тређе;
- 10) питос

1/2008).¹¹ The structure is oriented in the north-northeast – south-southeast direction with slight deviation of 10° to the east (Fig. 4). The orientation of this house corresponds to the orientations of most of other structures recorded by the geomagnetic prospection. The collapsed remains of the wall appear already at the relative depth of 0.30 m (▼111,47). The total investigated length of the house is 9.15 m while its width varies between 4.70 and 4.85 m (Fig. 5). The walls in the north, east and west section of the house are preserved to the height of 0.20–0.40 m. The north wall is almost completely preserved to the height of 0.20 m except in the northwestern corner where also part of the west wall is missing. The remains of daub and other architectural elements have not been recorded in this corner of the house. The west wall is only partially preserved up to the length of 2.40 m. The east wall of the structure is best preserved, up to the length of 3.00 m and its height is 0.40 m. This wall ends

on the outside of the quern discovered inside the structure and one segment of that wall after the interruption of around 1 meter could be noticed in the south section of the house. The postholes of circular shape and 0.15–0.20 m wide have been encountered in the north and east wall and in the northeastern corner. The walls have been coated on the inside with a layer of fine clay without traces of chaff and on the same side the traces of finger trailing were also apparent. The outer surface of the fragments of the collapsed wall discovered on top of the most of the structure was almost totally flat and there was also encountered an additional clay coating between 2 to 5 cm thick, most probably added in the course of

¹¹ Three graves from the 17th–18th centuries damaged the structure and elements of the interior and they belong to the larger necropolis recorded during earlier excavations conducted in 2006.

Fig. 6. Bucranium after removing from its finding place
Сл. 6. Букрацион, након њодизања са леснта налаза

house renovation. Similar method of treatment of the outer wall surfaces has been recorded also at the settlement of the Tisza culture at Matejski Brod.¹² The trace of a beam, which probably fell during the fire, which destroyed the house, was recorded in the south section of the structure (Fig. 5/9). The length of this impression of the beam is 3.10 m and the width is 0.15–0.15 m and on both its sides were collapsed walls turned with external face upwards while under the walls were discovered completely preserved vessels covered with the fallen walls (Fig. 7). The impression of the beam was 6.50 meters to the south of the north wall and was not parallel to it. The floor of the structure was made of packed earth and there were not encountered the remains of small posts *in situ* to suggest the wooden substructure. The area in the north section of the structure where oven 2 and large pottery receptacle (altar?) were discovered was for around 0.20 m higher than the remaining section of the structure in the south. Similar situation, i.e. the de-

*Fig. 7. Beam impression in the south section of the structure I/2008 with discovered vessels *in situ*, from the west*

*Сл. 7. Ошисак треће у јужном делу објекта I/2008 са отвореним посудама *in situ*, снимљено са запада*

levelling between two rooms has been recorded also in house 4 at Gomolava.¹³ Although at Gomolava the side room was lower than the central one, in both instances the room with oven is around 0.15–0.20 m higher. The pottery material discovered in house 01/08 at Crkvine is contemporary with the material discovered during excavations and site surveying in 2006 and it could be attributed to the phase D–2 of the Vinča culture.¹⁴ Inside the house are preserved the elements of built-in interior features and we will pay special attention to them in this

¹² Рашајски 1952, 110.

¹³ Петровић 1992, 25.

¹⁴ The analysis of the pottery material discovered during excavations in 2006 and gathered during the site surveying has been performed by Dr. Dubravka Nikolić, director of the Archaeological Collection at the Faculty of Philosophy in Belgrade and we express here our deepest gratitude for her help.

work and present them going from the north towards the south because it is the easiest way to comprehend the situation within the structure.

Oven 2 (Figure 5/1)

The domed oven (Fig. 8) has been encountered in the northeastern corner of the house around 1 meter far from the north wall and 0.20 meter far from the east wall. The top of the dome is damaged so its preserved height is 0.47 m. The preserved oven length is 1.30 m and the width is 1.40 m, it is oriented in the east-west direction and the opening is facing west while its longer sides are parallel to the north wall. Because of the damages inflicted by later diggings the preserved opening of the oven is only 0.20 m wide and its floor is preserved only along the backside of the dome adjacent to

the east house wall. The oven was standing on a platform 0.15 m above the floor level and the massive around 0.20 m long segment of the horseshoe-shaped ash pit was preserved in front of it. Its interior was filled with pottery fragments while next to its northeastern corner, between the oven and east wall, have been found few complete vessels, which had probably been used for preparation and consumption of food (bowls and small beakers – Fig. 9).

Platform with the figurines (Figure 5/2)

Rather small »platform« of irregular shape and 0.50 x 0.60 m in size, made of baked clay has been encountered in the area in front of the opening of the oven 2 (its southwestern corner) right next to the ledge of the ash pit. The north section of the platform is damaged because of

Fig. 8. Oven 2, from the west

Сл. 8. Пећ 2, снимљено са запада

Fig. 10. Figurines in situ, from the north

Сл. 10. Налаз фијурина in situ, снимљено са севера

Fig. 9. Vessels in situ between oven 2 and east wall of structure 01/2008.

Сл. 9. Налази посуда in situ између пећи 2 и источног зида објекта 01/2008

Fig. 11. Figurines

Сл. 11. Фијурине

Fig. 12. Altar (?), from the east and the northeast

Сл. 12. Жртвеник (?), снимљено са истока, односно североистока

already mentioned later diggings. Thirty-eight figurines of identical shape (Fig. 10 and 11) that do not have any closer analogies have been found on the platform. Another 8 identical figurines have been unearthed in the surrounding area covering around 1m x 1 m. All the figurines are of cylindrical shape with summarily modeled head shaped as bird's beak but without protomes. Their lower segment is of the bell-shape creating thus circular foot for better stability. All the figurines except the central one are between 4 cm and 5.5 cm tall. The more elaborately modeled figurine standing in the center of the composition is 7 cm tall and it is the only specimen with the indication of the shoulders. This figurine has been found in the center of the group consisting of nine smaller uniform figurines surrounding it. In addition to so far unrecorded type of modeling and composition they constitute, this find is also unique because all the figurines have a perforation each at an angle of approximately 45° on the right side (in the shoulder zone). The purpose of these perforations is much more comprehensible if we take into account that 11 clay models of miniature tools with shaft-holes have been discovered next to the figurines. Among these tool models were identified few hammer-axes, object of the pickaxe shape and one mace (or scepter?). Immediately upon the discovery we came to conclusion that perforations on the figurines were used for inserting the hafts (straws) of the tools. One specimen, which vaguely resembles the figurines from Stubline was discovered at the site Medjulužje but without perforations for the tools¹⁵ and from the same site also comes a miniature model of

an axe,¹⁶ but both objects are unfortunately chance finds without context. The miniature tool models have been found also at Kormadin near Jakovo¹⁷ but their photographs have never been published. Besides the figurines, 15 loom weights of identical shape and size (8 cm in diameter) were found right next to the oven. The loom weights were discovered on a pile so we could not draw any conclusions about the location of the possible loom on the basis of the weights distribution.

Altar (?) (Figure 5/3)

In the northwestern corner of the structure, opposite the oven 2 and around 2 meters far from the clay receptacle with visible traces of many restorations that we preliminary identified as altar was discovered on the house floor (Fig. 12). This feature, 0.85 m long and 0.65 m wide, is of slightly trapezoid almost rectangular shape with elliptical receptacle. The original depth of the receptacle was just 8–10 cm having in mind that its base is separated from the rest of the receptacle and had sunken into the cultural layer. The alter terminates in the west with thin raised wall, 0.38 m high and 5 cm thick and slightly inverting towards the interior of the receptacle. In this section is clearly discernible also the technique of construction, i.e. the building of the sides by adding clay lumps. Rather small shallow bowl with

¹⁵ Петровић et al. 2009, 161, cat. 231.

¹⁶ Петровић et al. 2009, 164, cat. 227.

¹⁷ Јовановић, Глишић 1961, 125.

Fig. 13. »Jug-stopper/omphalos« in situ

Сл. 13. Налаз »поклоћа-затушиача/омфалоса« in situ

a spout was found right next to the southwestern corner of the altar and just in front of it the »cult bread« of circular shape, 0.20 m in diameter, made of clay was also discovered. The group of pottery no. 8 consisting of two rather large fragmented vessels and one bowl was encountered to the south of the altar and with them has also been found another object of approximately conical shape. This object had been wrapped in a cloth before drying/firing and the impression of the cloth is visible on its surface (Fig. 13). This kind of object is known from the excavations of M. Vasić at Vinča and he initially explained it as the »jug-stopper«,¹⁸ but in the next publication he identified it as the »omphalos«.¹⁹ Our altar differs in shape from the find discovered at Kormadin near Jakovo²⁰ but it could be compared to the finds of earlier date from Tumba near Madžari on the basis of the technique of manufacture and the find of the »cult bread«.²¹ The altar similar to our specimen but of somewhat smaller size (45 cm x 25 cm) is housed in the National Museum in Valjevo and comes from the site Čučuge–Ilića Brdo.²² This specimen is, however, greatly damaged and most of it is nowadays the reconstruction, so the comparison with it is uncertain.

Quern (Figure 5/4)

The quern structure for grinding cereals has been discovered inside the house, right next to the east wall

and just at the spot where it disappears (3 m from the north wall) (Fig. 14). It is made of clay, the receptacle is of trough shape 0.80 m in diameter and with raised platform in the middle on top of which was affixed a flat stone. The receptacle walls are 5 cm thick and are almost completely preserved. Inside the receptacle has been discovered rather small vessel with thick walls and very narrow mouth. The quern platform is completely connected with the receptacle making a single entity. The grinding process was performed on the working surface (stone) and the ground cereals gathered in the receptacle and then were retrieved by some vessel (possibly the one found *in situ*).²³ The sole parallel from the territory of Serbia is the quern structure found at the site Belo Brdo in Vinča although its greatest part has been reconstructed.²⁴

¹⁸ Васић 1936, 44–45, Т. СХ.

¹⁹ Васић 1950, 10–11.

²⁰ Јовановић, Глишић 1961, 131, 135.

²¹ Сањев 1988, 19–23.

²² Анђелковић–Деспотовић, Речић 1992, 94.

²³ The quern was during the excavations completely preserved, removed in the block of earth and prepared for further conservation treatment.

²⁴ Тасић et al. 2007.

Fig. 14. Quern in situ, from the south and from the north

Сл. 14. Жрвањ in situ, снимљено са јућа, односно са севера

Fig. 15. Aerial view of pottery group 6 in situ (to the left are visible remains of the west wall and the altar)

Сл. 15. Група керамике 6 in situ, снимљено из ваздуха (са леве стране виде се остатоци западног зида и жртвенник)

Fig. 16. Floor of oven 1, from the west

Сл. 16. Поднића пећи 1, снимљено са запада

Zone with pottery (pottery group 6) (Figure 5/5)

An irregular zone with pottery, 3.00 m x 2.20 m in size, has been encountered to the south of the altar and within this zone could be distinguished many rows of vessels. At least three rows of vessels were found at different levels, difference in height being approximately 0.15 between the rows (Fig. 15). Large amount of the pottery fragments has been recorded within this zone and as the fragments rarely overlapped the first impression upon the discovery was that it was a sort of paving, i.e. the substructure of the floor. Nevertheless, at the easternmost end of this zone were encountered the remains of burnt thin boards piled on top of each other between the three layers of pottery thus creating a heap around 0.40 m high. It is, therefore, possible to assume the existence of wooden shelf, which collapsed in the fire together with the vessels. In favor of this assumption speaks the mentioned delevelling of the rows of pottery and the fact that similar remains had not been discovered in the other parts of the house. The preliminary analysis of the pottery from this zone confirmed that this group consisted of 10 different vessels at the most.

Bucranium (Figure 5/8)

The bucraenum, 0.20 m x 040 m in size, made entirely of clay without animal bones in the construction has been discovered near the south end of the preserved section of the west wall (Fig. 6). The specimens analogous according to the technique of manufacture but not the appearance have been found at Gomolava²⁵ and at Vinča at the depth of 2.89 m.²⁶ The bucraenum from Stubline has on the backside, like those from Gomolava, a flat panel indicating without doubt that it had been attached to the wall. The bucraenum with the nose pointing downwards was found inside the house, around 0.50 m far from the west wall. Such position speaks in favor of the assumptions that bucraenia were also placed in the house interiors,²⁷ particularly those made of unbaked clay.²⁸

²⁵ Петровић 1992, 21–22, сл. 4, 5.

²⁶ Васић 1936, 50, сл. 85, 86.

²⁷ Јовановић, Глишић 1961, 138.

²⁸ Васић 1936, 51.

Oven 1 (Figure 5/6)

The floor of much damaged oven, 0.50 m x 0.50 m in size, has been discovered one meter to the west from the beam impression in the south section of the trench (Fig. 16). Judging by the assumed direction of the west house wall, which is not preserved in that section, the oven was located right next to the wall. In the vicinity of this oven was discovered the fragmented pithos (Fig. 5/10) half-buried into the floor (▼ base 111.03 m). The diameter of the pithos belly is 0.50 m. Inside the pithos was discovered the burned compact mass of earth with the remains of grains and cereal seeds.

Pottery group 1 (Figure 5/7)

This pottery group was discovered outside the house, around 1.50 meters to the northwest, above the original ground level and actually looked like the heap of the piled up pottery sherds. Rather small heap of the unworked nodules of various stones (around 500 g) was encountered right next to it. Two flat stones (pounders) with the traces of use on the surface have been found within the pottery group 1. Taking into account that many pottery vessels from this site were made of clay with admixtures of ground pottery and stones it could be assumed that this area was the section of the pottery workshop, i.e. the place for preparation of the necessary raw materials.

POSSIBILITIES OF INVESTIGATION OF HOUSEHOLD ORGANIZATION AND URBANIZATION IN THE LATE VINČA CULTURE PERIOD

The investigations conducted between 2006 and 2008 at the site Crkvine near the village Stubline indicated great importance of this site and multifold possibilities offered in the course of future investigations. We think first of all about the possibilities to study social organization in the period of the very end of Vinča culture in this area and also at many levels:

- individual houses
- households
- groups of houses
- settlements
- interrelations between various settlements

Individual house level

The basic level is the study of an individual house and that was the objective of the 2008 excavations. The obtained results besides already known data about individual structures (houses) from that period also brought

a few new data. The method of building and the basic spatial organization of the structure are within the expected limits. The division of space into two (or possibly three rooms) is common for the given period. Rather interesting for the study of the building method are indications that there was the upper storey structure above one house section. Namely, the zone above the altar as well as above the area between the altar and the oven 2 was covered with extremely burnt layer of earth containing the carbonized cereal remains and with the daub with impressions of small wooden boards mixed with wall daub with the impressions of wattle. Just in this area, according to the geomagnetic results, have been identified the traces of the greatest fire, greater even than the fire produced by the oven 2. Such high temperature could have been the result of burning cereals but also other high-calorie organic materials (dried fruits, nuts). All this perhaps suggests the existence of the upper storey above this part of the house that was used as the additional storage place. Similar board impressions in the daub have been explained in the exactly same way in the interpretation of one house from Uivar.²⁹

The oven discovered in the north house section also does not differ from the standard shapes. Something new is the quern structure because the only previously discovered quern with clay structure in our territory got its final shape as a result of the restoration process.³⁰ On the other hand, the house 01/2008 at Crkvine near Stubline yielded also two unusual finds. The altar (?) already described in this text has no direct parallels. The fine coatings on the surface suggest the prolonged use but also the attention paid to it considering that no visible damages as a result of prolonged use have been noticed. The careful handling of this feature is also indicated by the thin wall at its west end side. The purpose of this feature is not clear but it is indicative that in front of it was the clay »cult bread«, 20 cm in diameter, next to its southwestern corner was a vessel with spout and around 0.5 m to the south were the so-called »omphalos« and three more vessels.

Another exceptional find is a composition of 38 figurines on a platform in front of the oven and eight more identical figurines in the immediate vicinity as well as 11 miniature tool clay models accompanying this group. The detailed study of this group of figurines will be the topic of another treatise but it should be mentioned that regardless if this was the cult group or

²⁹ Schier 2006, 326, 333, fig. 2.

³⁰ Тасић et al. 2007.

the game set this exceptional find clearly indicates at least two things:

- the transposition of distinct system of thinking or belief from the level of community to the level of cult practice or game preceded the act of production of this composition
- the existence of 45 figurines of identical shape and one larger and more elaborately modeled specimen that was in the center of the composition suggests the possible existence of the evident hierarchy in the community or the religious system of that community.

The purpose and disposition of the built-in interior elements, the group of figurines and the bucranium also pose the question of the purpose of this house. When the authors discovered many artifacts of assumed cult character within the Neolithic houses they often tended to identify such houses as shrines or cult structures. Despite the fact that in the house at Crkvine there is an apparent zone, which could be identified as of the cult character (room next to the north wall – oven with figurines and the »altar« with accompanying objects opposite it) it must not be neglected that there was also an evidently profane area in the central room (quern structure, assumed shelf with pottery, pithos with the remains of cereals, another oven). It is also necessary to point to even physical merging of the profane and sacred elements within these two rooms. Above the north room could be assumed the existence of the storage space in the attic and quite profane use of the oven, while on the west wall of the central room was the bucranium and another figurine differing from the others found near the oven has also been found. All this agrees with the conclusions of J. Chapman concerning the mutual overlapping of everyday and religious activities that actually relates to the phases C and D of the Vinča culture.³¹ Also distinctive is relatively small number of stone tools and just few discovered fragments of animal bones but that could be ascribed to the characteristics of the soil but also to the regular cleaning of the houses.³²

Household level

The next level would be the study of one household, which could comprise one or more above ground structures with accompanying features (hearts, pits, waste deposits).³³ We would like to mention here the pottery group 1 for which it could be assumed that it was the storage area for the pottery workshop raw materials. We must also mention that two more structures were recorded 1 meter and 2.5 meters from the house towards east. They were encountered in the process of geomagnetic

prospection and the excavations confirmed their locations. The interrelationship between these structures is unknown to us but the possibility that few such structures could have constituted one functional household must not be excluded. The situations like these should be probably sought in the areas where next to the structures of usual orientation there are also structures deviating from that orientation and few such situations have already been recorded by the geomagnetic prospection.

Group of houses level

The geomagnetic prospection of this site revealed the existence of several groups of houses concentrated around the so-called open areas covering from 5 to 9.5 ares. The evident repeating of these structures suggests the precise planning, which could but need not be influenced by certain social factors. The construction of the houses in rows and at small distance is known from many Late Vinča sites: Opovo,³⁴ Gomolava,³⁵ Banjica³⁶ and Vinča.³⁷ But, at Crkvine we can notice for the first time that these rows of houses do not repeat one after the other but they create many rather large open areas (squares?). Just these open areas indicate the zones where communal activities (profane or sacred) could have been taking place but which are also the only available places for daily gathering of the community because the space between the houses was not large enough.³⁸

Settlement level

The geomagnetic investigations conducted so far allow the assumption about some kind of urbanization of this settlement. It becomes clear on the basis of the obtained results that the basic module creating the settlement texture is neither the individual house nor the extensive household but clearly distinguished groups of 5–12 houses surrounding communal open area (square?) up to 9.5 ares in size. Something else that we encountered is the possible existence of the trenches surrounding the settlement. The trenches in the Late Neolithic settlements have been recorded at Kormadin near Jakovo,³⁹

³¹ Chapman 1981, 62–68.

³² Трипковић 2007, 9.

³³ Трипковић 2007, 10–11.

³⁴ Tringham et al. 1992, 366.

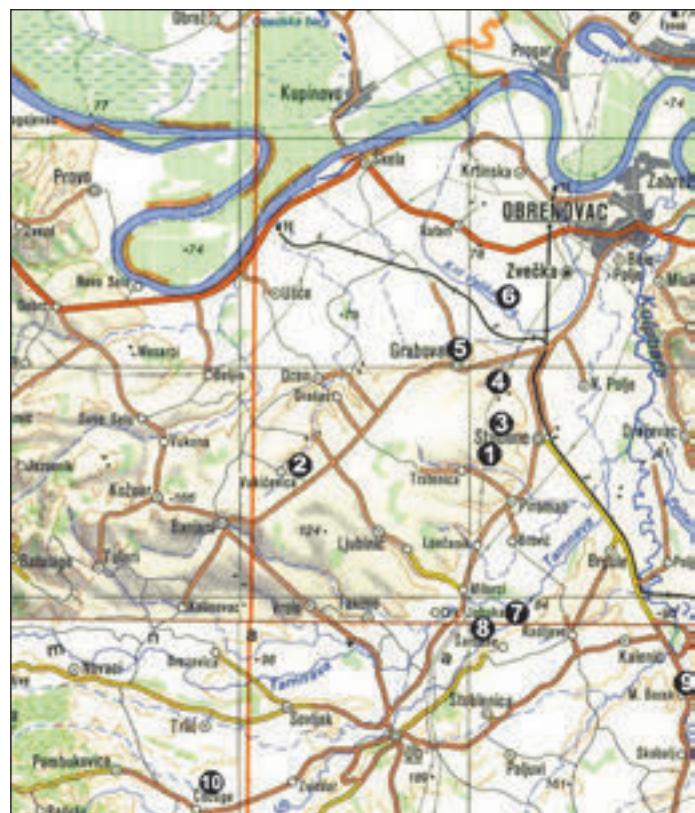
³⁵ Petrović 1982, T. VIII.

³⁶ Тодоровић, Цермановић 1961, 10–16.

³⁷ Тасић 2008, 28–29.

³⁸ Црнобрња 2009, 8–9.

³⁹ Јовановић, Глишић 1961, 115.

Fig. 17. Location of sites with the Late Vinča culture horizon within 15 km zone in diameter from Crkvine in Stubline: 1) Crkvine, Stubline; 2) Jasenje; 3) Šarena Česma; 4) Novo Selo; 5) Djurića Vinograd; 6) Nurča 2; 7) Radljevo; 8) Šarbane; 9) Crkvine near Mali Borak; 10) Ilića Brdo, Čučuge

Сл. 17. Позиције локалитета са позновинчанским хоризонтом у пречнику од 15 km од Црквина у Стублинома: 1) Црквина, Стублине; 2) Јасенје; 3) Шарена чесма; 4) Ново село; 5) Ђурића виногради; 6) Нура 2; 7) Радљево; 8) Шарбани; 9) Црквина код Малог Борка; 10) Илића брдо, Чуџуге

Okolište,⁴⁰ Uivar.⁴¹ It could be concluded on the basis of high geomagnetic values compared to the excavated finds that most of the houses at Crkvine perished in big conflagration what is also characteristic of the settlements in this period and it has been already discussed in detail.⁴² Also worth of our attention is the depression located at the western settlement boundary. J. Todorović assumed that this was the zone where the earth used for the house construction had been excavated and the same situation was recorded at nearby Late Vinča settlement at Vukićevica⁴³ and this complies with the assumptions of M. Stevanović about the spatial organization of the Late Neolithic settlements.⁴⁴ The expected continuation of the geomagnetic prospection will certainly contribute to further comprehension of the settlement entity.

Level of interrelationship between various settlements

We have already stated in the introduction of this work that there are another four sites with the Late Vinča culture horizons on the fringes of the same elevation (see Fig. 2). If we consider somewhat wider surrounding it could be noticed that in addition to those four settlements already mentioned there are five more sites within 15 kilometers distance from Crkvine near Stubline. These

sites with the Late Vinča culture horizon being the final phase of their life include Nurča 2, Radljevo, Šarbane, Crkvine near Mali Borak, Čučuge – Fig. 17). The results of investigations carried at these sites do not allow for the precise chronological determination of the cessation of life at all sites but it is quite certain that life was going on simultaneously at many of them in the certain periods. The extensive site surveying have not been carried out in the mentioned area in order to definitely confirm the existence or nonexistence of one or more Vinča culture settlements. Bearing in mind the discussion concerning the population density in the Late Neolithic period in the territory of Visoko in Bosnia and Herzegovina⁴⁵ and the existence of many large settlements within relatively small area between the rivers Sava, Tamnava and Kolučica many questions about the organization, which made possible their coexistence could be posed.

⁴⁰ Kujundžić-Vejzagić et al. 2004.

⁴¹ Schier 2006, 332.

⁴² Stevanović 1997; Tringham 2005.

⁴³ Todorović 1967b.

⁴⁴ Stevanović 1997, 354–355.

⁴⁵ Müller 2007.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Анђелковић-Деспотовић, Рецић 1992 – З. Анђелковић-Деспотовић, М. Рецић, Археолошка ископавања неолитског локалитета Илића брдо у селу Чучуге, *Зборник Народног музеја XIV–1*, Београд 2005, 93–102.

Chapman 1981 – J. Chapman, *The Vinča Culture of South East Europe: studies in chronology, economy and society*, Oxford 1981.

Црнобрња 2005 – А. Н. Црнобрња, Археолошка налазишта на територији Обреновца (1), *Годишњак траја Београда LII*, Београд 2005, 59–95.

Црнобрња 2009 – А. Н. Црнобрња, *Неолитско насеље на Црквинама у Стублинома – истраживања 2008. године*, Београд 2009.

Crnobrnja, Simić (in print) – A. N. Crnobrnja, Z. Simić, Archaeological Survey of the Eneolithic Settlement Crkvine at Stubline, Serbia, in *Circumpontica in prehistory: Western Pontic studies. Global gratitude to Eugen Comsa for his 85th birth anniversary*, eds. L. Nikolova, M. Merlini, A. Comsa, Oxford, 221–226.

Јовановић, Глишић. 1961 – Б. Јовановић, Ј. Глишић, Енеолитско насеље на Кормадину код Јакова, *Старинар XI*, Београд 1961, 113–139.

Kujundžić-Vejzagić et al. 2004 – Z. Kujundžić-Vejzagić, J. Müller, K. Rassmann, T. Schüler, Okolište – Grabung und Geomagnetik eines zentralbosnischen Tells aus der ersten Hälfte des 5. vorchristlichen Jahrtausends, in *Parerga Praehistorica: Jubiläumsschrift zur Prähistorischen Archäologie. 15 Jahre UPA*, ed. Bernard Hänsel, Bonn 2004, 69–81.

Müller 2007 – J. Müller, Demographic Variables and Neolithic Ideology, in *A Short Walk through the Balkans: the First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*, Quaderno 12, eds. M. Spataro and P. Biagi, Trieste 2007, 161–169.

Petrović 1982 – J. Petrović, Gomolava, Hrtkovci – višešlojno nalazište, *Arheološki pregled 23*, Beograd 1982, 15–22.

Петровић 1992 – Ј. Петровић, Архитектура куће 4 на Гомолови – насеље млађе винчанске културе, *Раг војвођанских музеја 34*, Нови Сад 1992, 19–28.

Петровић et al. 2009 – Б. Петровић, В. Катић, М. Спасић, *Живот у ћилини: неолитска уметност на плту Београда*, Београд 2009.

Рашајски 1952 – Р. Рашајски, Преисторијско насеље на Матејском Броду, *Раг војвођанских музеја 1*, Нови Сад 1952, 104–116.

Ристић-Опачић 2005 – Ј. Ристић-Опачић, Топографско-хронолошке карактеристике насеља винчанске културе на територији Србије, *Гласник Српској археолошкој друштвама 21*, Београд 2005, 71–112.

Санев 1988 – В. Санев, Неолитско светилиште од Тумба во Маџари, Скопско, *Macedoniae Acta Archaeologica 9*, Скопје 1988, 9–30.

Schier 2006 – W. Schier, Neolithic House Building and Ritual in the Late Vinča Tell Site of Uivar, Romania, in *Homage to Milutin Garašanin*, eds. N. Tasić and C. Grozdanov, Belgrade 2006, 325–339.

Симић, Црнобрња 2008 – З. Симић, А. Н. Црнобрња, Сондажно ископавање локалитета Црквине у селу Стублине, *Археолошки преглед н.с. 4*, Београд 2008, 44–46.

Stevanović 1997 – M. Stevanović, The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction, *Journal of Anthropological Archaeology 16* (4), Orlando 1997, 334–395.

Тасић 2008 – Н. Тасић, Винча – метропола касног неолита, у *Винча – праисторијска метропола*, ур. Д. Николић, Београд 2008, 15–39.

Тасић et al. 2007 – Н. Тасић, С. Ђуричић, Б. Лазаревић, Анализа конструкције жрвња из објекта 01/06 у Винчи, *Гласник Српској археолошкој друштвама 23*, Београд 2007, 211–218.

Todorović 1967a – J. Todorović, Crkvine, Stubline, Obrenovac – насеље винчанске групе, *Arheološki pregled 9*, Beograd 1967, 17–18.

Todorović 1967b – J. Todorović, Jasenje, Brdo (groblje), Vukićevica, Obrenovac – насеље винчанске групе, *Arheološki pregled 9*, Beograd 1967, 16–17.

Todorović 1969 – J. Todorović, Grabovac, Đurića vinogradi, Obrenovac – насеље старчеваčke i винчанске групе, *Arheološki pregled 11*, Beograd 1969, 12–13.

Todorović 1970 – J. Todorović, Novo selo, Stubline, Obrenovac – насеље старчеваčke i винчанске културе, *Arheološki pregled 12*, Beograd 1970, 12–14.

Тодоровић, Џермановић 1961 – Ј. Тодоровић, А. Џермановић, *Бањица – насеље винчанске културе*, Београд 1961.

Tringham 2005 – R. Tringham, Weaving house life and death into places: a blueprint for a hypermedia narrative, in *(Un)settling the Neolithic*, eds. D. Bailey, A. Whittle, V. Cummings, Oxbow Books, 98–111.

Tringham et al. 1992 – R. Tringham, B. Brukner, T. Kaiser, K. Borojević, Lj. Bukvić, P. Steli, N. Russell,

M. Stevanović, B. Voytek, Excavations at Opolo, 1985–1987: Socioeconomic Change in the Balcan Neolithic, *Journal of field archaeology* 19 (3), Boston 1992, 351–386.

Трипковић 2007 – Б. Трипковић, *Домаћинство и простор у касном неолиту: винчанско насеље на Бањици*, Београд 2007.

Васић 1936 – М. Васић, *Преисторијска Винча* II, Београд 1936.

Васић 1950 – М. Васић, *Кроз културни слој Винче I*, Београд 1950.

Резиме:

АДАМ ЦРНОБРЊА, Музеј града Београда, Београд

ЗОРАН СИМИЋ, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд

МАРКО ЈАНКОВИЋ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд

КАСНОВИНЧАНСКО НАСЕЉЕ НА ЦРКВИНАМА У СТУБЛИНАМА

(организација домаћинства и урбанизација у позновинчанском периоду)

Кључне речи. – неолит, винчанска култура, насеље, кућа, геомагнетна истраживања, група фигурина, жртвеник, Стублине, Обреновац.

Позновинчанско насеље на локалитету Црквина налази се око 40 km југозападно од Београда (Србија), у близини села Стублине, општина Обреновац. Ситуирано је на благом узвишењу, са севера и југа омеђеном потоцима који се спајају испод његовог југоисточног kraja, и заузима површину од око 16 ha (сл. 1). Током 2007. и 2008. године обављена су геомагнетна истраживања на површини од 32400 m² (25% укупне површине позновинчанског насеља), на самој западној периферији насеља. Анализа добијених резултата указује на постојање око 100 кућа изграђених у редовима око већих празних површина, а констатовани су и ровови који су са северне и јужне стране окруживали насеље (сл. 3).

У јесен 2008. године Завод за заштиту споменика културе града Београда и Музеј града Београда, предузели су археолошка ископавања са циљем провере значења одређених вредности геомагнетних аномалија. Сонда 06/2008, димензија 8 x 1 m постављена је на месту где је геомагнетном проспекцијом констатована аномалија чије вредности су износиле 10 nT. Ископом вршеним само до површине обрушеног зидног лепа констатовано је постојање објекта (кућа 2/2008) који није горео високим интензитетом. У сонди 05/2008, 9 x 9 m, позиционираној изнад аномалије са вредностима између 10 nT и 25 nT, откријен је стамбени објекат (кућа 1/2008), чија је основа била скоро у целости очувана. Оријентација истраженог објекта, север-североисток – југ-југоисток (сл. 4), подудара се са оријентацијама већине осталих објеката констатованих геомагнетним снимањем. Сам начин градње, као и просторна организација куће, у оквирима су очекивани за овај период. Укупна истражена дужина куће износи 9.15 m, док ширина варира између 4.70 и 4.85 m (сл. 5). Осим покретних налаза уобичајених за овај период (Винча Д) пронађени си и фиксни делови покућства: пећ са калтотом у североисточном углу куће (сл. 8) и подница уништене пећи у југозападном делу, које такође припадају уобичајеним налазима Новину доносе конструкција жрвића, изграђеног од глине у облику корита са издигнутом платформом на средини на чијем врху је био утиснут раван камен (сл. 14) и глинени реципијент (жртвеник?) ко-

ји је откријен у северозападном углу куће, поред кога су се налазили »погача« од глине пречника 20 cm, посуда са изливником и тзв. »омфалос« (сл. 12 и 15). Посебно треба истаћи налаз композиције од укупно 46 фигурина (38 пронађених испред самог отвора пећи, крај њеног југозападног угла, и још осам идентичних у непосредној близини), као и њима припадајућих 11 минијатурних модела алатки од глине (сл. 10 и 11). Овај изузетни налаз указује барем на две ствари: транспоновање одређеног система размишљања или веровања, са нивоа заједнице на ниво култне радње или игре, претходио је изради композиције; постојање 45 обликом идентичних фигурина и једне веће и разуђеније (налазила се у средини групе од 9 мањих фигурина) указује на могућност постојања јасне хијерархије у заједници или религијском систему.

Досадашња геомагнетна истраживања дозвољавају претпоставку о извесној урбанизацији овога насеља. На овоме локалитету уочено је да постоји више група кућа које су сконцентрисане око већих слободних површина (тргова?). Евидентно понављање оваквих структура указује на јасно планирање, које може, али и не мора, да буде условљено одређеним социјалним факторима. Управо те слободне површине можда указују и на постојање простора на којима су могле бити обављане неке заједничке активности (профаног или сакралног карактера), али и које су могле служити као места свакодневног окупљања, будући да је простор између самих кућа исувише мали. На растојању од 15 km од позновинчанског насеља Црквина код Стублина налази се још 10 локалитета са позновинчанским хоризонтом као последњом фазом живљења на њима (сл. 17). Степен њихове истражености не дозвољава прецизно хронолошко определење прекида живљења на свим локалитетима, али је неоспорно да се на више њих у одређеним периодима истовремено живело. Имајући у виду досадашња разматрања о густини насељености у време позног неолита, присуство више великих насеља у међуречју Саве, Тамнаве и Колубаре, на релативно малој површини, отвара и низ питања о устројству које је омогућавало њихову коегзистенцију.

MILOŠ SPASIĆ
Belgrade City Museum, Belgrade

VINČA-BELO BRDO: VERNISSIONAGES OF ENEOLITHIC BELGRADE AND ITS VICINITY I¹

UDC: 903"636"(497.11)
DOI: 10.2298/STA0959027S
Original research article

e-mail: milos.spasic@mgb.org.rs
Received: January 25, 2009
Accepted: May 4, 2009

Abstract. – The following paper will discuss the problems of Eneolithic settlements of Baden and Kostolac culture at Vinča near Belgrade. Eneolithic horizons from Vinča site were scarcely published owing to the fact that both Baden and Kostolac layers are not well stratified because of heavy medieval devastations. In spite of all post-depositional destructions Eneolithic settlements at Vinča show enormous significance for understanding the life of the period, both on the micro and macro-regional scale. At the same time, this work is a sort of an insight into the results of ongoing analysis of material culture and socio-economic patterns of Eneolithic period settlements in Belgrade and its vicinity.

Key words. – Vinča, Eneolithic, Baden and Kostolac culture, Settlement organization, Chronology.

Vinča–Belo Brdo is situated on the right bank of the river Danube, in the immediate vicinity of Serbian's capital Belgrade. Its importance is recognized as the the eponymous site of the Late Neolithic Vinča culture. The abundance of Neolithic architectural remains, ceramic vessels, anthropomorphic figurines, chipped and ground stone, and bone tools has drawn attention shortly after the first excavations in early 20th century conducted by Serbian archaeologist Miloš Vasić². Owing to the thickness of the cultural layers with more then 10 meters of archeological deposits, Vinča became the key site for studying Balkan Neolithic and cross-cultural relations in whole Europe.³

Although the finds from Eneolithic and Bronze Age settlements have been neglected for long time, sporadic reports of so called non Vinča or Pannonian ceramic vere were published by M. Vasić⁴ and V. Miloјčić, the first scholar who has attributed Eneolithic pottery to Baden and Kostolac cultural layers at Vinča.⁵ In the meantime typological and stylistic characteristics of Eneolithic and Bronze Age pottery from Vasić's excavations at Vinča were briefly evaluated by D. Srejović and B. Jovanović.⁶ V. G. Childe also referred to post-

Vinčan settlements between 4,5 m and 2,5 m of vertical section, and correctly dated them to his *Danubian IV–V* cultures, that is to Baden culture and Middle Bronze age period.⁷

In the course of new excavations at Vinča (1978–1986; 1998–2008) numerous Eneolithic finds were associated with small Bodrogkeresztur necropolis, Baden and Kostolac settlements, of which only Bodrokkeresztur necropolis has been published adequately.⁸ The full scientific analysis of Baden and Kostolac cultural horizons is still

¹ Current paper presents the shorter version of my BA thesis *Baden and Kostolac Settlements at Vinča–Belo Brdo* defended on October 2007 at Department of Archaeology on Phaculty of Philosophy, Belgrade University, under the mentorship of prof. Miloš Jevtić.

² Bacušić 1932–1936.

³ Childe 1958; Miloјčić 1949; Garašanin 1951; Chapman 1981.

⁴ Vasić 1911, 126–132; Vasić 1936, 135–139.

⁵ Miloјčić 1949, 73.

⁶ Срејовић 1957, 73–79; Jovanović 1963, 19–24.

⁷ Childe 1958, 94–95.

⁸ Tasić 1984, 69–75; Tasić 1995, 165; Јевтић 1986, 135–144.

missing except the proliferation of study on Baden anthropomorphic figurines⁹, and partially published Kostolac ceramic finds.¹⁰ In the following chapters the author will present his analysis of Baden and Kostolac settlements from Vinča–Belo Brdo.

THE BADEN CULTURE SETTLEMENT ORGANIZATION

After the abandonment of the site by the bearers of Late Vinča D2 culture and the reuse of the Vinča in middle Eneolithic elapsed a significant time period, the so called hiatus, which according to relative chronology, could last around two or three centuries. The first reuse of the site was in connection with small Bodrogkerszetur necropolis which consisted of four flat graves dug in to abandoned Vinča settlement. Shortly afterwards, new population occupied Vinča, the bearers of Baden culture, who formed a completely new type of settlement with dug-out houses, open-air hearths and refuse pits (Fig. 1).

Dug-out features were of circular or ellipsoid shape whose size varied from 1,00 m to 2,50 m in diameter, and up to 0,90 m in depth. As a result of implemented field methodology during the 1978–1984. excavations seasons, which considered removing of unified artificial layers, up to depth of one spade (cca. 30 cm), some of the dug out pits were very shallow, with evidenced depths ranging from 0,15 m to 0,40 m. Regarding the function of 17 excavated dug-out structures there is not much to say since almost all of them were heavily devastated with intrusions of Middle Bronze Age settlement and medieval necropolis. The most numerous part of material culture repertoire from dug-out features are sherds of ceramic vessels. Almost all of the excavated Baden culture objects also contained animal bones and river shells, while in just few pits there are documented worked animal bones and/or chipped or ground stone tools, levels of ashes and small daub fragments. The fact that in not a single Baden culture dug-out structure, intact and *in situ* artifact assemblages have not been found shouldn't be regarded as an evidence for functional determination of all such structures as refuse pits. Rather, such situation should be sought as an implication of mentioned devastations, and as distinct life biography of each structure which could be functionally used as a house, storage, refuse or ritual pit in different time sequence of the site occupation. However, due to the lack of informations about exact size of the excavated structures and knowledge about (post)depositional processes it is impossible to give a solid interpretation of any dug-out object's life biography.

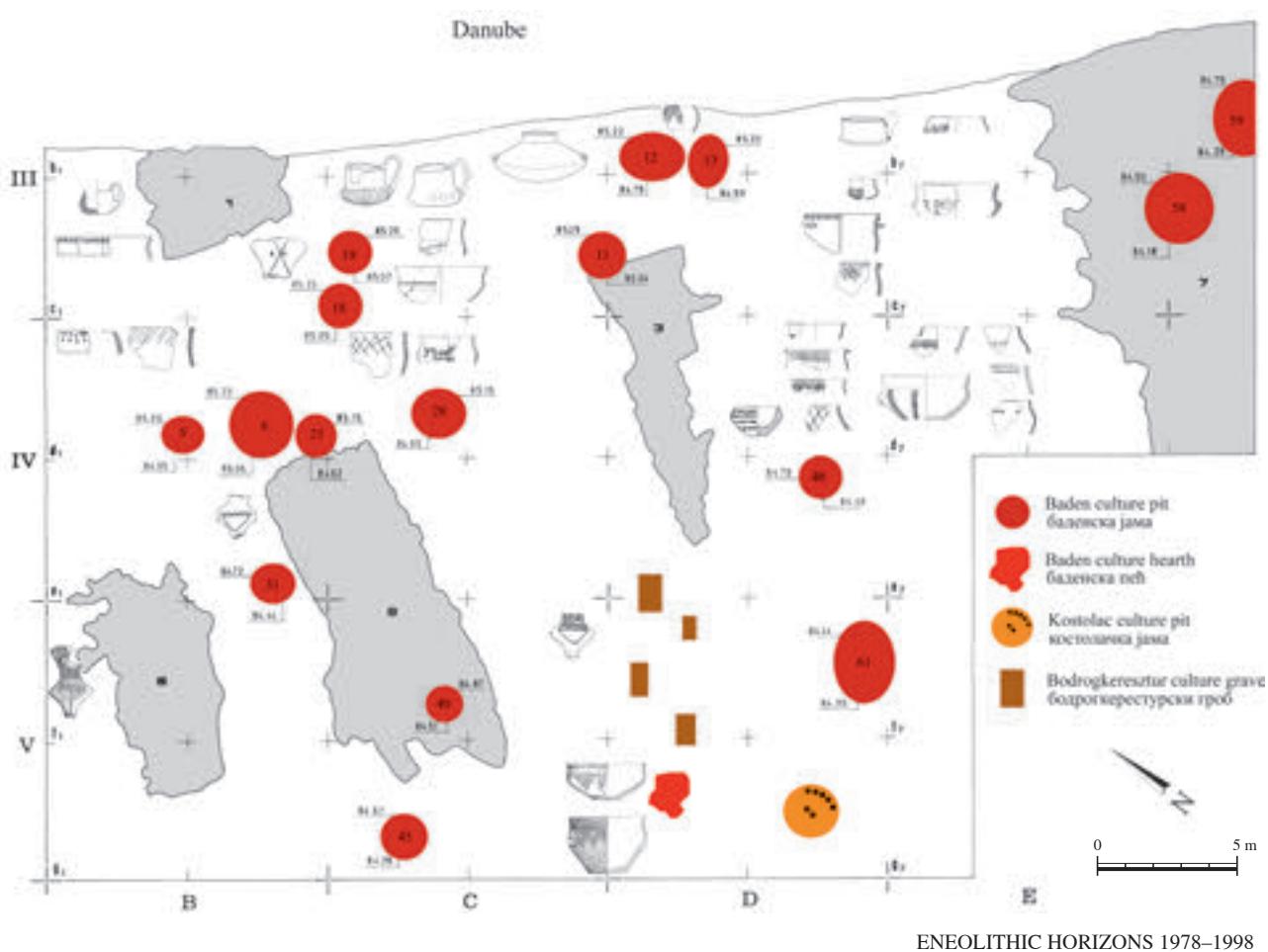
As it is obvious from the ground plan of Baden settlement (Fig. 1), the dug-out objects themselves were not grouped in any organized manner, except in the case of irregular cluster of seven pits excavated in the northwestern part of the trench II. Still, the connection between the objects in the mentioned cluster isn't interpretable since the function of each *locus* itself isn't clear. The dug out objects contained neither the floor debris nor the remains of postholes which could suggest the residential purpose of the pits. However, it should be stressed that objects 18 and 19 contained fragments of burnt house daub, the evidence which could be indicative for functional interpretation of a structure as a dwelling on every single layered site. But in case of Vinča, one cannot claim with certainty that the daub in features represents the remains of Baden culture architectural activity, or it was simply thrown in a pit as garbage from the Vinča horizon, after leveling and cleaning of the site by Baden inhabitants. Also, none of the excavated structure was dug-out in the course of acquisition of water or clay, because their lowest levels didn't reach the clayish subsoil of Vinča settlement. Deductively, it could be concluded that Baden culture dug-out object from Vinča served either for residential, storage, garbage, ritual utility or their function changed during their life time.

Although N. Tasić mentions above ground structures and houses of Baden culture,¹¹ except one open-air hearth, there isn't solid confirmation for such claim in field documentation. Also, further difficulty with defining and dating above ground features is the fact that Baden culture horizon is severely devastated with activities of later occupants of the site, during the Eneolithic, Middle Bronze age and Medieval period. Therefore, in many cases when above ground structure is only partially preserved and when there isn't any *diagnostic material*, which is in a clear context with the excavated structure, one can not safely date it neither to Eneolithic nor to Middle Bronze age Vatin culture. Only one above ground Baden culture structure has been documented in the course of 1978–1984. excavations. That is an open-air hearth with burnt floor founded with pottery sherds. The exact appearance of the hearth couldn't be reconstructed since it was only the burnt floor and its foundation that were preserved. The hearth hadn't had calotte

⁹ Tasić 1980–1981, 27–33; Tasić 1984, 70–71; Tasić 1995, 56.

¹⁰ Tasić 2001, 411–418; Nikolić 2000, 10.

¹¹ Tasić 1984, 69.

It is difficult to establish the exact position and thickness of the Baden culture horizon. If the criteria for determining its absolute position is the stratification of dug-out objects then the lowermost level is around 84,18 m while the upper most level is at 85,22 m sea-level altitude. Still, the limits of Baden horizon in Vinča vertical section aren't clear since both the profiles from Vasić' excavations and ones from 1978–1980. do not show exact stratigraphic position of post-Vinča settlements. It should be mentioned that according to B. Jovanović' and M. Stevanović' stratigraphic analysis of vertical sections at Vinča, Eneolithic, Bronze age and Medieval settlements are probably positioned between the present day surface and the depth of 1 meter, that is between 86,12 m and 85,12 m sea-level altitudes.¹⁴ Less reliable are M. Vasić' observations regarding the stratification of Eneolithic horizons at Vinča. Under the term *Pannonian ware* M. Vasić considered the pottery of Baden, Kostolac and Vatin culture, which is positioned between the 3,90 m and 0,20 m in vertical section.¹⁵ Thus, the stratification of each post-Vinčan horizon cannot be studied separately from the conglomerate of Eneolithic and Bronze Age finds, but the registered level of 3,90 m in vertical section could be considered just as a real *Terminus ante quem* for Baden culture settlement.

As it was shown earlier, there isn't obvious clustering of Eneolithic objects in Vinča. Likewise in the terms of horizontal stratigraphy and distribution of Baden culture pottery in the cultural layer the only pattern that was observed follows the density and the degree of later devastations. That is, on the part of the settlement where the Eneolithic cultural layer is severely damaged with later Bronze Age dug-out pits (i.e. Blocks C–D/V) Baden and Kostolac culture pottery is less often found and it is usually heavily fragmented. On the other hand, bigger density and better perseverance of Eneolithic pottery in cultural layer is to be observed on the segments of site with the lesser post-depositional devastations (i.e. Blocks C/3, D–E/4).

SUBSISTENCE AND ECONOMY

Absence of solid above ground houses and different site organization are in direct link with pastoral and semi-nomadic based economy of the new occupants at Vinča. This time-period coincides with appearance of transhumant pastoralism in Southeastern Europe¹⁶ and the beginning of the so called *Secondary Product Revolution*.¹⁷ However, zooarchaeological analysis from Vinča showed that in comparison with late Neolithic

settlement, there isn't any significant shift in number of herding animals such as domestic sheep and goat.¹⁸ The most prominent substantial change that occurred during the life of the Baden culture settlement is the number of domestic pig, which increased almost double since the late Neolithic. Also, it is worth of mentioning that the number of domestic cattle declined since the latest Vinča settlement, at almost the same ratio.

Concluding remark on subsistence and economy of Eneolithic settlement at Vinča is in harmony with H. Greenfield's analysis. It looks as at the beginning of Late Eneolithic the small Baden population settled at uninhabited Danube terrace in Vinča and built humble dug-out houses. Their economy was probably of mixed agro-pastoral character, with a great emphasis on fishing which is confirmed with well documented data on the significant presence of fish bones in the Baden culture pits.¹⁹ The vicinity of Vinča offered the same extent of natural recourses as in Neolithic period: fertile plain which has been even easier cultivated since the invention of plough, enough easy accessible slopes for pasture, and the Danube, as the mightiest communicational route and a perennial source of fish and shell. Also, due to the invention of wheeled vehicles and the presence of traction animals Baden population at Vinča traveled, communicated and traded with less effort than Neolithic inhabitants did.

As attested from this short retrospection of Baden economy at Vinča, it is obvious that one should not *a priori* consider all Late Eneolithic population as traveling, pastoral nomads with big herds moving from one pasture to another. Rather, it should be stressed that in many cases, subsistence and economy of Baden population had a dominant pastoral component,²⁰ but also that leading subsistence components are closely associated with various socio-cultural and geo-economical factors. Therefore, mixed agro-pastoral economy of Baden po-

¹⁴ Stevanović and Jovanović 1996, 200, Figs 2–3; cf. Јовановић 1961, 9–19; Јовановић 1984, 23–34.

¹⁵ Васић 1936, 135.

¹⁶ Arnold and Greenfield 2006, 29–30.

¹⁷ Sherratt 1981, 261–305; Sherratt 1983, 90–104; Spasić 2008.

¹⁸ I would like to express big gratitude to my dear colleague prof Haskel J. Greenfield for a kind permission to take account on his unpublished analysis of animal bones from Eneolithic horizon at Vinča. Full report on zooarchaeological analysis of Late Neolithic, Eneolithic and Middle Bronze Age settlements is to be published in Journal of Serbian Archaeological Society.

¹⁹ Greenfield in press

²⁰ Horváth 2007, 151.

pulation at Vinča is to be sought as a response to socio-cultural and natural conditions and needs of the time period and environment.

MATERIAL CULTURE

The most numerous part of finds discovered in the Baden culture horizon at Vinča are fragmented clay vessels, while worked bone and antler tools (pins, harpoons, hoes...) represent rather modest collection of finds from Baden settlement. Ground and chipped stone tools are found quite often at Vinča, but when they are found outside the pits or in a pit that was dug in to Vinča house their dating to Baden culture is conspicuous since the material itself is not datable. The most exceptional finds from Baden settlement at Vinča are four anthropomorphic figurines of *Die Kopflosidole* type.²¹ Besides those four finds, there is one more anthropomorphic figurine of the same type which was earlier erroneously dated to the late Vinča culture. Although it is a scarce find its Baden culture provenience is unquestionable.²² Until now, sites of Černavodă, Vinča, Vučedol and Šarovce remain as the only early Baden and Černavodă–Boleráz settlements which yielded more than three such figurines.²³ Baden figurines from Vinča were found outside the pits, in cultural layer. Similar find contexts were observed in Vučedol and Černavodă also. Clear Kopflosidole find context is only to be observed in Šarovce where more than ten anthropomorphic figurines were found in dugout ritual pit along with ceramic vessels. Therefore the meaning and interpretation of die Kopflosidole figurines is to be sought only within the cross-cultural analysis on a broader macro-regional scale, the task which exceeds the outlines of the current paper.

POTTERY

Repertoire of Baden culture vessels from Vinča includes all the basic forms and ornamental patterns typical for the post Boleráz or pre-classical phase of Baden culture, with the strong reminiscence on Boleráz–Černavodă III culture pottery and a sort of prelude to the material culture patterns of classical Baden culture. M. Vasić was the first one to point out to the technology of his so called *Pannonian vere*, outlining the poorer quality of Eneolithic and Bronze Age pottery as opposed to perfectly refined and fired Vinčan *buccero* ceramics.²⁴ The same could be said now, some 70 years after Vasić' analysis of small repertoire of Baden culture

pottery. The vessels were made out of semi-fine and finely refined clay with inorganic and organic inclusions. The most common type of inclusions is sand, crushed shells and crushed ceramic sherds and white magnesite. There isn't a strong relationship between the type and quantity of inclusion and type/size of the vessel. That is, at almost the same ratio appear small-sized vessels (i.e. cups, bowls) made out of poorly refined clay with big amount of sand and magnesite, and large-sized vessels (i.e. pots, amphorae, pithoi) made out of finely refined clay with small quantity of organic or inorganic inclusions, and *vice versa*. Vessels were handmade, and fired in oxidizing and reducing atmosphere. Finishing was executed by burnishing and polishing or by implementing some of the various ornamental techniques and motifs. Baden people from Vinča were skilled potters. The quality of their end-products is displayed through the harmony, symmetry, uniformity and typological diversity of vessel forms. Miniature vessels are the only exceptions to the remarkably modeled forms, being modeled very clumsy, often with asymmetrical walls, insufficiently dried and badly fired. Such properties and attributes could point out to hands of an unskilled craftsman or to the function of such items. Besides miniature vessels, spindle whorls are also carelessly modeled.

Basic forms of Baden culture ceramic vessels from Vinča–Belo Brdo include cups, bowls, pots, amphorae, pithoi, fischbuttegefäße and miniature vessels of various forms imitating the shapes of the full-size ones. Typological analysis of each studied form enables division of many subtypes and varieties.²⁵ Cups with onion shaped belly are diagnostic vessel type of Baden culture, their lower part is usually vertically channelled with one ribbon handle which exceeds the height of the rim (Pl. I/3, 5–7).

²¹ Anthropomorphic figurines from Vinča were discussed in detail on other place, c.f. footnote 9.

²² Tasić 1995, 164, Fig. 45/3.

²³ It is worth of mentioning that at Baden settlement Bolečica which is some 300 m from Vinča one more Kopflosidole was found (kind information of academian N. Tasić); for Černavodă cf Roman 2001, 19, Taf. 2/ 1–8, Taf. 4/1–9; for Vučedol c.f. Težak-Gregl 1988, 11–21; For Šarovce c. f. Novotny 1981, 130–138.

²⁴ Baculić 1936, 136–138.

²⁵ The text will not be burdened with proliferation of typological subdivisions of formal types and varieties of vessel. It is the author's deepest conviction that exhaustive typological study has an enormous significance for the chronology and knowledge of material culture of prehistoric community, but also that minor deviations from the basic form doesn't always signal the affinities, ambitions and changes in the studied cultural *milieu*. However, detailed typological schemes will be given in the plates at the end of the text.

Subtypes and varieties include forms of cups with different profilation of lips and the belly. Bowls are the most frequent type of vessel form in Baden settlement at Vinča–Belo Brdo (Pl. II–IV). This group of vessels is almost always decorated, so our knowledge of Baden culture ornamental techniques and motifs mainly depends on the study of those types of finds. The main types include spherical (Pl. II/2, 6, III/1/3), semispherical (Pl. II/4, 7–8), conical (Pl. II/1, 3, 5) and biconical bowls (Pl. III/5–7, IV/1–7). As the leading types appear conical and biconical bowls with S profiled walls and fluted rim (Pl. III/7, IV/2–6). Spherical and semispherical bowls are also typical for early Baden culture, especially for Boleráz culture Eastern counterpart-Cernavoda III culture. Subtypes and varieties of bowls are distinguished on the basis of angle of profilation of the neck and rim. Besides bowls, pots make the most frequent type of vessel at Baden settlement (Pl. V/1–7, VI/1–6). Because of their size and the fact that most of the finds are heavily fragmented it was only possible to separate conical (Pl. V/3, VI/1–2), biconical pots (Pl. V/1) and S profiled pots (Pl. V/6–7, VI/3, 5, VII/1–3), while the rest of the repertoire could be differentiated on the basis of variation in rim and neck profilation. Furthermore, pots are often decorated, also in a distinctive manner, typical just for this group of finds. Fragmentation and bad perseverance were also the problem dealing with typological study of amphora type vessel (Pl. VII/4–9, VIII/1, 3), because in many case, it was impossible to differentiate whether the studied fragment belongs to the pot or amphora. Amphorae with conical necks and narrow mouth are the only safely distinguished type of this vessel. Amphorae with impressed, crest modeled rim are found too. Also because of the bad perseverance of large sized vessels, pithoi are rarely found (Pl. VIII/4–5). In the case of the only one example of fischbuttegefäse vessel found at Vinča (Pl. VIII/2), it is even surprising having it in the early Baden culture level since their full affirmation is to be found only in late Baden, Kostolac and Vučedol culture. Repertoire of miniature vessels from Baden horizon at Vinča is very modest, it includes forms of pots and onion shaped cups.

Characteristic ornamental techniques and compositions on Baden culture pottery at Vinča signal out for a classical stylistic expression of Early Baden culture pottery production, with a certain degree of local distinctiveness (Fig. 2). The most common ornamental technique is incising which is executed before firing of the vessel. Rows of incised slanting lines, broom-strike and net-like motifs, fishbone, zigzag and triangular ornaments are executed either separately, as a single ornament or as an

ornamental composition carried out in combination with different decorative technique. Stabbed dots, triangles and crescent shaped stabs are also performed on wet walls of the clay, either organized in horizontal or slanting parallel rows or in combination with incising. Both incised and stabbed ornaments are found on almost all types of vessel, with onion shaped cups as an only exception. On the contrary, horizontal rows of impressed fingers and fingernails below the rim, and applied stripes on the rim and below it, are exclusively found on the large-sized vessels such as pots, amphorae and pithoi. Channeling as a leading ornamental technique of the Baden culture pottery production appears only scarcely at Vinča, usually in a form of multiple vertical fields on the belly of onion shaped cups. Absence of channeling which is almost fundamental for understanding Baden culture stylistic expression is to be sought as a reflection of specific regional, socio-economic aspirations of Baden inhabitants at Vinča.

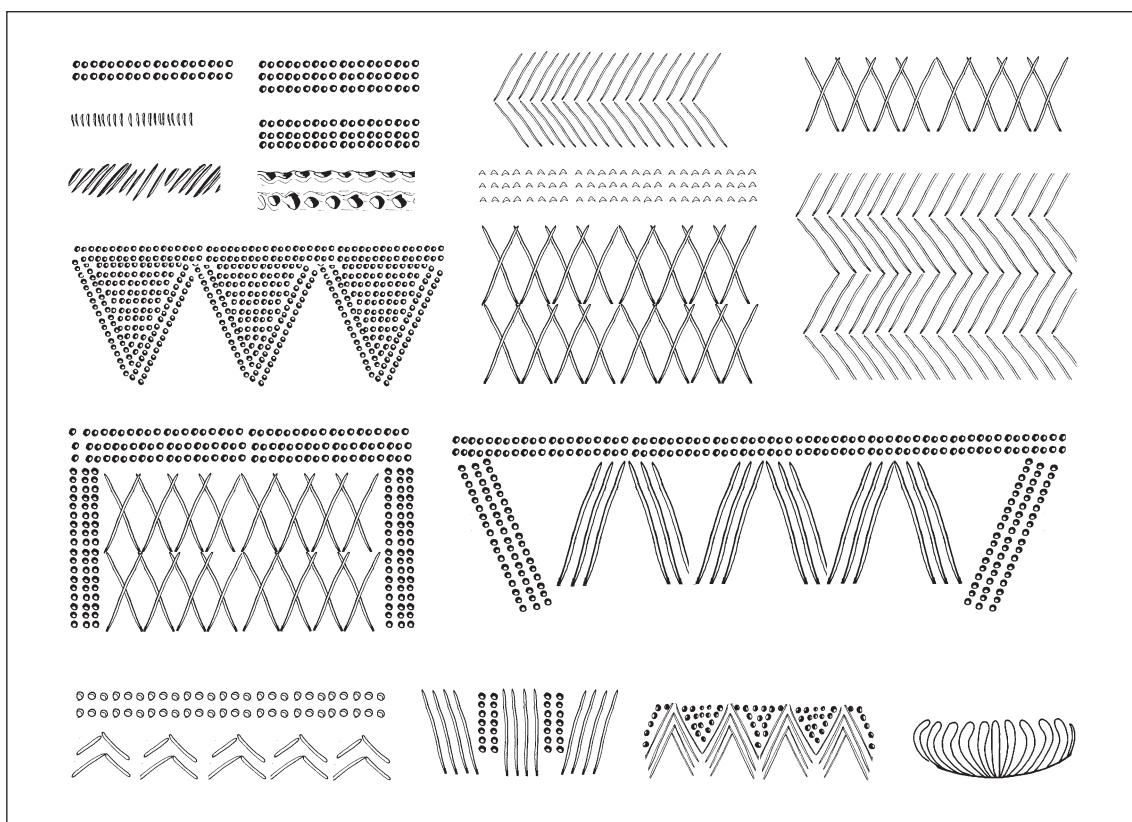
THE KOSTOLAC CULTURE SETTLEMENT

During the 20th century Kostolac culture settlement at Vinča was briefly evaluated by Serbian archaeologists. All of them came to the same conclusion, that small Kostolac population established settlement which was shortly inhabited, and that its cultural horizon cannot be distinguished in Vinča' vertical section.²⁶ In her study of Kostolac culture D. Nikolić also referred to settlement at Vinča, mainly focusing on the material from 1978–1983. excavations.²⁷ Up to 1998. campaign, there wasn't much to discuss about Kostolac settlement at Vinča owing to the fact that there was not a single Kostolac object excavated and that only about 30 vessel fragments were published. During the 1998. excavations, the most important Eneolithic find came to light, a Kostolac culture dug out ritual pit, containing assemblage of six intact and one fragmented clay vessels turned upside down.²⁸ The find itself wasn't of big help in solving the old problems, such as stratigraphy, settlement organization, subsistence and economy of the Kostolac culture horizon at Vinča, but its significance for the further study of Kostolac culture on the wider macro-regional scale is invaluable. Also, it points out to the conclusion,

²⁶ Vasić 1910, 23–39; Milojčić 1953, 151–158; Tasić 1984, 72.

²⁷ Nikolić 2000, T. III/1, 2, 6.

²⁸ Tasić 2001, 411–418.

Fig. 2. Ornamental motifs and composition of Baden culture clay vessels

Сл. 2. Орнаментални мотиви и композиције на посудама баденске културе

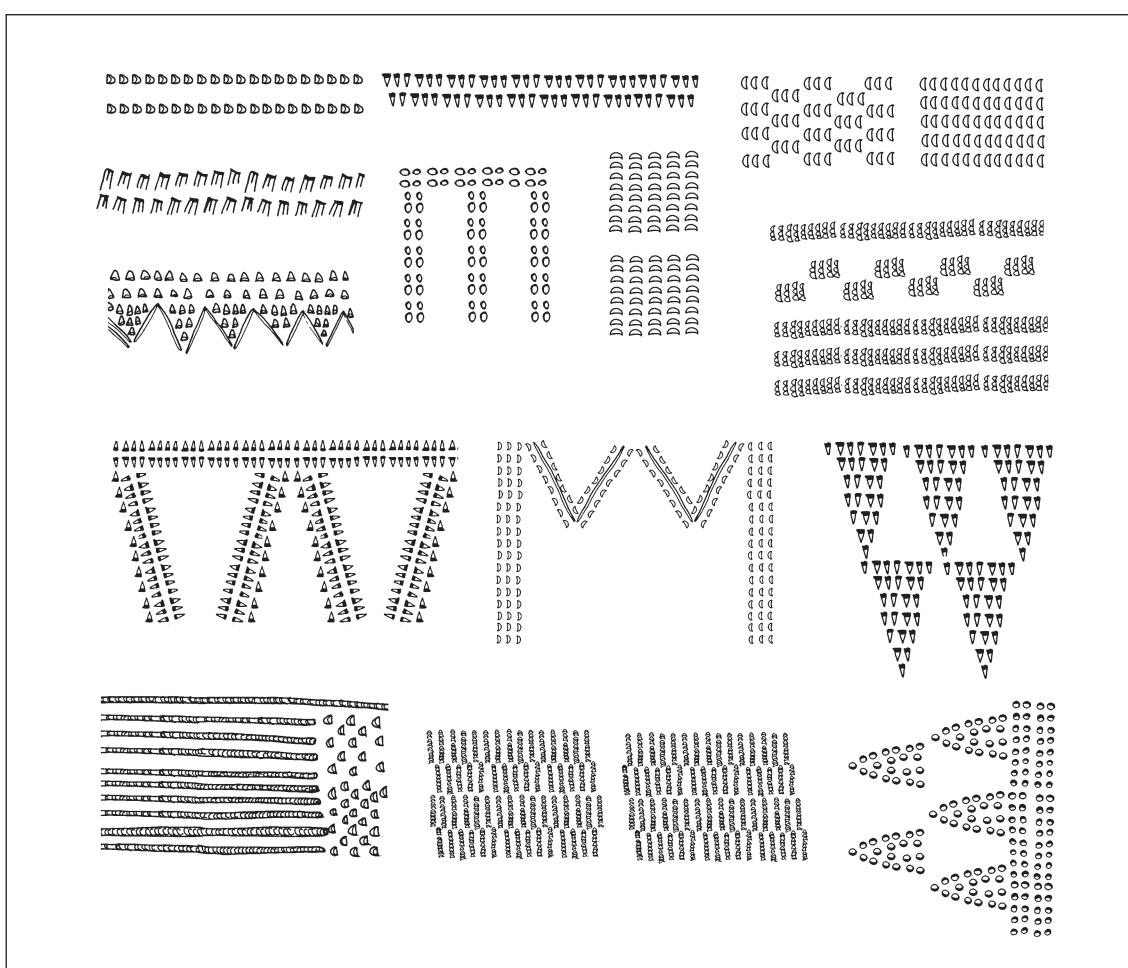
purposed long ago by V. Miloјчиć, that Kostolac culture settlement at Vinča was of greater importance than archaeologists used to consider.²⁹ As it was pointed out, there aren't enough firm evidences for a wider discussion of Kostolac culture settlement organization at Vinča, subsistence and economy of its inhabitants. Therefore just a brief evaluation of ceramics will be given in the sequence.

POTTERY

Rather modest repertoire of Kostolac clay vessels consists of less than one hundred sherds and seven reconstructed vessels, which doesn't allow broader typological and stylistic consideration. However, it could be stressed that vessels were mainly made out of fine refined clay mixed with crushed shells and sand, and fired in both reducing and oxidizing atmosphere. Outer surfaces are well burnished and decorated in well known Kostolac ornamental manner. Six basic types are distinguished: cups, bowls, pots, amphorae, pithoi and miniature vessels

with quite small typological deviations and variations from the main type (Pl. IX–XI). One of the leading types of Kostolac culture vessels is small conical or biconical cup with high ribbon handle. Besides two fragments of decorated massive ribbon handles, only one cup was recovered from Vinča (Pl. IX/2). Conical, biconical and semispherical shapes are the most common types of bowls (Pl. IX/3–7, X/1–8, XI/1–4), the vast majority of which comprise of biconical bowls with various subtypes and varieties distinguished on the basis of distinct rim, neck and shoulder profilation (Pl. X/1–8, XI/1–4). Large-size vessels (i.e. pots, amphorae, pithoi) are very hard to identify because of their morphological resemblance with Baden culture counterparts. Thus the only secure attributed finds are ones from the Kostolac ritual pit. A real contribution to the knowledge of Kostolac pottery production is a miniature conical bowl decorated with square impressions (Pl. IX/1).

²⁹ Miloјчић 1949, 73.

Fig. 3. Ornamental motifs and composition of Kostolac culture clay vessels

Сл. 3. Орнаментални мотиви и композиције на посудама kostolачке културе

It was outlined above that the leading vessel type of Kostolac culture is high-handled cup, likewise the same could be said for *Furchenstich* (stab and drag) ornamental technique which is taken as a synonym for the whole culture. The motifs executed in this technique comprise of simple linear ornaments such as single or multiple horizontal and vertical lines and some kind of chess fields, which are usually filled with white incrustation. Alternatively, *Furchenstich* is combined with stabbed ornaments. Still, the most common ornamental techniques and compositions are ones inherited from the Baden culture stylistic expression (Fig. 3), such as stabbed triangles, crescents, squares and dots organized in simple linear compositions like horizontal and vertical lines, hanging triangles and chess fields. Impressed and incised ornaments are rather rare, the only securely dated finds up to now are examples from ritual pit. In conclusion, it

should be outlined that Kostolac culture ornamental system is far more sophisticated than it was observed on the material from Vinča. The reason for the modest stylistic expression at Vinča shouldn't be explained as local degradation of Kostolac ornamental system.³⁰ Rather, explanations for utterly limited corpus of applied ornamental motifs at Vinča are to be sought in

³⁰ Ornamental techniques and compositions on pottery of Kostolac culture are quite uniform on the vast territory of Belgrade and its vicinity. More variations are to be observed only at macro-regional scale, such as it is in Eastern Serbia where Kostolac culture is under strong influence of Cočoferi culture and *vice versa*, or in Hungarian Transdanubia and southern Slovakia where Kostolac pottery production is under influence of local Early Furchenstisch traditions of Bajč–Retz–Gajary type.

the sphere of vivid processes that surrounded, to us still unrecognizable, activities of Kostolac population at Vinča.

RELATIVE AND ABSOLUTE CHRONOLOGY

As it was shown, stratigraphic data doesn't allow relative dating of Eneolithic horizons at Vinča, except the fact that it is well testified that Eneolithic horizons are younger than the late Vinčan settlement and older than Vatin culture layer. However, both Baden and Kostolac settlements from Vinča are securely dated via relative chronology, owing to the presence of *diagnostic* vessel types and ornamentation on them.³¹ Up to know, there are three chronological systems regarding the division and evolution of Baden cultural complex on the territory of Central and Southeastern Europe, all of them being based on the typological and ornamental development of vessel types and ornamentation on them.³² Most appropriate chronological scheme for the territory of Serbia is the one proposed by S. Dimitrijević which is compatible and comparable with the chronology of V. Némejcová–Pavúková. According to Dimitrijević' chronology, Baden settlement at Vinča fits into his A2 phase or the so called Fonyod horizon³³. This phase is synchronous with IIa phase in chronological system of V. Némejcová–Pavúková.³⁴ The phase in question is in fact an early Baden culture period manifestation, which immediately follows Boleráz horizon in the Central Europe and Cernavoda III culture in the East. The material culture of this period is still under strong influence of the typological and ornamental patterns inherited from the Boleraz–Cernavoda III cultural complex. *Diagnostic* pottery forms and decoration that secure dating of Baden settlement at Vinča to an Early phase of Baden culture are small onion-shaped, channelled cups, S profiled conical and biconical bowls with fluted neck, deep bell-shaped and S profiled pots and amphorae, crest modeled rims of pots and amphorae, single or multiple applied plastic straps with finger, fingertip and nail impressions, incised zigzag and fishbone motifs, as well as anthropomorphic figurines of *die Kopflossidole* type. Material culture from Baden settlement at Vinča shows outstanding uniformity and cultural homogeneity. Studied pottery forms and motifs don't allow distinguishing more than one cultural or building horizon at Vinča. A cup with long neck (Pl. I/7) and an example of fischbuttfase (Pl. VIII/2) are the only finds which could signal for later dating of settlement at Vinča. Although mentioned finds are more typical for the later phase of

Baden culture, as well as for Kostolac and Vučedol cultures, their presence in Early Baden context is well testified at the site of Sarvaš,³⁵ while for the finds from Gomolava and Dobanovci–Ciglana somewhat later dating was proposed.³⁶

Vessel repertoire of Baden culture from Vinča is slightly remote from typological and ornamental style of Boleráz culture. Some basic forms of vessels and ornamentation on it, which survive from Boleráz to classical Baden culture, such as cups with pseudo-torded handles, jugs, bowls with inner channeled and incised rim and neck, plastically applied ribs, channeling, subcutaneous handles are all missing or are underrepresented at Vinča. On contrary, there is a strong resemblance with Cernavoda III culture material which reflects, before all, in vast appearance of spherical and semispherical bowls, but also in presence of combined incised and circular stabbed ornaments. Nevertheless, applied straps with fingertip and fingernail impressions and die *Kopflossidole* type figurines are distinctions of the both cultures which are observed at Vinča. From the observed typological patterns it follows that Vinča belongs to the following cultural horizon: Gomolava IIIa1–Jabuka–Dobanovci–Mostonga I–Ušće Bolečice–Vučedol (Gradac)–Sarvaš in Southern Pannonia, Berea–Cetatea–Carei–Drumul Căminului–Locusteni–Predești–Şimnic in Romanian Banat and Oltenia, Fonyód–Pilshmarót Basaharc–Balatonboglárón–Balatonöszöd–Temetői dűlő in Hungarian Transdanubia, Nevidzany–Malé Kosihy–Tekovsky Hrádok–Červeny Hrádok in Slovakia, settlements of Schöningen–Salzmünde–Oberwerschen and Arbon–Bleiche–Altheim 3 in Central Europe.³⁷ Chronological relationship of Early Baden culture in

³¹ There isn't a single absolute C 14 date from post Vinčan horizons. Even Neolithic sequences of site are poorly dated (c.f. Schier 1996, 141–163).

³² Neustupny 1959, 260–284; Dimitrijević 1962, 239–261; Némejcová–Pavúková 1981, 261–296.

³³ Dimitrijević 1979, 209.

³⁴ Némejcová–Pavúková 1981, 266, Obr. 3.

³⁵ Balen 2005, 30–34, T. 7/24–25, T. 8/26–28.

³⁶ Petrović and Jovanović 2002, 23; Tacuň 1958–1959, 228–241; Dimitrijević 1962, 211.

³⁷ General overview of the selected Early Baden and Cernavoda III–Boleraz sites can be found in Banner 1956; and *Cernavoda III–Boleráz, ein vorgeschichtliches Phänomen*; for sites in Southern Pannonia c.f. Dimitrijević 1979, 183–234; Tasić 1995; Petrović and Jovanović 2002; for Romania c.f. Roman and Nemeth 1976; for Slovakia c.f. Némejcová–Pavúková 1974, 238–360; for Central Europe c.f. Driehaus 1960; Beran 1993.

Central and Southeastern Europe with the synchronous manifestations in Upper Thrace, Greece and Aegean isn't clear as it was thought. Although there is more then resemblance in the terms of vessels forms and decoration between Boleraz–Cernavoda III repertoire and material culture of Ezero XIII–IX and Dikili Tash–Sitagroi III³⁸, there is more then two century long chronological gap which doesn't allow such synchronization.³⁹ Therefore, it would be more reasonable to synchronize Ezero XIII–IX and Dikili Tash–Sitagroi III with Baden IIa, or to the so called post Boleraz horizon. N. Merpert came to the same conclusion in his discussion on relative chronology of Ezero.⁴⁰

In the terms of absolute dates and according to the relative chronology Baden culture settlement at Vinča can be dated to the period between 3400 and 3200 BC, which is in harmony with calibrated dates from the Baden Ib–IIa period.⁴¹

Due to the fact that only one dug out object is securely attributed to Kostolac culture, the youngest Eneolithic settlement at Vinča is even harder datable. Concerning the attribution of finds from Kostolac ritual pit it should be stressed that vessels in question don't exhibit significant chronological or even cultural sensitivity. However, finds are well dated because of uniformity in the ritus which is observed on the vast territory,⁴² and because there are both typological and ornamental analogies in the repertoire from Gomolava IIIb2.⁴³ Also, there is strong resemblance with the material from the oldest Kostolac settlement at Gomolava (IIIb1), before all in the prevalence of triangular, circular and crescent stabbed ornaments which are typical for Baden culture.⁴⁴ On the other hand, vessels decorated in Furchenstisch technique display rather modest repertoire of ornamental compositions which are usually combined with stabbed and pricked motifs. Following the relative chronological time span established for Gomolava and Vinča, Kostolac settlement could be dated to the following cultural horizon: Gomolava IIIb1–2–Karaburma–Gardoš–Dobanović–Erdevik–Most II–Tri humke in Serbia, Vučedol–Sarvaš–Slavča in Croatia, with Kostolac manifestations of Hodmezovasarhely–Balatonboglaron–Ordacsehi/ Major type in Hungaria and with Kostolac culture influences in Southern Slovakia, as it is observed in Iža.⁴⁵ With respect of the existing chronological systems of Kostolac culture, future excavations will show whether it is possible to distinguish two phases of Kostolac culture settlement at Vinča: earlier one, which is represented in the cultural layer, and the later one which is registered in ritual pit. However, the problem of Kostolac culture intern periodisation is still an open question

which needs to be answered. Careful examination of both typological and ornamental development and their sequencing in order implied by relative and absolute dating of their appearance is the only path which could solve the problem.

The question of possible synchronism of earlier Kostolac culture horizon with the later Baden culture one is still unclear because all such finds derive from an unclear context, that is from cultural layer. Still, in two Baden culture dug out pits (nos. 7a and 19) few fragments of Kostolac culture vessels were found. Pit 7a is heavily devastated with later Vatin culture pit. Deriving conclusion that there are evidences for contemporaneous habitation of Baden and Kostolac population at Vinča is still in the sphere of assumption, and needs to be attested in the course of new excavations.

There are only few absolute dates for Kostolac culture on the territory of Serbia, ones from Gomolava and Vučedol are perhaps the most illustratable for Vinča.⁴⁶ Time span for both settlements is between 3100. and 2800. B.C. which is in harmony with Vinča. Hence, if there is synchronicity between late Baden and early Kostolac culture settlements, an earlier date for Kostolac settlement is also possible. Such high dating of Kostolac culture is also proven on Vučedol.⁴⁷

CONCLUSION

Late Eneolithic settlements from Vinča–Belo Brdo offer a new insight into the social dynamics and life-biography of the settlement which is, with sometimes centuries long hiatuses, inhabited or used in some other ways, for more than seven millennia. During the time sequences in question the territory of Belgrade and its vicinity was densely populated, just to mention Baden

³⁸ Némecová–Pavúková 1981, Obr. 6–10, 13, 14.

³⁹ Wild et all 2001, 1062.

⁴⁰ Merpert 1979, 497–520.

⁴¹ Wild 2001, 1057–1064; Stadler et all, 2001, 541–563.

⁴² Tasić 2001, 414–418.

⁴³ Petrović and Jovanović 2002, 289.

⁴⁴ Petrović and Jovanović 2002, 89/kat. 11, 111/kat. 11, 123/kat. 2, 128/kat. 1, 130/kat. 4, 136/kat. 1, 181/kat. 3.

⁴⁵ General overview of the selected Kostolac culture settlements could be found in Nikolić 2000. For the territory of Croatia c.f. Balen 2002, 35–52; for Hungary c.f. Bondár 1984, 59–84.

⁴⁶ Petrović and Jovanović 2002, 298; Balen 2005, 31.

⁴⁷ Nikolić 200, 77.

and Kostolac settlements at Bolečica, Beljarica, Zemun–Gardoš, Zemun–Surduk, Zemun–Prigrevica, Dobanovci–Ciglana, Karaburma, Rospi Čuprija, Kalemeđan, Avala etc. Baden and Kostolac culture settlements at Vinča were built on a place which was prestigious even after the abandonment of the site by Late Neolithic occupants. There was lot of reasons for both Eneolithic populations to choose Vinča as their habitat. Although it is quite certain that Late Neolithic and Late Eneolithic inhabitants hardly ever met at Vinča, it is not questionable whether the later ones new for wealth, rank and reputation that had had settlement of their predecessors. Thus by settling Vinča, newcomers could have obtained the legitimacy to all of the socio-economic privileges and rights that Vinčan population used to have. And what a privileges that were! It would be redundant mentioning diverse opportunities that natural environment offered and what could have been the advantages and reputation achieved by using and controlling them, on both micro and macro-regional scale. Another question is if the merchant connections and strains that Late Neolithic inhabitants had remained and did the new-comers succeed to retrieve the existing ones or to build a new network on their on. On the first glance it seems as they didn't accomplish any of it, since the settlement itself doesn't exhibit the importance of the Neolithic one. Yet, we should not anticipate Neolithic settlement socio-cultural and economic patterns in Late Eneolithic milieu. With the respect of circumstances situation has changed

on a broader macro-regional scale since the abandonment of the site by Late Neolithic occupants. Those changes included shifts in the subsistence, economy, transport, procurement and trade of raw materials. The changes were sometimes gradual, other times abrupt. Therefore, the place of Baden and Kostolac culture settlement at Vinča in the Southeast European Late Eneolithic oikoumene is to be sought in the sphere of the temporal socio-economic trends and capability or inability to follow them.

ACKNOWLEDGEMNTS

I would like to express my deepest gratitude to several colleagues whose help was of great importance for the final version of this paper: Professor Miloš Jevtić and Assistant professor Marija Ljuština for their help and encouragements during the work on my BA thesis; academians Nikola Tasić and Borislav Jovanović for their kind suggestions on various questions concerening the Eneolithic period; Miša Ignjatović and Nino Rosi, curators of Vinča collection at the Belgrade City Museum; Dubravka Nikolić and Jasna Vuković for their help with the finds from vertical section of Vinča, as well as to Pedja, Miksa, Kristina and Jovana from the Center for Digital Archaeology, for their help with field documentation from Vinča. Responsibility for any errors and missinterpretations in the paper is all mine.

BIBLIOGRAPHY:

Arnold and Greenfield 2006 – E. R. Arnold and H. J. Greenfield, *The Origins of Transhumant Pastoralism in Temperate South Eastern Europe: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans*, Oxford 2006.

Balen 2002 – J. Balen, Topografija nalazišta kostolačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *Vijesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* XXXV, Zagreb 2002, 35–52.

Balen 2005a – J. Balen, *Sarvaš: Neolitičko i eneolitičko naselje*, Zagreb 2005.

Balen 2005b – J. Balen, The Kostolac horizon at Vučedol, *Opuscula Archaeologica* 29, Zagreb 2005, 25–41.

Banner 1956 – J. Banner, *Die Péceler Kultur*. Budapest 1956.

Beran 1993 – J. Beran, *Untersuchungen zur Stellung der Salzmünder Kultur im Jungneolithikum des Saalegebietes*, Wilkau–Hasslau 1993.

Bondár 1984 – M. Bondár, Neuere Funde der Kostolac und der Spätbadener Kultur in Ungarn, *Acta Archaeologica Hungarica* 36, Budapest 1984, 59–84.

Chapman 1981 – J. Chapman, *The Vinča culture of Southeast Europe. Studies in chronology, economy and society*, Oxford 1981.

Childe 1958 – V. G. Childe, *The Dawn of European Civilization*, New York 1958.

Csalog 1931 – J. Csalog, Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld in Kiskörös, *Prähistorische Zeitschrift* 22, Berlin 1931, 102–115.

Dimitrijević 1962 – S. Dimitrijević, Prilog stupnjevanju badenske kulture u sjevernoj Jugoslaviji, *Arheološki radovi i rasprave* II, Zagreb 1962, 239–261.

Dimitrijević 1979a – S. Dimitrijević, O nekim kontroverznim pitanjima u kronologiji eneolita južnih područja karpatske kotline, *Osječki zbornik* XVII, Osijek 1979, 35–78.

Dimitrijević 1979b – S. Dimitrijević, Badenska kultura, in: A. Benac (ed.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja* III, Sarajevo 1979, 183–235.

Driehaus 1960 – J. Driehaus, *Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa*, Mainz 1960.

Garašanin 1951 – M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana 1951.

Greenfield in press – H. Greenfield, *Subsistence and taphonomy during the Late Neolithic, Eneolithic and Middle Bronze Age at Vinča–Belo Brdo, Serbia: Analysis of the zooarchaeological data from the 1982 excavations*.

Horváth 2007 – T. Horváth, Häuser der Badener Kultur am Fundort Balatonözöd–Temetői Dűlő, *Acta Archaeologica Hungarica* 58, Budapest 2007, 43–105.

Јевтић 1986 – М. Јевтић, Гробови бакарног доба из Винче, *Старинар* Н.С. XXXVI, Београд 1986, 135–144.

Јовановић 1961 – Б. Јовановић, Стратиграфска подела Винчанској насељу, *Старинар* N.S. XI, Београд 1961, 9–19.

Jovanović 1963 – B. Jovanović, Les groupes de civilisation de l'âge des métaux à Vinča, *Archaeologia Iugoslavica* IV, Beograd 1963, 19–24.

Јовановић 1984 – Б. Јовановић, Насеље винчанске културе: Стратиграфија, in: S. Ćelić (ed.) *Винча у Праисторији и средњем веку*, Београд 1984, 23–34.

Мерперт 1979 – Н. Я. Мерперт, Периодизация и хронология, in: Г. Георгиев (ed.) *Езеро: Раннобронзовото селищие*. София 1979, 497–520.

Milojčić 1949 – V. Milojčić, Chronologie der jungenen Steinzeit Mittel- und Sudosteuporas, Berlin 1949.

Milojčić 1953 – V. Milojčić, Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars in Marburg/Lahn, *Prähistorische Zeitschrift* XXXIV–XXXV, Berlin 1953, 151–158.

Némejcová-Pavúková 1974 – V. Némejcová-Pavúková, Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur, *Slovenská Arheologia* XXII, Bratislava 1974, 238–360.

Némejcová-Pavúková 1981 – V. Némejcová-Pavúková, Náčrt periodizácie badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe, *Slovenská Arheologia* XXIX–2, Bratislava 1981, 261–296.

Neustupny 1959 – E. Neustupny, Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik, *Slovenska Archeologia* 7, Bratislava 1959, 260–284.

Novotny 1981 – B. Novotny, Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei, *Slovenska Archeologia* XXXIX–1, Bratislava 1981, 130–138.

Petrović and Jovanović 2002 – J. Petrović and B. Jovanović, *Gomolava – naselja poznog eneolita*, Novi Sad 2002.

Roman P. and Nemeti 1976 – P. Roman and I. Nemeti, *Cultura Baden in Romania*, Bucuresti 1976.

Roman 2001 – P. Roman, Die Cernavodă III – Boleráz-Kulturerscheinung und der Unteren Donau, in P. Roman and S. Diamandi (hers.) *Cernavodă III–Boleráz, ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau*. Symposium Mangalia, Bucureşti 2001, 13–60.

Schier 1996 – W. Schier, The Relative and Absolute Chronologie of Vinča: New Evidence from the Type Site, in: F. Drašovean (ed.) *The Vinča culture. Its role and cultural connections*, Timisoara 1996, 141–163.

Sherratt 1981 – A. Sherratt, Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution, in: I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond (eds.) *Pattern of the Past: The studies in honor of David Clark*, Cambridge 1981, 261–305.

Sherratt 1983 – A. Sherratt, The Secondary Products Exploitation in the Old World, *World Archaeology* 15/1, London 1983, 90–104.

Spasić 2008 – M. Spasić, Horizontal and Vertical Communication Axis in Middle and Late Eneolithic, *Anallele Banatului XVI*, Timisoara 2008, 31–45.

Срејовић 1957 – Д. Срејовић, Баденска керамика у Винчи, *Зборник Филозофкој факултета IV–1*, Београд 1957, 73–79.

Stadler et al 2001 – P. Stadler et all, Absolute Chronology for Early Civilizations in Austria and Central Europe using C14 Dating with Accelerator Mass Spectrometry with special Results for the Absolute Chronology of the Baden Culture, in: P. Roman and S. Diamandi (hers.) *Cernavodă III- Boleráz, ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau*. Symposium Mangalia, Bucureşti 2001, 541–563.

Stevanović and Jovanović 1996 – M. Stevanović and B. Jovanović, Stratigraphy of Vinča–Belo Brdo Reconsidered, *Starinar XLVII*, Beograd 1996, 193–204.

Težak-Gregl 1988 – T. Težak-Gregl, O problemu idoloplastike u badenskoj kulturi, *Opuscula Archeologica* 13, Zagreb 1988, 11–21.

Тасић 1958–1959 – Н. Тасић, Праисторијско насеље код Добановаца и прилог проучавању баденске групе у Војводини, *Старинар IX–X*, Београд 1958–1959, 228–241.

Tasić 1980–81 – N. Tasić, Die Idole der Baden-Kultur in Vinča, *Arhaeologia Iugoslavica XX–XXI*, Beograd 1980–1981, 27–33.

Тасић 1984 – Н. Тасић, Винча у бакарно и бронзано доба, in: S. Ćelić (ed.) *Винча у Праисторији и средњем веку*, Београд 1984, 69–75.

Tasić 1995 – N. Tasić, *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*, Belgrade 1995.

Vasić 1910 – M. Vasić, Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča in Jahre 1908, *Prähistorische Zeitschrift II*, Berlin 1910, 23–39.

Vasić 1911 – M. Vasić, Die Datierung der Vinčaschicht, *Prähistorische Zeitschrift III*, Berlin 1911, 126–132.

Васић 1932 – М. Васић, *Преисториска Винча I*, Београд 1932.

Васић 1936a – М. Васић, *Преисториска Винча II*, Београд 1936.

Васић 1936b – М. Васић, *Преисториска Винча III*, Београд 1936.

Васић 1936c – М. Васић *Преисториска Винча IV*, Београд 1936.

Wild et all 2001 – M. W. Wild et all, New Chronological Frame for the Young Neolithic Baden Culture in Central Europe (4th millennium BC), *Radiocarbon* 43, Arizona 2001, 1057–1064.

Резиме:

МИЛОШ СПАСИЋ, Музеј Града Београда, Београд

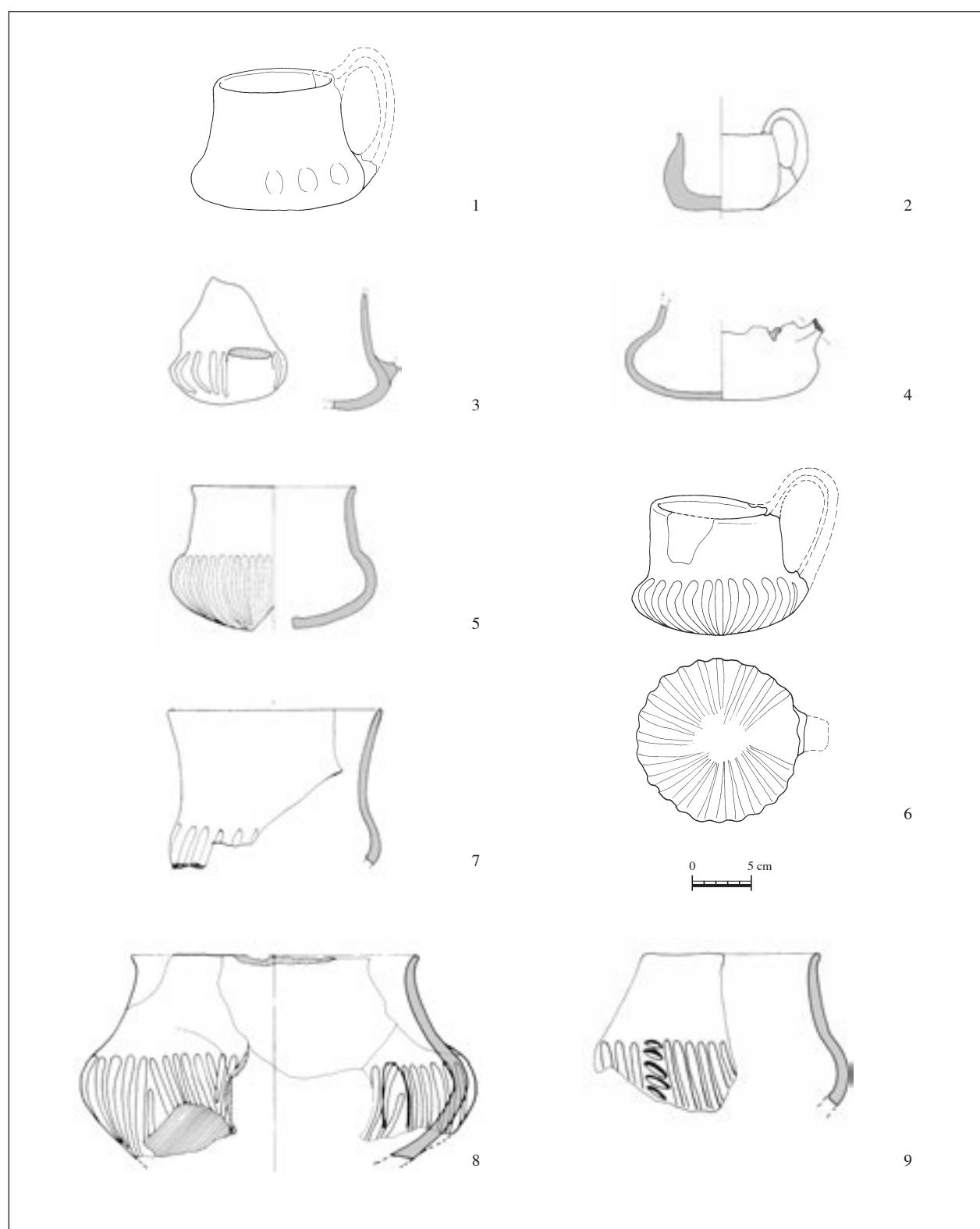
ВИНЧА–БЕЛО БРДО: ВЕРНИСАЖИ ЕНЕОЛИТСКОГ БЕОГРАДА И ОКОЛИНЕ I

Кључне речи. – Винча, енеолит, баденска и костолачка култура, организација насеља, хронологија.

Текући рад представља резултате анализа баденског и костолачког насеља на чувеном локалитету Винча–Бело Брдо, у близини Београда. Реч је о иницијалном раду, уводу у серију студија које ће се односити на проблематику енеолитског периода у Београду и његовој околини. Добру основу за детаљну анализу енеолитских хоризоната на Винчи омогућили су резултати друге и треће кампање систематских истраживања (1978–1986; 1998–2008), док су вези са појединим истраживачким питањима била референтна и запажања Милоја Васића, првог истраживача Винче. Разматрања о баденској и костолачкој архитектури, хоризонталној и вертикалној стратиграфији и динамици насељавања била су донекле ограничена будући да су поствинчанска насеља тешко девастирана укопима преко 900 средњовековних гробова. У оквиру истраженог дела баденског насеља установљено је укупно 17 укопаних објеката и једна надземна пећ. Уз извесну резерву може се рећи да су укопани објекти служили као станишта и отпадне јаме. Такође, у раду је наглашено да се функционална улога укопаних објеката вероватно мењала у различитим временским секвенцима, у односу на исцрпљеност њиховог функционалног квалитета, али и у односу на потребе баденских становника. Костолачко насеље је знатно мањег обима и вероватно је било краткотрајног карактера. На нешто другачије тумачење костолачког насеља наводи једини истражени објекат ове културе, укопана ритуална јама са седам очуваних судова. Материјална култура енеолитских становника Винче представљала је основ за проучавање економије, социо-

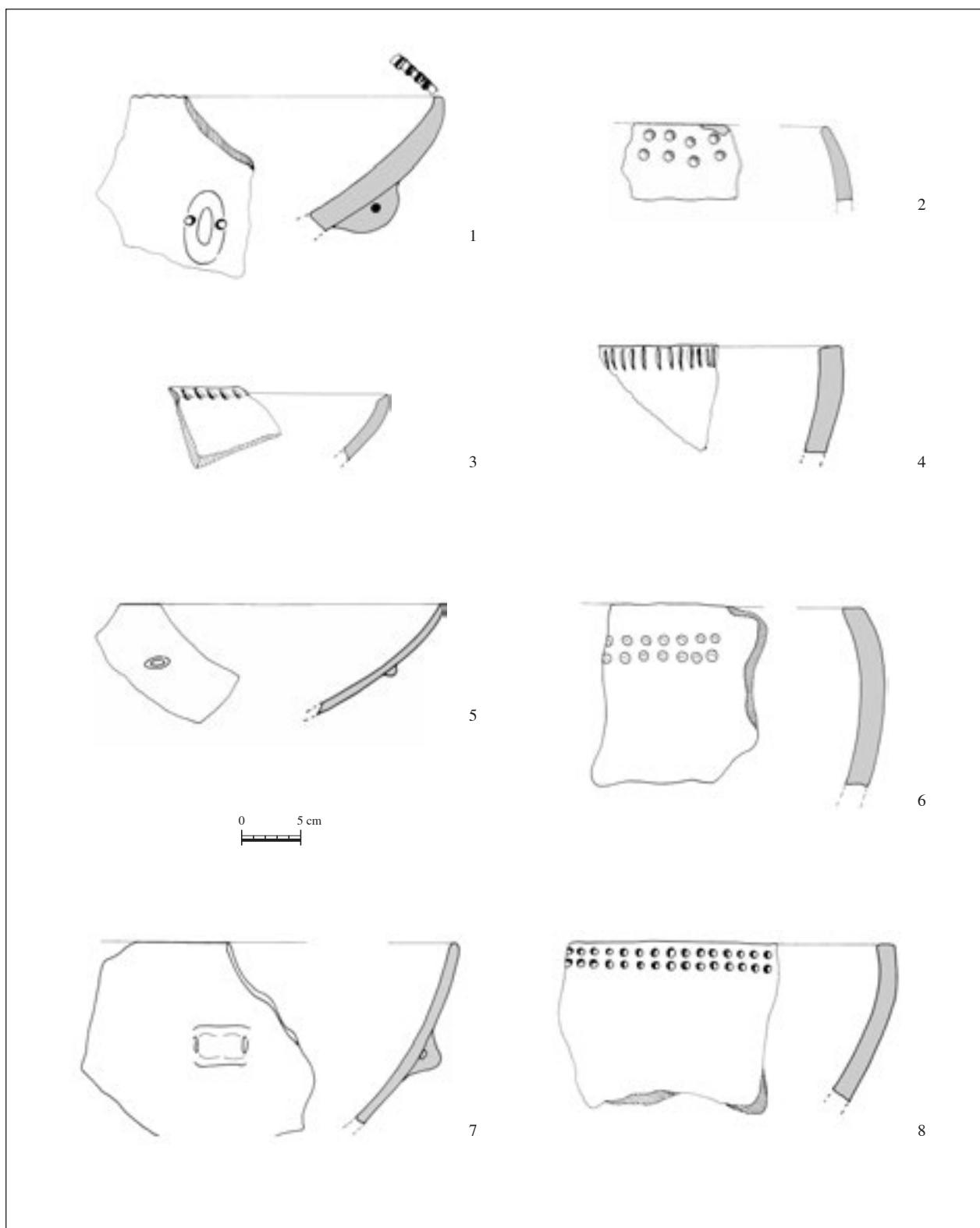
културних и релативно-хронолошких односа на микро и макро регионалној размери.

Детаљном анализом керамичког материјала из оба енеолитска хоризонта утврђено је да се насеље носилаца баденске културе може везати за рану фазу ове културе, Баден А2 по С. Димитријевићу, односно за пост Болераз–Чернавода III хоризонт, то јест Баден III по хронологији В. Немејцове–Павукове. Уочена је извесна локална особеност у орнаментици посуда од печене глине, која се огледа у великој заступљености урезаног и пунктираног орнамента и начину њихове организације у орнаменталном систему. Ипак, керамички инвентар баденског насеља не одступа у многоме од стандардних стилско-типолошких форми и може се везати за источне традиције Чернавода III културе, много више него за северне области ранобаденских, односно пост Болераских манифестација мађарске Трансданубије и јужне Словачке. У том погледу, баденско насеље на Винчи управо лежи на размеђу ова два велика културно-географска комплекса, а његови житељи су вероватно користили предности улоге посредника у односима између истока и запада. Материјална култура костолачког насеља такође не излази из оквира познатих образца костолачке керамикографије, па је и поред веома ограниченог броја налаза било могуће издвојити два хоризонта. Старији хоризонт означен је налазима из културног слоја са добрым аналогијама у Гомолава IIIb1 слоју, док би нешто млађем хоризонту припадала ритуална јама која се може синхронизовати са Гомолава IIIb 2–3 слојем.

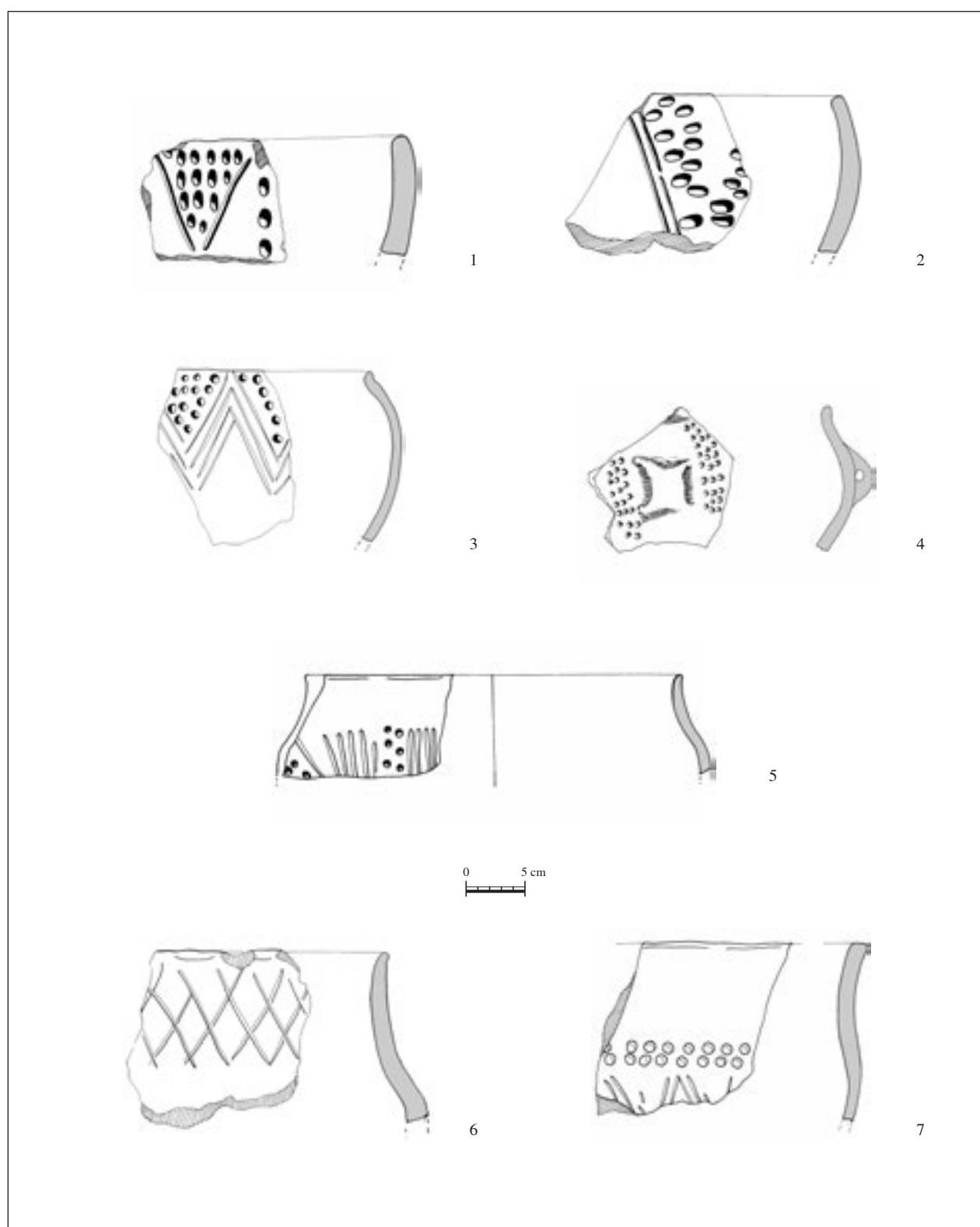
*Plate I – 1, 6 (Block CIII/3), 2 (Block BIII/3), 3 (Block CIV/I–4), 4 (Block BIV), 5 (Block DIII/1),
7 (Block CIII/1), 8 (Block DIV/3), 9 (Block DIV)*

*Табла I – 1, 6 (блок CIII/3), 2 (блок BIII/3), 3 (блок CIV/I–4), 4 (блок BIV), 5 (блок DIII/1),
7 (блок CIII/1), 8 (блок DIV/3), 9 (блок DIV)*

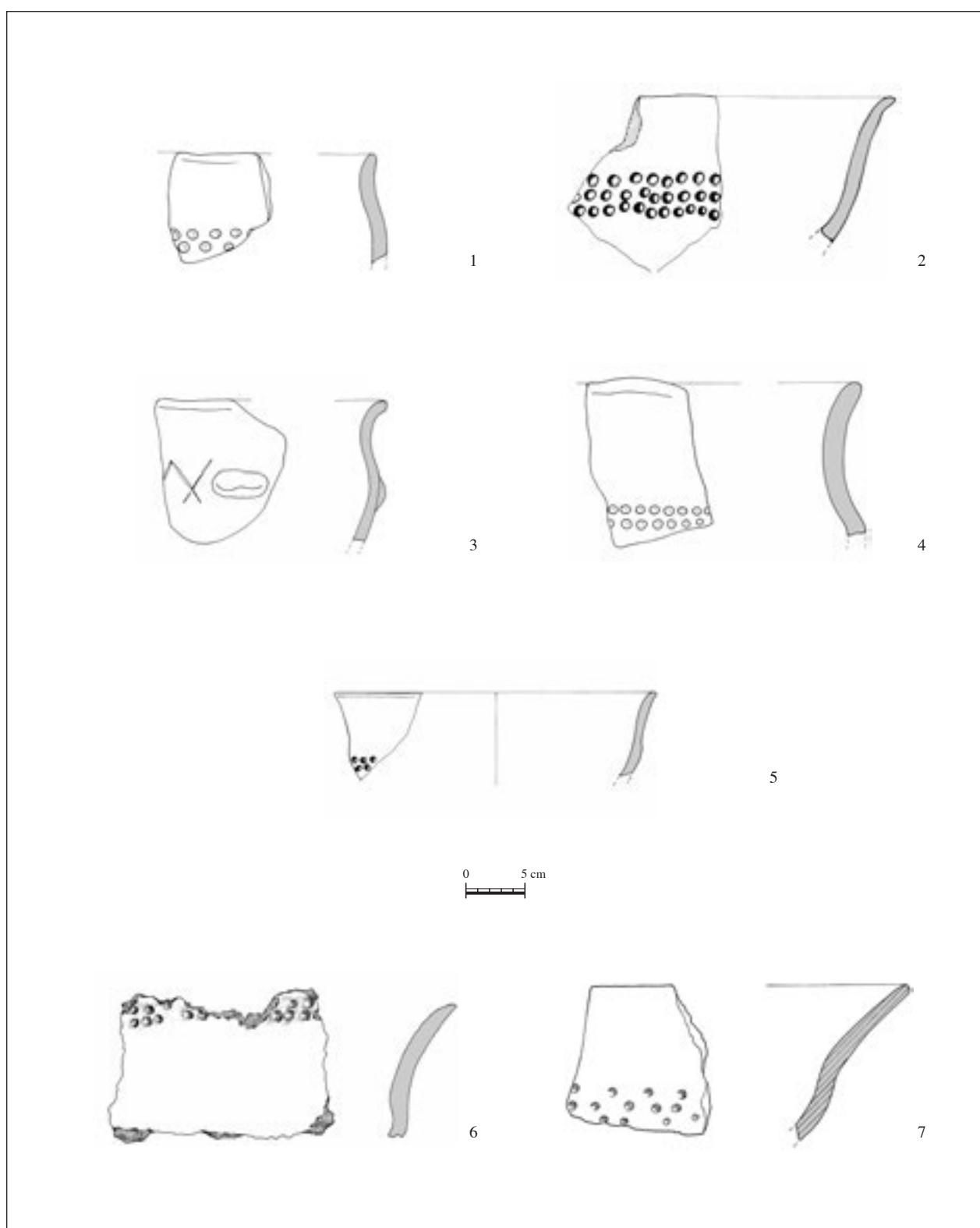
*Plate II – 1 (Block EIII/4), 2 (Block BIV/1–4), 3, 8 (Block DIV), 4 (Block EIII), 5 (Block EIII/4),
6 (Block DIII), 7 (Block CIV/1–4)*

*Табла II – 1 (блок ЕIII/4), 2 (блок BIV/1–4), 3, 8 (блок DIV), 4 (блок ЕIII), 5 (блок ЕIII/4),
6 (блок DIII), 7 (блок CIV/1–4)*

*Plate III – 1 (Block CIII), 2, 5 (Block EIII), 3 (Block DIII/I), 4 (Pit 30),
6 (Block DIV/1–4), 7 (Block BIV)*

*Табла III – 1 (блок CIII), 2, 5 (блок EIII), 3 (блок DIII/I), 4 (јама 30),
6 (блок DIV/1–4), 7 (блок BIV)*

*Plate IV – 1 (Block BIV/3), 2 (Block EIV/1), 3 (Block EIII–IV/I–3), 4 (Block CIV), 5 (Block DIV),
6 (Block BV/4), 7 (Block CIV/4)*

*Табла IV – 1 (блок BIV/3), 2 (блок EIV/1), 3 (блок EIII–IV/I–3), 4 (блок CIV), 5 (блок DIV),
6 (блок BV/4), 7 (блок CIV/4)*

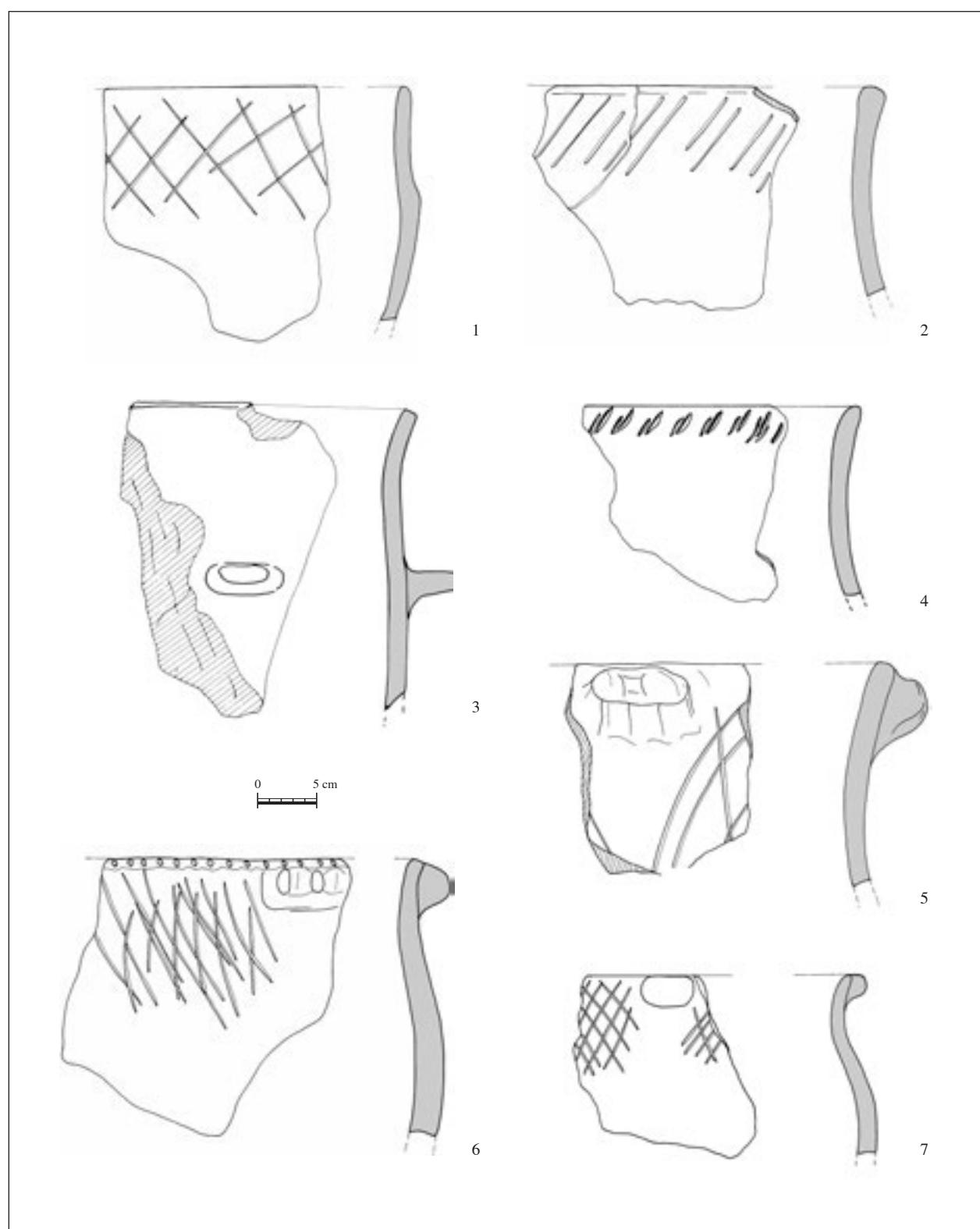

Plate V – 1 (Block CIV/I–4), 2, 5 (Block BIV/I–4), 3 (Block DIII/I), 4 (Block DIV),
6 (Block DIII/I–4), 7 (Block BIV/I–2)

Табла V – 1 (блок CIV/I–4), 2, 5 (блок BIV/I–4), 3 (блок DIII/I), 4 (блок DIV),
6 (блок DIII/I–4), 7 (блок BIV/I–2)

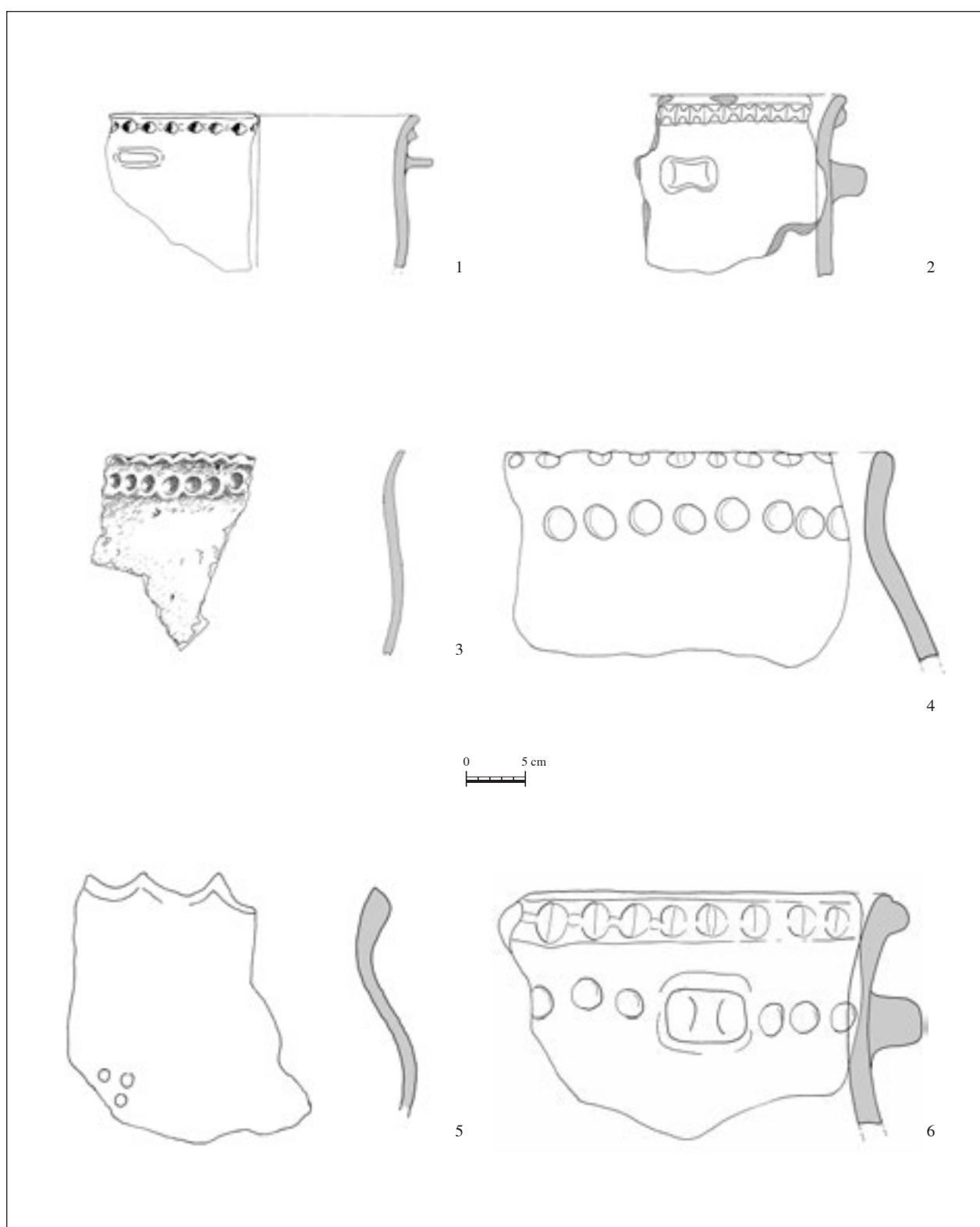
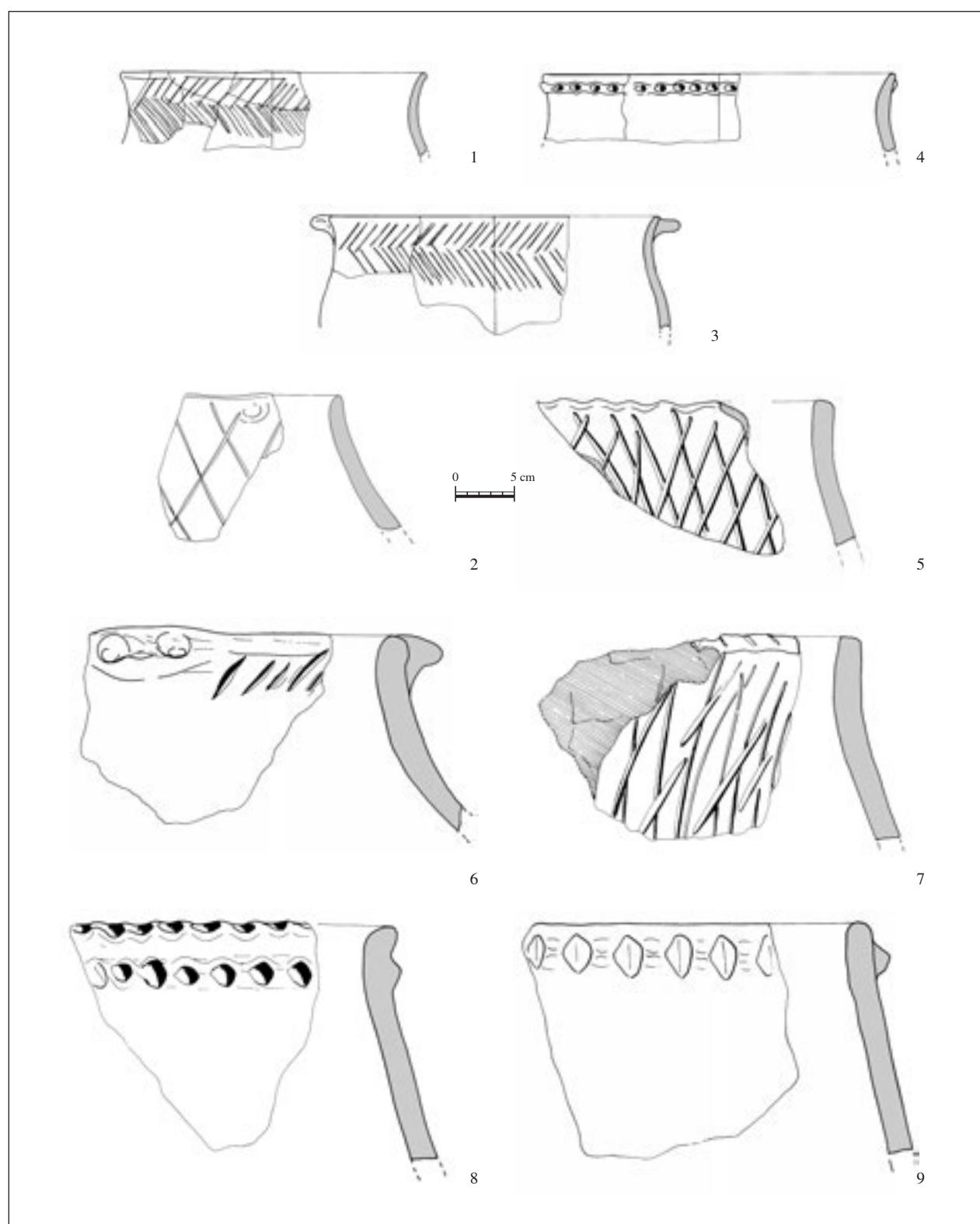

Plate VI – 1 (Block DIII), 2, 4, 6 (Block DIII/I–4), 3 (Pit 7a), 5 (Block V/2)

Табла VI – 1 (блок DIII), 2, 4, 6 (блок DIII/I–4), 3 (јама 7а), 5 (блок V/2)

*Plate VII – 1, 3 (Block DIV), 2 (Block BIII), 4 (Block DIV), 5 (Block BIV/4), 6 (Block DIV/3),
7 (Block CIII), 8 (Block EIV/1–3), 9 (Block DIII)*

*Табла VII – 1, 3 (блок DIV), 2 (блок BIII), 4 (блок DIV), 5 (блок BIV/4), 6 (блок DIV/3),
7 (блок CIII), 8 (блок EIV/1–3), 9 (блок DIII)*

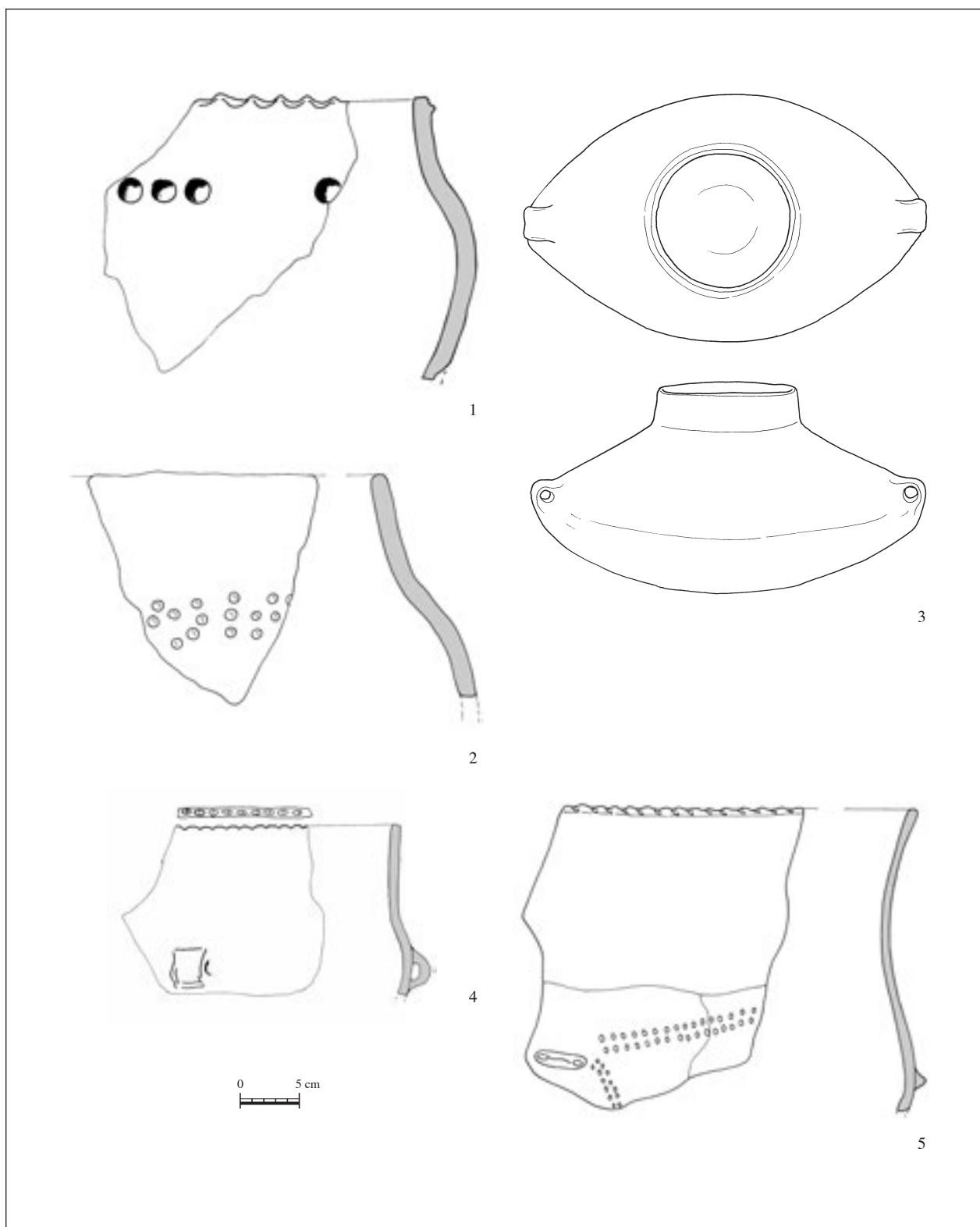
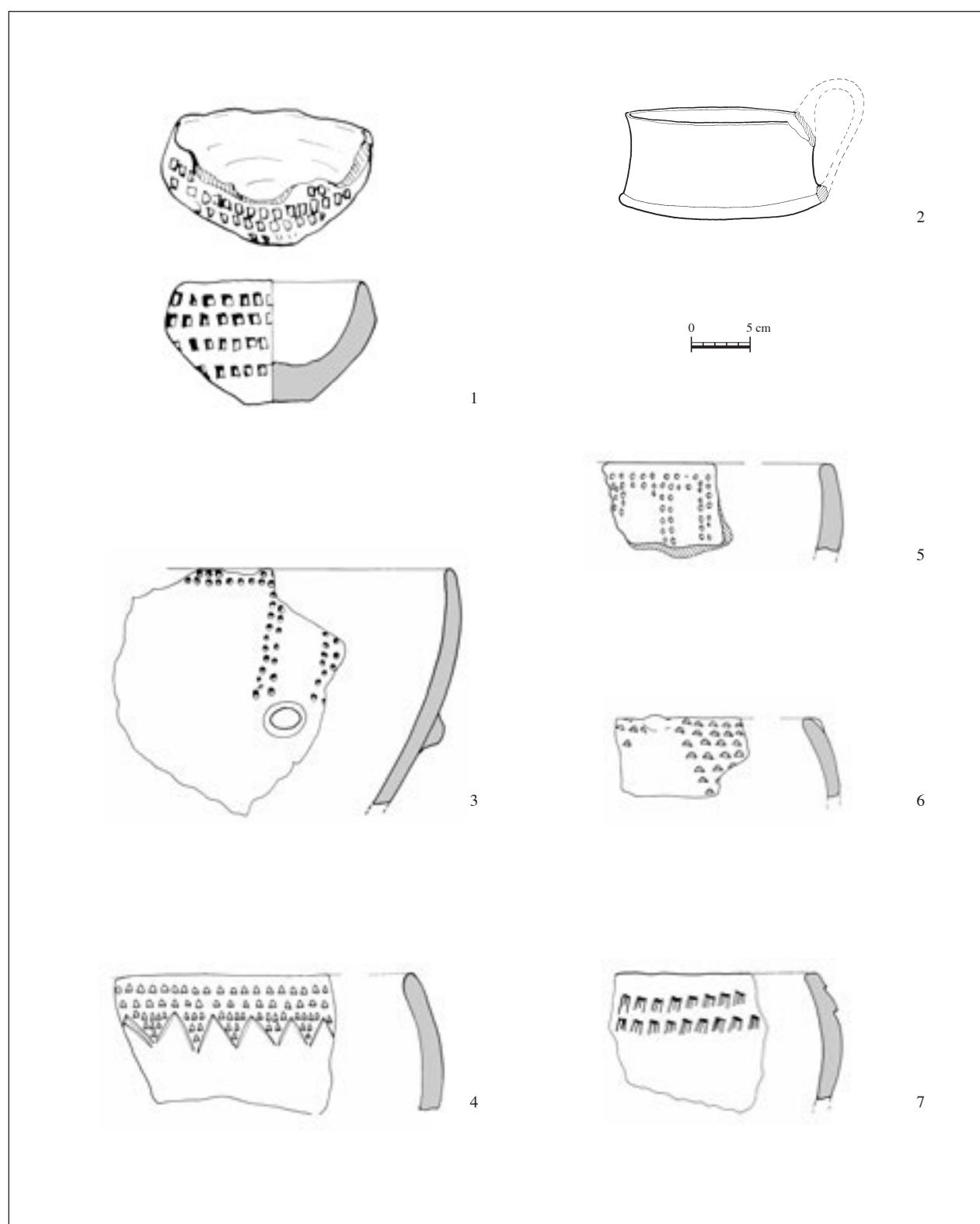

Plate VIII – 1 (Block DIV), 2 (Block DIV/1–4), 3 (Block DIII), 4 (Block EIII), 5 (Block CIII/1–4)

Табла VIII – 1 (блок DIV), 2 (блок DIV/1–4), 3 (блок DIII), 4 (блок EIII), 5 (блок CIII/1–4)

*Plate IX – 1 (Block DIV/4), 2 (Block EIII/4), 3 (Block CII/4), 4 (Block BIII–IV/I–2),
5 (Block CIII/I–3), 6 (Block DIV/I–4), 7 (Block EIV/I–2)*

*Табла IX – 1 (блок DIV/4), 2 (блок EIII/4), 3 (блок CII/4), 4 (блок BIII–IV/I–2),
5 (блок CIII/I–3), 6 (блок DIV/I–4), 7 (блок EIV/I–2)*

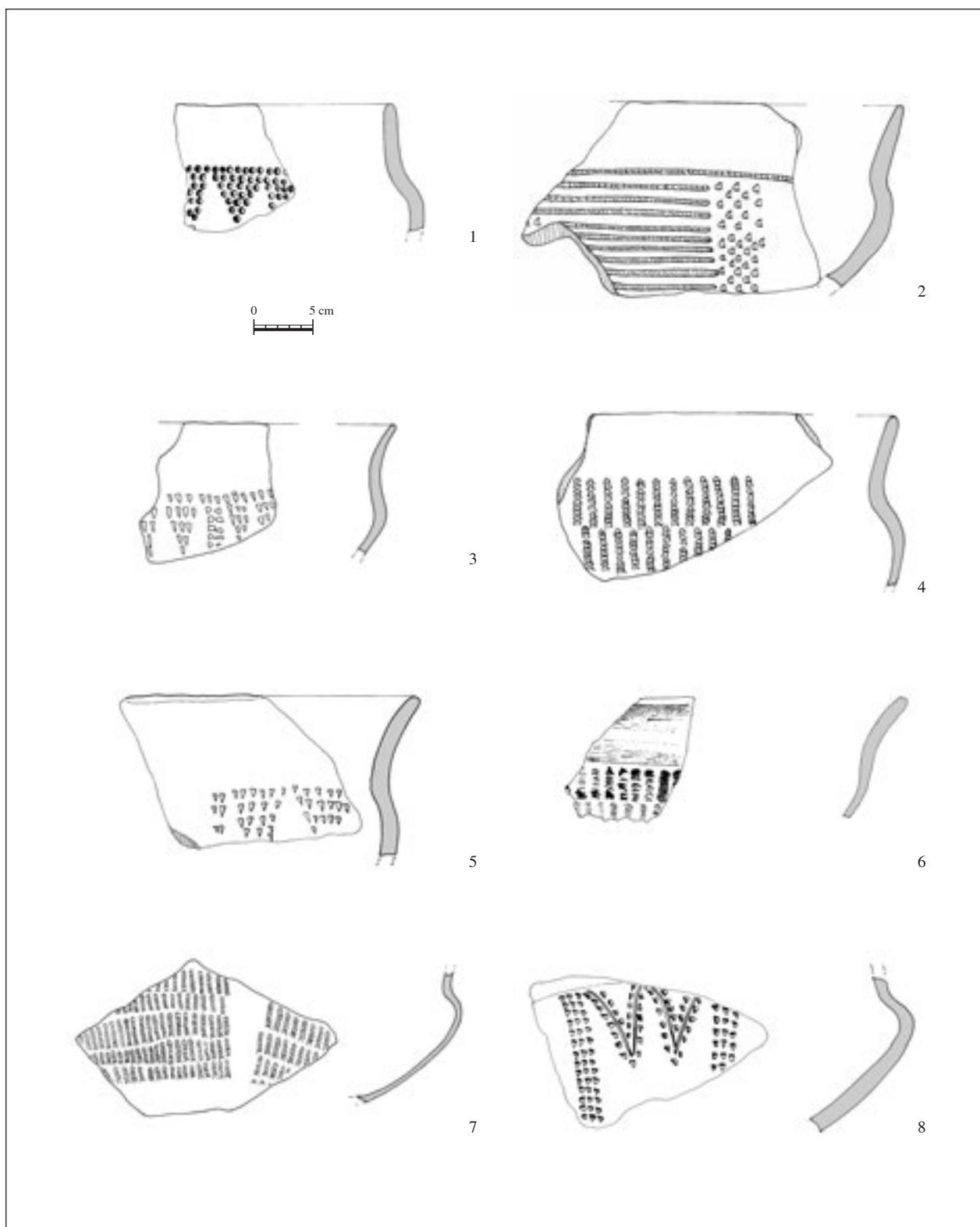
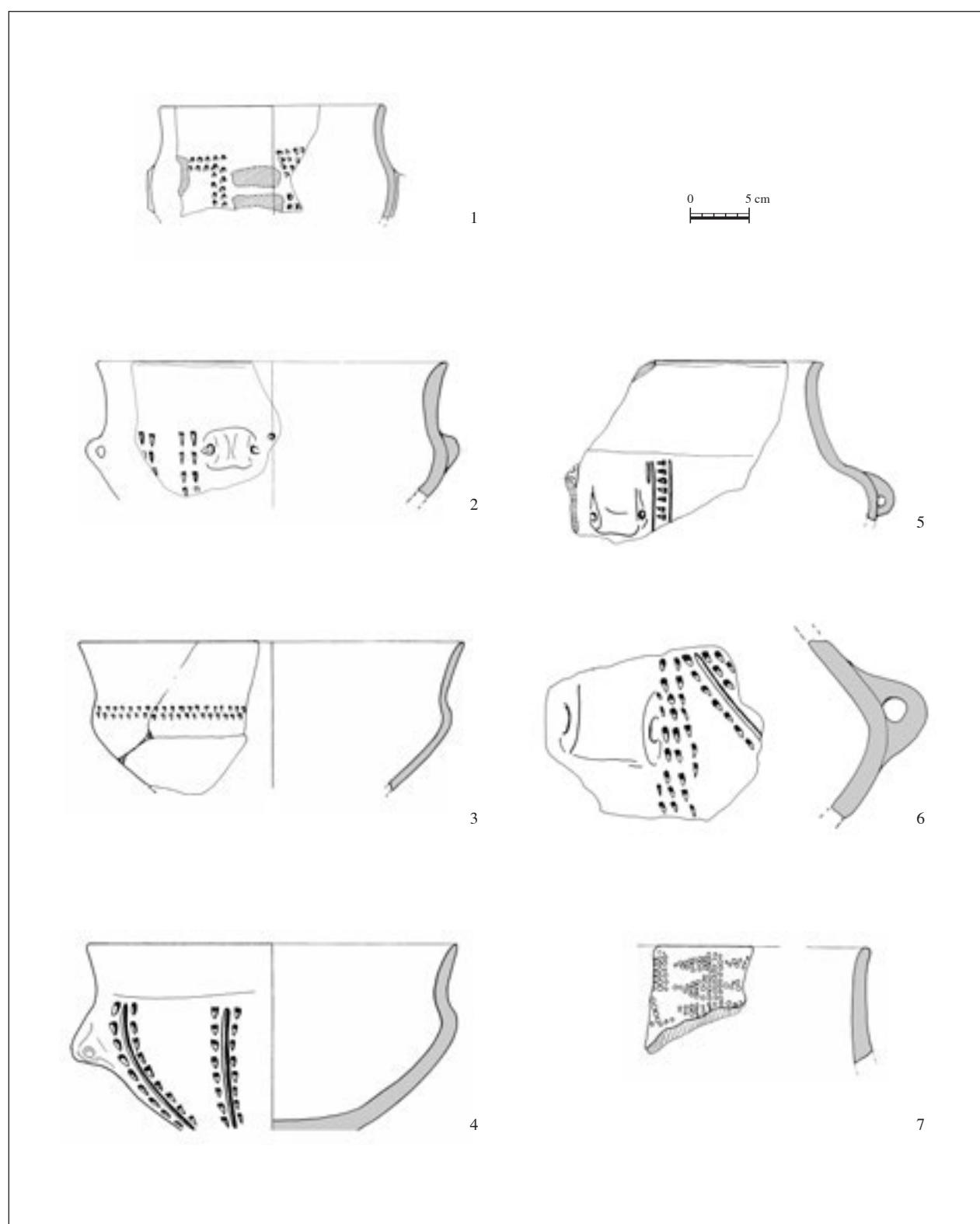

Plate X – 1 (Block BIII/3), 2, 4, 7 (Without position), 3 (Block CIII/I–3),
5 (DIV), 6 (Pit 7a), 8 (Block FIV/1)

Табла X – 1 (блок BIII/3), 2, 4, 7 (без положаја), 3 (блок CIII/I–3),
5 (DIV), 6 (јама 7а), 8 (блок FIV/1)

*Plate XI – 1 (Block CII), 2 (Block EIII), 3 (Block CII/4), 4 (Block DIV), 5 (Block DIV),
6 (Block EIV), 7 (Block B-E/4)*

*Табла XI – 1 (блок СII), 2 (блок ЕIII), 3 (блок СII/4), 4 (блок DIV), 5 (блок DIV),
6 (блок ЕIV), 7 (блок В-E/4)*

АЛЕКСАНДАР КАПУРАН
Археолошки институт, Београд

О УТИЦАЈИМА ВАТИНА И ВЕРБИЧАОРЕ НА НАЛАЗИМА ГАМЗИГРАДСКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ

УДК: 903"637"(497.11)
DOI: 10.2298/STA0959053K
Оригиналан научни рад

e-mail: a.kapuran@gmail.com
Примљено: 15. фебруара 2009.
Прихваћено: 4. маја 2009.

Апсертакт. – Овај рад се бави аналогијама гамзиградске културне групе са суседним културним манифестацијама раног и средњег бронзаног доба у Подунављу и Поморављу. Рекогносцирањима територије у ближој околини локалитета Ромулијана, изведених у два наврата 2001. и 2008. године, дошло се до јаснијег сагледавања дистрибуције локалитета и стилско-типолошких карактеристика на керамици ове културне групе. Према аналогијама и учесталостима одређених керамичких типова, покушава се расветлити карактер и настанак ове културне манифестације позициониране на уском простору између параћинског и ватинског комплекса са једне, и културе Вербичноара са друге стране.

Кључне речи. – Источна Србија, Тимок, средње бронзано доба, Ватин, Вербичноара, гамзиградска култура, параћинска култура.

Слив реке Тимок који конвергентно и дивергентно пресеца територију Источне Србије, идући ка свом ушћу у Дунав, помогао је контакте локалног становништва са суседним регионима у Подунављу, Поморављу, Олтенији и северозападној Бугарској. Ово становништво, пратећи налазишта бакарне руде, позната још из периода раног енеолита, укључило је Тимочки еруптивни басен у средиште интересовања култура бронзаног доба. Period развијеног бронзаног доба, након енеолита и ране бронзе, представља епоху стабилизације у коме се диференцијацијом разних група у мирном процесу припрема касније формирање великих палеобалканских етничких групација.¹ Овај процес одвија се на широком простору Олтеније, Баната, Бачке, Срема, Западне и Источне Србије, Шумадије и областима уз средњи ток Дунава. Територија Тимочеке Крајине такође је укључена у поменута културно-

етничка прожимања. Носиоци параћинске културе успостављају чврсте везе између Поморавља и источне Србије са једне и култура са простора јужних Карпата, Дунава северне и централне Бугарске са друге стране.²

Период бронзаног доба источне Србије најбоље представљају гробни инвентари са некропола у Трњанима,³ на Борском језеру,⁴ Магури,⁵ Ромулијани⁶ и усамљени гроб на Пишуре чесми⁷ у Зајечару. Од на-

¹ Гарашанин 1988, 28.

² Тасић 1991, 126.

³ Jovanović, Janković 1987–1990; Jovanović 1997.

⁴ Лазић 2004, 105.

⁵ Срејовић, Лазић 1997, 228.

⁶ Срејовић, Лазић 1997, 229.

⁷ Срејовић, Лазић 1997, 227; Гарашанин 1973, 299.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Међално доба у Поморављу* (бр. 147007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

сеља су истражени Трњане,⁸ Бањска стена,⁹ Милетов бунар,¹⁰ Звездан и Кадијски Крст.¹¹ Рекогносцирањем области око Ромулијане у два наврата 2001. и 2008. године, откривено је још 10 претежно вишеслојних локалитета, из периода бронзаног доба, од којих 7 припадају висинским а 3 равничарским насељима смештеним у непосредној близини Тимока или његових притока.¹² Мали број откривених металних налаза на простору истражених насеља, и у гробовима, отежавају прецизнија датовања оснивања и напуштања ових локалитета из бронзаног доба.

Насеља се могу свrstати у две групе: отворена, са једнослојном хоризонталном, често девастираном стратиграфијом и затворена, градинска, са вишеслојном, јасном стратиграфском ситуацијом.¹³ На локалитету Трњане откривено је једнослојно насеље са надземним кућама, остацима пећи и керамичких посуда које су функционално могле бити коришћене за пржење сулфидне руде бакра, на шта указују и знатне количине откривене згуре.¹⁴ Једини истражени локалитет са вертикалном стратиграфијом представља утврђено градинско насеље на Бањској стени. Истраживања су показала да је ово насеље из бакарног и бронзаног доба, поседовало фортификацију у виду сухозида и надземне куће.¹⁵

Насеља се формирају на природно заштићеним узвишењима са траговима додатног утврђивања, што је случај на Бањској стени,¹⁶ или на благим косинама поред водених токова. Куће су надземне са зидовима рађеним у техници плетера облепљених блатом. У некима су поред пећи налажени трагови згуре, преостали од прераде сулфидне руде бакра, и трагови свакодневних активности као што су израда алата од камена, кости, керамичких посуда или припремање хране.¹⁷

Духовни живот и обичаје најбоље илуструје однос према покојницима и ритуал сахрањивања. Некрополе представљају групе гробова који су изграђени у виду мањих тумула (вероватно за групе сродника) подигнутих изнад урни укопаних у земљу. На некрополи Магура, конструкције тумула у основи чине два кружна прстена од наслаганих већих комада камена, чији је међупростор испуњен ситнијим камењем, са местом за једну или више урни које су затваране каменим плочама. Осим керамичких пехара и бронзаних предмета похрањених у урне, у неким случајевима су поред њихоткривени комади плочастог камења са урезаним орнаментима, као и ритуално разбијена керамика.¹⁸ Некропола на Трњанима има сличне гробне конструкције од ређеног камена, густо сабијене, са мало слободног простора између

гробова, док урне по типолошким одликама не излазе из оквира параћинске групе.¹⁹ Ова некропола припадала би позном бронзаном добу²⁰ као и изоловани налази гробова у Зајечару (Пиштура чесма)²¹ и у Звездану.²² Према типолошким карактеристикама керамичких форми, културно-хронолошки оне могу бити сврстане у параћинску културу или Параћин I²³ (од 13. до 11. века п.н.е.).²⁴ Веома ретки налази метала су откривени приликом истраживања некропле на Магури. Откривен је један врх копља перфориран са предње стране тулца, врх стреле од бронзаног лима и купаста глава игле.²⁵ Овај тип копља неки аутори тумаче и као врх стреле од великог стрељачког лука, а хронолошки га сврставају у средње бронзано доба.²⁶ Купаста глава игле припада налазима који се у источној Европи крећу у распону од краја средњег бронзаног доба до Халштата.²⁷

Особеност бронзаног доба источне Србије представља пројимање културних одлика група Ватин и Вербичоара у средњем и параћинске групе у касном бронзаном добу.²⁸ Опште је прихваћен поглед да ва-

⁸ Jovanović, Janković 1987–1990; Срејовић, Лазић 1997, 226.

⁹ Срејовић, Лазић 1997, 229–230.

¹⁰ Сладић, Ружић 2001.

¹¹ Срејовић, Лазић 1997, 232; Пековић, Јевтић 2006.

¹² Лазић, Сладић и Пековић 2002: 64–67; Током лета 2008 године сарадњом Археолошког института у Београду и ТОРОИ пројекта Фрај Универзитета у Берлину, извршено је ревизионо рекогносцирање поменуте територије. Осим картирања локалитета, тим истраживача је поред археолога који су прикупили површинске налазе укључујући географе и геологе, који су геодетским бушењима прикупљали податке о педолошком саставу и квалитету земљишта. Пројектом руководе др. У. Булф и др. Е. Шут, а учествују студенти постдипломских студија Ј. Шкундрић, Ј. Тот, М. Леистнер и К. Леихе.

¹³ Janković, Bugarski, Janjić 1987–1990, 13–14; Лазић 1998a: 150.

¹⁴ Jovanović, Janković 1987–1990, 1.

¹⁵ Лазић 1998, 150.

¹⁶ Лазић 1997, 111.

¹⁷ Лазић 1997, 111.

¹⁸ Срејовић, Лазић 1997, сл. 36–38; Лазић 1998, 112.

¹⁹ Jovanović, Janković 1987–1990, 2.

²⁰ Jovanović 1987–1990, 10.

²¹ Гарашанин 1973, 299.

²² Срејовић, Лазић 1997, 227–228.

²³ Стојић, Чајеновић 2006, 31.

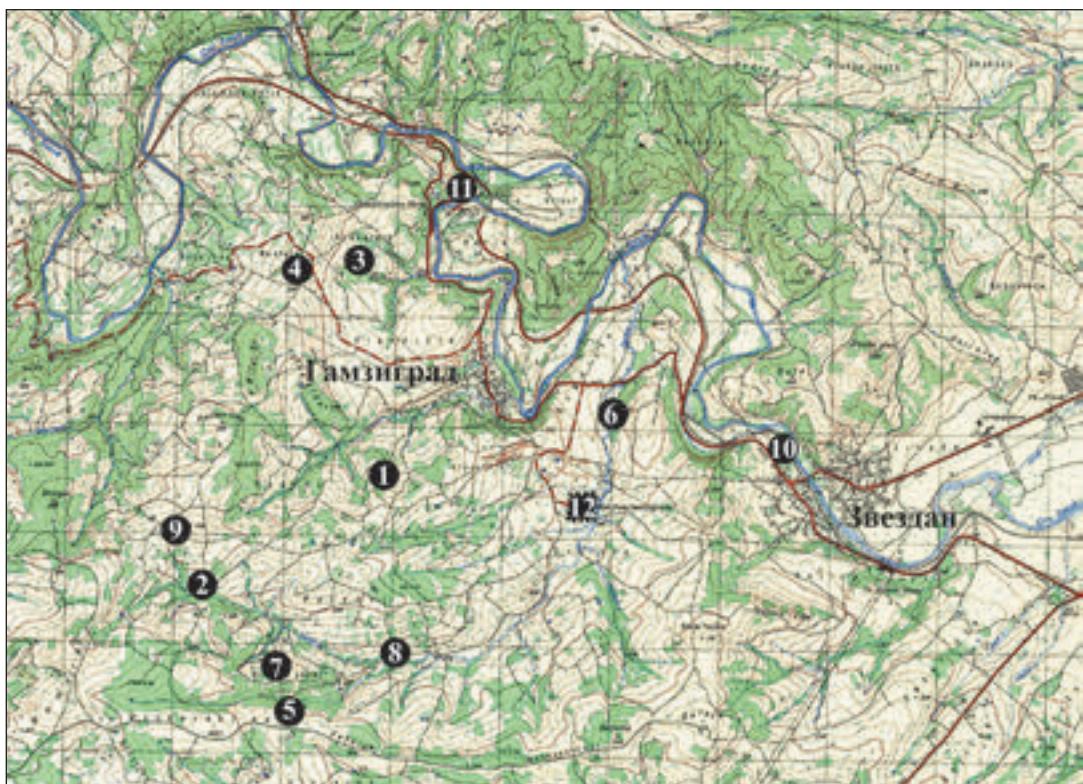
²⁴ Jovanović 1997, 71.

²⁵ Срејовић, Лазић 1997, сл. 35.

²⁶ Богдановић 2001, 178; Jacob-Freisen 1967, 197. Taf. 107/1.

²⁷ Vasić 2003, 61, Taf. 22/330.

²⁸ Гарашанин 1973, 298; Garašanin 1983, 727; Tasić 1998, 37.

Карта I. 1. Варзари, 2. Ђокин Вис, 3. Краварник, 4. Мустафа, 5. Николив Саваћ, 6. Њива Зоре Брзановић, 7. Пертоњ, 8. Потес–Петроњ, 9. Стрењак, 10. Звездан, 11. Бањска Стена, 12. Ромулијана

*Map I. 1. Varzari, 2. Đokin Vis, 3. Kravarnik, 4. Mustafa, 5. Nikolov Savat, 6. Njiva Zore Brzanović,
7. Petronj, 8. Potes–Petronj, 9. Strenjak, 10. Zvezdan, 11. Banjska Stena, 12. Romulijana*

тинске културне заједнице вешто интегришу добра из суседних култура у сопствено стваралаштво.²⁹ Иако су откривени предмети од метала веома ретки, вештина ватинских занатлија најбоље је представљена на квалитетној керамици барокне декорације, глачаним каменим секирама које по облику имитирају металне, као и сложеном геометријском декорацијом урезаном на предметима од кости. Уколико се генерално сагледају стилско тиолошки елементи на налазима керамике са више локалитета ватинског комплекса у Поморављу, очигледне су и локалне варијанте у декорисању на класичним ватинским формама³⁰.

Према налазима материјалне културе, ова симбиоза културних прожимања довела је до стварања препознатљивог регионалног керамичког стила који је професор Д. Срејовић дефинисао као *гамзиграцку културну групу*.³¹ Она је хронолошки одређена у период краја раног бронзаног и развијеног бронзаног доба, односно од 1700–1300 године п.н.е.³²

Рекогносцирањима шире околине локалитета Ромулијана отворено је 10 локалитета из периода бронзаног доба, од којих 7 припадају висинским а 3 равничарским насељима смештеним у непосредној близини Црног Тимока и његових притока (карта I).³³

Лок. Варзари–Купусините. Овај локалитет је позициониран на узвишењу удаљеном 1800 м северозападно од палате, на падини која се спушта северно ка западном делу села Гамзиград и потоку (220 м надморске висине). Откривени се материјал

²⁹ Срејовић 1981, 43.

³⁰ Тасић 2001, 9, сл. 1; Богдановић 1986, Т. II; Никитовић, Стојић, Васић 2002, 55–56; Стојић 1992; Стојић, Чаченовић 2006, 30–31; Стојић, Јоцић 2006, 40; Никитовић 2001, Т. I.

³¹ Срејовић, Лазић 1997; Лазић 1998; Лазић 1998a.

³² Лазић 2004, 123.

³³ Капуран, Шкундрић 2009.

распростирао на великој површини дугачке терасе у обилу лингуле, која благо пада од запада према истоку. Три геодетске бушотине на парцели засађеној детелином, на северозападној страни локалитета, показују варијације у дубини културног слоја од 0,45 м до 1 м. Површински слој оранице дебљине око 0,30 м а смењује слој жуто мрке земље у коме је пронађена керамика из металних доба све до нивоа стерила кога чини стена од лапорца. Поред бројних налаза керамичких посуда, од којих доминирају фрагменти већих посуда грубе спољне површине са каменчићима у фактури. Откривено је доста предмета од камена као и већи број уломака легуре гвожђа и бакра који су највероватније припадали већем »коначу« конкавног дна.

Стратиграфију овог насеља чине хоризонт млађег каменог доба – старчева, средњег бронзаног доба, гвозденог доба I и гвозденог доба II. Налазе СБД чине фрагменти лонаца са разгрнутим ободом и левкастим вратом (Табла I/1), здела (Табла I/2–5), пехара оштре биконичне профилације (Табла I/6) и дршке са поротомима (Табла I/7), коничне зделе са хоризонтално профилисаним разгрнутим ободом (Табла I/8) и двојним троугаоним проширењима (Табла I/9,10). Дршке су масивне, типа *ansa lunata* са лепезастим проширењем на споју лукова (Табла I/11) и са улегнутим превојем (Табла I/12). Откривена је и једна фрагментована пробушена чекић секира израђена од зеленог серпентинита (Табла I/13).

Лок. Ђокин Вис позициониран је на источним падинама узвишења које лежи на неких 3500 м западно од гамзиградске палате, на надморској висини од 380 м. За овај локалитет се зна од деведесетих година прошлог века али је први пут рекогносциран 2001. године.³⁴ Од културних хоризоната на отвореном материјалу, препознатљив је период средњег бронзаног доба, касног бронзаног доба и гвозденог доба II.

Приоду СБД припадају фрагментоване полуолопасте зделе наглашеног разгрнутог обода (Табла II/1, 2) и фрагментовани саџак већих димензија (Табла II/3).

Лок. Краварник је откривен средином 90-их година XX века, захваљујући мештанину М. Митуловићу-Јерку који је годинама доносио у музеј комаде окресаног и глачаног камена прикупљене након обраде њиве у власништву М. Михајловића. Локалитет је рекогносциран 2001. године.³⁵ Налази на око 1400 м северозападно од центра села Гамзиград, на платоу

површине 1 ha, на надморској висини од око 245 m, са које се пружа јасан поглед ка Бањској стени. Судећи по бројном керамичком и каменом материјалу отвореном рекогносцирањем 2008. године, може се закључити да се ради о најзанимљивијем праисторијском локалитету у околини Ромулијане. Налази указују на постојање: неолитског – старчевачког хоризонта, средњег бронзаног доба, гвозденог доба I, гвозденог доба II и IIb, гвозденог доба IV односно његовог са-мог kraja дако-гетског културног хоризонта.

СБД-у би припадали фрагменти полулопасте зделе разгрнутог обода (Табла III/1), лонца декорисаног пластичном аплицираном траком украшеном утискивањем (Табла III/2), саџака са перфорацијом (Табла III/3), и три дршке типа *ansa lunata* које на-дилазе обод (Табла III/4–6).

Лок. Мустафа отворен је захваљујући Д. Новаковићу из села Гамзиград, који је приликом орања на својој њиви открио две целе камене секире из бронзаног доба (Табла. IV/3, 4). Брдо Мустафа се налази 2000 m североисточно од села Гамзиград, са леве стране пута који води ка потесу »Баба Јона«, на надморској висини од око 280 m. Локалитет је површине око 4 ha, смештен на доминантном платоу који је у визуелном контакту са локалитетима Краварник и Бањска стена, док се са највише тачке овог широког платоа контролише велика територија у правцу југа и севера у кругу од више десетина километара. Налази припадају искључиво периоду средњег бронзаног доба а издвајамо полулопасту зделу са наглашеним задебљаним ободом (Табла IV/1) и обод лонца са ободом декорисаним орнаментисаним пластичном траком (Табла IV/2).

Лок. Николов Сават налази се на око 3500 m југозападно од Гамзиградске палате, на узвишењу непосредно изнад Московског пута (330 m надморске висине). Чини га омањи плато који се пружа у правцу исток-запад на коме је отворено доста фрагмената керамике и лепа. Овај плато се надовезује на њиву у правцу северозапада која се стрмо спушта ка кориту потока. Укупна површина локалитета износи око 2 ha. Оваква позиција испуњава услове за формирање насеља што потврђују и налази кућног лепа.

³⁴ Лазић, Сладић, Пековић 2001.

³⁵ Лазић, Сладић, Пековић 2001.

Керамичке налазе СБД представљају карактеристичне форме лонаца разгнутог обода и левкастог врата украшени пластичном декорисаном траком (Табла V/1,2), сацака (Табла V/3) и трбуха украшеног хоризонталним низом утисака прстом (Табла V/4).

Лок. Њива Зоре Брзановић налази се поред леве обале Тимока на делу потеса Белигово, око 600 м од моста који повезује Гамзиградску бању и Метовницу, на речној тераси поред стварне пруге (180 м надморске висине) испод брда Голаја. Локалитет је откривен рекогносцирањем 2001. године.³⁶ Праисторијским налазима припадају фрагменти керамике из периода енеолита (Коцофени II), средњег бронзаног доба, гвоздено доба I и гвоздено доба II.

Налазима хоризонта СБД припадају фрагментовани разгнути ободи и левкасти вратови украшених аплицираним пластичним орнаментисаним тракама од лонаца (Табла VI/1), здела S профилације (Табла VI/2) и полуулопастих здела са наглашеним разгнутим ободом (Табла VI/3).

Лок. Петроњ позициониран је на око 2000 м југозападно од гамзиградске палате, на потесу Петроњ, непосредно уз Московски пут, на платоу који се пружа изнад ушћа Селишког потока (270 м надморске висине). Откривен је рекогносцирањем 2001. године,³⁷ када је констатовано да се налази праисторијске грнчарије простиру на површини од око 5 ha. Рекогносцирањем из 2008. године уочено је да дистрибуција материјала опада у правцу југозапада. Откривен је материјал из периода средњег бронзаног доба, касног бронзаног доба и гвозденог доба II.

Хоризонту СБД припадају разгнути ободи лонца са украсом изведеним вертикалним урезима (Табла VII/1), обод и врат зделе S профилације (Табла VII/2) и трбухом орманентисаним аплицираним хоризонталном траком украшеном утискивањем прстом (Табла VII/3).

Лок. Потес Петроњ налази се на око 2000 м удаљености југозападно од гамзиградске палате, на надморској висини од 270 м. Њива површине око 2 ha на којој је откривен археолошки материјал налази се изнад Московског пута, и благо се спушта ка Селишком потоку у правцу југозапада. Констатована су два културна хоризонта и то из средњег бронзаног и гвозденог доба II.

Налазима СБД припадају фрагменти разгнутог наглашеног обода и левкастог врата лонца (Табла VIII/1, 2).

Лок. Стрењак–Ђокин Вис је удаљен око 4 километара западно од гамзиградске палате и на око 350 m североисточно од узвишења Ђокин Вис. Тачније он се налази између Стрењака и Ђокиног Виса на пространој заравни која се благо спушта ка северозападу и пресушеном кориту мањег потока. Налази керамике, лепа и камена констатовани су на две њиве укупне површине од око 1 ha. Највећа количина материјала је уочена на источном делу платоа одакле је највероватније ерозијом и земљорадњом расут у правцу запада. Пронађен је искључиво праисторијски материјал из периода средњег бронзаног доба.

Њима припадају лонци наглашеног разгнутог обода, са аплицираном траком украшеном утискивањем (Табла IX/1), зделе S профилације (Табла IX/2) и полуулопасте зделе са наглашеним оштро профилисаним ободом (Табла IX/3).

Лок. на улазу у Звездан налази се на западне страни села непосредно уз обалу Тимока. На овом месту, у речном профилу, откривен је праисторијски материјал из периода средњег бронзаног доба. Отворена је и мања сонда али због великог утицаја ерозије није се могла утврдити поуздана стратиграфија.³⁸

Налази добијени овим истраживањем показују да се поред стандардних форми облика и укращавања код лонаца (Табла X/1–5), пехари укращавају на »ватински« начин (Табла X/6, 7), коничне зделе поседују на разгнутим ободима двострука троугаона проширења (Табла X/9, 10) док су дршке од пехара украшene високим вертикалним продужетцима на додиру лукова (Табла X/8) или су вертикално бушене у виду пеципијената (Табла X/11).

На наведеним керамичким облицима, лонци и зделе S профилације (Табле I/1–5; IV/2; V/1, 2; VI/1; VII/1; IX/1; X/1–5) препознају се рецидиви укращавања карактеристични за период енеолита Чернавода III (Proto–Verbičoara),³⁹ Костолац–Коцофени) и раног бронзаног доба (Besenstrich и Textilmuster,⁴⁰ Valea

³⁶ Лазић, Сладић, Пековић 2001, 65.

³⁷ Лазић, Сладић, Пековић 2001, 65

³⁸ Лазић, Сладић, Пековић 2001, 68; Информације о овом истраживању добијене су од В. Филиповића коме се овом приликом захваљујем.

³⁹ Nica 1996, 19; T. 2/1, 3, 4, 7, T. 3/10, T. 11/3, 4.

⁴⁰ Carvuc 1997, 97. Оваква керамика из централне Европе (Makó, Nyrsg), румунског Баната и Олтеније (Gornea–Orlești), и Влашке (тип Bungetu), означава рану фазу Теј културе.

Timișului–Rovină,⁴¹ Ostrovul Courbului,⁴² Ampoiața,⁴³ итд.). То су украси изведени у виду аплициране пластично моделоване траке, са утиснутим или уштинутим орнаментом, или кратким вертикалним урезима. У фактури ових посуда налазе се примесе песка и ситнијих каменчића, док је споља приглачана или углачана. Испрва је и Д. Срејовић сматрао да овакви керамички налази, заједно са каменим глачаним секирама откривеним приликом истраживања Ромулијане, представљају остатке културних утицаја Чернаводе и Коцофенија.⁴⁴ Идентични облици и начин укравашавања заступљени су на керамици Вербичоаре,⁴⁵ и Ватина.⁴⁶ Овај начин укравашавања карактеристичан је и за остале локалитете у околини Ромулијане.

Пехари поседују оштри прелаз између биконија, широке тракасте дршке са улегнућем на средини (Табла I/6), танке зидове и углачану спољну површину. Дршке облика *ansa lunata*, украшене су издуженим протомима на саставку лукова са лепезастим или кружним проширењима (Табла I/11, 7; III/4; X/8). Конични пехари укравшени су трапезоидним проширењима на ободу и широким тунеластим дршкама са пластично моделованим крајевима (Табла X/6, 7). Слични пехари откривени су у Поморављу на локалитетима: Сарина међа, Глождар, Баба, Слатина⁴⁷ Лазарев Град, Польна,⁴⁸ Житковац, Вртиште, Бубањ, Стрижа,⁴⁹ у Источној Србији на локалитетима: Орашје, Лешје, Брестовачка Бања и Бор, Каштовар,⁵⁰ у Банату на Жидовару.⁵¹

Коничне и полулоптасте зделе карактеристичне су по косо разгрнутим профилисаним ободима. На ивици отвора неке поседују једно или два троугаона проширења (Табла I/8, 9, 10; II/1, 2; VI/3; X/9, 10). Поред наведених ватинских налазишта у Поморављу овакви облици истовремено се јављају и на керамици у оквиру комплекса Вербичоара.⁵²

Већ је током самих истраживања некропле Магура, уочено да се на појединим посудама издавају елементи ватинске културе и Вербичоаре II.⁵³ До скора се сматрало да ни типичног Ватина нема јужно од Саве и Дунава,⁵⁴ али се истраживањима током последњих деценија број новооткривених ватинских локалитета повећао.⁵⁵ Ватински биконични и оштро профилисани облици поседују орнаментику луксузне керамике културе Вербичоара.⁵⁶ О преклапањима облика и стилова ове две културе већ је било речи код М. Гарашанића⁵⁷ и Н. Тасића.⁵⁸ Анализа материјала није потпуно појаснила да ли се ради о импортованим налазима или о продукту културних прожимања.

Треба поред осталог поменути и веома ретке налазе камених алатки. Камене глачане секире показују карактеристике типичне за период бронзаног доба. Лепезасто моделоване сечице на примеру са локалитета Мустафа (Табла IV/3, 4), показују тенденцију имитирања облика металних секира. Због чињенице да су ови примерци откривени неоштећени, препостављамо да се ради о предметима који нису имали употребну намену. Можда су коришћене у процесу размене као премонетарно средство плаћања. Фрагментована секира са дугметастим протомом на дисталном делу, откривена на локалитету Варзари (Табла I/13), подсећа на секиру из Бутимана, која се може тумачити као секира-скиптар, а припада средњем бронзаном добу.⁵⁹

Настанак и развој бронзаног доба у области Црног Тимока, најбоље илуструје стратиграфија Бањске стene (публикација је у припреми). У овом утврђеном насељу откривен је континуитет живота од енеолита до касног бронзаног доба, као и »импортована« керамика ватинске културе.⁶⁰ Међутим, новооткривени локалитети показују да су налази са јасним ватинским карактеристикама откривени на више мањих и изолованих локалитета у широј околини

⁴¹ Guma 1997, 118, Pl. XV.

⁴² Roman 1998, Abb. 4.

⁴³ Chiugudean 1991, Abb. 28.

⁴⁴ Срејовић 1983, 19.

⁴⁵ Boroneant 1976, Pl. IV/7/1, VII/1, 3; Craciunescu 1996, Pl. 1/1, 3.

⁴⁶ Craciunescu 2004, Pl. XI, XVII, XXIV/1, XXVII/3, XXI/4, 7; Berciu 1961, Abb. 3/3; 17/2, 4; Исти начин укравашавања налази се и на посудама из Јуљака, у протоватинској фази Јуљаци I, Богдановић 1986, сл. 55–57.

⁴⁷ Стојић 1992.

⁴⁸ Стојић, Чајеновић 2006, T. XLIV/67, сл. 54.

⁴⁹ Стојић, Јоцић 2006, T. X; XV/42, LXXIV/190–195, LXXV/196, 198, 206–208, XCIII/1; Стојић, Чајеновић 2006.

⁵⁰ Stojić 1998, Pl. V, VIII/1.

⁵¹ Tasić 1984a, T. XVII/4.

⁵² Berciu 1961, Abb. 7/3; Craciunescu 2004, Pl. XXX/3, XXXVII/1; Petrescu 1995, Fig. IX/2, 5, XI/8, XII/2, Pădureanu 1992, Pl. I/1, II/2, VII/1.

⁵³ Лазић 2001, 190.

⁵⁴ Гарашанић 1973, 321.

⁵⁵ Стојић 1992; Stojić 1998.

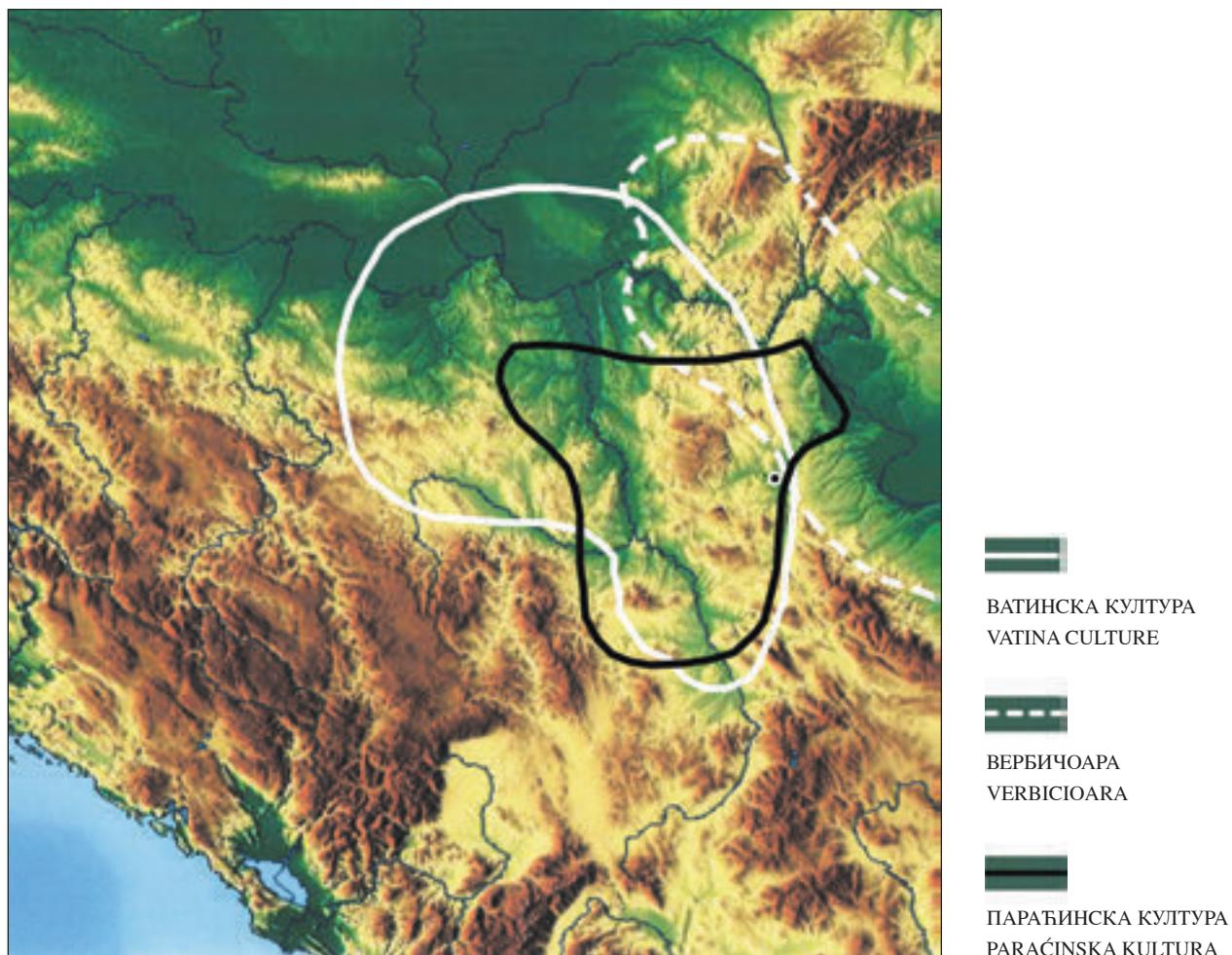
⁵⁶ Berciu 1961, Abb. 5; Craciunescu 2004, Pl. LVIII/1–3.

⁵⁷ Garašanin 1983a, 510.

⁵⁸ Tasić 1974, 216.

⁵⁹ Boroneant, Miu 1998, 107, Fig. 2.

⁶⁰ Срејовић, Лазић 1997, 230.

Карта II. Територијална распострањеност култура средњег бронзаног доба

Map II. Territorial distributions of the Middle Bronze Age Cultures

Бањске стене. Недостатак стратиграфских података (прикупљени су рекогносцирањем) и систематских ископавања, отежавају да се ови налази прецизније хронолошки повежу са керамиком која је одређена као *тамзијардска група*. Готово идентични облици керамичких посуда могу се видети и на налазима групе Црвенка–Корнешти,⁶¹ која је заузимала територију Румунског Баната, источног Српског Баната и северно од Муреша,⁶² али са недостатком богате декорације.

Истовремено на налазима пехара, лонаца и урни, појављују се и утицаји културног комплекса Вербичоара,⁶³ са којим ватинска култура долази у додир на територији Олтеније и Подунавља. Заједнички су им начин моделовања хоризонталних дршаки, оштра профилација здела као и урезана орнаментика на урнама са некрополе Magura. Остала утилитарна ке-

рамика, са новооткривених насеља поседује идентичне облике али и потпуни недостатак урезане орнаментике карактеристичне за Вербичоару.

Расправи о утицају ова два културна комплекса на материјалну културу насеља из периода средњег бронзаног доба на територији Црног Тимока, треба на самом крају додати и утицај параћинске културе (хоризонталне масивне дршке), на урнама из некрополе, и у нешто мањем броју, на керамици из насеља (Табла XI). Параћинска културна група, судећи по керамичком материјалу са насеља и некропола у

⁶¹ Tasić 1984, 88.

⁶² Garašanin 1998, 13; Guma 1997, 117.

⁶³ Crăciunescu 2004, Pl. XI, XLVIII, LI, LVIII 1–3.

околини Бора, показује извесно стилско-типолошко јединство.

Спој ове три хронолошки блиске културе, са препознатљивим облицима украшавања (вотивне плочице са некрополе Магура), донекле и даје за право Д. Срејовићу да ову манифестацију назове *тамзитрадска култура*.⁶⁴ Међутим, дистрибуција ових локалитета заузима веома малу територију простирања и то само у околини Бањске Стене и Ромулијане,

што би било доволно за дефинисање само једне локалне појаве.⁶⁵

На ово питање моћи ће прецизније да се одговори након истраживања њених географских карактеристика и привредно-економских односа, будући да се налази на размеђи интеррегионалних утицаја три велика културна комплекса, ватинског и параћинског на северозападу,⁶⁶ и Вербичоаре на истоку⁶⁷ (Карта II).

---

⁶⁴ Срејовић, Лазић 1997, 241.

⁶⁵ Капуран 2008, 246; Radovanović 1997, 539.

⁶⁶ Гарашанин 1973, 298.

⁶⁷ Berciu 1961.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Berciu 1961 – D. Berciu, Die Verbicioara-kultur, vorbericht über eine neue, in: Rumänien Entedecte Bronzezeitliche kultur, *Dacia VI*, Bucuresti 1961, 123–161.

Богдановић 2001 – И. Богдановић, Метални предмети бронзаног доба у збирци Народног музеја у Крушевцу, у: Н. Тасић и Е. Радуловић (ур.) *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац –Београд 2001, 173–186.

Богдановић 1986 – М. Богдановић, *Људаци на сеље пропшовашинске и вапинске културе*. Крагујевац 1986.

Boroneanț 1976 – V. Boroneanț, Descoperiri apartinând Culturii Verbicioara din regiunea Porților de Fier. *Drobeta II*, Drobeta–Turnu Severin 1976, 14–29.

Boroneanț, Miu 1998 – V. Boroneanț, S. Miu, Bronze Age in the Iron Gates Region, in: *Die Kultruene der Bronzenzeit in dem gebiet des Eisernen Tores*, M. Garašanin, P. Roman, N. Tasić (ed.), Bucarest 1998, 105–114.

Vasić 2003 – R. Vasić, *Die Nadeln im Zentralbal-kan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*, Prähistoriche Bronzefunde Abteilung XIII, Band 11, Stuttgart 1998.

Гарађанин 1973 – М. Гарађанин, *Праисторија на шту Србије*, Београд 1973.

Garašanin 1983 – М. Гарађанин, Paraćinska grupa, у: А. Benac (ур.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV*, Bronzano doba, Sarajevo 1983, 727–735.

Garašanin 1983a – М. Гарађанин, Vatinska grupa, у: А. Benac (ур.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV*, Bronzano doba, Sarajevo 1983, 504–519.

Гарађанин 1988 – М. Гарађанин, Настанак и порекло Илира, у: М. Гарађанин (ур.) *Илири и Албани*, Београд 1988, 9–144.

Garašanin 1998 – M. Garašanin, Zu den Problemen der Bronzezeit im Becken der Unteren Donau und auf dem Balkan, in: M. Garašanin, P. Roman, N. Tasić (ed.) *Die Kultruene der Bronzenzeit in dem gebiet des Eisernen Tores*, Bucarest 1998, 9–16.

Guma 1997 – M. Guma, *Epoca bronzului in Banat*, Timișoara 1997.

Janković, Bugarski, Janjić 1987–1990 – I. Janković, P. Bugarski, S. Janjić, Bakarne šljake kao dokaz topnjena i livenja bakra u periodu kasnog bronzanog doba u okolini Bora, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 5–6, Бор 1987–1990, 13–20.

Jacob-Freisen 1967 – G. Jacob-Freisen, *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*, Hindesheim 1967.

Jovanović 1997 – B. Jovanović, Funerary Rites and Tomb Constructions in Necropoles of the Paraćin and Donja Brnjica Cultures, in: E. Petrovna (ed.) *Macedonia and the neighbouring Regions from 3rd to 1st Milenium B.C.*, Struga 1997, 67–72.

Jovanović, Janković 1987–1990 – B. Jovanović, I. Janković, Nekropolja paraćinske grupe u Trnjanima kod Brestovačke banje, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 5–6, Бор 1987–1990, 1–12.

Капуран 2008 – А. Капуран, Прилог праисторијској стратиграфији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза. *ГСАД* 24, Београд 2008, 245–264.

Капуран, Шкундрић 2009 – А. Капуран, Ј. Шкундрић, Резултати систематског рекогносцирања локалитета Ромулијана 2008/9 године, *Саопштења XLI*, Београд 2009, 245–263.

Лазић 1998 – М. Лазић, Гамзиградска култура – последње откриће Драгослава Срејовића, у: Н. Тасић (ур.) *Раг Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, Крагујевац 1998, 147–158.

Лазић 1998a – М. Лазић, Гамзиградска култура, ново археолошко откриће у Тимочкој крајини, *Развитак* 200, година XXXVIII, Зајечар 1998, 108–117.

Лазић 2001 – М. Лазић, Етно-културна припадност и хронологија налазишта из бронзаног доба у Јужном Поморављу и Понишављу, у: Н. Тасић, Е. Радуловић (ед.) *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац–Београд 2001, 187–196.

Лазић 2004 – М. Лазић, Бор и околина у бронзано доба, у: М. Лазић (ур.) *Бор и околина у праисторији античи и средњем веку*, Бор–Београд 2004, 101–126.

Лазић, Сладић, Пековић 2002 – М. Лазић, М. Сладић, М. Пековић, Резултати археолошког рекогносцирања територије обухваћене просторним планом археолошког налазишта Ромулијана–Гамзиград, *Развитак* 207–208, година XLII, Зајечар 2002, 64–67.

Никитовић 2001 – Л. Никитовић, Резултати истраживања праисторијске хумке у Пријевору код Чачка, у: Н. Тасић, Е. Радуловић (ед.) *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац–Београд 2001, 205–212.

Никитовић, Стојић, Васић 2002 – Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње некропола југ хумка-ма из бронзаног и гвозденој доба*, Чачак 2002.

Nica 1996 – M. Nica, Date Noi cu Priviere le geneza și evoluția culturii Verbicioara, *Drobeta VII*, Drobeta–Turnu Severin 1996, 18–34.

Пековић, Јевтић 2006 – М. Пековић, М. Јевтић, Сондажна археолошка истраживања налазишта Ка-дијски крст код Књажевца, *Гласник САД* 22, Београд 2006, 111–122.

Pădureanu 1992 – E. Pădureanu, Noi aşezari din epoca bronzului în județul Arad, *Acta Muzei Napocensis* XXIV–XXV, Cluj–Napoca 1992, 507–528.

Petrescu 1995 – S. Petrescu, Așezarea din epoca bronzului de la Ciuta, *Acta Muzei Napocensis* 32, Cluj–Napoca 1995, 589–617.

Radovanović 1997 – I. Radovanović, у: D. Srejović (ур.) *Arheološki leksikon*, Beograd 1997, 539.

Roman 1998 – P. Roman, Aufzeichnungen aus den Grabungsheften zu den Forschungen in den bronzenzeitlichen Ansiedlungen von Ostrovul Corbului und Ostrovul Moldova Veche, in: M. Garašanin, P. Roman, N. Tasić (ed.) *Die Kultruhen der Bronzenezeit in dem gebiet des Eisernen Tores*, Bucarest 1998, 17–32.

Сладић, Ружић 2001 – М. Сладић, М. Ружић, Милетов бунар – ново насеље гамзиградске културе, *Гласник САД* 17, Београд 2001, 153–160.

Срејовић 1981 – Д. Срејовић, Културе бакарног и раног бронзаног доба, у: *Историја српског народа*, Београд 1981, 31–43.

Срејовић, Лазић 1997 – Д. Срејовић, М. Лазић, Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочкој крајни, у: М. Лазић (ур.) *Археологија источне Србије*, Београд, 1997, 225–244.

Стојић 1992 – М. Стојић, Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу, *Зборник Народног музеја* IV/1 археологија, Београд 1992, 213–224.

Stojić 1998 – M. Stojić, Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube, in: M. Garašanin, P. Roman, N. Tasić (ed.) *Die Kultruhen der Bronzenezeit in dem gebiet des Eisernen Tores*, Bucarest 1998, 81–104.

Стојић, Чаченовић 2006 – М. Стојић, Г. Чаченовић, *Крушевача, Културна спратнострахија праис-*

торијских локалитета у зони саспава Јужне Мораве и Западне Мораве, Београд–Крушевача 2006.

Стојић, Јоцић 2006 – М. Стојић, М. Јоцић, *Нии, културна спратнострахија праисторијских локалитета у нишкој рејији*, Београд–Ниш 2006.

Tasić 1974 – N. Tasić, Bronzano doba, у: B. Brukner (ur.) *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 185–257.

Tasić 1998 – N. Tasić, Die Entwicklung der Bronzenezeit im Raum des Eisernen Tores, in: M. Garašanin, P. Roman, N. Tasić (ed.) *Die Kultruhen der Bronzenezeit in dem gebiet des Eisernen Tores*, Bucarest 1998, 33–46.

Tsić 1984 – N. Tasić, Die Verbicioara-Kultur, in: N. Tasić(ed.) *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 83–92.

Tasić 1984a – N. Tasić, Die Vatina-Kultur, in: N. Tasić (ed.) *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 59–82.

Тасић 1991 – Н. Тасић, Значај Параћин културе у развоју бронзаног доба и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије, *Старинар XL–XLI* 1989–1990. Београд 1991, 121–126.

Тасић 2001 – Н. Тасић, Праисторијске културе и налазишта на подручју Крушевца, у: Н. Тасић, Е. Радуловић (ур.) *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевача–Београд 2001, 7–19.

Carvuc 1997 – V. Carvuc, The Final Stage of the Early Bronze Age in South-Eastern Transilvanija (in the light of new excavation at Zoltan), *Thraco–Dacica XVIII* 1–2, Bucureşti 1997, 97–134.

Ciugudean 1991 – H. Ciugudean, Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoiţa, jud. Alba, *Praehistorische Zeitschrift* 66, Band Heft 1, Berlin–New York 1991, 79–118.

Crăciunescu 1996 – G. Crăciunescu, Cultura Verbicioara in Județul Menedinți, *Drobata VII*, Drobata – Turnu Severin 1996, 35–48.

Crăciunescu 2004 – G. Crăciunescu, *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei*, Craiova 2004.

Summary:

ALEKSANDAR KAPURAN, Institute of Archaeology, Belgrade

ON THE INFLUENCE OF VATIN AND VERBICIOARA CULTURES IN THE FINDS OF THE GAMZIGRAD CULTURAL GROUP

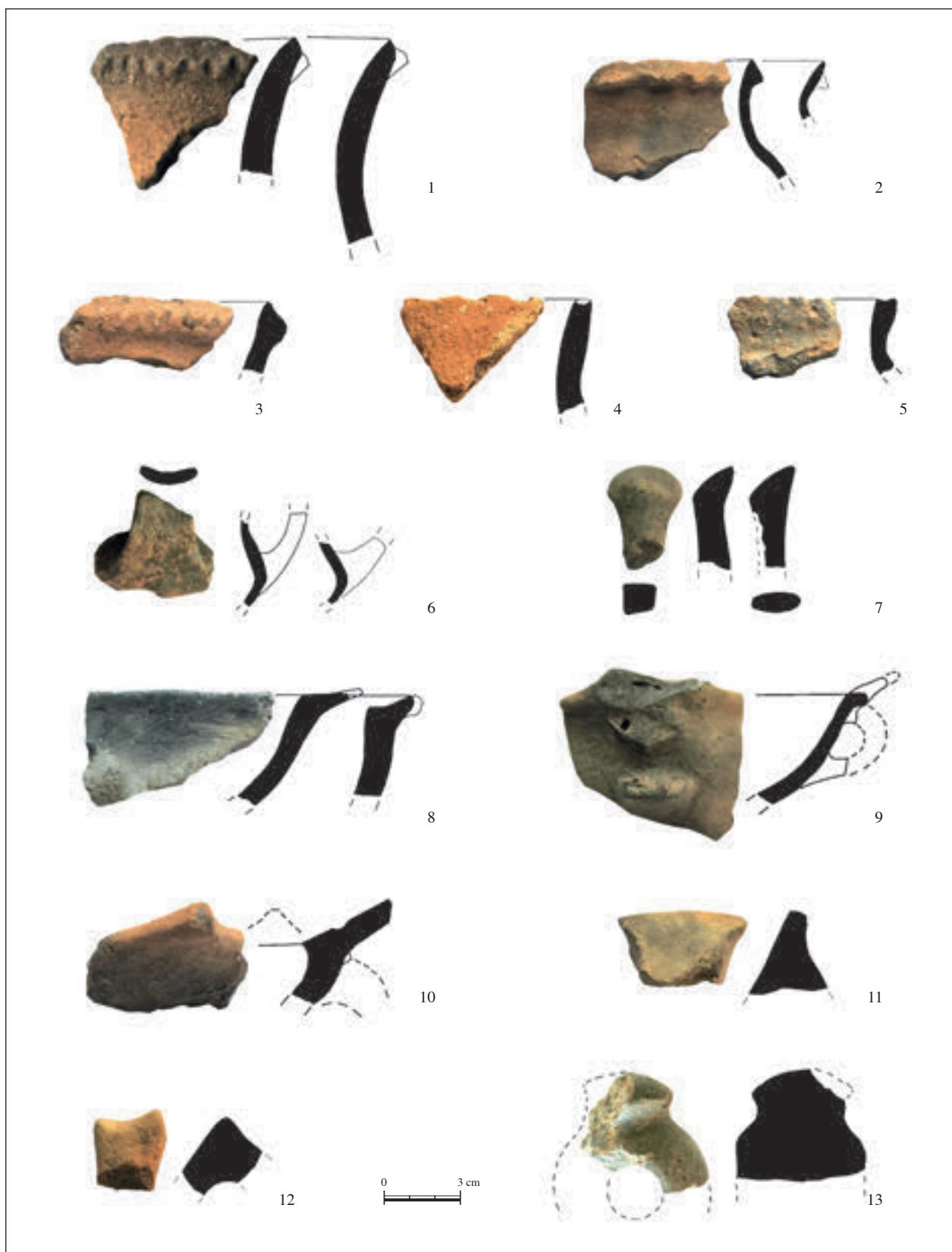
Key words. – Eastern Serbia, Timok, Middle Bronze Age, Vatin, Verbicioara, Gamzigrad Culture, Paraćin Culture.

The Timočka Krajina region has not been sufficiently investigated archaeologically, which coupled with the fact that a very small number of metal finds and remains have been discovered, makes the reconstruction of the start and end of the Bronze Age that much more difficult. Identification work in the area around Romuliana on two occasions in 2001 and 2008 led to the discovery of another 10 predominantly multi-layered sites dating back to the Bronze Age, of which 7 are highland settlements while 3 are lowland settlements located in the immediate vicinity of the Timok river or its tributaries.

The discovered sites 1. Varsari, 2. Đokin Vis, 3. Kravarnik, 4. Mustafa, 5. Nikolov Savat, 6. Njiva Zore Brzanović, 7. Petronj, 8. Potes-Petronj, 9. Strenjak and 10. Zvezdan; bare the characteristics of the material culture of the »Gamzigrad group« of the Middle Iron Age. Besides known ceramic forms and characteristic ornamentation of this culture, there is a visibly strong influence of the Vatin (Crvenka-Cornestî) and Verbicioara elements to a

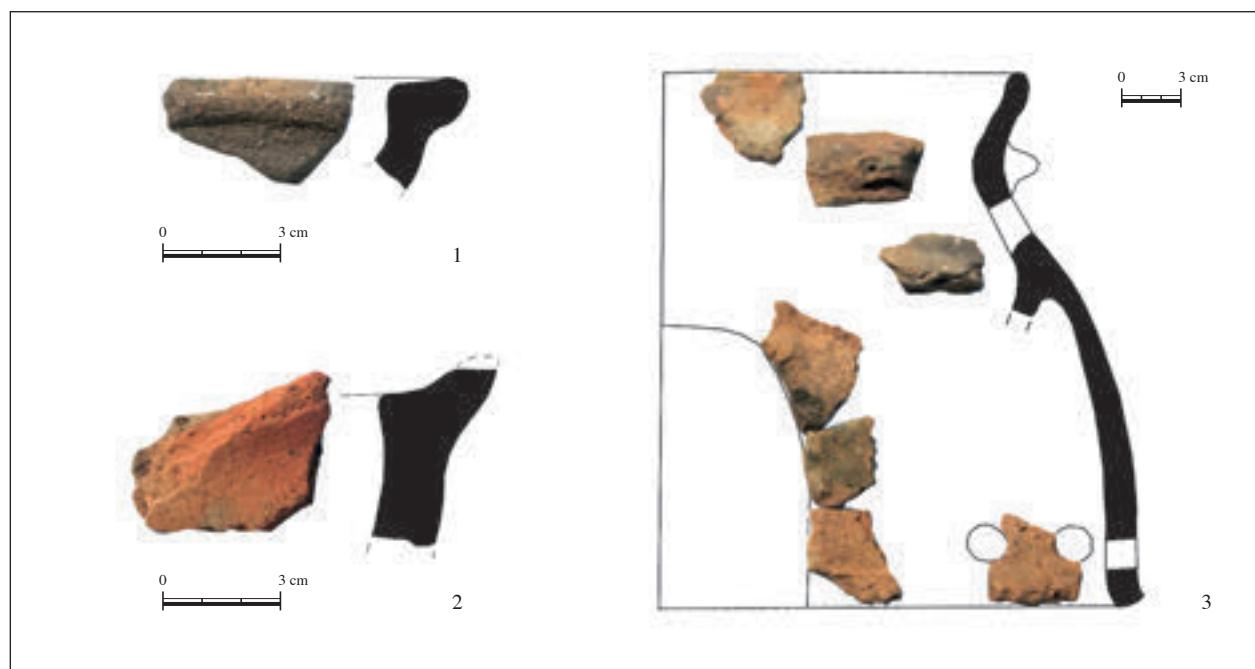
greater extent, and Paraćin cultural elements to a lesser extent. Given that this material was collected during identification work, we are now aware of the stratigraphic relations between these elements, and have devoted more attention to common characteristics and interconnections from which certain conclusions can be drawn.

Based on the finds from archaeological sites that have been excavated it can be concluded that the distribution of sites with Gamzigrad cultural characteristics is limited to a very small area, i.e. only to the vicinity of the Crni Timok river. Nearly at all sites, both highland and lowland, Vatin and Verbicioara elements are strongly visible on the ceramic materials. The geographic position of the Crni Timok, which is located in the area where the Paraćin, Vatin and Verbichoar cultures connected and overlapped, could contribute to shedding light on the origin and characteristics of this phenomenon of the Middle Bronze Age in Eastern Serbia.

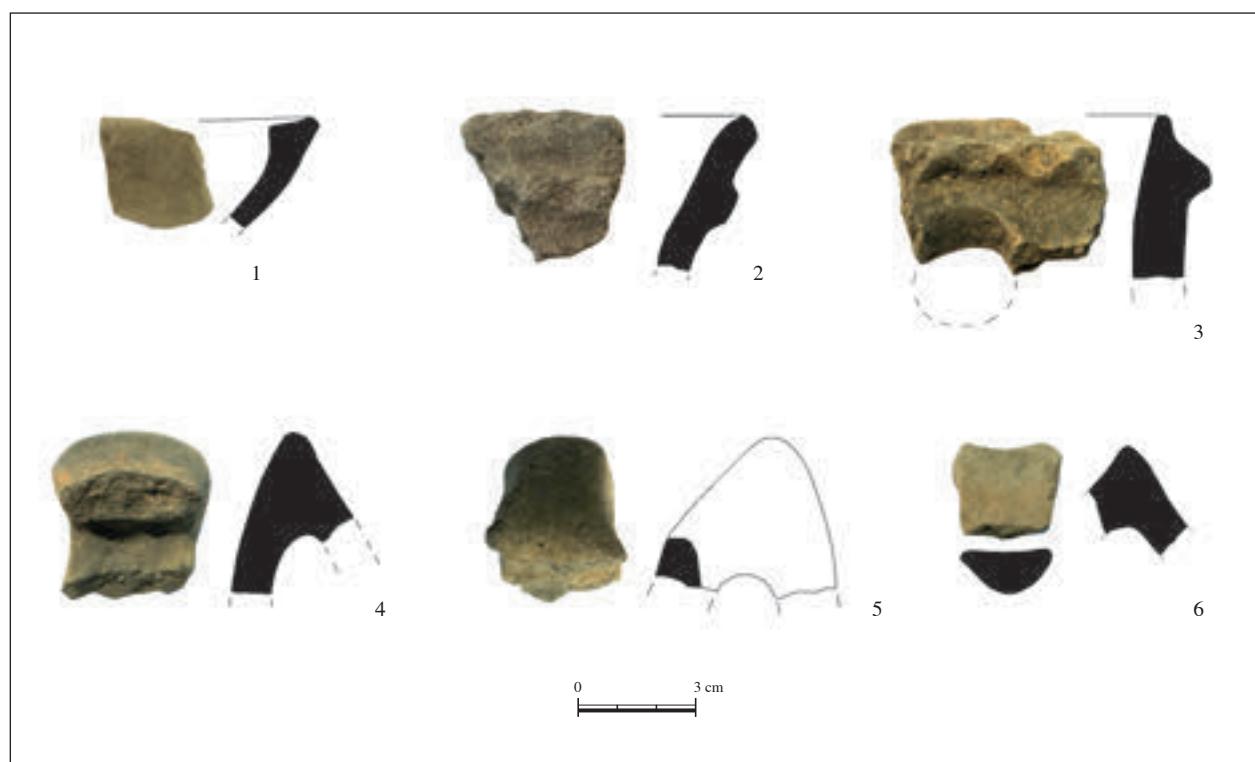
Табла I – Варзари

Plate I – Varzari

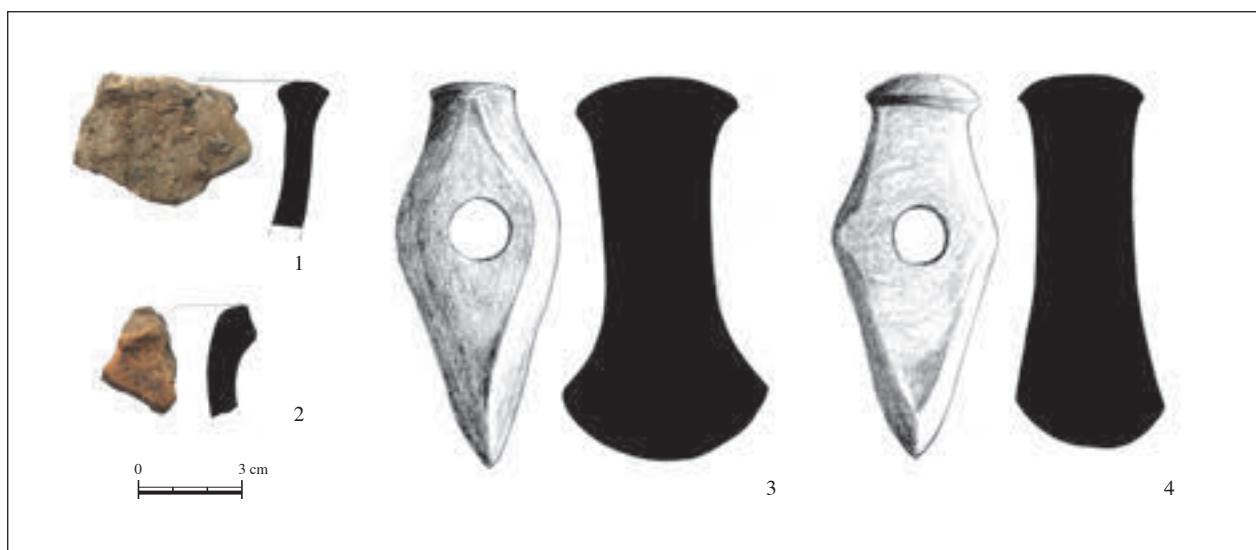
Табла II – Ђокин Вис

Plate II – Đokin Vis

Табла III – Краварник

Plate III – Kravarnik

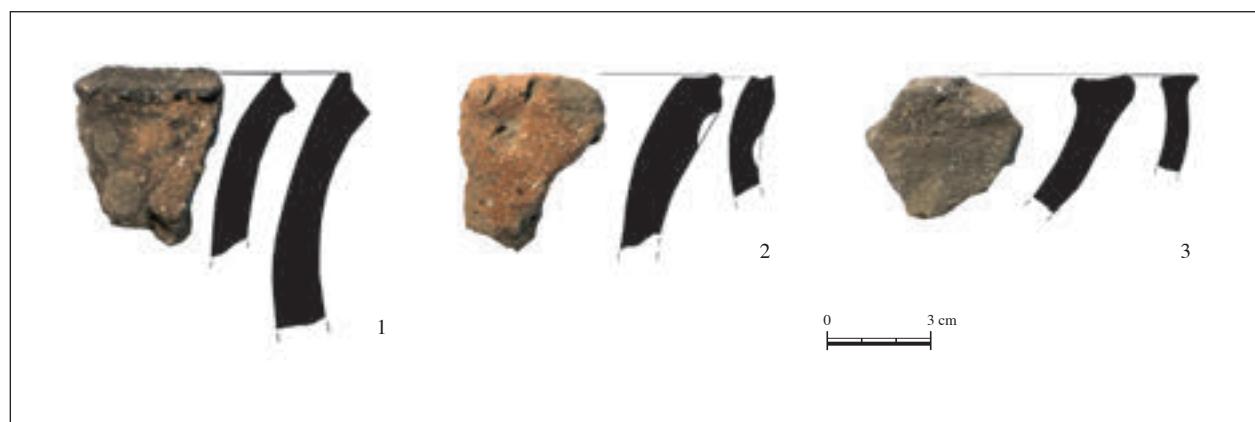
Табла IV – Мустафа

Plate IV – Mustafa

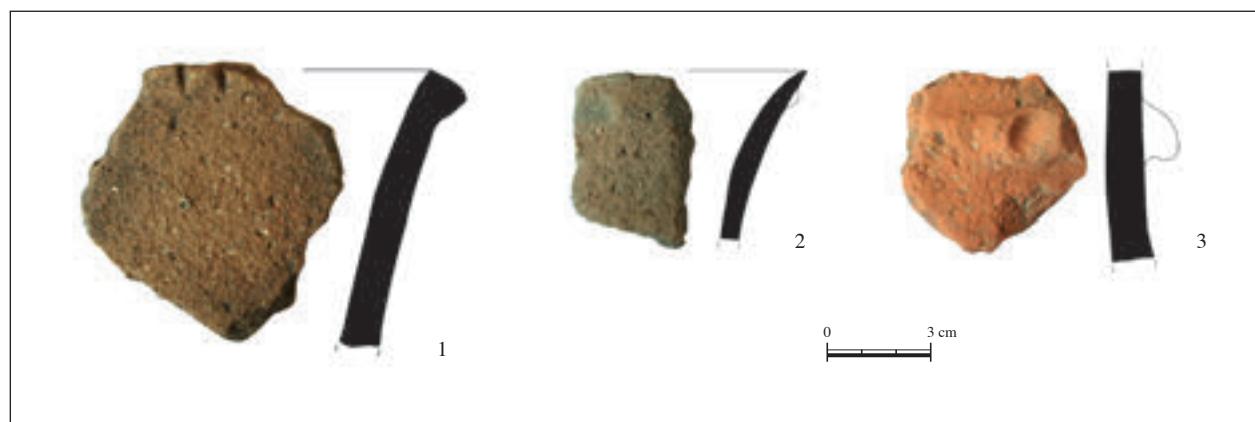

Табла V – Николов Сават

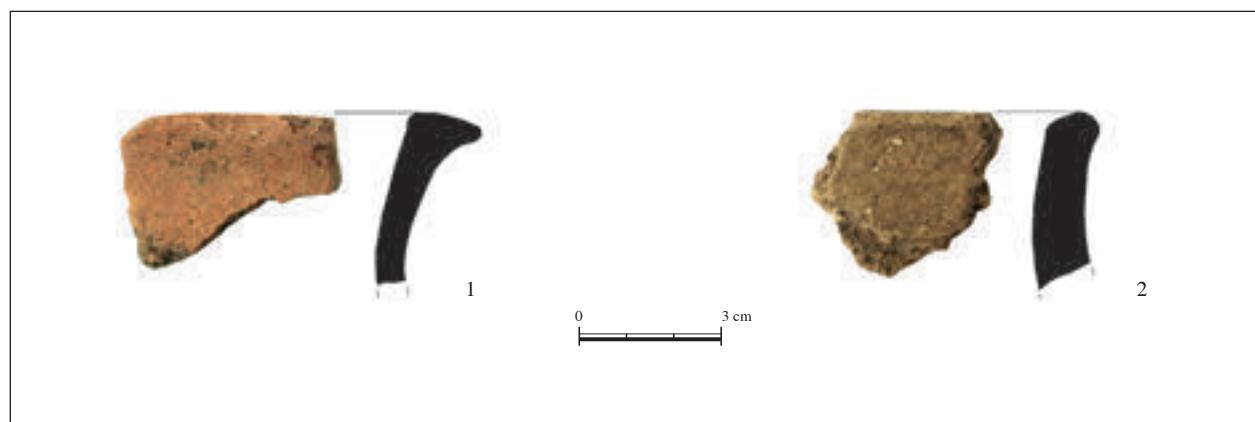
Plate V – Nikolov Savat

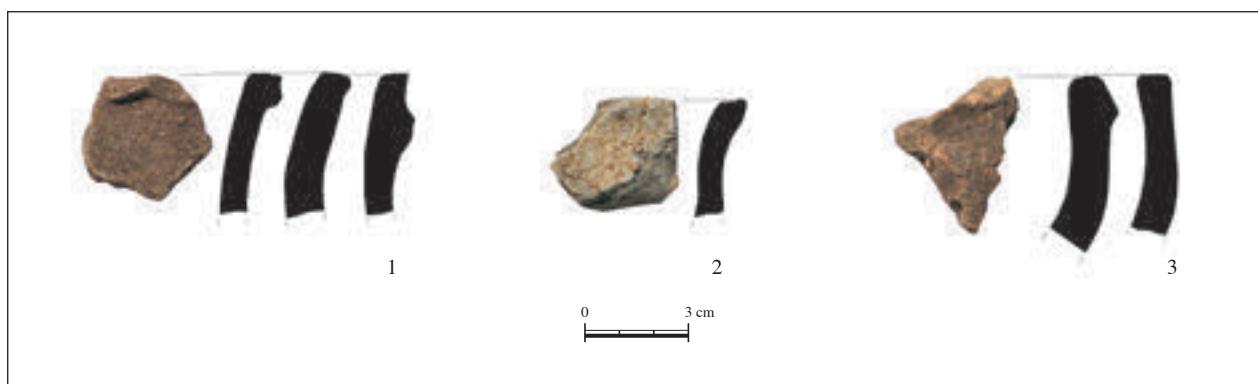
Табла VI – Њива Зоре Брзановић
Plate VI – Zora Brzanović Field

Табла VII – Петронј
Plate VII – Petronj

Табла VIII – Потес–Петронј
Plate VIII – Potes–Petronj

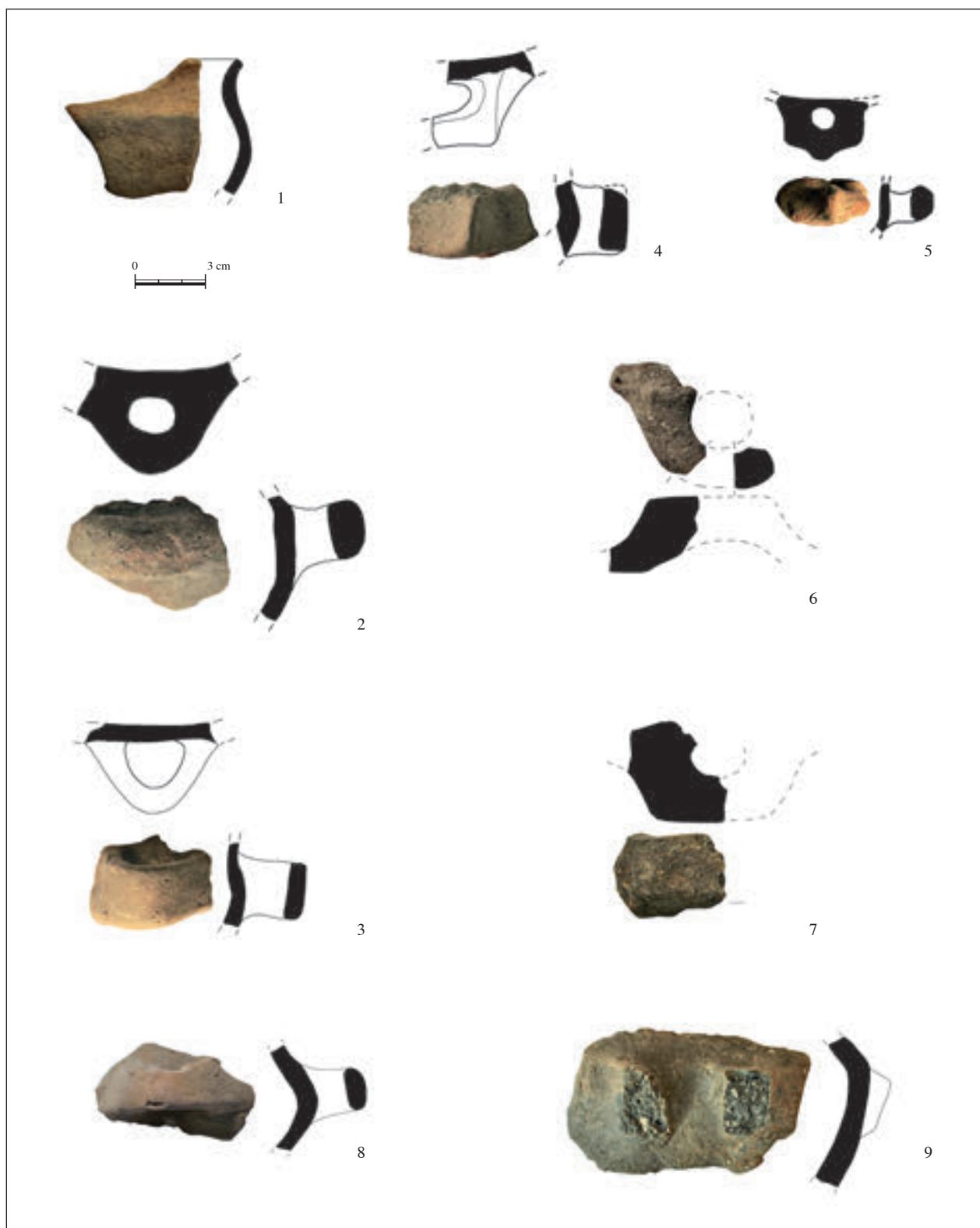
Табла IX – Стрењак–Ђокин Вис

Plate IX – Strenjak–Đokin Vis

Табла X – Звездан

Plate X – Zvezdan

Табла XI – Налази параћинаске групе: 1–5. Варзари; 6. Ђокин Вис; 7. Краварник;
8. Њива Зоре Брзановић; 9. Петронј

Plate XI – Paraćin Group ceramics finds: 1–5. Varzari; 6. Đokin Vis; 7. Kravarnik;
8. Zora Brzanović Field; 9. Petronj

МИРКО ПЕКОВИЋ, Војни музеј, Београд
ЕМИЛИЈА ПЕЈОВИЋ, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

БРОНЗАНОДОБНО НАСЕЉЕ У ПОРТИ МАНАСТИРА ГРАДАЦ

УДК: 902.2(497.11)"2005/2008"
904:726.71"637"(497.11)
DOI: 10.2298/STA0959071P
Прелиминарно саопштење

e-mail: pekovic_mirko@yahoo.com
Примљено: 19. фебруара 2009
Прихваћено: 4. маја 2009

Апстракт. – Током 2005. и 2008. године екипа Републичког завода за заштиту споменика културе извршила је заштитна сондажна археолошка и ревизиона истраживања цркве Св. Богородице у манастиру Граџац. У току радова отворено је 13 сонди, површине 130 m², просечне дубине 3,00 m непосредно уз зидове саме цркве као и ров, површине 17 m², који се простирао северозападно од цркве. Приликом ових радова, осим већ раније констатованог средњовековног културног слоја и средњовековне некрополе, као и нових сазнања везаних за исте, откривен је и праисторијски културни слој чија је дебљина износила око 0,5–0,6 m. Овај праисторијски културни слој документован је са четири стамбена хоризонта са очуваним деловима стамбених објеката, као и пратећим покретним археолошким материјалом насталим у дугом раздобљу од самог краја раног и током дужег периода развијеног бронзаног доба.

Кључне речи. – Манастир Граџац, сонда, стамбени објекти, бронзано доба, керамика.

Mанастир Граџац налази се северозападно од Рашке на уздигнутој заравни код ушћа Граџачке реке у реку Брвеницу, на завршетку шумовитих планина Голије (сл. 1).¹ Удаљен је приближно 12 km од Брвеника и магистралног пута Краљево–Нови Пазар.²

Екипа Републичког завода за заштиту споменика културе је, током 2005. године у манастиру Граџац извршила заштитна сондажна и ревизиона археолошка истраживања са спољне стране цркве Св. Богородице, а 2008. године систематским археолошким истраживањима испитана је површина у западном сектору манастира Граџац, са спољне стране цркве Св. Богородице и у северозападном делу порте.³ Циљ истраживања 2005. године био је откривање геоморфологије и карактеристика тла, прдора влаге, постојећих инсталација, дефинисања првобитних нивела-та терена на површини око цркава, начин градње, фундирања и увида у стање темељних зона, налаза пратећих објеката и археолошког материјала, доби-

јања стратиграфије, а у циљу прикупљања података за израду Главног пројекта система заштите цркве Св. Богородице од влаге. Током 2008. године приступило се првој етапи радова на реализацији пројекта, а која су обухватила западни, односно северозападни и

¹ Кандић 2008, 5.

² Манастир се данас налази ван главних саобраћајних токова, док је у средњем веку крај њега пролазио важан пут што је од Ибра водио ка Ариљу, а чији се један крак одваја за Студеницу.

³ Стручну екипу Републичког завода за заштиту споменика културе су чинили: Емилија Пејовић, археолог-саветник, руководилац пројекта и истраживања, и Тања Максимовић, асполент археологије. Као повремени чланови екипе укључују се др Софија Стефановић, антрополог, Филозофски факултет Београд, и мр Мирко Пековић, виши кустос Војног музеја у Београду, који је пратио праисторијски слој, а 2008. године екипи се придружила и Светлана Хаџић, археолог Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Приштине са привременим седиштем у Лепосавићу.

Сл. 1. Манастир Градац, са северозапада

Fig. 1. Gradac monastery, the northwestern view

југозападни део цркве Св. Богородице,⁴ постављањем ободне дренаже, са спољне стране цркве, са ревизијама и изводним краком кроз западни део порте.

Током ових археолошких истраживања,⁵ осим средњовековног културног слоја и средњовековне некрополе који су констатовани у ранијим истраживањима манастирске целине,⁶ откривен је и праисторијски културни слој који је документован са четири стамбена хоризонта као и пратећим покретним археолошким материјалом. Дебљина праисторијског слоја износи између 0,5 и 0,6 м.

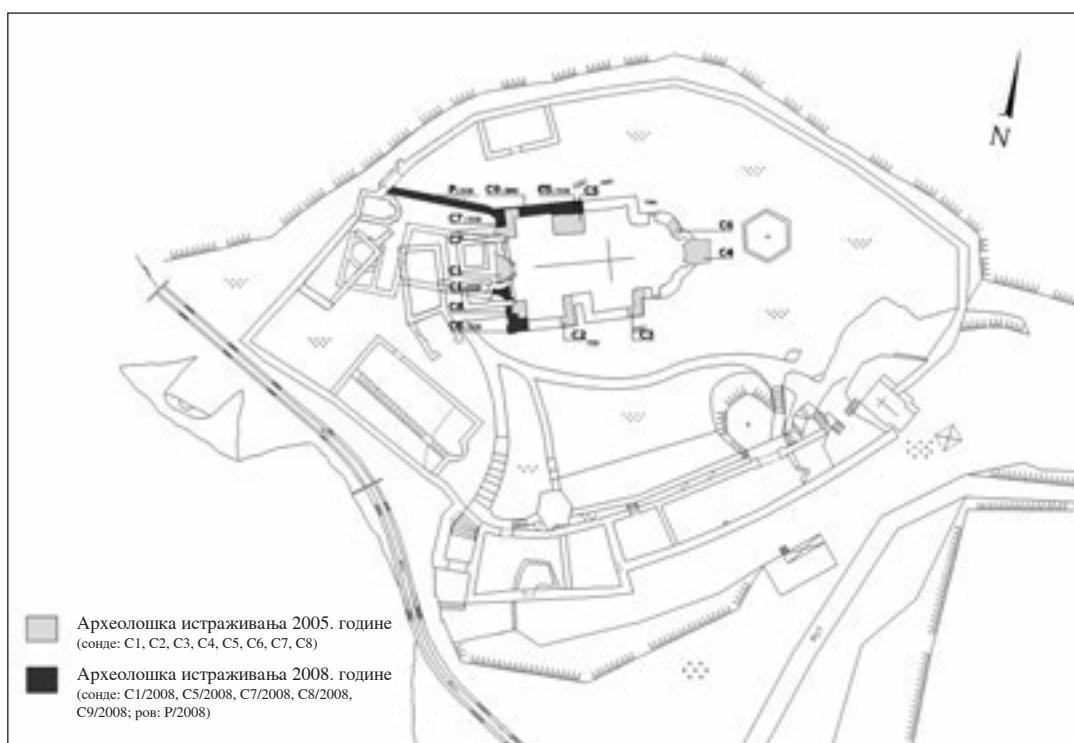
Са спољне стране цркве Св. Богородице, у току ових радова, отворено је 13 сонди, површине од приближно 130 м², дубине до 3 м и дренажни ров, површине од приближно 17 м², исте дубине, а који се простирао северозападно од цркве (сл. 2).⁷ Димензије отворених сонди биле су условљене пројектним задатком као и постојећом црквеном архитектуром. У сондама 1/05/08, 2/05, 6/05, 7/05/08, 8/05/08 и рову 1/08, констатована је готово идентична стратиграфија; у сонди 5/05 су у оквиру скривнице констатовани налази из затворене целине,⁸ док је у осталим сондама ова стратиграфија била поремећена формирањем средњевековне и позне некрополе, изградњом

⁴ Пејовић 2008, 1–14; Прегер 2008, 1–10. На основу резултата сондажних археолошких истраживања и геоелектричних испитивања, као и расположивих података о самој цркви и топографским подлога, израђен је Главни пројекат заштите цркава и објекта у манастирској целини од подземних и атмосферских вода, а којем претходе систематска археолошка истраживања.

⁵ Пековић, Пејовић 2006, 123–134; Пејовић 2006, 1–19.

⁶ Јуришић 1963, 9; Јуришић 1989, 3–7. Аутор наводи »У квадрату 27 почето је са затрпавањем после прекопавања слојева испод гробова. У овом слоју сиве песковите земље налажени су спорадично фрагменти праисторијске керамике. Исти слој се протеже и у квадрату 38 где је уз источни профил било више фрагмената керамике. Према фактури грубље земље, неједнако печене, са глачачјем само на спољној страни, боје кестењасто смеђе и према једном фрагменту плитке зделе са малим горњим конусом, црне боје, слој се може датирати у касни неолит, односно енеолит«. Квадрати 27–28 и 38 у сектору А, који аутор помиње у извештају налазе се у североисточном делу порте, у непосредној близини сонде 6/05. Према расположивим подацима из техничке документације и пртежа фрагмената, највероватније је у питању млађи праисторијски слој који припада развијеном бронзаном добу.

⁷ Сонда 1/05 – западна страна цркве Св. Богородице, унутрашњост апсидалног дела старије цркве; сонда 1/08 са спољне јужне стране апсидалног дела старије цркве и припрате цркве Св. Богородице; сонда 2/05 – јужна страна цркве, југоисточни угао параклиса и наоса; сонда 3/05 – јужна страна цркве, југоисточни угао певнице и олтарског простора; сонда 4/05 – источна

Сл. 2. Ситуациони ћлан манастира Градац са распоредом сонди

Fig. 2. Situation plan of Gradac monastery with sondages arrangement

пратећих објеката и ранијим радовима на реконструкцији и конзервацији Богородичне цркве. С обзиром да је отворена и истражена релативно мала површина јасну културну стратиграфију, са не тако бројним налазима материјалне културе, представљају слојеви из сонди 6–8 и рова. На основу истражених објеката и покретног материјала, могуће је издвојити два праисторијска културна слоја, и то из периода с краја раног и развијеног бронзаног доба.⁹

Најстарији праисторијски слој је констатован у сонди 6/05 и рову 1/08. На релативној дубини од 1,94–1,90 м слој је формиран делом на природној формацији плочасте сиге (бигре) која је нивелисана слојем раскруњене сиге. На овој нивелацији, на релативној дубини од 1,78–1,74 м, констатована је подница, најстаријих објеката, које су формиране од компактне сиге дебљине од око 6 см. У сонди 6/05 у североисточном делу објекта откријен је елипсоидни отвор, јама димензија 0,35 x 0,31 м чије дно се завршавало на природној формацији плочасте сиге (сл. 3). Јама је била испуњена већом количином пепела у коме су констатовани трагови уситњених животињских (птичијих) костију и мањи комади угљенисаног дрвета. Коју је површину захватао овај објекат

не може са сигурношћу рећи јер је са југоисточне стране, читавом отвореном дужином од 2,40 м, он био пробијен градњом темељне зоне. Са североисточне стране објекат је залазио под северни контрафор олтарске апсиде, али се није даље ширио јер на тој дубини, у сонди 4/05 он није констатован. Са северозападне стране у ширењу ископа били смо, такође, ограничени контрафором, али са њене друге стране није отварана сонда те нисмо били у могућности да откријемо његове границе. Према добијеној вертикалној стратиграфији, праисторијски културни слој

страна цркве, олтарска апсида између контрафора; сонда 5/05 – северна страна цркве, између северне певнице, наоса и северног параклиса; сонда 5/08 – проширење, северна половина с. 5/05; сонда 6/05 – североисточна страна цркве на вези олтарске и апсидалног дела проскомидије; сонда 7/05 – западна страна цркве, северозападна страна припрате и северног параклиса; сонда 7/08 – проширење; сонда 8/05 – југозападна страна цркве, југозападна страна припрате и јужног параклиса; сонда 8/08 – проширење; сонда 9/08 – северна страна цркве, уз северни параклис; ров 1/08 – у северозападном делу порте на вези проширеног дела сонде 7/08 и јужног крила мале капије.

⁸ Пејовић 2006, 6–7.

⁹ Пековић, Пејовић 2006, 125; Пековић 2008, 24.

Сл. 3. Сонда 6, основа најстарије стамбеној објеката са јамом

Fig. 3. Sondage 6, ground plan of the earliest residential structure with pit

Сл. 4. Дренажни ров, основе стамбених објеката старијеј слоја

Fig. 4. Drainage pit, ground plans of residential structures of the older layer

Сл. 5. Сонда 6, пресек јаме и подница старијеј слоја

Fig. 5. Sondage 6, pit cross-section and floor level of the older layer

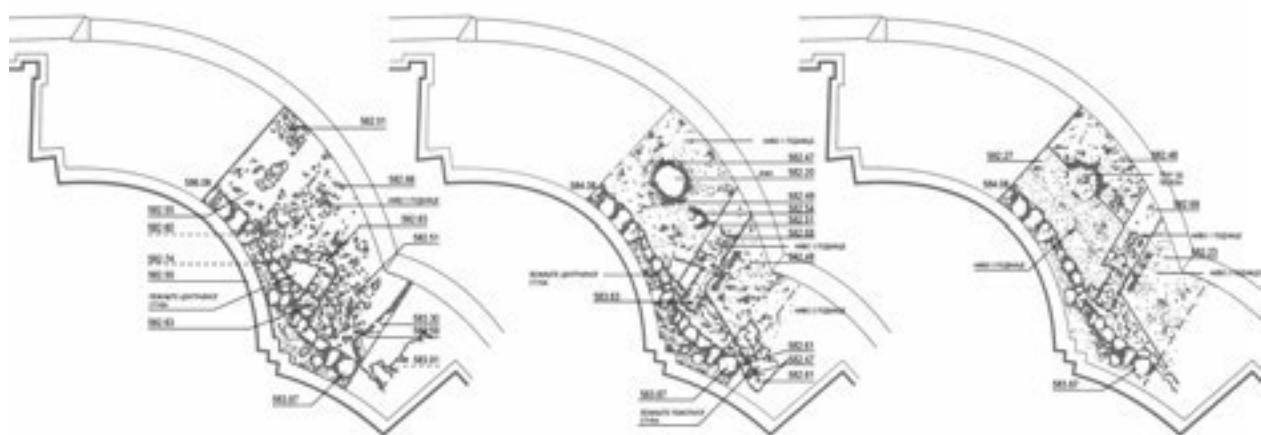
је са свих страна затворен средњевековном некрополом, те је археолошка ситуација као и у самом ископу.¹⁰ Такође, нисмо успели да закључимо да ли се ради о полуукопаном или надземном објекту. Међутим, по знатној количини пепела, гара и мањих делова угљенисаног дрвета може се закључити да је његова конструкција била лака, да је овај стамбени објекат настрадао у пожару као и то да је он био у употреби један краћи период јер је већ на релативној дубини од 1,67–1,64 м била формирана нова подница, дебљине, такође, од око 6 см. Овоме у прилог говори и чињеница да је у овом слоју констатована и релативно мала количина покретног археолошког материјала.

И у рову 1/08,¹¹ на горе наведеним нивелетама, констатоване су ове две поднице оштећене накнадним укопима (сл. 4). Наиме, са јужне стране оне су биле оштећене гробним укопом (бр. 69), а са северне средњовековном отпадном јамом.¹²

¹⁰ Ова ситуација важи и за наредна два стамбена објекта у овој сонди.

¹¹ Ширина рова износила је приближно 1 м, како је и предвиђено пројектном документацијом, те није постојала могућност његовог ширења како би се констатовале границе ових објеката. Исто важи и за подницу најмлађег стамбеног објекта на релативној дубини 1,20 м.

¹² Како су археолошка истраживања окончана крајем децембра 2008. године, финализација документације је у току, те на овом месту дајемо само фотографије делова подница објеката констатованих у рову.

Сл. 6. Основе објеката у сонди б са пресецима

Fig. 6. Ground plans of structures in sondage 6 with cross-sections

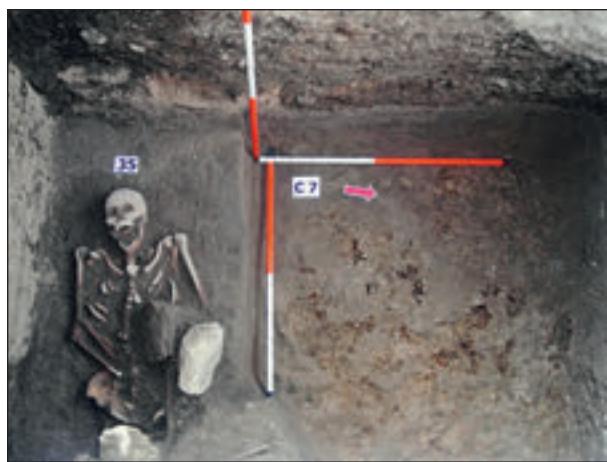
Подница наредног стамбеног објекта, на релативној дубини од 1,67–1,64 m, формирана је од комада компактне сиге који је спајан сивом глином и раскруњеном сигом. Поднице објекта на овој нивелети констатована је, осим у рову 1/08 и сонди 6/05, и у сондама 7/05/08 и 8/05/08. У сонди 6/05 настављено је са коришћењем јаме, у североисточном делу сонде, с тим што је она од дна поднице старијег објекта па до нивоа поднице новог објекта фундира-на комадима ломљеног камена–сиге и незнатно је проширена у односу на старију (сл. 5). У слоју пепела, на подници, констатоване су ситније нагореле животињске кости и комади угљенисаног дрвета. Као и претходни, и овај објекат је, највероватније, био лаке конструкције, такође настрадао у пожару, али је био дуже у употреби, на шта указује знатна количина покретног археолошког материјала, животињских костију као и слој паљевине дебљине око 0,1 m (сл. 6). На овим нивелетама у сондама 7/05/08 и 8/05/08, такође су откривене подница објекта идентично формирана као и у сонди 6/05. Док је у сонди 8/08 констатован само мањи део поднице која се даље простирала испод северозападног профила, у сонди 7/08 је откривен већи део поднице, а која се простирала њеним јужним делом. Након уклањања гробног укопа (бр. 35), који се налазио на основи ове поднице (сл. 7), откривено је мањи отвор за дрвени стуб, пречника 0,15 и дубине од 0,1 m, а који је био фланкиран крупнијим комадима сиге. Осим овог, источно, на удаљености од 1,35 m, откривен је један идентичан отвор за стуб (сл. 8). Оба конусна отвора била су постављена под углом те се, иако

због немогућности проширења сонде нисмо открили главни носећи стуб, може предпоставити да су служили као потпорни (сл. 9).

Ово најстарије насеље је настрадало у пожару и како се чини једно време је било напуштено јер је над овим паљевинским слојем формиран слој који се састојао од глине помешане са уситњеном сигом, па је тек онда формирана подница наредног објекта.

Керамика из старијег праисторијског слоја на Градцу, а који је документован са два стамбена хоризонта, заступљена је углавном уломцима посуда израђених од слабије пречишћене глине, приглачаних површина, а боје печења им варирају од светломркве до тамносиве нијансе. То су претежно уломци посуда, лонаца већих димензија лоптастог облика, благо наглашеног заравњеног или заталасаног обода (Т. I/1–3). На прелазу врата у раме или на најширем делу трбуха обично су две наспрамно постављене тракасте вертикалне или хоризонталне дршке. Шире, такасте дршке су елипсоидног, а уже дршке су правоугаоног пресека (Т. II/2–8). Трбуси појединих лонаца имају и језичасте дршке, а могу бити украшени брадавичастим, односно чепастим испупчењима (Т. II/1). Дна ових посуда су дебља и равна, а појединачно су и благо испупчена (Т. II/9–12). У овом слоју, осим наведених, откривена су и два уломка мањих лонаца на чијем ободу и рамену налази се низ удубљења изведених врхом прста, мотивом који је, највероватније, проистекао из ранобронзанодопске традиције (Т. I/4–5).

Осим наведене, констатованы су и уломци керамике израђена од пречишћене земље са додацима

Сл. 7. Сонда 7,
тробни укој 35 на поднци старијег слоја

Fig. 7. Sondage 7,
tomb 35 on floor level of the older layer

Сл. 8. Сонда 7,
отвор за стуб и поднице објеката старијег слоја

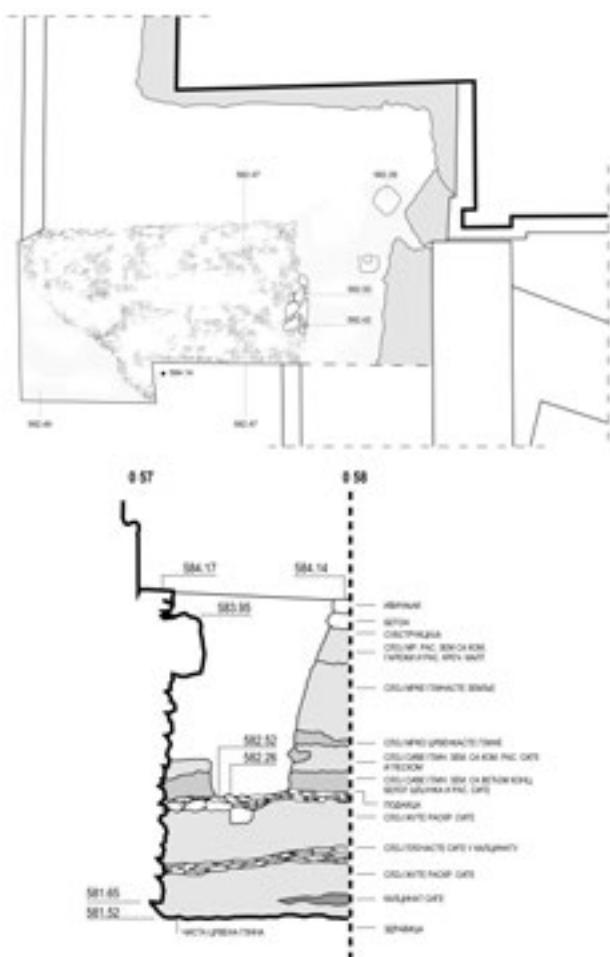
Fig. 8. Sondage 7,
a column hole of the older layer structures

ситнозрног песка, приглачаних је површина, а боја печења варира од светломркe до тамномркe и тамносиве нијансe. Издавају се делови благобиконичних и кружколиких амфора, разгрнутог левкастог врата и незнатно профилисаног обода (Т. III/1–3). Такође, издавају се и делови посуда израђених од добро пречишћене глине, тањих зидова, са непрофилисаним, благо разгрнутим или делимично задебљаним ободом. То су углавном мањи уломци здела и шольја. Зделе су дубље, заравњеног обода, мањег левкасто разгрнутог врата, коничног или благо заобљеног трбуха и равног непрофилисаног дна (Т. III/4). На појединим уломцима очувани су делови тракастих дршки које обично повезују раме са вратом посуде. Из овог слоја потиче и део плиће коничне шольје, заравњеног обода и равног непрофилисаног дна (Т. III/5).

Осим керамике, из овог слоја потиче и део камене секире са перфорацијом, чији је дистални део обликован у сечицу на којој су видљиви трагови употребе (Т. III/6). Такође, откривено је и више алатки и одбитака различитог облика и намене израђених од рожнаца, кремена и кварцита (Т. III/9–11). У овом слоју су нађена и два фрагментована камена жрвиња израђена од кварцлатита, магматског порекла, који потиче са Голије (Т. III/7–8).

Наредна два стамбена хоризонта припадају млађем праисторијском слоју. Подница наредног стамбеног објекта је на релативној дубини од 1,50 м. Док је у сонди 8/08 откривен само рушевински слој објекта настрадалог у пожару, у сонди 6/05 откривена је

одлично очувана подница, просечне дебљине од 8 см, попољочана већим комадима компактне сиге. И на овој подници приметни су трагови горења тако да је у појединим зонама сига уситњена и помешана са већом количином пепела и мањим комадима угљенисаног дрвета. Јама која је коришћена у претходна два објекта, у овом није констатована. У централном делу објекта констатовано је овално удубљење, односно, како се показало, отвор за стуб који је био фундиран мањим комадима камена. Овај централни стуб је пробио обе поднице старијих објеката и укопан је до природне формације плочасте сиге (сл. 10). Испод контрафора олтарске апсиде, југозападно од овог стуба, констатован је мањи конусни отвор који се налазио под одређеним углом у односу на централни стуб, односно био је окренут у правцу олтарске апсиде. Од централног стуба он се налазио на удаљености од 1,17 м, док се подница објекта настављала под контрафор ка олтарској апсиди (сл. 11–12). У сонди 4/05 која је отворена уз олтарску апсиду, на овој релативној дубини, само је уз контрафор констатован мањи део ове поднице, дужине око 0,1 м, где се она и завршавала. У њој нису констатовани остаци других објеката. Међутим, на релативној дубини између 1,12 м и 1,25 м откривен је конусни отвор мањег стуба који се налазио у правцу како мањег тако и централног стуба објекта у сонди 6/05. Имајући то у виду, закључили смо да је у питању, највероватније полуукопани објекат са централним стубом на који су били ослоњени мањи стубови, постављени на вишим нивелетама, а да је мањи стуб у

самом објекту коришћен као потпорни. Претпостављамо да је пречник објекта износио око 3,60 m.

Како се чини, насеље је током развијеног доба претрпело природну непогоду (поплаву), на шта упућује дебљи слој (0,2–0,3 m) црне растресите глине помешан са ситним шљунком и већом количином речних пужева и школки. На основу једног прилично танког слоја евидентираног у свим отвореним сондама, на релативној дубини од 1,20 m, закључили смо да је у једном моменту насеље било обновљено (сл. 13).¹³ Потврду ове тезе добили смо у западном делу порте, у рову 1/08, у коме смо на овој нивелети открили одлично очувану подницу објекта, дебљине од 8 до 10 cm, а која је формирана од већих комада компактне сиге који је спајан сивом глином и раскруњеном сигом.¹⁴ У досадашњим истраживањима ово је једини очувани део поднице на овој нивелети. Разлог томе је потпuna девастација овог, последњег праисторијског хоризонта средњовековним гробним укопима, односно некрополом која је обухватила највећи део платоа које је ово бронзанодобно насеље захватало (сл. 14).¹⁵

Сл. 9. Основа објеката старијег слоја и профил у сонди 7

Fig. 9. Ground plan of the older layer structures and profile in sondage 7

Керамика из овог, млађег слоја израђена је од боље пречишћене земље са додацима ситнозрног песка, приглачаних је површина, а печена је у светлосмеђим и смеђим нијансама. Осим ове, у мањем броју, присутна је и керамика нешто грубље фактуре која је заступљена уломцима лонаца мањих димензија, који могу бити конични или благобиконични са заравњеним или слабо наглашеним ободима. Поједињи ободи декорисани су отисцима прстiju или засецашњем (T. IV/1–3). Непосредно испод обода, налази се пластично ребро идентично украшено (T. IV/7–9). На раменима ових посуда могу бити језичасте дршке (T. V/1). Издавају се и уломци амфора благо разгрнутог или незнатно задебљаног обода и заобљених трбуха, као и делови оштро профилисаних трбуха амфоре од којих су на појединим уломцима очуване тркасте дршке (T. IV/4–6). Од керамике финије фактуре издавају се више уломака здела. Оне су израђене од добро пречишћене глине са додатком ситног песка, приглачаних су површина и тамносиве су боје печења. Издавају се део равног обода биконичне зделе, уломак непрофилисаног, заобљеног обода зделе са очуваним делом брадавичастог испупчења као и већи уломак зделе S профилације (T. V/2–4). Осим брадавистичких, на појединим уломцима су очуване и језичасте дршке са видљивим траговима обликовања прстима (T. V/9). Дна ових посуда могу бити равна или благо наглашена (T. V/5). Такође, откривено је и неколико мањих уломака шоља са наглашеним лучним дришкама која надвишује ивицу обода (T. V/8). За разлику од претходног слоја, у коме су тек поједињи комади керамике декорисани, у овом слоју керамика се, осим пластичним тракама са урезом и отисцима врха прста, укравашава и низом урезаних линија (T. V/6–7). У овом слоју нађено је и неколико струга-

¹³ Пековић и Пејовић 2006, 132; Пековић 2008, 26.

¹⁴ Види напомену 10.

¹⁵ Такође, поставља се питање колико су непознавање ситуације и очито недовршена истраживања старијих истраживача овог локалитета, што се да закључити из документације, и сама допринела девастацији праисторијских стамбених објеката који су остали потпuno неевидентирани до истраживања 2005. године.

Сл. 10. Сондаж 6, основа поднице објеката млађег слоја са отвором централног стуба

Fig. 10. Sondage 6, ground plan of the earlier layer structures with central column hole

Сл. 11. Сондаж 6, централни и посторни стуб објеката млађег слоја

Fig. 11. Sondage 6, Central and supporting column of the earlier layer structures

ча, од којих је издвајамо три, један од веома квалитетног базалта и два од рожнаца (Т. V/10–12).

* * *

Сумирајући резултате досадашњих истраживања, на основу покретног археолошког материјала, дошли смо до закључка да је праисторијско насеље у манастиру Градац било настањено крајем раног и током развијеног бронзаног доба.

Најстарији слојеви на Градцу припадају времену са краја раног бронзаног доба. Иако је у непосредној близини Градца откривено и истражено неколико налазишта попут Градине у Пазаришту,¹⁶ Градине у Постењу¹⁷ и Градине у Јужцу,¹⁸ као и више локалитета на висоравни Пештер,¹⁹ покретни материјал овог слоја нема ближих паралела на налазиштима бронзаног доба у овом делу Србије. Ближе културно и хронолошко опредељење треба тражити на нешто удаљенијим просторима, као што су културни хоризонти на налазишту Милића Брдо у Љуљацима – хоризонт Љуљаци 3.²⁰ Аналогије овом материјалу са Градца налазимо и у хоризонту раног бронзаног доба са локалитета Лазарев град као и више локалитета у околини Крушевца.²¹ Извесне аналогије налазимо и

на простору Метохије.²² Керамика овог слоја, културне и хронолошке паралеле има и на налазиштима на Косову, односно налазишту Фафос на коме су, између остalog, откривене и две урне као и више делова мањих посуда, попут оних са Градца, датованих у крај раног бронзаног доба.²³

Како је наредни слој, на налазишту Градац, формиран током развијеног бронзаног доба, евидентно је да овај старији слој, припада периоду с краја раног и самог почетка средњег бронзаног доба.

¹⁶ Popović 1999, 63–65; Jevtić 1997, Pl. 2/fig. 1–8.

¹⁷ Jevtić 1997, Pl. 3/fig. 1; Pl. 9/fig. 2, 4; Stojić 1998, 104, Pl. XV/1–5, Pl. XIV/1–5, 12; Стојић 2001, 37.

¹⁸ Popović 1986, 115–118; Stojić 1998, Pl. XII/1, 7, 9. М. Јевтић је керамику са горе наведених налазишта приписао културама раног бронзаног доба, док је М. Стојић сврстава у налазишта брњичке културне групе.

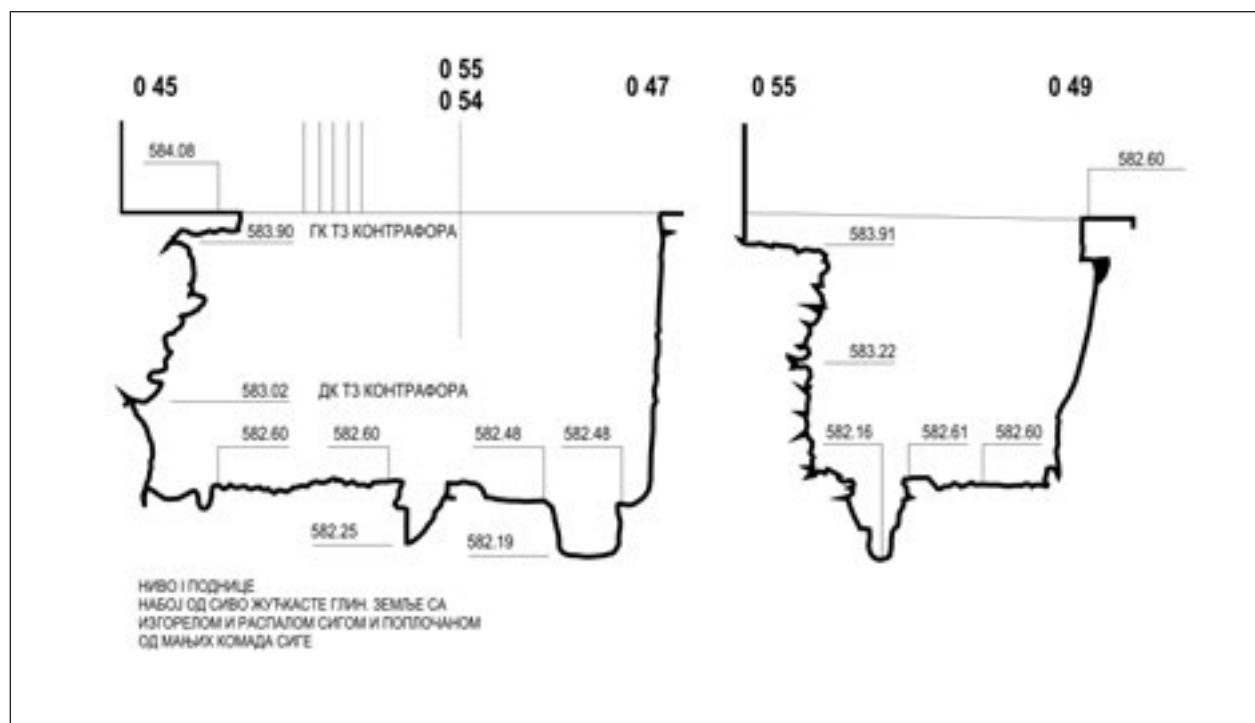
¹⁹ Летица 1982, 9–17.

²⁰ Богдановић 1986, 38, сл. 43, 58, 65, 67, 69, 199.

²¹ Jurišić, Jordović 1962, 249–250; Јордовић, Јуришић 1970, 3–12; Стојић, Чађеновић 2006, 113, Т. XLII/57–58; 181, Т. XCVI, 224, Т. CXXII, 234, Т. CXX X/5.

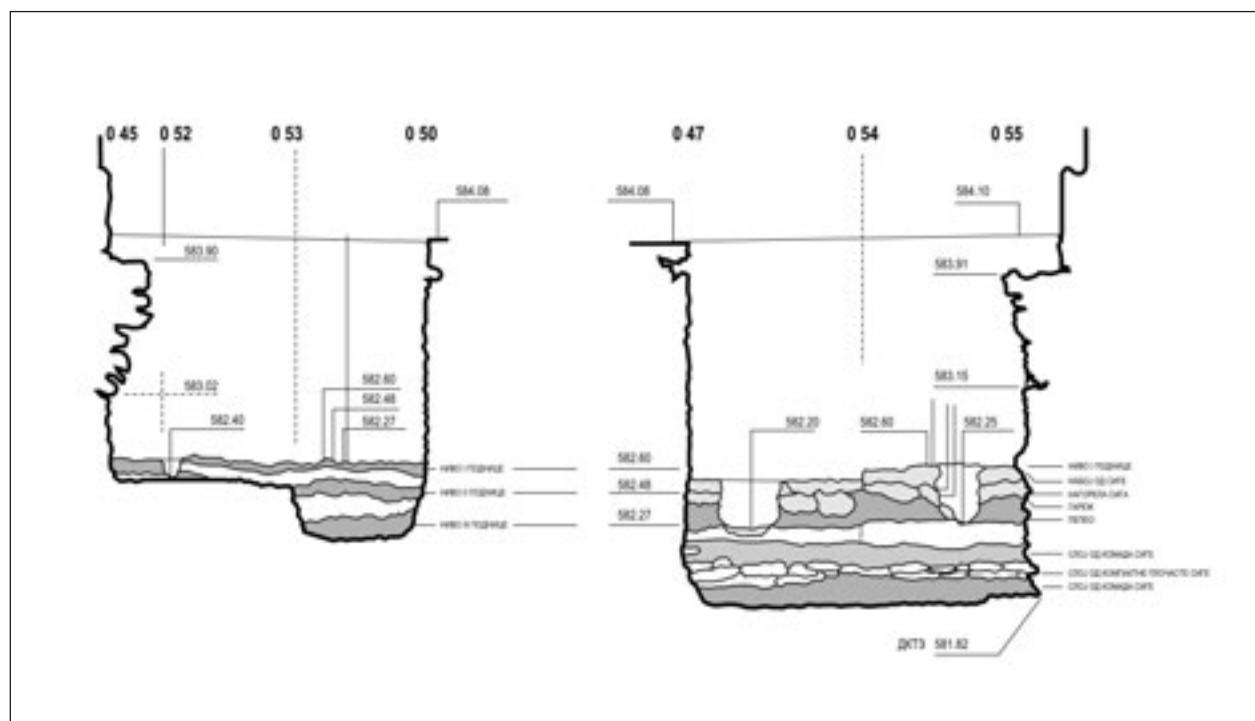
²² Гараџанин 1973, 314; Garašanin 1983b, 758.

²³ Срејовић 1960, 104–106, сл. 14.

Сл. 12. Пресек најмлађег објекта у сонди 6

Fig. 12. Cross-section of the earliest structure in sondage 6

Сл. 13. Изілең үрофига у сонды 6

Fig. 13. Profile of sondage 6

Сл. 14. Дренажни ров, подница најмлађег праисторијског објекта

Fig. 14. Drainage pit, floor level of the earliest prehistoric structure

Керамици из млађег слоја на Градцу одговарала би керамика са више налазишта у Поморављу,²⁴ околини Крушевца²⁵ и Краљева.²⁶

Међу керамиком из овог слоја са Градца, као и на претходно наведеним налазиштима, нису констатовани фрагменти коничних здела са увученим ободом, за које је евидентно да се на централнобалканском подручју први пут појављују током Br D и Ha A1, јасно је да се ова керамика може определити у развијено бронзано доба. Паралеле покретном материјалу из овог слоја на Градцу, налазимо и на локалитетима на Косову, односно налазишту Карагач, Доња Брњица²⁷ и Житковац.²⁸ Налазе из слоја 2, сектора 1 у Карагачу, Д. Срејовић је сврстао у засебну фазу развоја бронзаног доба на Косову, определивши је у период започет непосредно након завршетка групе Бубањ–Хум 3, а који је завршен пре појаве слатинске групе на Косову. Међутим, Д. Срејовић је на основу паралела са налазима парадинске групе,²⁹ сличне налазе из Доње Брњице и сектора 2 у Карагачу, определио у средње бронзано доба. Керамичке форме које упућују на период раног бронзаног доба, односно налазе из сектора 1 у Карагачу, као и налазе из насеобинског слоја у Доњој Брњици, М. Гарашанин је определио у период Br B2 C, односно у развијено бронзано доба.³⁰ У горњим слојевима једне јаме, на налазишту Житковац, са налазима винчанске културе, веома сличне налазима из Градца, Н. Тасић је открио две коничне шоље са по једном лучном дршком које прелазе ивице обода и биконичну зделу разгрнутог обода, која је имала две

језичасте дршке, а које он опредељује у средње бронзано доба на Косову.³¹

Имајући у виду наведено, као и чињеницу да је претходни слој формиран на самом kraју раног бронзаног доба, налази из овог слоја на Градцу, без сумње, припадају периоду средњег бронзаног доба.

Бронзанодобно насеље у порти манастира Градац, подигнуто је на елиптичној заравни са чије јужне и југозападне стране су брда која на југозападу просеца дубоко суво корито потока, а коју на западној страни нарушава Петров крш. Терен у оквиру зидова комплекса манастира у благом је нагибу у правцу југоисток–северозапад. Са северне стране ван граница комплекса терен нагло понире, а са јужне стране он је у већем нагибу ка манастирском комплексу. С обзиром да су на овом локалитету заступљени слојеви са остацима стамбених објеката, а који до сада нису били познати у југозападном делу Србије, као и покретни археолошки материјал настао у дужем раздобљу од самог kraја раног и током развијеног бронзаног доба, ово праисторијско насеље сигурно спада у ред значајних археолошких налазишта. Премда површински мала и пројектном документацијом просторно ограничена, истраживања на овом градинском насељу пружила су драгоцене податке о архитектури стамбених објеката. На основу досадашњих, иако ограничених истраживања, претпостављамо да је насеље засновано и обнављано у границама данашње порте. Објекти за становљење били су ситуирани на средишњем, највишем делу платоа и тај насеобински простор, највероватније, није превише ширен, већ су нови објекти подизани на месту старијих које су порушени или настардали у пожару. Остаци ових стамбених објеката показују

²⁴ Гараšанин 1973, 298; Garašanin 1983a, 727; Вуковић, Срндацовић 1994, 3–4; Nikitović et al. 1997, 123–132; Стојић, Чајеновић 2006, сл. 13; Пековић 2007, 37–38.

²⁵ Јордовић, Јуришић 1970, Т. 6/7–8; Т. 7/1, 3, 4, 6; Т. 8/1–2, 4–5; Т. 9/3–8; Томић 1980, 1–9; Palavestra, Bankoff 1986, 67–68; Стојић, Чајеновић 2006, Т. XVIII; 169, Т. LXXXVI/35–36; 223, Т. CXI/29.

²⁶ Локалитети Горело поље код села Милочај и Ковачи у селу Јањићи. Захваљујемо се колегиници Т. Михајловић из Народног музеја у Краљеву на увид у материјал са ових локалитета.

²⁷ Srejović 1973, 41; Srejović 1960, 85–90, 95, 99.

²⁸ Tasić 1958, 5–49.

²⁹ Srejović 1973, 45, сл. 6/ 1–6; Т. 2.

³⁰ Garašanin 1983b, 755–756.

³¹ Tasić 1958, 23, сл. 7–8, 10.

да су они били солидно грађени и релативно прости. Улаз у објекте је био са јужне стране на којој се и налазио њихов економски део. Георадарским снимањима делова манастирског комплекса, за сада, нисмо успели да откријемо трагове бедема овог градинског насеља, те постоји могућност да, због самог положаја, за његово утврђивање није ни било потребе. Такође, насеље је још крајем раног бронзаног доба, у једном краћем периоду напуштено и поновно, током средњег бронзаног доба обновљено или у мањем обиму. Ово се може закључити и на

основу покретног археолошког материјала иако не бројног, прилично једнобразаног и не претерано инструктиваног, што је уосталом и карактеристично за насеља овог периода. Узроци овоме могу бити стабилан период који наступа током средњег бронзаног доба, промена економике, зачетака трансхумантног сточарења, а самим тим и престанак потребе за насељем овога, градинског типа. Насеље на Градцу потпуно је напуштено још у току средњег бронзаног доба, и како се сада чини, у праисторијском периоду није више обнављано.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Богдановић 1986** – М. Богдановић, *Љуљаци, насеље првоватинске и ватинске културе*, Крагујевац 1986.
- Гарашанин 1973** – М. Гарашанин, *Праисторија на шлу СР Србије*, Београд 1973.
- Garašanin 1983a** – М. Garašanin, Paraćinska kulturna grupa, у: А. Benac (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV: Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 727–735.
- Garašanin 1983b** – М. Garašanin, Bronzano doba na Kosovu, у: А. Benac (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV: Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 754–758.
- Jevtić 1997** – М. Jevtić, Early Bronze Age Hillforts in the Novi Pazar Area, in: *Macedonia and the neighbouring Regions from 3rd to 1st Milenium B.C.* Papers presented at the International Symposium. Struga October 1997, Skopje Museum of Macedonia 1997, 73–85.
- Јордовић, Јуришић 1970** – Ч. Јордовић, А. Јуришић, Резултати археолошких испитивачких радова у Крушевцу, период 1961–62, *Саопштења IX*, Београд 1970, 289–306.
- Јуришић 1963** – А. Јуришић, Градац, теренски дневник археолошких радова из 1963. године, документација Републичког завода за заштиту споменика културе Београд 1963, 1–16.
- Јуришић 1989** – А. Јуришић, *Манастир Градац*, Београд 1989.
- Jurišić, Jordović 1962** – А. Jurišić, Č. Jordović, Lazarev grad – Kruševac, *Arheološki pregled 4*, Beograd 1962, 249–250.
- Кандић 2008** – О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 2008.
- Летица 1982** – З. Летица, Пештер у бронзано и гвоздено доба, *Старијар XXXII*, Београд 1982, 9–17.
- Nikitović, Vasić, Stojić 1997** – L. Nikitović, R. Vasić, M. Stojić, The Mound Necropolis Lugovi–Bent in Mojsinje, *Старијар XLVIII*, Београд 1997, 123–132.
- Palavestra, Bankoff 1986** – A. Palavestra, A. Bankoff, Pozlatska reka, *Arheološki pregled 26*, Ljubljana 1986, 67–68.
- Пејовић 2006** – Е. Пејовић, Резултати заштитних сондажних и ревизионих археолошких истраживања са стиљне спране цркве Св. Богородице у манастиру Градац у 2005. години, документација Републичког завода за заштиту споменика културе, заведена под 0302 бр. 120/8, Београд 2006, 1–19.
- Пејовић, 2008** – Е. Пејовић, Пројекат системских археолошких истраживања са стиљне спране цркве Св. Богородице и у порти манастира Градац на пројектованој тераси дренажних канала у 2008. г., прва фаза радова и 2009. г. завршна фаза радов, документација Републичког завода за заштиту споменика културе, заведена под 0302 бр. 141/24, Београд 2008, 1–14.
- Пековић, Пејовић 2006** – М. Пековић, Е. Пејовић, Манастир Градац – праисторијско насеље, *Гласник Српској археолошкој друштва 22*, Београд 2006, 123–134.
- Peković 2007** – М. Peković, *Paraćinska kulturna grupa*, Beograd 2007.
- Пековић 2008** – М. Пековић, Манастир Градац – насеље бронзаног доба, *Археолошки прејлед 2–3 (2004/05)*, Београд 2008, 23–26.
- Popović 1986** – М. Popović, Južac kod Sopoćana, *Arheološki pregled 26*, Ljubljana 1986, 115–118.
- Popović 1999** – М. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.
- Прегер 2008** – Ј. Прегер, *Главни пројекат заштите цркве и објеката комплекса манастира Градац од подземних и атмосферских вода*, Београд 2008.
- Srejović 1960** – D. Srejović, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije 4–5 (1959–1960)*, Priština 1960, 83–127.
- Srejović 1973** – D. Srejović, Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians, *Balkanica 4*, Beograd 1973, 39–72.
- Stojić 1998** – M. Stojić, Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube, in *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, Bucureşti 1988, 81–104.
- Стојић 2001** – М. Стојић, Брњичка културна група у Басену Јужне Мораве, *Лесковачки зборник 41*, Лесковац 2001, 15–93.
- Стојић, Чађеновић 2006** – М. Стојић, Г. Чађеновић, Крушевача, културна спратноста праисторијских локалитета у зони спајава Западне Мораве и Јужне Мораве, Београд и Крушевача 2006.
- Tasić 1958** – N. Tasić, Žitkovac i neki problemi relativno hronološkog odnosa neolitskih i eneolitskih насеља на Kosovu i u dolini Ibra, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije 3*, Priština 1958, 5–49.
- Томић 1980** – Е. Томић, Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу, у: Н. Тасић (ед.) *Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије*, Крушевача и Београд 1980, 1–9.
- Вуковић, Срндацовић 1994** – П. Вуковић, А. Срндацовић, Праисторијски археолошки локалитети на територији општине Параћин, *Археолошка радионица 1*, Параћин 1994, 1–8.

Summary:

MIRKO PEKOVIĆ, Military Museum, Belgrade

EMILIJA PEJOVIĆ, Republic Cultural Heritage Preservation Institute, Belgrade

BRONZE AGE SETTLEMENT IN CHURCHYARD OF GRADAC MONASTERY

Key words. – Gradac monastery, sondage, residential structures, bronze age, pottery.

During 2005 and 2008, a team from Republic Cultural Heritage Preservation Institute carried out preservative, sondage, archaeological and revision exploration of the Church of Holy Virgin in Gradac monastery. The 2005 exploration aim was to uncover geomorphology and characteristics of soil and its moisture penetration, to make insight in condition of ground zones, uncovering of attached structures and archaeological material, obtaining stratigraphic data, all in purpose of obtaining data for making the Main Project for preserving the Church of Holy Virgin from moisture. The first phase of work started in 2008, and it included work on western, north-western and south-western part of the church.

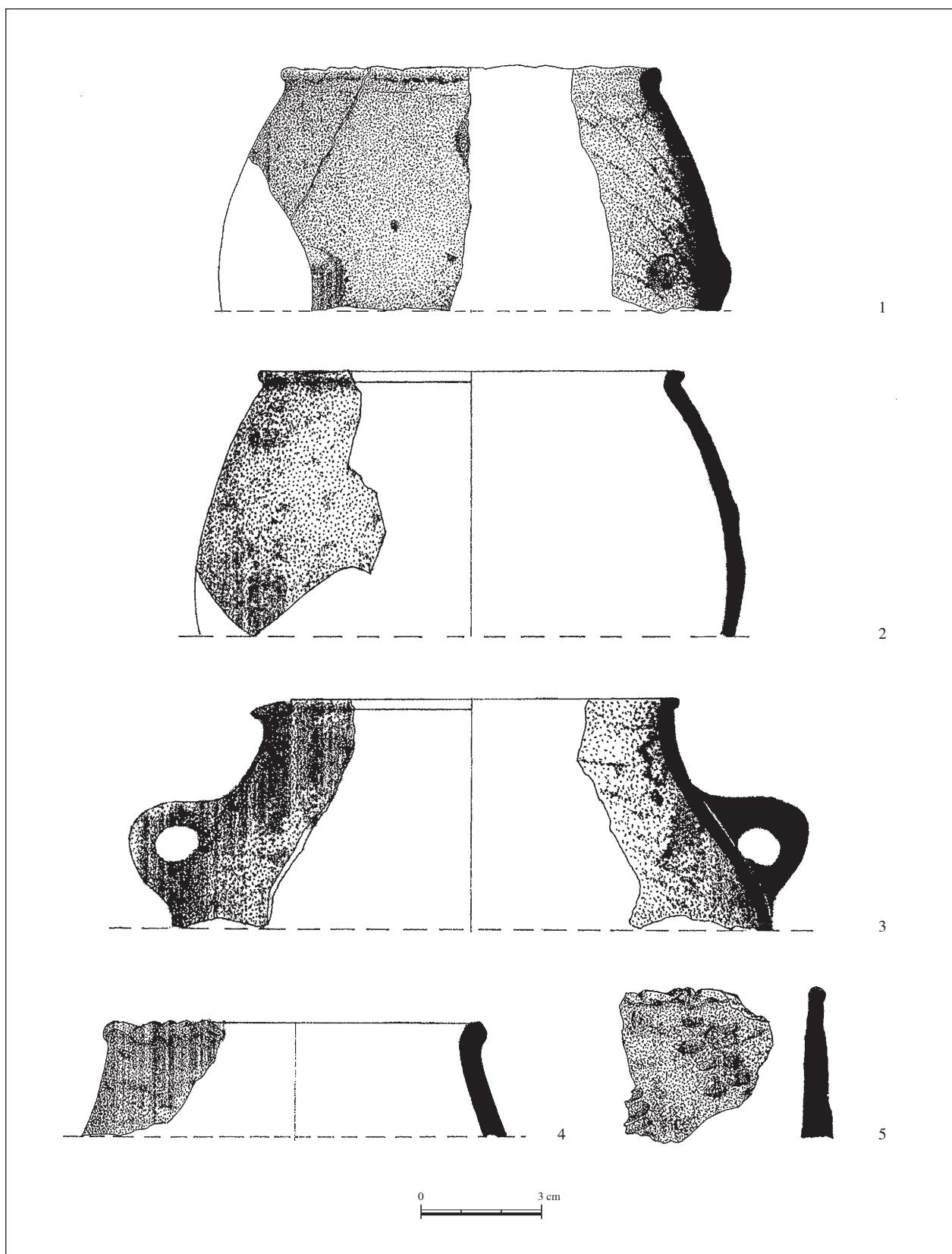
During these explorations, 9 sondages were opened and a drainage pit, in total area of 130 m² and total depth of 3 m. Beside medieval cultural layer and medieval necropolis, a prehistoric layer of 0.5–0.6 m depth was found which was documented with four residential horizons as well with other belonging archaeological material originated in period of the end of Early Bronze Age and Middle Bronze Age.

Pottery from older prehistoric layer in Gradac, which was documented with two residential horizons, mainly consists of fragments of pottery made of weaker, refined clay, with smooth surfaces and with range of colour from brownish to dark grey. These are fragments of dishes and larger spherical pots with two vertical handles on wider part of body. Some fragments are decorated with wartlike bulges or recesses made with fingers. From fine pottery, there are pear-shaped amphorae with thin sides, bowls and cups. Beside pottery, in this layer there were also few fragments of different shapes made of Rozhnac stone, flints and quartzite, part of stone axe with perforation whose upper part is shaped into secant and two fragmented millstones

made of quartzlathyte, a mineral found in mountain Golija (Pl. I–III). Analogies to this pottery are found in sites in Milića Brdo in Ljuljaci, several sites in region of Kruševac and in Kosovo and Metohia.

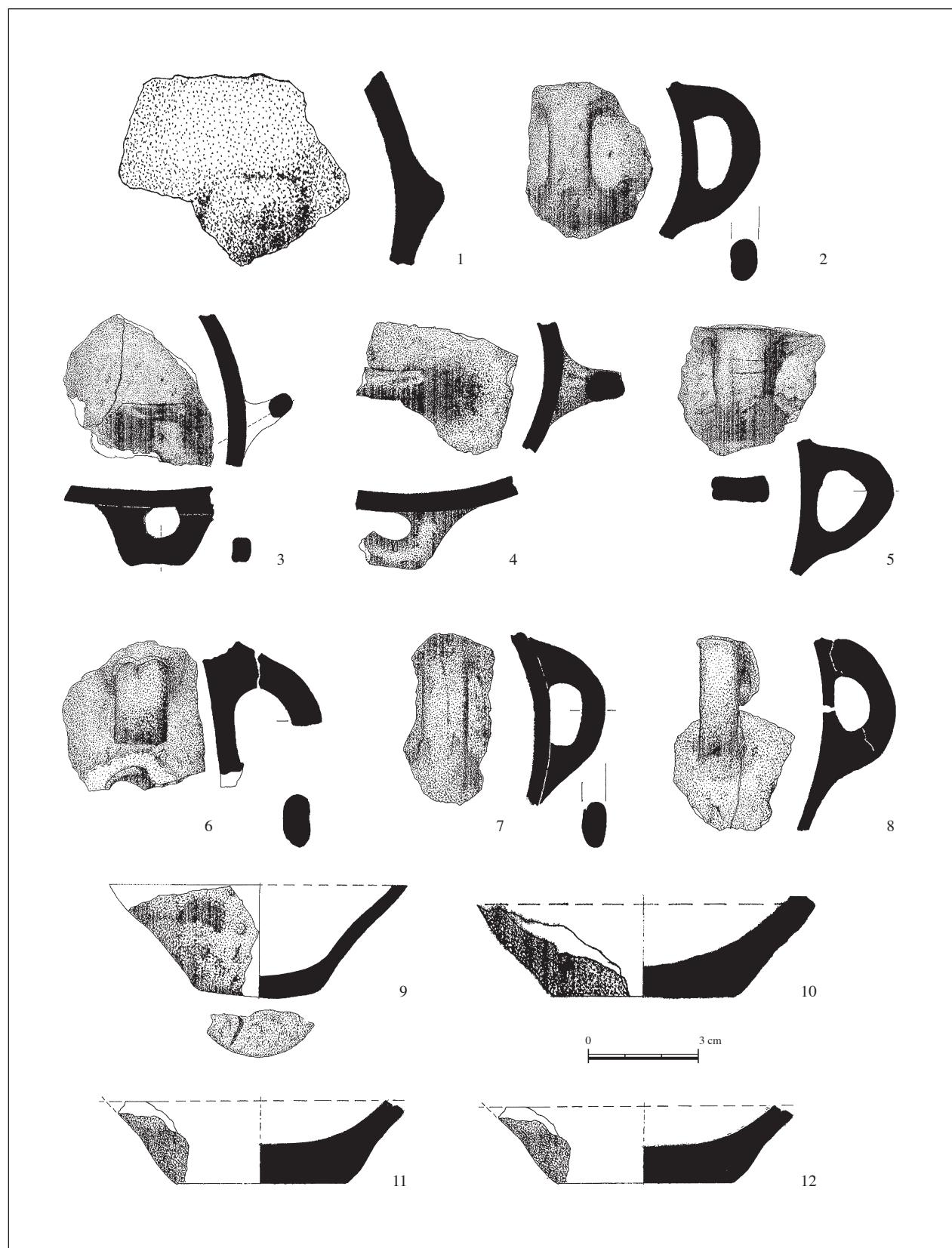
Pottery of the earlier layer is made of better refined earth with additives of fine grained sand. It has smoother surface with light brown colours. Distinctive items are fragments of biconical and S profile bowls with lingulate handles and wartlike bulges and fragments of cups with emphasized curved handles that exceed the height of mouth edges. Beside this, there is also, in less numbers, pottery of rougher shapes, which mainly includes smaller pots of conical or biconical shapes with flat or slightly curved edges. Some fragments are decorated with fingerprints or notches and some of them have plastic ribs and engraved lines (Pl. IV–V). This pottery from earlier layers from Gradac is similar to pottery from sites in Morava Basin, regions of Kruševac, Kraljevo and Kosovo.

Explorations of these settlements, though small by exploration area, gave precious data about residential architecture. Residential structures have been situated in middle and topmost part of the plateau and we assume that this settlement area has not been expanded, but that new buildings have been built in place of old ones. Remaining of these structures shows that they were solid and relatively commodious. Entrance, together with economy part, was on the south side. At the end of Early Bronze Age, settlement was abandoned, but it was reestablished in lesser scale during Middle Bronze Age. Reason for this could be a stable period during Middle Bronze Age, change of economy and beginning of migrating cattle breeding. Gradac settlement was completely abandoned during Middle Bronze Age and was not reestablished again in Prehistoric period.

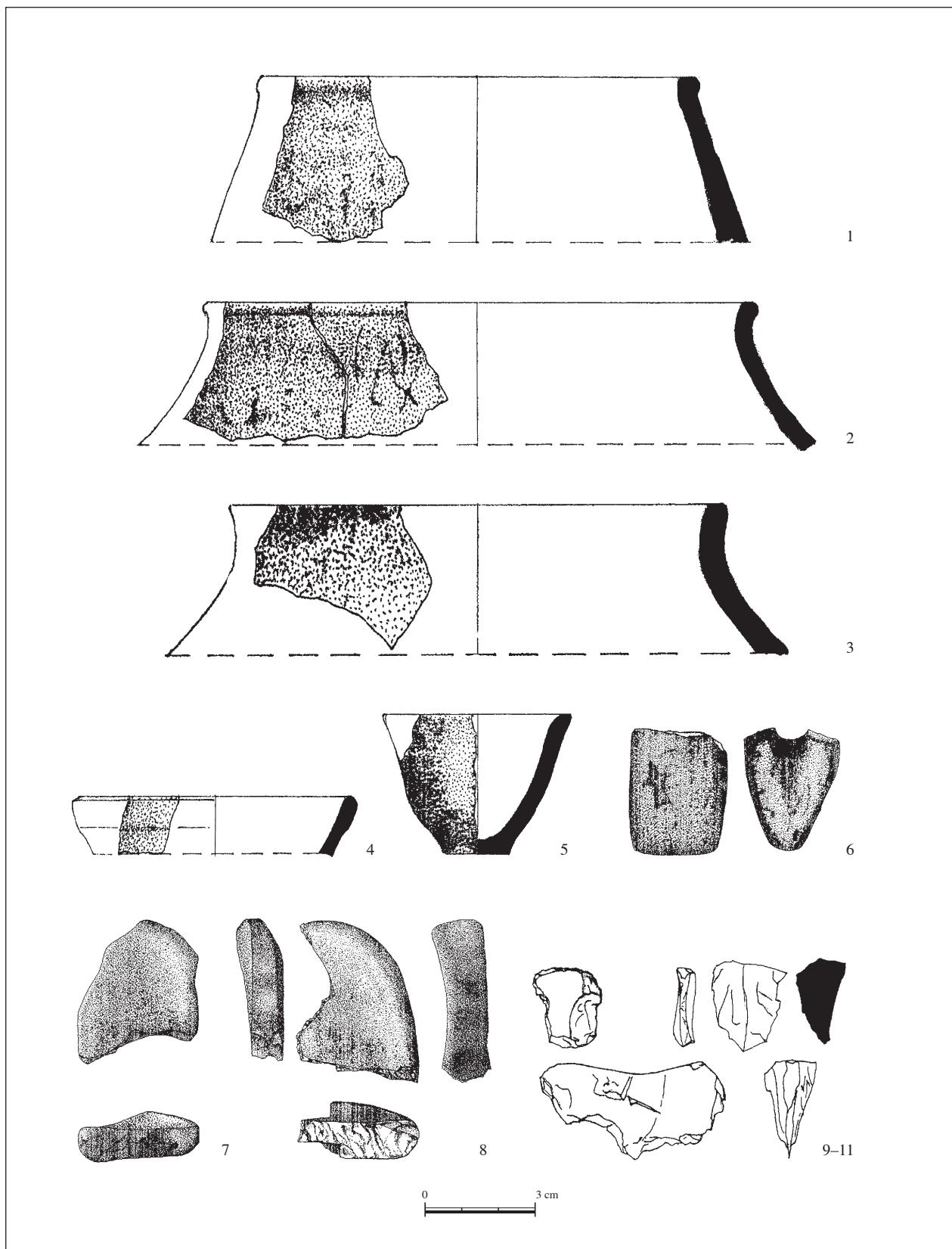
Табла I – Керамика старијег слоја

Plate I – Pottery from the older layer

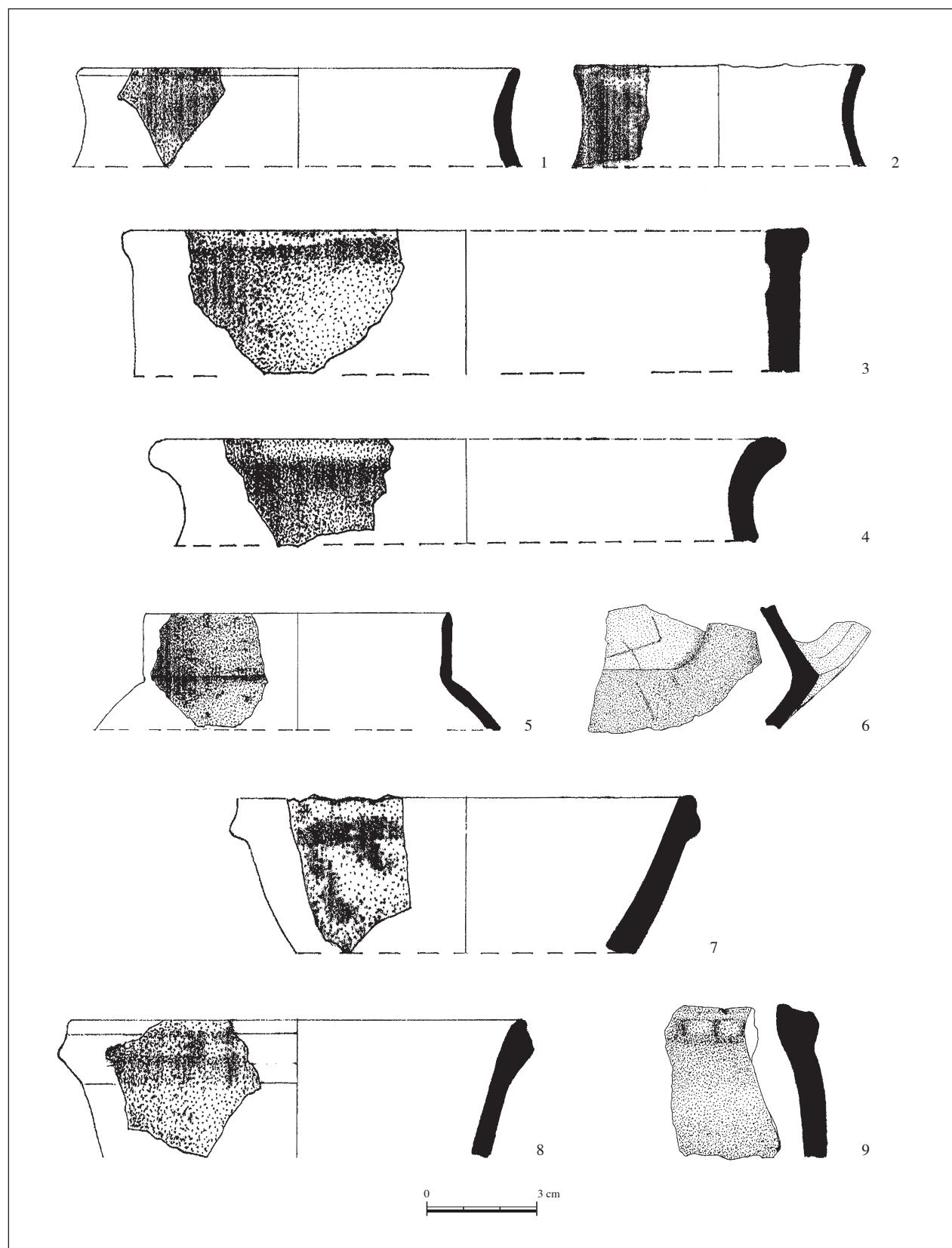
Табла II – Керамика старијег слоја

Plate II – Pottery from the older layer

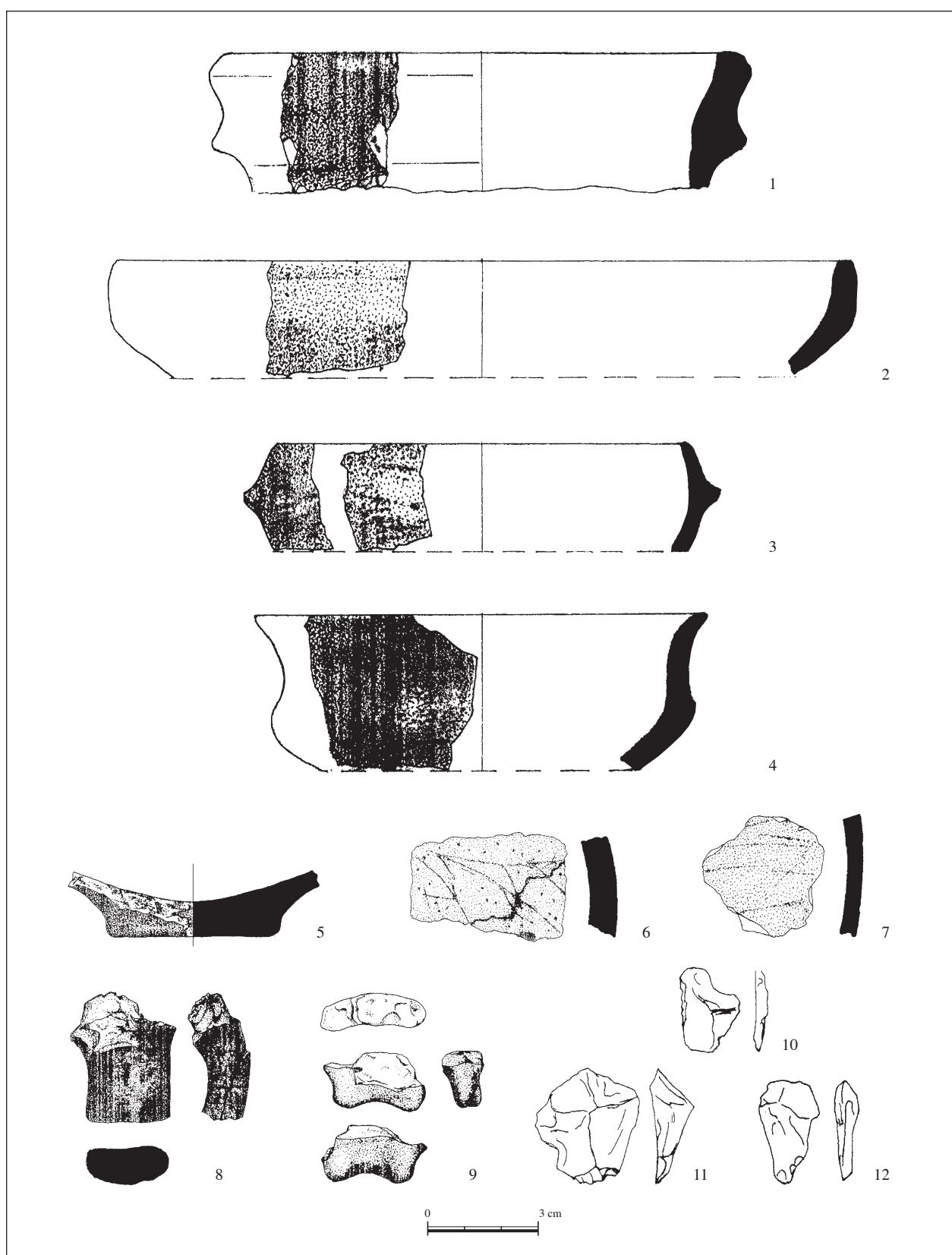
Табла III – Керамика старијег слоја

Plate III – Pottery from the older layer

Табла IV – Керамика млађег слоја

Plate IV – Pottery from the earlier layer

Табла V – Керамика млађег слоја

Plate V – Pottery from the earlier layer

АЛЕКСАНДАР П. БУЛАТОВИЋ
Археолошки институт, Београд

**ПОРЕКЛО И ДИСТРИБУЦИЈА БЛАГОБИКОНИЧНИХ ЗДЕЛА
ФАСЕТИРАНОГ ИЛИ КАНЕЛОВАНОГ ОБОДА
СА КРАЈА БРОНЗАНОГ И ПОЧЕТКА ГВОЗДЕНОГ ДОБА
НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ**

(прилог проучавању етно-културних кретања на централном Балкану
крајем бронзаног и почетком гвозденог доба)

УДК: 903.23"637/638"(497)

DOI: 10.2298/STA0959089B

Оригиналан научни рад

e-mail: abulatovic3@gmail.com

Примљено: 23. фебруара 2009.

Прихваћено: 4. маја 2009.

Апстракт. – Зделе благобиконичне форме, чији су обод, или цео горњи конус украшени фасетама или канелурама, као и зделе полулоптасте форме са увученим ободом, идентичне орнаментику карактеристични су за налазишта позног бронзаног и раног гвозденог доба на територији Балканског полуострва. Овај рад посвећен је тој веома индикативној форми посуде, која је обележила интезивна етно-културна кретања на Балкану на прелазу из II у I миленијум пре н.е.

У првом делу рада начињена је типологија тих здела у циљу праћења њихове генезе, еволуције и дистрибуције, а затим су наведена индикативна налазишта, од Моравске, на северу, до Грчке, на југу. У завршници рада разматрано је о пореклу, хронолошком опредељењу и дистрибуцији тих здела, као и о евентуалним хронолошким и регионалним разликама између њихових појединачних типова, односно варијанти..

Кључне речи. – Зделе канелованог или фасетираног обода, Чака група, Гава група, Егеја.

Зделе благобиконичне форме чији је горњи ко-
нус (обод и раме) украшен хоризонталним и
косим фасетама или косим канелурама, као и
полулоптасте зделе увученог обода, украшеног хо-
ризонталном фасетом или косим канелурама обележили су крај бронзаног доба и означили почетак
гвозденог доба у многим културним групама на Бал-
канском полуострву. Неки аутори све варијанте тих
здела називају једним именом, »зделе увученог обо-
да«, па у литератури често долази до погрешних или
површинских интерпретација тих здела, мада су оне у
највећем броју, заправо, благобиконичне форме. Све
зделе овог типа са косо канелованим ободом често се

у литератури називају заједничким именом »*turban dish*« или зделе тордираног обода, иако постоји више варијанти овог типа, које се битно разликују. Овај рад ће, између остalog указати на основне типове и варијанте тих здела, који су евидентирани на Балканском полуострву крајем бронзаног и почетком гвозденог доба (прелазни период из бронзаног у гвоздено доба).

Проблем њиховог порекла, генезе, хронолошког опредељења и распрострањености дуго је већ присустан у археолошкој литератури. Њихов значај за хронолошку и етно-културну интерпретацију позног бронзаног, односно раног гвозденог доба на територији

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Метално доба у Поморављу* (бр. 147007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

централног Балкана уочили су многи аутори. Још је W. Heurtley керамику из спаљених слојева у Вардини и Вардарофтси, налазиштима на северу Грчке, међу којом је било и здела са увученим, косо канелованим ободом означено као дунавску или лужичку керамику (*danubian pottery-lausitz ware*), везујући њено порекло за Подунавље.¹ У последње време је, међутим, значај ових посуда у решавању проблема везаних за процес етно-културних кретања на територији Балканског полуострва крајем позног бронзаног и почетком гвозденог доба, чини се, неправедно занемарен.

У старијој литератури помињу се два региона у којима је могла настати та керамичка форма – регион између источних огранака Алпа и Малих Карпата (јужна Моравска и доња Аустрија), у коме се развијала Бајedorф–Велатице култура и регион горњег Потисја (североисточна Мађарска), у коме се крајем позног бронзаног доба појавила Гава култура.² Т. Кеменцеи сматра да су зделе косо канелованог (тордираних) обода пореклом из западног дела Карпата и да се јављају у периоду Br C–D.³ Већина аутора, који се баве овом проблематиком на територији Подунавља, сматра да би појаву ових здела, ипак, пре требало хронолошки везати за период Br D – Ha A1, према Рајнекеовој периодизацији.⁴

М. Гарађанин, међутим, зделе са хоризонтално фасетираним ободом хронолошки тесно повезује са хоризонтом Медијана I, који је датован у период Br D – Ha A1, према Рајнекеовој хронологији, што је истовремено са периодом у коме се те посуде појављују на северу Мађарске или у Словачкој, где је, по многим ауторима, њихова матична територија.⁵ Гарађанин, при томе, допушта могућност да је тип зделе са хоризонтално фасетираним ободом настао на територији Медијана културне групе.⁶ На локалитету Хисар, у басену Јужне Мораве благобиконичне зделе са хоризонтално фасетираним ободом и раменом констатоване су у стамбеном објекту који припада стратуму I, датованом у период, који, такође претходи периоду у коме се оне јављају у средњем Подунављу.⁷

Наведени новији подаци, чини се, захтевају једну ревизију овог проблема, са детаљнијим приступом, у циљу да се открије ближе порекло ових здела, правци њихове дистрибуције, прецизније хронолошко опредељење, као и да се констатују евентуалне хронолошке, стилске, диспозиционе и друге разлике између различитих варијанти здела овог типа на централном Балкану.

Овај чланак је покушај да се укаже на улогу тих здела које су као најиндикативнији представник но-

вих стилско-типолошких одлика керамике током великих етно-културних промена на Балкану крајем позног бронзаног доба и почетком гвозденог доба, уз остale карактеристичне керамичке форме и канеловани орнаментални миље, постале доминантна керамичка форма на Балканском полуострву.

Приликом анализе здела, нарочито на налазиштима где се оне најраније појављују, користиће се углавном поуздана налази са једнослојних локалитета, или локалитета где су оне констатоване у гробовима, изолованим културним слојевима и другим затвореним целинама, са циљем да подаци о времену настанка и дистрибуције тих здела буду што мрводавнији и тачнији.

ТИПОВИ БЛАГОБИКОНИЧНИХ ЗДЕЛА И ЗДЕЛА СА УВУЧЕНИМ ОБОДОМ

Детаљном анализом стилско-типолошких одлика ових форми здела на подручју Балканског полуострва, од њихове појаве до старијег гвозденог доба, констатована су два основна типа, са по четири различите варијанте (табела 1).

Типови:

I – Благобиконичне зделе и зделе увученог обода, чији су обод или цео горњи конус (обод и раме) хоризонтално или косо фасетирани и

II – благобиконичне зделе и зделе увученог обода, чији су обод или цео горњи конус (обод и раме) канеловани косим канелурама.

Варијанте:

Ia – благобиконична здела са хоризонтално фасетираним горњим конусом,

¹ Heurtley 1939, 217–218.

² За Бајedorф–Велатице културу, која је локална варијанта културе поља са урнама, везује је К. Вински-Гаспарини (Vinski-Gasparini 1973, 36), као и Б. Човић, према коме су ове зделе утицај културе поља са урнама – *Urnfelder kultur* (Čović 1983, 404). Гарађанин, с друге стране, сматра да је тај тип здела пореклом са територије данашње Мађарске (Гарађанин 1973, 309).

³ Kemenczei 1975, 45–70.

⁴ Ciugudean 1994, 25–40; Hellebrandt-Magdolna 1990, 93–111; Peschel 1987, 111–127.

⁵ Гарађанин 1973, 309.

⁶ Гарађанин 1973, 308–309. Упоредити са: Garađanin 1996, 212–213, Beil. 1/B1.

⁷ Стојић 2001, 19–20.

Tip	Var.	Sketch
I	a	
	a*	
	b	
	c	
II	a	
	a*	
	b	
	c	

Табела 1. Типови и варијанте благобиконичних здела и здела увученог обода, украшених фасетама и канелурама

Table 1. Types and variants of slightly biconical bowls ornamented with facets and channels

Ia₁ – благобиконична здела са косо фасетираним горњим конусом,

Ib – полуулопаста здела увученог обода са једном хоризонталном фасетом,

Ic – полуулопаста здела украшена хоризонталним фасетама испод обода (ова варијанта нема благобиконичну профилацију или увучен обод, али је констатовано да је типолошки блиска наведеним зделама, па је сврстана у типологију),

Pa – благобиконична здела чији је горњи конус увучен косим ребрастим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично већи од 30°),

Pa₁ – благобиконична или полуулопаста здела увученог обода, чији је обод украшен косим ребрастим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично мањи од 30°),

Pb – благобиконична здела, чији је обод украшен веома кратким и, најчешће, плитким косим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично већи од 70°),

Ic – благобиконична здела, чији је горњи конус (обод и раме) украшен косим плићим, ређе, ребрастим канелурама (угао под којим су моделоване канелуре је обично мањи од 30°).

Ово су основне варијанте здела типова I и II, док су све остale сличне подваријанте сврстане у варијанту којој су најближе, односно најсличније, у стилско-типолошком смислу.

РАСПРОСТРАЊЕНОСТ И ДАТОВАЊЕ ЗДЕЛА

Благобиконичне зделе фасетираног или канелованог обода или горњег конуса евидентиране су на територији јужног дела средње Европе, као и на готово целом Балканском полуострву. Овако пространа територија на којој су зделе констатоване, уз њихово различито хронолошко опредељење, указују на неколико могућих опција њихове дистрибуције. У каталогу налазишта, који следи, наведена су само хронолошки осетљива налазишта на којима су зделе констатоване, или налазишта која нису хронолошки осетљива, али указују на правце кретања и територију распростирања ових посуда.

СРЕДЊА ЕВРОПА

Један од најсевернијих налаза здела тог типа је фрагмент зделе увученог косо фасетираног обода (варијанта Pa₁) констатован у јужној Немачкој (*Jena-Amerbach*). Тај тип је, међутим, усамљен на локалитету, јер доминирају форме полуулопастих или коничних здела. Аутор налазиште датује прилично широко, од периода Br D до Ha A2, према Рајнекеовом хронологији.⁸

Те зделе су, међутим, веома карактеристичне за моравску област, као и област северозападне и североисточне Мађарске. У југозападној Словачкој оба типа здела припадају чака култури (*Cseke*), која се датује у период Br D – Ha A2. Здела типа I констатоване су на налазиштима у Бабу, Луданицама, Доњем Петру и Шаровцима (*Báb, Ludanice, Dolný Peter, Šarovce*), док су зделе типа II евидентиране у Мачулинцима и Несвадима (*Machulinice, Nesvady*). У Марцеловој (*Marcelova*), што је нарочито интересантно за хронолошко опредељење појединих типова здела,

⁸ Peschel 1987, Abb. 6/4, 7/3.

- Зделе хоризонтално фасетираног обода (варијанта Ia)
- Зделе косо канелованог обода (варијанта IIa)

Списак локалитета уз карту 1
(List of sites on the map 1):

1. Agtelek
2. Gelej
3. Igritia
4. Kóspallag
5. Nagukálló
6. Szihalom
7. Sajószentpéter
8. Pobedim
9. Acsa
10. Tapolca
11. Hisar
12. Marcelova
13. Dolný Peter
14. Ludanice
15. Šarovce
16. Machulince
17. Nesvady

Карта 1. Налазишћа благобиконичних здела, украсених фасетама и канелурама у периоду Br D – Ha A1

Map 1. Sites with slightly biconical bowls ornamented with facets and channels in Br D – Ha A1

евидентирана су заједно оба типа здела (карта 1/12–17).⁹ Здела варијанте IIa, али са конкавно профилисаним дном, што је, иначе, карактеристично за зделе Велатице културе, констатована је у краљевском гробу у Велатицама, који се датује у XII век пре н.е.¹⁰ Велики број здела варијанти Ia, Ia₁ и IIa констатован је у објектима 1/60, 11/59, III/60, 17/61 и 8/62, на насељу у Победиму (*Pobedime*) у Словачкој, које је опредељено у период Br D – Ha A1 (карта 1/8).¹¹ Да се те зделе задржавају и у каснијем периоду сведочи некропола у Клентницама, у јужној Моравској, где је у гробу 63 из IX века пре н.е. констатована здела варијанте IIa (карта 3/28).¹²

У северној и североисточној Мађарској је, такође, констатован велики број ових здела, које се, углавном, опредељују у Кијатице културу (*Kyjatice*), на северу Мађарске (варијанте Ia, Ib, IIa и IIa₁), а евидентиране су у Ачи, Шихалому, Шајли, Хангоњу и некрополи у Гелеј-Каналису (*Acsa, Szihalom, Szajla, Hangony, Gelej-Kanális* – карта 1/2, 6, 9; карта 2/1). Тих здела, али у много мањем броју, има и на нала-

зиштима Гава културе у Потисју (*Debrecen-Nyulas, Poroszló, Aponhát, Nagykallo* – карта 1/5; карта 2/18).¹³ Обе културе се хронолошки опредељују у период Ha A1, док се некропола у Гелеју (једна здела варијанте Ia) датује у период Br D.¹⁴ Млађем периоду припадају зделе варијанти Ia и IIa из Нешмельја, Хотина и Мужле (*Nezsmely, Chotin* – карта 2/2).¹⁵ Реч је о некрополама које су датоване у период од Ha A2 до Ha B2.¹⁶

⁹ Paulik 1963, obr. 10/1, 23/4, 29/2, 30/8, 24/3, 26/1, 25/7, 12.

¹⁰ Gimbutas 1965, 247, T. 3, Fig. 217/11.

¹¹ Studeníková, Paulik 1983, 107–109, Tab. III/5, V/5, IX/5, 11, X/3, XVIII/14.

¹² Gimbutas 1965, Pl. 72/1.

¹³ Kemenczei 1984, Taf. LXIX/1, 15, LXXIII/9, LXXV/21, 26, LXXVI/2, 8, 15, LXXXIII/17, XCIV/9 i dr; Kemenczei 1982, 86, Abb. 6/1; Kemenczei 1982, 73–95; Kemenczei 1989, 73–96, Abb. 8/9, 10/1.

¹⁴ Kemenczei 1984, 96; Kemenczei 1989, 93.

¹⁵ Nebelsick 1994, Abb. 1, 4, 10/a,b.

¹⁶ Nebelsick 1994, 310–317.

НАЛАЗИШТЕ / SITE	Ia	Ia1	Ib	Ic	IIa	IIa1	IIb	IIc
Lokaliteti Čaka kulture	*				*			*
Gelej	*							
Igriti	*		*		*			
Kospallag					*			
Pobedim	*	*			*			
Tapolca					*			
Hisar, obj. 1/99, str.I	*							

Табела 2. Диспозиција благобиконичних здела и здела увученој ободу орнаменитисаних фасетама или канелурама у периоду Br D–Br D/Ha A1, према типовима и варијантама

Table 2. Disposition of slightly biconical bowls and bowls with inverted rim with channels and facets in Br D–Br D/Ha A1, according to the types and variants

У југозападној Мађарској, у Таполки (*Tapolca*) евидентирана је здела варијанте IIa, а иста варијанта зделе констатована је у гробовима на некрополама у Менди (*Mende*) и Пецелу (*Pécel*), као и у Коспалагу (*Kospallag*) (карта 1/4, 10; карта 2/3–4).¹⁷

На југоистоку средње Европе, у југозападној Украјини, у хоризонту Махала IV констатоване су зделе варијанти IIa₁ и IIb, које се, ипак, датују у нешто млађи период, истовремен са хоризонтом Менде I–II (Ha B).¹⁸ Даље на истоку, у керамичком инвентару хоризонта канеловане керамике у Молдавији, датованом у период Ha A1–B1, констатоване су зделе варијанти Ia и Ib.¹⁹

РУМУНИЈА

У североисточном делу Румуније, у Игрици (*Igritia*) евидентиран је велики број здела типова I и II. Најбројније су зделе варијанте Ia, затим зделе варијанти IIa и IIb (карта 1/3).²⁰ Зделе типова I и II евидентиране су у: *Uloara de Jos* (варијанта Ia), *Susani* (варијанта Ia), *Ciceu–Corabia* (варијанта IIa), *Medias*, у свим хоризонтима (варијанте IIa, IIa₁ и IIb) и многим другим локалитетима у Трансилванији (карта 2/6, 29–30).²¹ У Банату и Олтенији те зделе се јављају релативно рано (*Bistret, Ticvaniul Mare* – карта 2/25, 28), а у периоду Ha B су, осим Трансилваније, карактеристичне за територију целе Румуније (културне групе *Gava–Mediaș, Gornea, Insula–Banului, Virtop, Cozia, Babadag* и др. – карта 3/5, 11, 13).²² Интересантно је да су у керамичком инвентару поменутих културних група много заступљеније зделе типа II (најчешће варијанта IIa). У Горнеа–Калакача групи, међутим, присутни су све варијанте типова ових здела, мада су најбројније варијанте IIa₁ и IIc.²³

СЛОВЕНИЈА

У Словенији су зделе типа I евидентиране на налазиштима светољубијске, љубљанске и нотрањско-долењске групе.²⁴ У Добови у гробу 289, који се датује у период Ha A1, такође је пронађена једна здела варијанте IIa (карта 2/7).²⁵ Ипак, у Словенији су зделе тих типова карактеристичне тек за позније фазе прелазног периода, као и за развијено гвоздено доба (карта 3/7–8).²⁶

ХРВАТСКА И БОСНА

У Хрватској, у Мартијанцу евидентирана је здела варијанте IIa, која се опредељује у фазу I културне групе Загреб, а датује се у период Ha A1 (карта 2/5).²⁷ Интересантно је што у старијој, вировитичкој

¹⁷ Paulik 1962, Abb. 35/5; Kemenczei 1975, Abb. 1/5, 2/2, 3/4.

¹⁸ Smirnova 1974, Fig. 6/1, 4.

¹⁹ Hänsel 1976, Taf. 41/1–3.

²⁰ Hellebrandt Magdolna 1990, 93–111, Abb. 3/2, 5–6, 5/1–4, 3/4, 9/8.

²¹ Ciugudean 1994, 25–40, Fig. 2/5; Stratian, Vulpe 1977, Taf. 10/85–86, 11/100, 13/123, 125; Vasilev 1980, Fig. 10/3–5, 15/4, 16/1; Zaharia 1965, Fig. 3/2, 6–8, 4/1–2; Gumă 1993, Pl. XVIII/1, 3, 6, XX/6, XXIV/3b, 6b, XXV/9b, XXXI/3, 6, XXXII/4, 7, XXXVI/3–4, 6–8.

²² Chicideanu 1986, 7–47, Abb. 35/3; Ciugudean 1994, 36; Gumă 1995, Pl. XV/3, 8, 13, 15, 19–20, 25, XVI/1–3; Hänsel 1976, Taf. 39/1–2, 45/10–11, 46/10, 47/2, 4, 52/4, 55/6–7.

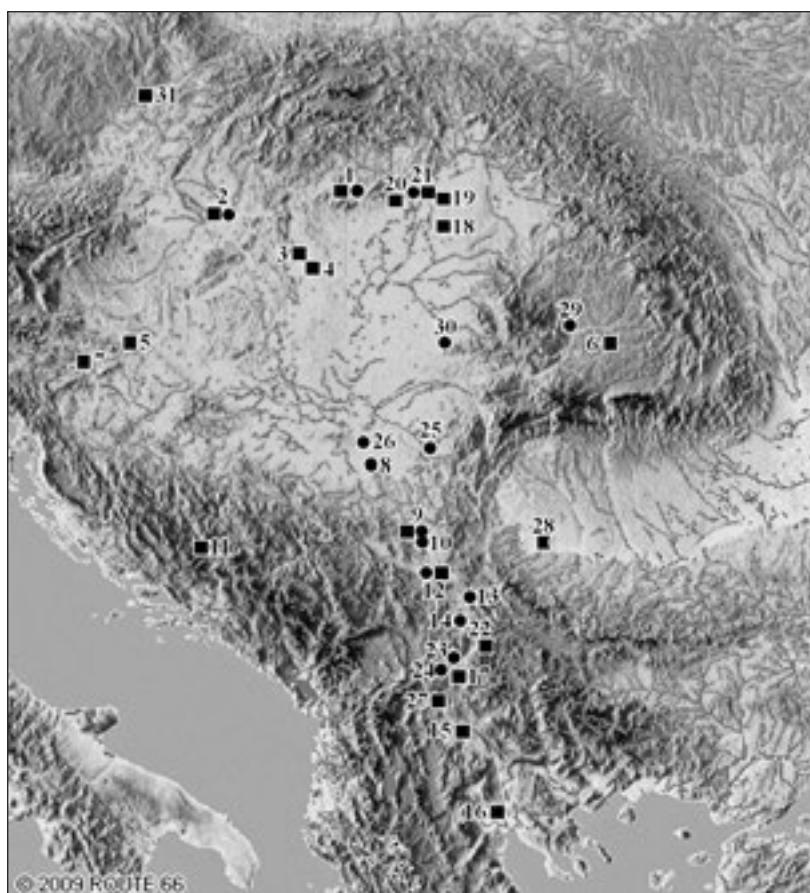
²³ Medović 1988; Gumă 1993, Pl. XL–LIV.

²⁴ Dular 1982, sl. 8/29, 13/18, 21/8, T. 26/251.

²⁵ Gabrovec 1983, 56, T. VII/20.

²⁶ Dular 1982, sl. 15.

²⁷ Vinski-Gasparini 1983, 570–572, T. LXXXVII/10.

- Зделе хоризонтално фасетираног обода (варијанта Ia)
- Зделе косо канелованог обода (варијанта IIa)

Списак локалитета уз карту 2
(List of sites on the map 2):

1. Szajla; 2. Neszmély;
3. Pécel; 4. Mende;
5. Martijanec; 6. Mediaş;
7. Dobova; 8. Karaburma;
9. Panjevački rit; 10. Sarina međa;
11. Varvara; 12. Čitluk;
13. Medijana; 14. Hisar;
15. Stobi; 16. Kastanas;
17. Strnovac; 18. Debrecen;
19. Nyíregyháza; 20. Köröm;
21. Taktabáj; 22. Kržince;
23. Lučane; 24. Žujince;
25. Ticvaniul Mare; 26. Opovo;
27. Madžari; 28. Bistret;
29. Uloara de Jos;
30. Susani; 31. Velatice.

Карта 2. Налазишћа благобиконичних здела, украшених фасетама и канелурама у периоду Ha A1 – Ha A2

Map 2. Sites with slightly biconical bowls ornamented with facets and channels in Ha A1 – Ha A2

групи, која се датује у Br D, нема оваквих здела, већ су констатоване само благобиконичне зделе заобљеног рамена, са малим лучним дршкама.²⁸ Из наведеног може се закључити да се зделе о којима је реч у раду, не појављују на овој територији пре периода Ha A1. На локалитету Градина код Карловца, који је опредељен у период Ha B1–B2, констатована је здела варијанте IIa и неколико благобиконичних здела, чији су ободи украсени вертикалним канелурама, распоређеним у метопе.²⁹ Зделе варијанте IIa евидентиране су у Новиграду на Сави, Киринграду, где се датују у Ha A, али су зделе варијанти Ia и IIa, карактеристичне тек за даљску културну групу (некропола на локалитету Лијева бара код Вуковара и Даљ), која се хронолошки везује за Ha B (карта 3/9).³⁰ У приближно исти период могу се определити зделе варијанти Ic, IIa и IIb из хоризонта ране халштатске културе у североисточној Славонији.³¹

На подручју југозападне Босне, на градинама на ободу Ливањског и Дувањског поља констатоване су

зделе варијанти IIa₁ и IIb, које су датоване у период Ha B (карта 3/15).³²

На Градини код Хацића констатован је велики број здела варијанти Ia, IIa и IIa₁, које су опредељене у I фазу средњобосанске културне групе (карта 3/32).³³ Зделе варијанте IIa евидентиране су и на Дебелом брду код Сарајева и у слојевима Варвара C2 и C3 (у слоју C3 са зделама варијанте Ia), док су у слоју Варвара C1 констатоване једино зделе варијанте IIa₁ (карта 2/11; карта 3/16).³⁴ У Поди код Бугојна, у

²⁸ Vinski-Gasparini 1983, 555–557.

²⁹ Majnarić-Pandžić 1986, sl. 3/1, 3.

³⁰ Vinski-Gasparini 1973, 36, 66–67, 163–164, Т. 21/1, 22/14–15, 121/2, 11, 122/7; Vinski-Gasparini 1983, 600, sl. 5–6.

³¹ Šimić 1984, 197–215, Pl. 6/6, 10/5, 11/7.

³² Govedarica 1982, 111–188.

³³ Perić 1989, 60–62, sl. 2.

³⁴ Čović 1983, Т. LXI/11, 390–412.

НАЛАЗИШТЕ / SITE	Ia	Ia1	Ib	Ic	IIa	IIa1	IIb	IIc
Horizont kanelovane keramike u Moldaviji	*			*				
Velatice, kraljevski grob					*			
Lokaliteti Kyjatice kulture	*		*		*	*		
Neszmely	*				*			
Pecel					*			
Mende					*			
Lokaliteti Gava kulture u SI Mađarskoj	*				*	*		
Susani	*							
Bistret					*			
Uloara de Jos	*							
Martijanec					*			
Dobova, grob 289					*			
Karaburma, grobovi 108 i 115	*		*					
Opovo	*	*						
Panjevački rit, objekti iz gv. doba Ib	71%	4%	8%	9%				*
								8%
Sarina međa, zemunica 2	*							
Varvara, slojevi C1–C2						*		
Čitluk, objekti iz gv. doba Ib	*		*			*		*
Medijana II	*							
Hisar, obj. 1/99, str. I-II	*							
Kržince, sloj III	*				*			
Lučane	*		*			*		
Madžari					*	*		
Stobi					*			
Strnovac		*	*		*			
Kastanas, sch. 12					*	*		*

Табела 3. Диспозиција благобиконичних здела и здела увученој ободу орнаментисаних фасетама или канелурама у периоду Ha A1 – Ha A2, према типовима и варијантама

Table 3. Disposition of slightly biconical bowls and bowls with inverted rim with channels and facets in Ha A1 – Ha A2, according to the types and variants

централној Босни, зделе варијанте Ia₁, као и варијанте IIb констатоване су у слоју B, датованом у период Ha A2–B2 (карта 3/14).³⁵

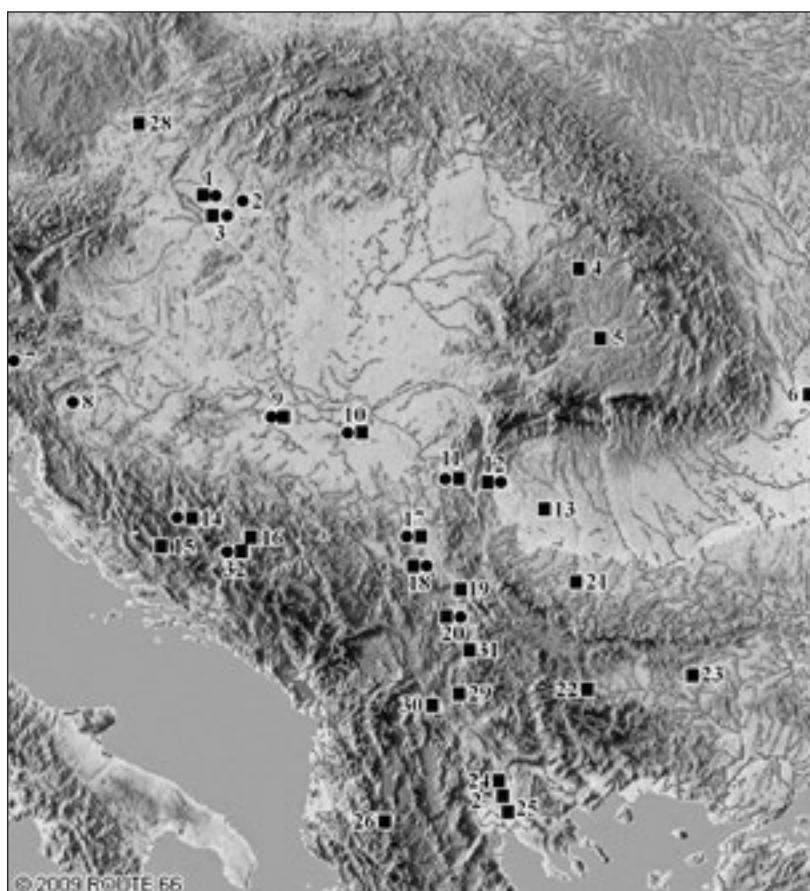
СРБИЈА

Подунавље

У Подунављу су ове зделе веома распрострањене, нарочито у раном гвозденом добу, односно пре лазном периоду из бронзаног у гвоздено доба. Зделе тих типова, међутим, јављају се и раније, а везују се,

углавном, за гава културу. На локалитетима гава културне групе у Банату зделе су констатоване у Опову, у гробу 20a (варијанта Ia), затим у Војловици, у гробовима 88 (варијанта IIb) и 133 (варијанта Ia) и на другим локалитетима у Банату (Перлез, Јабука, Арадац), и то подједнако зделе варијанти Ia и IIa (карта 2/26). Али, у целини посматрано ове зделе су малобројне у односу на благобиконичне неорнаментисане зделе

³⁵ Čović 1983, 433–460, T. LXV/4, 6, LXVI.

- Зделе хоризонтално фасетираног обода (варијанта Ia)
- Зделе косо канелованог обода (варијанта IIa)

Списак локалитета уз карту 3
(List of sites on the map 3):

1. Chotín; 2. Mužla; 3. Naszmely;
4. Ciceu–Corabia; 5. Mediaş;
6. Tamaoani; 7. Notranje;
8. Podzemelj; 9. Vukovar;
10. Kalakača; 11. Gornea;
12. Insula Banului; 13. Virtop;
14. Pod; 15. Duvno; 16. Debelo brdo;
17. Panjevački rit; 18. Čitluk;
19. Medijana; 20. Hisar; 21. Tlačine;
22. Cepina; 23. Pšeničevvo;
24. Vardarski rid; 25. Kastanas;
26. Maliq; 27. Vardina;
28. Klentnice; 29. Rugince;
30. Skopje; 31. Kržinice; 32. Hadžići

Карта 3. Налазишта благобиконичних здела, украшених фасетама и канелурама у периоду Ha B
Map 3. Sites with slightly biconical bowls ornamented with facets and channels in Ha B

заобљеног рамена (старији тип зделе који је евидентиран на овој територији и у претходној белегиши културној групи), или зделе варијанте Ic, које доминирају у Банату током гава културне групе.³⁶ Гава културна група у Војводини може се определити у период Ha A–B.³⁷

На некрополи на Карабурми констатоване су само две зделе типа I (карта 2/8). У гробу 108 евидентирана је здела варијанте Ib, док је у гробу 115 констатована здела варијанте Ia. Ти гробови су, према осталој покретној грађи опредељени у фазу Карабурма III, односно у период Ha A–Ha B2, према Рајнекеовој периодизацији.³⁸

На насељима из раног гвозденог доба на Калакачи и Босуту евидентиран је велики број ових здела (карта 3/10). На Калакачи преовладавају зделе варијанти Ia и Ib, али су евидентиране и зделе варијанти IIa и IIa₁, док су на Вашици у Босуту најзаступљеније зделе варијанти Ia и Ib, али су присутне и зделе варијанти IIa и IIa₁.³⁹

Поморавље

У централном Поморављу током прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба зделе тих типова су један од најзаступљенијих керамичких форми. На систематски истраженом локалитету Пањевачки рит у Јагодини (карта 2/9; карта 3/17), у најстаријим објектима, датованим у период Br D–Ha A1 констатоване су сличне зделе, али цилиндричног врата и без орнамената (објекат 214).⁴⁰ Већ у објекту 250, определјеном у прелаз из гвозденог доба Ia у Ib, према М. Стојићу (период Ha A1/A2, према Рајнекеовој периодизацији) констатована је здела са једном хоризонталном фасетом која подсећа на зделе варијанте Ib.

³⁶ Bukvić 2000, Т. 8/2, 9/1, 11/3, 12/8, 35/9, 42/9, 51/11, 63/4.

³⁷ Tasić 1983; Bukvić 2000; Gumă 1993.

³⁸ Todorović 1977, 22–23, 157.

³⁹ Medović 1978; Medović 1988.

⁴⁰ Стојић 2004, Т. LXXXVI/2–3.

НАЛАЗИШТЕ / SITE	Ia	Ia1	Ib	Ic	IIa	IIa1	IIb	IIc
Chotin II	*				*			
Mužla	*							
Klentnice					*			
Naszmely					*			
Ciceu-Corabia					*	*		
Mediaș					*	*		
Gornea	*	*	*		*	*		
Virtop kulturna grupa				*				*
Tamaoani kulturna grupa						*		*
Slovenija	*				*			
Vukovar, Lijeva bara	*				*			
Belaj					*			
Novigrad					*			
Livanjsko i Duvanjsko polje						*	*	
Pod, sloj B		*					*	
Kalakača	*		*		*	*		*
Panjevački rit, objekti gv. doba Ic	*	*	*	*				*
	75%	4,2%	8,3%	8,3%				4,2%
Medijana II i III	*				*	*		
Hisar, obj. 1/99, str.III-IV	*		*			*		*
Kržince, jame 1 i 2		*				*		
Skopsko-kumanovska oblast		*			*	*	*	*
Vardarski rid, slojevi 13–14					*		*	
Vardina					*			
Kastanas, sch. 11–9					*	*		*
Maliq IIId2–3					*		*	
Tlačine kulturna grupa								*
Gulubnik					*		*	*
Pšeničevko kulturna grupa	*				*			

Табела 4. Диспозиција благобиконичних здела и здела увученој ободу орнаментисаних фасетама или канелурама у периоду Ha B, према типовима и варијантама

Table 4. Disposition of slightly biconical bowls and bowls with inverted rim with channels and facets in Ha B, according to the types and variants

У гвозденом добу Ib доминирају зделе варијанте Ia (приближно 70%), затим варијанте Ic (10%) и Ib и Ic (по 8%), док су зделе варијанте Ia₁ најмање заступљене (4 %).⁴¹

И у објектима из наредног периода, гвозденог доба Ic (приближно период Ha B1) најзаступљеније су зделе варијанте Ia (75%), затим зделе варијанти Ib и Ic (по 8,3%) и зделе варијанти Ia₁ и Ic (по 4,2%).⁴²

На оближњем локалитету Сарина међа, у земуница 1, датованој у гвоздено доба Ia (период Br D – Ha A1), констатована је благобиконична здела зао-

блјеног рамена, са малом језичастом дршком, а у земуници 2, датованој у исти период, здела варијанте Ia (карта 2/10). У земуници определеној у гвоздено доба Ib, на локалитету Врбица у Драгоцвету код Јагодине, констатоване су зделе варијанти Ia и Ic.⁴³

⁴¹ Стојић 2004, видети табле за објекте: 101, 106/102, 121, 131, 133, 134, 149, 201, 202, 205, 210, 211, 221, 224, 228, 232, 265.

⁴² Стојић 2004, видети табле за објекте: 23, 39, 65, 72, 108, 212, 217, 220, 234, 245.

⁴³ Стојић 1986, Т. 1/1, 2/1, 6/1–2, 5–6.

Басен Јужне Мораве

У северном делу басена Јужне Мораве, на локалитету Конопљара у Читлуку код Крушевца, у најстаријим објектима (објекти 3, 5, 6 и 7, као и најстарији стратум објекта 12), датованим у гвоздено доба Ia, јављају се зделе варијанти Ib и Ic, док зделе варијанте Ia доминирају у објектима опредељеним у гвоздено доба Ib (75%), а следе зделе варијанти Ib и Pa₁, са по приближно 12% (карта 2/12).⁴⁴

У централном делу басена Јужне Мораве, на локалитету Медијана код Ниша евидентиран је велики број тих здела (карта 2/13; карта 3/19). М. Гарашанин је, према стилско-типолошким одликама керамике и стратиграфији локалитета (углавном хоризонтално) одредио три развојна културна хоризонта – Медијана I, II и III.⁴⁵ Према Гарашанину, зделе варијанте Ia јављају се већ у првом хоризонту, који се датује у период Br D – На A1. У другом и трећем хоризонту (период На A1 – На B) евидентиране су, осим варијант Ia, зделе варијанти Pa и Pa₁.⁴⁶ Недавно је на Медијани, међутим, истражена приближно половина стамбеног објекта, површине 7–8 m², који је припадао најстаријем хоризонту (Медијана I, према Гарашанину). Иако је у објекту и око њега констатован велики број фрагментованих посуда, од којих су многе евидентиране *in situ*, није пронађен ниједан фрагмент здела типа I или типа II.⁴⁷ Објекат је датован у период Br D, тако да се ове зделе на Медијани морају датовати после тог периода, по свему судећи, у хоризонт Медијана II.

Када је реч о лесковачкој регији, најиндикативнији и најинтезивније истражен локалитет је Хисар у Лесковцу (карта 1/11; карта 2/14; карта 3/20). На том локалитету је 1999. године истражен један стамбени објекат у коме су констатоване зделе типа Ia. Стамбени објекат је, према стилско-типолошким особинама керамике опредељен у период Br C–D.⁴⁸ На Хисару су, међутим, такве зделе, као и зделе варијанти Ia, Ib, Pa₁ и Ic уобичајене у млађим хоризонтима (стратуми II–IV).⁴⁹

У јужном делу басена Јужне Мораве истражено је неколико локалитета који припадају позном бронзаном и раном гвозденом добу. На локалитету Пильаковац у Кржинцу код Владичиног Хана, зделе варијанти Ia и Pa констатоване су у III слоју, опредељеном у период На A1–A2, док су у јамама 1 и 2 из периода На B, евидентиране зделе варијанти Ia₁ и Pa₁ (карта 2/22; карта 3/31).⁵⁰

У Кончуљу код Бујановца, на коме је констатована вертикална стратиграфија насеља брњичке културне групе, чији је најмлађи слој опредељен у пе-

риод На A1, ове зделе нису евидентиране, али су констатоване у великому броју (углавном варијанта Ia, затим Ib и Pa₁) на локалитету Ресуља у суседном селу Лучану (карта 2/23), где су, према осталим налазима, опредељене у период На A1/A2.⁵¹

Ти типови здела су на овим просторима, међутим, веома распрострањене и у другој половини прелазног периода, као и у развијеном гвозденом добу.⁵²

На Косову су ове зделе евидентиране у Љушти, Гладницама, Валачу и другим локалитетима, који се не могу прецизније датовати.⁵³ Индикативно је да ове зделе нису евидентиране на локалитетима на Косову, који припадају брњичкој културној групи.

МАКЕДОНИЈА И АЛБАНИЈА

У североисточном делу Македоније, по један примерак здела варијанти Ib, Ia₁ и Pa констатован је у скелетном гробу, под тумулом у Стрновцу (карта 2/17). Гроб се, према облику сахрањивања и фрагменту мат сликања посуде датује у период На A1/A2.⁵⁴ У том делу Македоније констатован је велики број здела на локалитетима који припадају периоду На A2–C (Пелинце, Ругинце, Скопље, Макреш и многи други – карта 3/29–30).⁵⁵ На овим локалитетима најбројније су зделе варијанти Ic и Pa₁, затим следе варијанте Pa и Pb, а само спорадично се јављају зделе варијанте Ia₁. Интересантно је да нису констатоване зделе варијанте Ia, које су веома заступљене у овом периоду у Поморављу и басену Јужне Мораве.

⁴⁴ Стојић, Чајеновић 2001, 47–80, Т. V/1–3, 5–6, X/4, 6, 13, XII/11–12, 16. Објекти из гвозденог доба Ia су објекти 3, 5, 6, 7 и најстарији стратум у објекту 12, док су објекти који припадају гвозденом добу Ib: 8, 9, 10, 11, 13 и слој изнад јаме у објекту 12.

⁴⁵ Garašanin 1983, 761–772.

⁴⁶ Garašanin 1996, Beil. I/B1, B1a, B1a2, B1a3 i B1b.

⁴⁷ Bulatović 2008, 223–244.

⁴⁸ Стојић 2001, 34–35, Т. VIII/1–2.

⁴⁹ Стојић 2001, Т. V/19–20, VI/1, XIII/1–2, XV/1–2, XIX/1; Bulatović, 2009, 57–82, Pl. I/1, 8, 9, II/13, 14.

⁵⁰ Лазић 2005, Т. V/3, VII/10–12, VIII/1–3, XII/1, 2, 4, XIII/1–6.

⁵¹ Булатовић 2007, 178–194, 202–208, Т. LVIII/6–17.

⁵² Булатовић 2007, Т. XVII/8, XVIII/5–10, LXIII/28–35 i dr.

⁵³ Гарашанин 1973, 312–313; Tasić 1959/60, 11–82, Т. VII/1–2.

⁵⁴ Станковски 2008, 135–151, Т. I/2, 6–8.

⁵⁵ Georgiev 1989, Т. I/5, III/2, 4, 6, VII/2–3, X/1–3, XI/1, XIX/2–5 и др.

На некрополи спаљених покојника у Маџарима код Скопља (карта 2/27), у културном слоју су констатоване зделе варијанти Па (три примерка) и Па₁ (један примерак), које су опредељене у период На А1–А2.⁵⁶

На Југозападној некрополи спаљених покојника у Стобима (карта 2/15), поред налаза који су у овом периоду карактеристични за Македонију (мат сликане зделе и др.) констатована је и једна здела варијанте Па. Некропола је опредељена у период На А1–А2.⁵⁷

На локалитету Вардарски рид (карта 3/24), у слојевима 13 и 14 спорадично се јављају зделе увученог обода са вертикалним или косим кратким канелурама (варијанта IIb) и зделе варијанте Па.⁵⁸

У југоисточној Албанији (карта 3/26), у хоризонту Малич (*Maliq*) IIId2–3 (На В–С) јављају се зделе, које би се, према профилацији и орнаменту, могле сврстati у подваријанту између варијанти Па и IIb.⁵⁹

ГРЧКО ПОВАРДАРЈЕ

На неколико локалитета у доњем Повардарју констатоване су зделе типа II. У Кастанасу (карта 2/16; карта 3/25) су те зделе констатоване од 12 слоја, и то као варијанта Па, као и нека подваријанта између варијанти Ia и Па₁.⁶⁰ Од слоја 11 до слоја 9 евидентиране су искључиво зделе варијанти Па и Па₁, док је у слојевима 8–7, осим наведених варијанти констатована и варијанта IIb, која после 6. слоја остаје једина варијанта здела тог типа.⁶¹

У Вардарофци и Вардини (карта 3/27), у културним слојевима са паљвином јавља се канелована керамика, а у Вардини, у том слоју евидентирана је и здела варијанте Па.⁶² Према микенској керамици, аутор је слој на Вардарофци датовао у XI век, односно период На А2, док је слој у Вардини, према фибули са луком у облику виолинског гудала, определен у период Br D. A. Стефановић (*Stefanovich*), међутим, сматра да тај слој припада периоду На А2–В1.⁶³

БУГАРСКА

На територији Бугарске, те зделе су у употреби релативно касно, од периода На В, а евидентиране су у хоризонту жигосане керамике северне Бугарске, Пшеничево културној групи, Тлачине културној групи, Гулубнику на југозападу Бугарске и другим локалитетима (карта 3/21–23).⁶⁴ На северу Бугарске констатоване су варијанте Ia и Па, док су у централном делу и на југу констатоване искључиво варијанте Па и IIc. У Тракији нема много ових здела, али има биконичних здела заобљеног рамена, које су оп-

наментисане разноликим утиснутим и урезаним мотивима. Најјужнији налази тих здела констатовани су на Марици и Равадинову (зделе варијанте Па), док у европском делу Турске (југоисточна Тракија) оне нису евидентиране, али постоје зделе увученог обода, заобљеног рамена, које профилацијом подсећају на зделе варијанте IIb.⁶⁵

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Анализом типологије благобиконичних здела укращених фасетама или канелурама, као и полу-лоптастих здела са увученим ободом установљена су два типа, са осам основних варијанти здела. Према каталогу налазишта констатовано је да су те керамичке форме евидентиране на територији од Моравске и северне Мађарске, до северне Грчке, и од Алпа, до Црног Мора. На тој територији дужине више од 1000 km и ширине приближно 1000 km евидентирана су ова два типа здела у различитим варијантама. Примећено је, међутим, да се поједине варијанте здела различито хронолошки опредељују, као и да су карактеристичне за поједине регионе.

Најстарији налази здела типа I и II, ако изузмемо налазе са Хисара код Лесковца, о којима ће накнадно бити више речи, потичу из јужне Моравске.

Ове зделе често се стилско-типолошки везују за Чака културну групу и културну групу Баједорф–Велатице. Студеникова и Паулик указују да су те зделе настале као резултат утицаја велатичке културе на локалну чаканску културу.⁶⁶ Констатовано је, међутим, да оне нису евидентиране у лужичкој култури, а да се исте само спорадично јављају у велатичке култури, као и да се у велатичкој култури датују релативно касно у односу на њихову појаву у Чака

⁵⁶ Mitrevski 1992/93, Fig. 3/1–5, 7.

⁵⁷ Митревски 1997, 313.

⁵⁸ Папазовска 2005, 115–158, сл. 3, Т. III/24, IV/26–27.

⁵⁹ Prendi 1982, Abb. 8.

⁶⁰ Hochstetter 1984, Taf. 88/3–4, 94/5, 76/1, 78/2–3.

⁶¹ Hochstetter 1984, Taf. 102/1, 156/3–4, 196/3.

⁶² Heurtley 1939, 98, 217/415–418.

⁶³ Stefanovich 1973, 150–151.

⁶⁴ Hänsel 1976, Taf. 60/14–15, 66/2, 66/2, 72/1–4; Gotzev 1994, Fig. 7/4; Гиоргиева 2003, Т. III/12, 16.

⁶⁵ Czyborra 2005, Taf. 4/10, 8/10, 13, 14/9, 22/5, 25/1, 26/11–12, 28/1, 5, 7.

⁶⁶ Studeniková, Paulík 1983, 107–109.

култури (краљевски гроб у Велатицама, у коме је констатована здела типа Џа, датован је у период На А1).⁶⁷

У Чака култури, међутим, ове зделе су, уз зделе благе S профилације широко разгрнутог обода, доминантна форма здела током периода Br D – На А1. Преовладавају зделе варијанте Ia, али су заступљене и зделе варијанте Џа.

Занимљиво је што у »пречака« хоризонту егзистирају форме благобиконичних здела заобљеног рамена на чијем се доњем конусу налазе мање језичaste или лучне дршке, које су типолошки веома близске зделама типова I и II.⁶⁸ Идентичне зделе констатоване су на територији Чешке, на локалитетима из средњег бронзаног доба (уњетичка култура, ветеровска култура), као и на локалитетима локалних култура из позног бронзаног доба у северној и североисточној Мађарској, али и култура позног бронзаног доба на територији Балканског полуострва.⁶⁹ Ове зделе су у Моравској и северној Мађарској евидентиране у многим случајевима заједно са зделама типова I и II, или се на зделама заобљеног рамена, са дршицима јављају хоризонталне фасете или канелуре, што потврђује међусобну еволутивну везу ових здела са зделама типова I и II.⁷⁰ Међутим, за објашњење порекла и еволуције благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода (типови I и II, са варијантама), много индикативније керамичке форме су крушколике амфоре са лучним дршкама на врату, чији су трбух и раме укraшени хоризонталним фасетама, као и дубоке зделе S профилације, са лучним дршкама на рамену или врату, чији су трбух и раме укraшени косим канелурама.⁷¹ Доњи део тих посуда потпуно је идентичан зделама варијанти Ia и Џа, па је извесно да су ове посуде у тесној типолошкој вези са зделама које су тема рада. Крушколике амфоре и дубоке зделе карактеристичне су за културе позног бронзаног доба на територији, од југозападне Словачке, до северне Мађарске.⁷²

Ако се узме у обзир чињеница да зделе типова I и II нису евидентиране у лужичкој и велатицкој културним групама, као ни у културним групама позног бронзаног доба у Банату и јужном делу Трансильваније, може се закључити да су оне настале на територији Чака културе у југозападној Словачкој, али да су се веома брзо прошириле на исток, на локалитете Кијатице културе у северном делу Мађарске, а да се утицај културне групе којој су припадале широ и на север (*Velatice, Jena-Amerbach* и др). У североисточном делу Мађарске те зделе се везују за локалитете културе Гава, чији се почевши хронолошки опредељују у период На А1.⁷³

Сви наведени подаци указују да су благобиконичне зделе фасетираног или канелованог горњег конуса (варијанте Ia и Џа) настале на територији јужне Моравске у периоду Br D и да су се већ крајем тог периода почеле ширити уз обронке Карпата, на исток, али и ободом Бакојске горе, на југ, према Хрватској и Словенији (карта 1). Овако брзом ширењу здела тог типа, као и неких других керамичких форми које се јављају са тим зделама, допринеле су, вероватно, локалне заједнице, које су под притиском носиоца културе поља са урнама (*Urnenfelderkultur*) из централне Европе, убрзано продирале према истоку и југу.

Ове заједнице се нису дugo задржали на територији данашње североисточне Мађарске, већ су наставиле на југ, уз југозападне обронке Карпата, и на исток, према Украјини и Молдавији, избегавајући мочварну и забарену пространу Панонску равницу.⁷⁴ Зделе ових типова нису евидентиране на локалитетима гава културе, на северу, у југоисточној Словачкој, али су такве зделе констатоване на локалитетима из периода На А–В у Украјини и Молдавији, што јасно указује да померања становништва нису била усмерена ка северу, већ првенствено ка југу и истоку.⁷⁵ Релативно брзо ширење ових здела на југ потврђују локалитети Бистрет, Сусани и Игрица (*Igritia*) који се датују у период На А1, дакле непун век након њихове појаве у Моравској.

У културама које су обележиле позно бронзано доба на централном Балкану ове зделе нису конста-

⁶⁷ Pivarova 1965, 107–162; Rihovsky 1961; Gimbutas 1965, 247, Fig. 217b/11.

⁶⁸ Paulik 1963, 321.

⁶⁹ Реч је о културама *Halomsíros, Egyek, Berkesz-Demecser*, као и некрополи у *Alsóberecki* и др. (Kovács 1965, 65–86, Abr. 17/2, 6–7; Kovács 1966/67, 27–58, Fig. 11/17–18, 12/3; Kemenczei 1981, 69–92, Abb. 8/6. За уњетичку (*Únetice*) и ветеровску (*Veterovsky*) културе видети: Stuchlik, Trčala 1991, 225–246, obr. 6/13, 7/5; Bálek 1991, 247–252, obr. 3/10).

⁷⁰ Видети: Kemenczei 1975, Abb. 5/15; Kemenczei 1989, Abb. 8/9, 10/1; Hellebrandt Magdolna 1990, Abb. 5/3–4; Chicideanu 1986, Abb. 35/3.

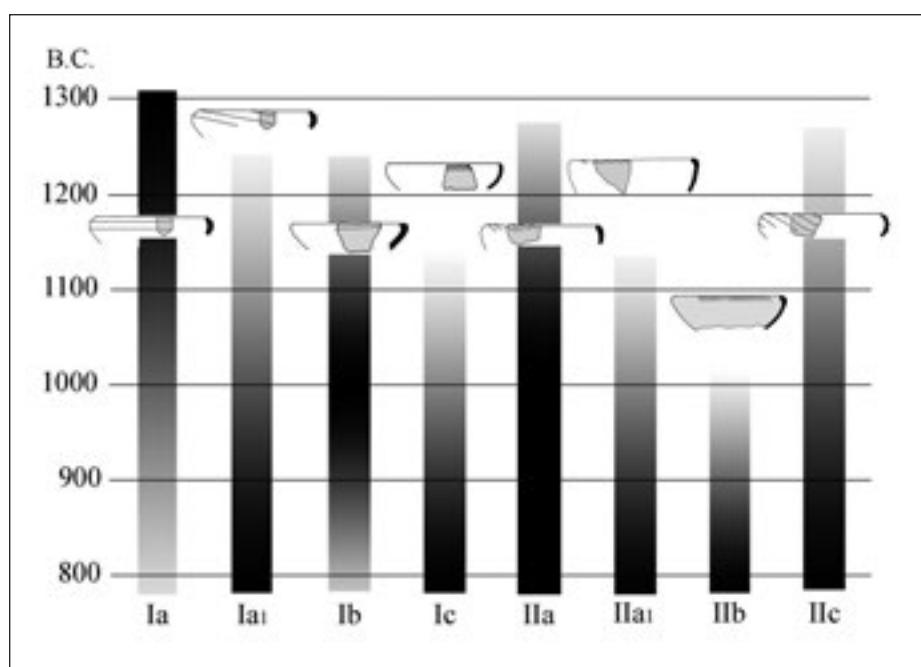
⁷¹ Paulik 1962, Abb. 33/1, 4, 7, 34/2, 6–8.

⁷² Kemenczei 1975, Abb. 6/3–4; Kemenczei 1984, Taf. LXXXVIII/1, 6, XCII/24.

⁷³ Kemenczei 1984, 96; Gumă 1997, 68.

⁷⁴ Smirnova 1974, 359–380; Hänsel 1976, Taf. 41–42; Панонска низија је до пре стотинак година била мочварна и неусловна за насељавање, чиме се може објаснити недостатак праисторијских локалитета у тој области (Hänsel, Medović 1991, Taf. 1).

⁷⁵ Demetrova 1987, 305–315.

Табела 5. Време настанка типова и варијанти благобиконичних здела и здела увученој обода

Table 5. Appearance time of the types and variants of biconical bowls and bowls with inverted rims

товане.⁷⁶ На централном Балкану, најстарији налаз здела о којима је реч (два фрагмента здела варијанте Ia) констатован је у стамбеном објекту на локалитету Хисар у Лесковцу, који је датован у период Br C–D.⁷⁷ Ово је, међутим, јединствен налаз здела овог типа из тог периода, констатован тако далеко на југу, у централном делу Балканског полуострва. Могуће је да та два фрагмента здела, заправо, представљају упад из слоја изнад објекта, који се хронолошки опредељује у период На A1–A2, у коме су евидентирани бројни налази здела истог типа. Можда је, с друге стране, реч о првим, веома раним продорима са севера, који су у веома кратком временском интервалу дистрибуирали ове посуде у басен Јужне Мораве, али се ни у том случају, с обзиром на период у коме су се оне појавиле у Моравској, зделе са Хисара не могу датовати пре периода На A1. О тези по којој су ове зделе (варијанта Ia) настале на простору централног Балкана не може се говорити, јер је евидентан недостатак тих здела на осталим локалитетима из периода Br (C) – Br D на овој територији.

У стамбеном објекту из најстаријег периода на Медијани (Медијана I) нису констатоване те зделе, као ни друга, тим зделама стилско-типолошки близка

керамика, док се у Кржинцу код Владичиног Хана оне појављују тек у слоју III, који је датован у период На A1–A2.⁷⁸ На локалитету Градиште у Кончуљу код Бујановца, чији је најмлађи слој, изузимајући слој из периода хеленизма, датован налазом бронзаног српа у период На A1, те зделе, такође, нису констатоване.⁷⁹ У Поморављу, у затвореним целинама на локалитетима Врбица у Драгоцвету, Сарина међа у Јагодини, као и објектима на локалитету Пањевачки рит у Јагодини, те зделе се појављују крајем гвозденог доба Ia (крај На A1), а карактеристичне су тек за фазе гвоздено доба Ib и Ic, према периодизацији М. Стојића (На A2–B1).⁸⁰

Наведени подаци указују на то да су се благобиконичне зделе хоризонтално фасетираног горњег

⁷⁶ Ове зделе нису констатоване у белегиш културној групи, групи Жуто Брдо–Гирла Маре, затим параћинској и брњичкој културој групи (Вранић 2002; Петровић 2006; Крстић 2003; Гарашанин 1973, 298–307; Булатовић 2007, 37–45 и др.).

⁷⁷ Стојић 2001, 34–35.

⁷⁸ Лазић 2005, 131–174.

⁷⁹ Булатовић 1999/2000, 31.

⁸⁰ Стојић 1986; Стојић 2004.

конуса (варијанта Ia) појавиле на централном Балкану тек у периоду На A1–A2, па је податак да су на Хисару оне констатоване у стамбеном објекту датованом у период Br C–D веома неуобичајен. Ако није реч ни о најранијим прдорима са севера, који, при томе, нису оставили трага у другим деловима централног Балкана, ни о упаду фрагмената здела из слоја изнад стамбеног објекта на Хисару, онда се овај феномен једино може објаснити неадекватним датовањем стамбеног објекта 1/99 на Хисару, па би се, у том случају, датовање морало померити на период На A1/A2. Нажалост, у објекту 1/99 нису констатовани метални или други хронолошки осетљиви налази, па ће тек будућим истраживањима на Хисару ова дилема бити разрешена.

Теза о најранијим прдорима популације са севера која је на Хисар могла донети те зделе мало је вероватна, јер би, у том случају, налази тих здела били евидентирани и на другим налазиштима из истог периода у Поморављу или српском делу Подунавља. У некрополи на Карабурми, међутим, зделе тих варијанти (Ia и Ib) констатоване су у два гроба, који су опредељени у хоризонт Карабурма III, односно На A/B.⁸¹ Слична ситуација је и са налазима тих здела у Банату.⁸²

Тек током периода На A1–A2 ове зделе постају неизбежан керамички инвентар на бројним налазиштима у Поморављу и басену Јужне Мораве, а крајем тог периода и почетком периода На B, и у Повардарју. У истом периоду, у Хрватској, Словенији и Босни, те зделе се само спорадично појављују.

Према наведеним подацима, чини се да је у том периоду дошло до интезивних миграција ка југу, дolinама Велике и Јужне Мораве и Вардара, чији су актери били носиоци ових здела, што, уосталом, потврђују бројни налази тих посуда у овој области. На свом кретању ка југу та популација је наилазила на насеља аутохтоних популација, као што су носиоци параћинске културне групе и брњичке културне групе, као и културне групе позног бронзаног доба у Повардарју, чија је станишта палила и рушила (Прибој, Кончуљ, Вардина, Кастанас). Осим здела типа I и II, ова популација била је носилац тзв. канеловане керамике која ће обележити наредни век, када је реч о културној слици у Поморављу, басену Јужне Мораве и басену Пчиње. Носиоци ове културе, коју обележава канелована керамика, успели су да дезинтегришу, очито, већ ослабљене културне групе Парачин и Брњица, па је на њиховој територији канелована керамика постала доминантна у периоду На A2–B1, док се зделе типова I и II у Повардарју, на територији

културне групе Уланци, само спорадично појављују. Известан број металних предмета, нарочито мачева са језичком, који су производ средњоевропских радионица, а констатовани су на централном Балкану, такође, указује на веома живе контакте између културних група са севера и југа Балканског полуострва. Ови контакти, реализовани миграцијама, често су били насиљног карактера, што најбоље илуструју порушена насеља аутохтоних култура.⁸³

Анализом појединих типова, односно варијанти здела и разликама у њиховој диспозицији на територији Балканског полуострва и јужног дела средње Европе, као и њиховом датовању, дошло се до известних закључака (табела 5). Констатовано је да се најстарији налази тих здела појављују на локалитетима Чака културне групе на територији Моравске. На тим локалитетима заступљене су искључиво варијанте Ia и IIa и у једном случају варијанта IIc, односно Ia₁, које су, уосталом, веома сличне (у једном случају косе фасете, а у другом косе канелуре). Ови локалитети се датују у исти период (Br D – Br D/Ha A1) па није могуће утврдити да ли је нека од ових варијанти старија од осталих, али се из наведеног може закључити да су варијанте Ia и IIa основне варијанте тих здела, из којих касније произилазе све остале варијанте. У северној Мађарској и северозападној Румунији, у периоду Br D/Ha A1, такође се појављују наведене варијанте здела, али и варијанта Ib, док је у периоду На A1–A2, на овој територији констатована и варијанта IIa₁. Чини се да у том периоду на територији југозападне Словачке, северне Мађарске, као и на локалитетима у Словенији и Хрватској, где се ове посуде у периоду На A1–A2 тек појављују, преовладавају зделе варијанте IIa, док су све остале варијанте здела заступљене у много мањем броју. Ситуација је истом периоду сасвим друшчија на централном Балкану и југозападној Румунији. На тој територији преовладавају зделе типа I (варијанта Ia је далеко најбројнија), а од здела типа II појављују се спорадично варијанте IIc и IIa₁. Такође, крајем тог периода (период На A2), на локалитетима

⁸¹ Todorović 1977, 22–23, 132, 157.

⁸² Bukvić 2000, 108–115.

⁸³ Мачеви са језичком пореклом су из средње Европе, где се датују у Br D – Ha A1, али су налази тих мачева у периоду Ha A евидентирани од Внањих Горица, на северу до Косова и Македоније, на југу (Vinski-Gasparini 1983, 655, Т. XCI/1–2, Т. XCII/1; Gabrovec 1983, Т. II/10–12; Гараџанин, Санев, Симоска, Китановски 1971, кат. бр. 207, 216; Srđović 1959/60, sl. 8).

ма у јужној и западној Румунији и централном Балкану појављују се зделе варијанте IIa.

У басену Пчиње и Повардарју зделе типа I појављују се само у тумулу у Стровицу (варијанте Ia₁ и I_b), који је датован у период На A1–A2, док су на осталим локалитетима констатоване искључиво зделе типа II. Такође је констатовано да се варијанта IIb, која, према стилско-типолошким особинама, представља имитацију здела варијанте IIa и IIa₁ (лажни *turban dish*), појављује тек у периоду На В и то прећко на територији Македоније и северне Грчке, мада је спорадично евидентиран и у средњој Босни, југозападној Бугарској и јужној Албанији (карта 3/14–15, 24–26, 29–30).

Наведену диспозицију здела типа I и II могуће је једино објаснити сукцесивним миграцијама становништва, са севера, према југу Балканског полуострва. У том случају зделе варијанте Ia биле би мало старије од здела варијанте IIa и могле би се повезати са првим већим миграционим таласом са севера, који их је проширио на простор западне Трансилваније, Потисја и српског Подунавља, као и Поморавља и басена Јужне Мораве, у периоду Br D – На A1/A2 (карта 1). У то време на територији северне Мађарске, под утицајем Чака културе и њој сродних културних група комплекса поља са урнама (*Urnenfelder*), са запада, и под утицајем Гава културе, са истока, настају зделе варијанте IIa. Оне се, међутим, дисрибуирају тек другим већим миграционим таласом, који у периоду На A1–A2 продире на југ, а крајем тог периода стиже и до ушћа Вардара. Ове миграције кренуле су, осим према Румунији и централном Балкану, и ка територији данашње Словеније и Хрватске, па се тако може објаснити присуство искључиво здела варијанте IIa и недостатак здела варијанте Ia на простору Хрватске и Румуније у том периоду (карта 2).

Да је реч о најмање два већа миграционих таласа указује податак да су зделе варијанте Ia постале значајан део керамичког инвентара у Поморављу и басену Јужне Мораве у периоду На A1–A2, док у Македонији, на локалитетима из истог периода та варијанта здела уопште није констатована.⁸⁴ У Македонији су евидентиране зделе варијанте IIa, махом као појединачни налази, а не као уобичајен део керамичког инвентара, али тек у наредном периоду (На A2–B), дакле у претпостављено време другог миграционог таласа. Промена топографије насеља крајем бронзаног и почетком гвозденог доба у јужном делу басена Јужне Мораве, поткрепљује ову теорију. Наиме, констатовано је да су најстарија на-

сельја брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој котлини била равничарска, а да се у периоду На A1/A2 изненада подижу градинска насеља на ободу тих котлина (Прибој, Дубница, Кончуљ, Кршевица). Та промена топографије, односно диспозиције насеља везује се за први миграциони талас, који на ове просторе доноси зделе варијанте Ia, док се други миграциони талас везује за рушење тих насеља и помешање насеља брњичке културне групе дубоко у унутрашњост, на југоисток, у област Доње Пчиње. Други талас се, према налазима здела варијанте IIa, може определити у периоду На A2, а судећи према диспозицији и броју налаза здела варијанте IIa, његови носиоци се нису задржавали на простору централног Балкана, како су то учинили носиоци претходног миграционог таласа, већ су агресивно проридали даље на југ, према обалама Егејског мора.

На правац њиховог кретања из средње Европе, обронцима Карпата и Трансилванијских Алпа, према централном Балкану указују налази мачева и других металних предмета, чије је порекло из средњоевропских радионица, или аналогије металних предмета из централног Балкана са предметима констатованим у оставама из Трансилваније и Баната.

Интересантно је да су у Молдавији, у периоду На A1–B1 констатоване искључиво зделе варијанти Ia и Ic, што се може објаснити прором првог миграционог таласа кроз карпатске кланце у Молдавију, а касније и према северу, у Украјину (Махала – период На В).

У периоду На В, у Босни, Словенији и Хрватској, осим здела типа II, констатоване су и зделе типа I, вероватно као резултат културних утицаја са северозапада Балканског полуострва, или утицаја из Подунавља, долинама Саве и Босне.

Зделе типа II (нарочито варијанта IIa) у периоду На В–C постају доминантан тип здела на целокупној територији Балканског полуострва. Простиру се од Украјине и Црног мора (Козија, Тлачине и друге културне групе са овог простора), до Јадранског мора и од централне Европе, до Егејског мора. У Троји нису констатоване зделе типова I и II, па се претпоставља да се њихови носиоци, иако су сасвим извесно били актери миграција на централном Балкану, не

⁸⁴ Зделе варијанте IIa први пут се појављују на централном Балкану у хоризонту Медијана III (На В) и на Калакачи, која се датује у исти период (Garašanin 1996, Beil. 1/B1a, B1a3; Medović 1988).

могу довести у везу са рушењем насеља Троја VIIb2 (карта 3).⁸⁵

ЗАКЉУЧАК

Увидом у налазе благобиконичних здела и здела увученог обода, украшених канелурама или фасетама, са више индикативних налазишта из позног бронзаног и раног гвозденог доба на територији Балканског полуострва и јужног дела средње Европе, дошло се до неколико закључака.

Установљено је да се те зделе најпре појављују на територији југозападне Словачке и северозападне Мађарске у периоду Br D, а да се, затим, са своје мачичне територије врло брзо, већ у периоду Br D/Ha A1, шире на исток, на територију североисточне Мађарске и северозападне Румуније. Тај први талас ширења, у те крајеве је, наиме, донео само зделе варијанте Ia, које су се током периода Ha A1, прошириле и даље на југ, у централне делове Балканског полуострва, па се може закључити да су те зделе мало старије од осталих варијанти. У периоду Br D – Ha A1, у северној Мађарској, под утицајем Гава културе, са једне стране и Чака културе, са друге стране, појављују се и зделе варијанте IIa (*turban dish*), које су, новим таласом миграција дистрибуиране на исток, као што је то био случај и са претходним таласом миграција, али и на југ, Бакоњском гором, на територију данашње Хрватске и Словеније, где су у периоду Ha A1/A2 констатоване искључиво зделе варијанте IIa.

Носиоци здела варијанте Ia задржали су се на простору Поморавља и басена Јужне Мораве, што потврђује велики број тих здела, али и других керамичких форми тог стилско-типолошког обрасца, који доминира на овом простору од периода Ha A1/A2. Тако у другом миграционом таласу, који је са севера Балкана дошао на централни део Балканског полуострва (период Ha A2), појављују се прве зделе варијанте IIa (Медијана, Кржинце). Те зделе су, међутим, посебно карактеристичне за Македонију и доње Повардарје, где уопште нису констатоване зделе варијанте Ia. Носиоци другог таласа миграција, са зделама са тордираним ободом (варијанта IIa), били су знатно агресивнији, о чему сведоче многа спаљена

насеља из тог периода у Врањско-бујановачкој котлини и Повардарју.

У периоду Ha B–C зделе оба типа (нарочито варијанта IIa) постају неизбежан део керамичког инвентара готово свих културних група на Балканском полуострву, што се може објаснити ширењем културног утицаја новог стилског тренда, мада је могуће, с обзиром на то да је то време познато по бројним миграцијама, мањег или већег интезитета, да су миграције један од узрока ширења ове керамичке форме у источне, јужне и западне делове Балканског полуострва у периоду Ha B.

Носиоци поменутих миграција, које су се одвијале у најмање два већа миграционе таласе, којима су зделе доспеле на Балканско полуострво, свакако су актери историјски познатих миграција из тог периода, које се називају Дорска, односно Егејска сеоба. Претпостављени правац ове миграције већим се делом подудара са правцем дистрибуције здела типа I и II. Миграције које су рашириле зделе типа I и II покренуте су на територији јужног дела средње Европе, али су инициране носиоцима *Urnenfelder* културног комплекса из средње Европе, што се огледа у неким керамичким облицима, који су евидентирани заједно са зделама типа I, а потичу из култура *Urnenfelder* комплекса, али и бројним металним налазима, који су производ средњоевропских радионица. Занимљиво је да се те зделе могу пратити до северозападне обале Егејског мора, али да нису евидентиране у јужној Тракији и Троји, из чега се може закључити да њихови носиоци нису дошли до Троје, па је тако крајње неизвесно њихово, евентуално, учешће у рушењу насеља које припада слоју VIIb2.

Ове миграције су, међутим, покренуле ланчану реакцију етничких кретања на Балкану, које ће прузити многе етно-културне промене на овој територији и довести до формирања нових културних група, које ће обележити развијено гвоздено доба. Колико су зделе овог типа, нарочито варијанте IIa, оставиле дубок траг у културама гвозденог доба централног Балкана, указује податак да су се сирвивали ове варијанте задржали на овом простору и неколико векова касније, у позним фазама периода Ha C (VI/V век пре н.е.).

⁸⁵ На таблама са исцрпном керамичком грађом из тог слоја нема здела типа I или II (Blegen, Boutler, Caskey, Rawson 1958).

БИБЛИОГРАФИЈА:

Bálek 1991 – M. Bálek, Dvojité kruhové příkop věteřovské skupiny u Šumic, okr. Znojmo, *Archaeologické rozhledy XLIII*, 1991, 2, Praha 1991, 247–252.

Blegen, Boutler, Caskey, Rawson 1958 – C. W. Blegen, C. G. Boutler, J. L. Caskey, M. Rawson, *Troy settlements VIIa, VIIb and VIII*, vol. IV, part 2, Princeton University 1958.

Bukvić 2000 – Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad 2000.

Булатовић 1999/2000 – А. Булатовић, Налазишта брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *Гласник Српској археолошкој друштваша* 15–16, Београд 2000, 23–42.

Булатовић 2007 – А. Булатовић, *Врање – културна стварностирају ја праисторијских локалитета Врањске рејије*, Београд–Врање 2007.

Булатовић 2008 – А. Булатовић, Стамбени објекат из позног бронзаног доба са локалитета Медијана – сектор југ – прилог проучавању односа паранинске културне групе и брњичке културне групе, *Гласник Српској археолошкој друштваша* 24, Београд 2008, 223–244.

Bulatović 2009 – A. Bulatović, Transitional period from The Bronze to the Iron Age in the South Morave basin, *Starinar n.s.* LVII, Beograd 2009, 57–82.

Chicideanu 1986 – J. Chicideanu, Die Frühthekische Kultur, Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien, *Dacia XXX* 1–2, Bucarest 1986, 7–47.

Ciugudean 1994 – H. Ciugudean, The Hallstatt a period in central Transylvania, *The early Hallstatt period in South-eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 25–40.

Czyborra 2005 – I. Czyborra, *Die ältere Eisenzeit türkisch Thrakiens und ihr Verhältnis zur südosteuropäischen Urnenfelder- und Hallstattzeit*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Berlinu 2005. године.

Čović 1983 – B. Čović, Prelazna zona i Srednjobosanska kulturna grupa, y: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 390–460.

Demetrova 1987 – S. Demetrova Gegenseitigekontakte der Urnenfelderkulturen in der Ostslowakei, *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Symposium Liblice, 21–25.10.1985., Praha 1987, 305–315.

Dular 1982 – J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji*, Ljubljana 1982.

Gabrovec 1983 – S. Gabrovec, Dobovsko-Ruška grupa i Ljubljanska grupa, y: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 54–96.

Гарашанин 1973 – М. Гарашанин, *Праисторија на југу Србије*, Београд 1973.

Garšanin 1983 – M. Garašanin, Centralnobalkanska regija. Kasno bronzano doba. Medijana – grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, t. IV, ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 761–772.

Garašanin 1996 – M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, *The Yugoslav Danube basin and the Neighbouring Regions in the 2nd millennium b.c.*, Simpozijum održan u Vršcu, Belgrade–Vršac 1996, 201–218.

Гарашанин, Санев, Симоска, Китаноски 1971 – М. Гарашанин, В. Санев, Д. Симоска, Б. Китаноски, *Предисториски култури во Македонија*, каталог изложбе, Ур. В. Санев, Штип 1971.

Georgiev 1989 – Z. Georgiev, Keramika gvozdenog doba u skopsko-kumanovskom i ovčepoljsko-bregalničkom regionu, *magistarski rad odbranjen u Beogradu 1989. godine*.

Георгиева 2003 – P. Георгиева, Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна Бъгария и феноменът »Цепина«, *Пирајхме 2*, Куманово 2003, 159–195.

Gimbutas 1965 – M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris–Haque–London 1965.

Gotzev 1994 – A. M. Gotzev, Decoration of the Early Iron Age pottery from south-east Bulgaria, *The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 97–128.

Govedarica 1982 – B. Govedarica, Prilozi kulturnoj stratigrafski pristorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, knj. 18, Sarajevo 1982, 111–188.

Gumă 1993 – M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bucuresti 1993.

Gumă 1995 – M. Gumă, The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in SW Romania, N Serbia and NW Bulgaria. A short review, *Thraco-Dacica XVI*, 1–2, Bucureşti 1995, 99–137.

Gumă 1997 – M. Gumă, *Epoca bronzului in Banat*, Timișoara 1997.

Hänsel 1976 – B. Hänsel, *Beiträge zur Regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unterer Donau*, Bonn 1976.

Hänsel und Medović 1991 – B. Hänsel und P. Medović, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin*

(*Gem. Titel, Vojvodina*) von 1986–1990, Mainz am Rhein 1991: Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 72.

Hellebrandt Magdolna 1990 – B. Hellebrandt Magdolna, Az Igrici kerámiadepot, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 1990, 93–111.

Heurtley 1939 – W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.

Hochstetter 1984 – A. Hochstetter, *Kastanas*, Die handgemachte Keramik, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 2/3, Berlin 1984.

Kemenczei 1975 – T. Kemenczei Zur Verbreitung der Spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau, *Folia Archaeologica XXVI*, Budapest 1975, 45–70.

Kemenczei 1981 – T. Kemenczei Das Spätbronzezeitliche Urnengräberfeld von Alsóberecki, *Folia Archaeologica XXXII*, Budapest 1981, 69–91.

Kemenczei 1982 – T. Kemenczei Die Gáva–Kultur aus Nagykálló, *Folia Archaeologica XXXIII*, Budapest 1982, 73–95.

Kemenczei 1984 – T. Kemenczei *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest 1984.

Kemenczei 1989 – T. Kemenczei, Bemerkungen zur Chronologie der Spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiss zwischenstromgebiet, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 1989, 73–96.

Kovács 1965 – T. Kovács, A halomsíros kultúra leletei bagon, *Folia Archaeologica XVII*, Budapest 1965, 65–86.

Kovács 1966/67 – T. Kovács, Eastern connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age, *Folia Archaeologica XVIII*, Budapest 1967, 27–58.

Крстић 2003 – Д. Крстић, *Гламија, некропола бронзаној доба у Корбову*, Београд 2003.

Лазић 2005 – М. Лазић, Праисторијско насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана, *E 75 – Arheologika istraživanja*, свеска 1/2004, Београд 2005, 131–174.

Majnarić-Pandžić 1986 – N. Majnarić-Pandžić, Prilog poznavanju kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na Kordunu i Baniji, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Karlovcu, 12–14. X 1983.*, Zagreb 1986, 29–43.

Medović 1978 – P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1978.

Medović 1988 – P. Medović, *Kalakača, naselje ranog gvozdenog doba*, Novi Sad 1988.

Mitrevski 1992/93 – D. Mitrevski, A Brnjica Type Necropolis near Skopje, *Старинар н.с. XLIII–XLIV*, Београд 1993, 115–124.

Митревски 1997 – Д. Митревски, *Протоисторискиите заедници во Македонија*, Скопје 1997.

Nebelsick 1994 – L. D. Nebelsick, Der Übergang von der Urnenfelder-zur Hallstattzeit am nordlichen Ostalpenrand und am nördlichen Transdanubien, *Archäologische untersuchungen zum Übergang von der Bronze-Zur Eisenzeit Zwischen Nordsee und Kaukau*s, Kolloquiums in Regensburg, 28–30.October 1992, Bonn 1994, 307–363.

Paulik 1962 – J. Paulik, Das Velatice-Baiedorfer Hügelgrab in Očkov, *Slovenská Archeológia X–1*, Bratislava 1962, 5–96.

Paulik 1963 – J. Paulik, K problematike Čakanskéj kultury v karpatskej kotline, *Slovenská Archeológia XI–2*, Nitra–Hrad 1963, 269–332.

Папазовска 2005 – А. Папазовска, Слоеви од железното време на Вардарски рид, *Вардарски рид том I*, Скопје 2005, 115–158.

Perić 1989 – S. Perić, Gradina, Hadžići, *Arheološki pregled za 1987. godinu*, Ljubljana 1989, 60–62.

Peschel 1987 – K. Peschel, Zu Den Grundlagen der Jüngeren Bronzezeit in Thüringen, *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Symposium Liblice, 21–25.10.1985., Praha 1987, 111–127.

Петровић 2006 – Б. Петровић, *Калуђерске ливаде, некропола бронзаној доба*, Београд 2006.

Pivovarova 1965 – M. Pivovarova, K problematika mohyl v Lužickej kulture, *Slovenská Archeológia XII–1*, Bratislava 1965, 107–162.

Prendi 1982 – F. Prendi, Die bronzezeit und der beginn der eisenzeit in Albanien, in: *Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 V. Chr.*, Berlin 1982, 203–233.

Rihovsky 1961 – J. Rihovsky, Рочатky velaticke kultury na Morave, *Slovenská Archeológia IX*, Bratislava 1961, 130–138.

Smirnova 1974 – G. J. Smirnova, Complexele de tip Gáva-Holihrady- o comunitate cultural- istorică, *Istorie veche și arheologie 3*, tom 25, Budapest 1974, 359–380.

Srejović 1959/60 – D. Srejović, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV–V*, Priština 1960, 83–135.

Станковски 2008 – J. Станковски, Тумулот I од тумуларната некропола кај селото Стрновац, Општина Нагоричане, *Macedoniae Actae Archaeologica 18/2002–2004*, Скопје, 2008, 135–151.

Stefanovich 1973 – R. Stefanovich, Some Balkan Elements in the Aegean Migrations, *Actes du VIIIe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Beograd 1973, 148–161.

Stojić 1986 – M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Beograd – Svetozarevo 1986.

Стојић 2001 – М. Стојић, Брњичка културна група у басену Јужне Мораве: генеза, развој и хронологија, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац 2001, 15–94.

Стојић 2004 – М. Стојић, *Паневачки рит*, Београд 2004.

Стојић, Чађеновић 2001 – М. Стојић, Г. Чађеновић, Керамика из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевач – Београд 2001, 47–80.

Stratan, Vulpé 1977 – I. Stratan, A. Vulpé, Der Hügel von Susani, *Praehistorische Zeitschrift* 52, Band 1977, heft 1, Berlin–New York 1977, 28–60.

Stuchlík, Trčala 1991 – S. Stuchlík, F. Trčala, Únetická pohřebiště b Hradča nech, *Archaeologické rozhledy XLIII*, 1991, 2, Praha 1991, 225–246.

Studeníková, Paulík 1983 – E. Studeníková, J. Paulík, *Osada z dobu bronzovej v Pobedime*, Bratislava 1983.

Šimić 1994 – J. Šimić, Early Hallstatt horizon in north-eastern Slavonia, *The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994, 197–215.

Tasić 1959/60 – N. Tasić, Završna istraživanja na praistorijskom naselju kod Valača, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV–V*, Priština 1960, 11–82.

Tasić 1983 – N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad–Beograd 1983.

Todorović 1977 – J. Todorović, *Karaburma II*, Beograd 1977.

Vasilev 1980 – V. Vasilev, Așezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Ciceu–Corabia, jud. Bistrita –Násáud, *Acta Muzei Napocensis XVII*, Cluj–Napoca 1980, 31–63.

Vinski-Gasparini 1973 – K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini 1983 – K. Vinski-Gasparini, Grupa Zagreb, y: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 63–96.

Вранић 2002 – С. Вранић, *Белејини, Стојића тумно – некропола стапљених џокојника*, Београд 2002.

Zaharia 1965 – E. Zaharia, Sur Le Hallstatt ancien de Transylvanie, *Dacia IX*, Bucurest 1965, 83–104.

Summary: ALEKSANDAR P. BULATOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

ORIGIN AND DISTRIBUTION OF SLIGHTLY BICONICAL BOWLS WITH FACETTED OR CHANNELLED RIM FROM THE END OF BRONZE AND THE BEGINNING OF IRON AGES ON THE BALKAN PENINSULA

(contribution to the study of ethnic and cultural movements in southeast Europe
at the end of Bronze and the beginning of Iron Ages)

Key words. – Bowls with faceted or channeled rim, Čaka group, Gava group, Aegean.

Slightly biconical shaped bowls, the upper cone (rim and shoulder) of which is decorated with horizontal and slanted facets or slanted channels, as well as semi-globular bowls of inverted rim decorated with horizontal facets or slanted channels are characteristic of the end of Bronze Age and mark the beginning of Iron Age in many cultural groups within the Balkan Peninsula.

Problem of their origin, chronology and distribution is present in archaeological literature for a long time. Many authors perceived the significance of this ceramic shape for the chronological, ethnic and cultural interpretation of the Late Bronze, that is, of the Early Iron Ages within the territory of the Balkans. Pottery from the burned layers in Vardina and Vardaroftsa sites in the north of Greece, among which there were bowls with inverted, slanted channelled rim, was designated way back by W. Heurtley as Danubian pottery or Lausitz ware, connecting its origin with the Danube Basin.

A number of conclusions have been reached upon the study of finds of slightly biconical bowls and bowls of inverted rim, decorated with channels or facets, from several indicative sites from Late Bronze and Early Iron Ages within the Balkan Peninsula and south part of the Middle Europe.

It has been stated that the bowls appear first within the southwest Slovakia and northwest Hungary in the Br D period, to spread very fast, already in the Br D/Ha A1 period, from its home territory to the east, to the northeast Hungary and northwest Romania. Namely, this first spreading wave into these territories brought along only variety Ia bowls, which were further distributed to the south, during the Ha A1 period, to the central parts of the Balkan Peninsula and consequently it can be concluded that these bowls are somewhat older than other varieties. In the period Br D – Ha A1, in north Hungary, under the influence of Gava Culture, on one hand, and Čaka Culture, on the other, appear also variety IIa bowls (turban dish), distributed to the east with a new migration wave, in the same manner as was the case with the first migration wave, but also to the south, along the Bakonjska Range, to the present day Croatia and Slovenia, where, in the Ha A1/A2 periods, were stated exclusively variety IIa bowls. Representatives of the variety Ia bowls remained in the Pomoravlje region and Južna Morava Basin, as confirmed by a large number of these bowls and also by other ceramic shapes of that stylistic and typological pattern, prevailing within this region in the Ha A1/A2 periods. First variety IIa bowls (Mediana, Kržinice) appear only during the second migration wave coming from the north of the Balkans to the central part of

the Balkan Peninsula (Ha A2 period). These bowls, however, are particularly characteristic of Macedonia and lower Povardarje, where variety Ia bowls were not stated at all. The second migration wave representatives, with turban dish bowls (variety IIa), were much more aggressive as witnessed by many burned settlements from that period in the Vranjska – Bujanovačka Valleys and Povardarje.

During Ha B-C periods, bowls of both types (particularly variety IIa) became inevitable part of ceramic inventory of nearly all cultural groups in the Balkan Peninsula, which could be explained by the spread of cultural influence of the new stylistic trend, though, however, it could be possible that migrations, which at the time were numerous and of greater or lesser intensity, were one of the spreading causes of this ceramic shape into the east, south and west parts of the Balkan Peninsula in the Ha B period.

Representatives of the mentioned migrations, which were carried out in at least two larger migration waves, bringing along bowls to the Balkan Peninsula, are protagonists of historically known migrations from that period, known under names of Doric and Aegean migrations. The assumed direction of these migrations coincides mainly with the distribution direction of bowl types I and II. Migrations spreading the bowl types I and II started in the south part of the Middle Europe, but were initiated by the representatives of the Urnenfelder cultural complex from the Middle Europe, as observed in certain ceramic shapes, stated together with type I bowls and originating from cultures of the Urnenfelder complex, and in numerous metal finds, which were produced in Middle European workshops. It is of interest to point out that bowl movements could be followed up to the northwest shores of the Aegean Sea, but they are not stated in the south Trace and in Troy, thus imposing conclusion that their representatives did not reach Troy. Consequently, their possible participation in destruction of VIIb2 layer settlements is utterly uncertain.

The migrations, however, started chain reaction of ethnic movements in the Balkans, causing many ethnic and cultural changes within this territory which will lead to creation of new cultural groups to mark the developed Iron Age. To what extent bowls of this type, particularly variety IIa, left deep trace in the Iron Age Cultures in the central Balkans, is shown in the fact that survivals of this variety remained within these regions even several centuries later, in late phases of the Ha C period (VI/V century BC).

РАСТКО ВАСИЋ
Археолошки институт, Београд

БЕЛЕШКЕ О ГЛАСИНЦУ – ХРОНОЛОГИЈА КНЕЖЕВСКИХ ГРОБОВА

УДК: 903.5"638"(497)

DOI: 10.2298/STA0959109V

Оригиналан научни рад

e-mail: rvasic@f.bg.ac.rs

Примљено: 3. фебруара 2009.

Прихваћено: 4. маја 2009.

Апс^тракт. – Кнежевски гробови гвозденог доба представљају један од посебних феномена у археологији, који је стално у жижи интересовања археолошке науке. Обично се датују у крај VI и почетак V века пре н.е. Говорећи о хронологији кнежевских гробова на Централном Балкану, аутор анализира њихову појаву у сваком од подручја ове области: на Гласиначкој висоравни, Србији, Косову и Метохији, Црној Гори и северној Албанији, и констатује да се они могу датовати између средине VII и средине IV века пре н.е., сходно културној и друштвено-економској ситуацији у свакој области.

Кључне речи. – Централни Балкан, кнежевски гробови, Гласинац, Западна Србија, Косово и Метохија, Црна Гора, Албанија.

Kнежевски гробови гвозденог доба представљају један од посебних феномена у археологији, који је стално у жижи интересовања археолошке науке, како због честих нових открића, тако и због даљих расправа о оним већ познатим. Тема овог нашег прилога односи се на ову другу групу текстова о кнежевским гробовима, где ћемо се укратко позабавити датовањем кнежевских гробова на Централном Балкану.

Најважнији кнежевски гробови, ако се сме рећи, нађени су у западној Европи, у Немачкој и Францујској, али се они јављају и у другим деловима старог континента, па тако и на Централном Балкану, и то претежно у источној Босни, на Гласиначкој висоравни и у југозападној Србији, махом око Ужица, Чачка и Новог Пазара. О нашим кнежевским гробовима је доста писано¹ или се чини, да су упркос томе остали релативно непознати широј европској јавно-

сти, па је стога недавна изложба »Сребро Илира и Келта на Централном Балкану« у Хохдорфу у Немачкој добро послужила да се о овим налазима више чује у европској археологији².

У европској науци, па и код нас, поставља се питање да ли су на појаву ових кнежевских гробова, чији се прилози састоје од веће количине злата, сребра и импортованих предмета из Грчке и Италије, утицале превасходно ове везе са културним срединама на југу и западу и увезени предмети из тих области, или је то био један неизбежан друштвено-економски процес, до кога би дошло у сваком случају,

¹ Benac, Čović 1957, 35 ff.; Човић 1979; Палавестра 1984; Govedarica 2002; Бабић 2004, уз појединачне монографије о појединим од њих.

² Silber der Illyrer 2004.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Метално доба у Поморављу* (бр. 147007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

али чији се резултати не би манифестовали на тако еклатантан начин, без поменутих веза са југом? На ово питање мислим да је веома добро одговорио наш колега Благоје Говедарица³, залажући се за другу опцију, с чим се у потпуности слажем. С том премисом на уму, биће јаснији и неки ставови, изнети у овом прилогу.

ГЛАСИНАЦ

Преглед кнежевских гробова централног Балкана почећу са Гласиначком висоравни⁴. У гласиначке кнежевске гробове обично се убрајају на основу богатих прилога у гробовима, посебно мачева, бронзаног дефанзивног оружја, бронзаног посуђа и кнежевских инсигнија, три гроба из некрополе у Илијаку – II,1; III,9, XIII,1, датована у VII век⁵, два гроба из некрополе у Брезју, – I,1.2/1895, датована у крај 7 или почетак 6 века⁶, један гроб из Осова – II,1/1897, и један из Читлука – I,5/1892, датовани у почетак VI века⁷, и гроб из Арапеве громиле (I,1) који припада трећој четвртини VI века.⁸ Бронзано посуђе на Гласинцу јавља се и у гробовима из VI века у Бјелосавићима⁹, Потпећинама – XVII,1/1892¹⁰ и Бранковићима – V,1/1896¹¹, од којих би само први могао да се евентуално идентификује као кнежевски гроб, док су друга два релативно сиромашна у прилозима. Такође за један број металних и керамичких импортованих посуда из друге половине V века у Читлуцима – V,1/1892 могло би се помишљати да су припадали кнежевском гробу¹². Фрагменти бронзаних »илирских« шлемова касније варијантне нађени су у некрополама Соколац–Талине – I,1/1895 и Русановићи – VIII,1/1895¹³, опет без већег броја прилога. Истина заједно са шлемом у гробу у Русановићима је нађено 12 фибула, али гробови са оволиким бројем фибула на Гласинцу нису ретки и не указују аутоматски на кнежевски статус покојника. Гроб из Заграђа са златном апликом у облику вепра, сличном оној из Атенице, садржи доста прилога, али не толико да би могао припадати типичним кнежевским гробовима¹⁴. Коначно у евентуалне кнежевске гробове могли би се уврстити гробови, датовани у VI век, из Илијака – XIX,1¹⁵ и Осова – I,1/1897¹⁶ на основу већег броја гробних прилога, међу којима се истичу две масивне наруквице са двапута прекрштеним крајевима, за које је Б. Човић уз скинтре и бојне секире претпоставио да би могле бити могућа ознака кнежевског статуса¹⁷. Овакве масивне двапут укрштене наруквице јављају се у Читлуцима – I,5/1892, Осову – II,1/1897, Арапевој

громили и Бјелосавићима. Гроб из Талина – I,1/1888 са копљем, фибулом и коњском опремом¹⁸, сличном оној из Осова и Читлука, свакако је један од истакнутих гробова на овом локалитету али се не може поредити по значају и богатству са два горе поменута гроба и сврстати и кнежевске сахране.

Све заједно, може се рећи да се типични кнежевски гробови јављају на Гласинцу од средине VII до друге половине VI века, односно нешто дуже од једног века, да је најстарија кнежевска породица вероватно она на Илијаку, да се потом снажењем гласиначке висоравни јављају нове јаке заједнице и нови кнежеви на више страна, и, коначно, да је кнез са Арапеве громиле последњи значајни поглавар на овом простору. И после друге половине VI века живот у појединим деловима висоравни се интензивно наставља, али ниједна од тих група нема онај значај и моћ као оне раније.

Ипак, не бих желео да се уједем за језик и да ме нова открића демантују. Иако је политички и војни значај Гласинца у V веку опао у многом погледу, гробови са светлим оружјем су постојали и у том периоду – оба поменута илирска шлема припадају млађој варијанти, док, с друге стране, велики број хумки

³ Govedarica 2002.

⁴ Benac, Čović 1957; Човић 1979; Васић 2003.

⁵ Fiala 1895, 6 ff.; Benac, Čović 1957, T. XV–XX. Кнежевски гроб из Илијака – III,9 датује се обично у крај VIII или почетак VII века пре н.е. (Човић 1979, 147; Govedarica 2002, 318 ff. Abb. 2), али на основу појасне копче са латицама не би могао бити старији од средине VII века (Benac, Čović 1957, Tab. 16,1). Б. Човић је касније прихватио овај каснији датум. Уп. Čović 1987, 602.

⁶ Ibid., T. XXIII/IV.

⁷ Ibid., T. XXVI/XXXII.

⁸ Ibid., T. XL/XLI.

⁹ Назив Бјелосавићи се односи на четири прва тумула које је истражила аустријска војска 1880 г и који се налазе између Куле и Бјелосавића (Hochstetter 1881). Б. Човић је ову групу означио као тумуле близу моста на Решетници. Значајни су по томе што су у централном гробу првог ископаног тумула нађена бронзана колица са птицама, данас у Природњачком музеју у Бечу, налаз какав није поновљен у току следећих 110 година истраживања на Гласинцу.

¹⁰ Fiala 1893, 157 ff.

¹¹ Fiala 1899, 27 f.

¹² Fiala 1893, 133 ff.

¹³ Fiala 1897, 4, 14.

¹⁴ Fiala 1899, 51.

¹⁵ Fiala 1895, 18.

¹⁶ Fiala 1899a, 38.

¹⁷ Човић 1979, 162.

¹⁸ Truhelka 1889, 36 ff.

није још истражен, па се не може искључити могућност да се једног дана открије један кнежевски гроб, млађи и у прилозима сиромашнији од оног у Арапевој громили, али свакако са инсигнијама које би указивале на такав ранг покојника.

СРБИЈА

На територији Србије, и то у југозападној Србији, три кнежевске некрополе се издвајају од осталих налаза: Пилатовићи, по својој архитектури, Атеница, по погребном ритуалу и Нови Пазар, по свом богатству у злату, сребру и грчким импортованим предметима.

Кнежевска хумка у Пилатовићима код Ужичке Пожеге¹⁹ монументалних је размера и има масивни венац састављен од три камена прстена. У оквиру хумке су откривена четири гроба, три унутар прстена и четврти, на југу, са спољне стране. У средини хумке спаљени гроб са остацима оружја од гвожђа и египатским скарабејем је мушки, у истом нивоу се налази један дечији гроб са скромним прилозима, док је трећи гроб на нешто уздигнутој платформи – гроб одрасле женске особе са богатим прилозима у накиту, керамици и бронзаном посуђу. Овај последњи гроб се може једини датовати на основу прилога, нарочито фибула, у средину или почетак друге половине VI века пре н.е. Занимљиво је истаћи да бронзано посуђе у гробу – фиала, наребрена здела и базен – одговарају по облику посуђу на Гласинцу у Илијаку, Осову и Читлуцима и датују се најкасније у почетак VI века, што значи да је кнегиња сахрањена са посуђем које је добила неколико деценија раније. Претпоставља се на основу нивоа сахрањивања да је спаљени гроб с оружјем – гроб кнеза – старији од женског гроба – кнегињиног, која је тако наследила на власти свог супруга и сама владала једно време. Колико дуго не може се рећи, јер тек детаљним објављивањем комплетног материјала из ове хумке моћи ће можда да се каже нешто више и о овом питању.

У вези с Пилатовићима треба скренути пажњу на фрагментовану бронзану фигуру лежећег лава, који је нађен у истом нивоу са кнежевим гробом, на основу чега се помиња да је могао бити прилог у кнежевом гробу²⁰. Према стилским карактеристикама он би припадао крају VII или почетку VI века пре н.е., а не каснијем периоду, како се раније мислило, и био би близак спартанским радионицама тог времена, па је на тај начин хронолошки истовремен са бронзаним посуђем, нађеним у кнегињином

гробу. Сачуване бронзане дршке грчких посуда, котла и хидрије, из овог тумула такође упућују на прву четвртину VI века пре н.е., што би све заједно указивало на велики број увезених бронзаних посуда у околину Ужица почетком VI века пре н.е. У гробу кнежевог или кнегињиног штитоноше са јужне стране каменог прстена²¹ нађени су тоболац са скитским стрелицама и фигурина коња која је највероватније била украс на некој бронзаној фалери, какве се јављају у кнежевском гробу у Артанду у Мађарској²². У истом гробу у Артанду је нађена и једна спартанска хидрија, датована у крај VII или почетак VI века, која се може везати за спартанско посуђе у Пилатовићима из истог времена и указивати на пут којим је стигла до Мађарске²³.

Кнежевска некропола у Атеници код Чачка²⁴ састоји се од две хумке, једне веће и друге мање. У већој хумци, хумци II, сахрањена је мушкија, кнез, уз сложени погребни ритуал, док су у мањој, хумци I, сахрањени кнегиња, у центру хумке, и млађа мушкија са стране. Сви гробови су спаљени, заједно са једним бројем прилога, који су због тога општећени у приличној мери, али се упркос томе може закључити да су били веома бројни и богати у свим гробовима и да су се састављали од оружја, златног и сребрног накита, коштаних украса, грчког бронзаног посуђа, керамике, коњске опреме, култних и ритуалних предмета итд. На основу прилога у гробовима, пре свега етрурске кутије са рељефним украсима, може се закључити да је кнегиња хумка старија од кнегињине и да се датује негде у сам крај VI или почетак V века, док би се кнегињина хумка, на основу бројних паралела у материјалу са Новим Пазаром, којих нема у кнежевом гробу, могла датовати једну или две деценије касније. Са доста вероватноће се може претпоставити да је та кнегиња владала једно време после смрти супруга. У сва три гроба нађени су остаци грчких бронзаних посуда на основу којих се може уз резерве претпоставити шта су били – у кнежевом гробу можда један динос–кратер, један котао и један поданиктер, у кнегињином гробу хидрија и поданиктер а у гробу принца тањир или мањи котао²⁵.

¹⁹ Zotović 1985, 88–100; Vasić, у: Stibbe 2003, 119–122.

²⁰ Vasić, у: Stibbe 2003, 121, Fig. 79.

²¹ Zotović 1985, 97–98.

²² Párducz 1965, Fig. 10,3; Pl. 7,2.

²³ Stibbe 2003, 98, Fig. 72.

²⁴ Djuknić, Jovanović 1965.

²⁵ Vasić, у: Stibbe 2003, 124.

Облик и величина валькасте дршке у последњем гробу не одговарају кратеру, док се изрезана фигура вепра од златног лима пре могла налазити на шлему или још вероватније као украс на оделу, као и друге аплике.

Положај наше владарке је био деликатан. После мужевљеве смрти, моћног и уваженог владара, она се нашла угрожена од југозападних суседа чија је снага и моћ све више расла. Када се упореди садржај прилога у њеном гробу и прилога у кнежевској гробници из Новог Пазара²⁶ наилази се на многе паралеле које не могу бити случајне. Ћилибарске перле представљају скроман избор из великог репертоара новопазарских перли, орглица од стаклених перли и украси на одећи од златног и сребрног лима исто тако, сребрна лучна фибула са правоуглом ногом идентична је онима из Новог Пазара и представља страни елеменат у Атеници, који није имао неку функцију јер атеничка кнегиња није користила фибуле на својој одећи. Коначно бронзана хидрија је иста по величини као новопазарска, једино без фигуранских украса. Све то су могли бити дарови нашој владарки, не би ли је приволели на савез са новопазарским кнежевима, моћним, амбициозним и опасним. И она је, како се чини, прихватила ову понуду јер је дочекала да буде сахрањена мирно и достојанствено са свим својим драгоценостима.

Што се тиче кнежевске хумке у Новом Пазару, о њој се не може рећи много. Илирско-грчко благо из Новог Пазара²⁷ представља прилоге једног кнежевског гроба, вероватно женског, који се састоје од грчког бронзаног посуђа, керамике, накита од злата, сребра и бронзе, стакла и више хиљада ћилибарских перли, од којих су многе фигурано обраћене. Како се хумка нашла испод Петрове цркве, истраживања су била ограниченог обима, утврдила су да је реч о спаљеном гробу и открила делове гробне конструкције, али су многа питања остала отворена. Сам материјал говори да је реч о особи великог богатства и моћи, бронзани накит јасно указује на везе са Гласинцем, па се може помишљати да се ради о гласинчким кнежевима који су своју власт почетком V века раширили на овом простору. Датовање гроба у прелаз прве у другу четвртину V века чини нам се најприхватљивије.

Од осталих налаза помињемо тзв. благо из Крушевице код Рашке близу Новог Пазара²⁸, како је названо случајно откриће веће количине сребрног и златног накита и две посуде, керамичког скифоса и бронзаног крчага. Налаз је могао представљати прилоге неког богатог женског гроба из друге четвртине

V века пре н.е., али је питање да ли би се могао окартерисати као кнежевски.

На овом месту би требало рећи неколико речи о сребрним појасевима типа Мраморац. Иако на сва питања у вези са овим необичним предметима нису дати одговори, ипак се њихова појава у Србији, захваљујући грчким путујућим мајсторима и коришћењу локалних ресурса сребра у V веку, да релативно задовољавајуће објаснити. Нађени су у богатијим, највероватније женским, гробовима, који се не могу сматрати за кнежевске, с обзиром да је пратећи материјал уз ове појасеве прилично сиромашан. Сматрамо такође да их треба датовати искључиво у V век, с обзиром да је једини примерак од злата, онај из Новог Пазара, који би представљао један од најстаријих, датован у прву четвртину V века.

Недавно нађени тумул у Великој Крсни²⁹ са прилозима у накиту, оружју и бронзаном посуђу, представљао би на неки начин мушки пандан женским гробовима са сребрним појасевима, који по својим карактеристикама јасно говори да је овде сахрањен један из нове генерације господара рата, чији углед, број поданика и величина територије нису можда били онако велики као кнежева с краја VI века, оних из Атенице или Новог Пазара, али су њихова моћ на одређеном простору, као и жеља за влашћу и пленом, могуће биле и веће.

Од осталог дефанзивног оружја и бронзаног посуђа са територије Србије, сем оног већ поменутог, треба такође навести два илирска шлема млађе варијанте, један из Ражане код Косјерића³⁰ и други из Трстеника (сл. 1)³¹, први нађен у гробу са копљем без других прилога, други случајан налаз, који су највероватније припадали обичним ратничким гробовима. Када је реч о илирским шлемовима са овог простора, треба поменути да је 2003. г. у песку на обали Тамиша, северно од Гавојије, у Темишварском округу, нађен илирски бронзани шлем искован од једног комада лима са фигуранним украсима од белог метала на челу и парагнитидама. Датован је

²⁶ Mano-Zisi, Popović 1969.

²⁷ Mano-Zisi, Popović 1969.

²⁸ Срејовић, Вукадин 1988.

²⁹ Податке о овом гробу добио сам од колега Адама Црнобрије и Борислава Јовановића, којима се овде најлепше захваљујем. Било би веома корисно да овај значајан налаз буде што пре објављен и не доживи судбину неких наших других открића, која су објављена више деценија касније или још увек нису.

³⁰ Zotović 1985, Т. 20, 7.

³¹ Гарашанин 1973, Т. 111.

Сл. 1. Шлем из Трстеника

Fig. 1. Helmet from Trstenik

апроксимативно у VI–V век пре н.е.³² Ово није једни илирски шлем нађен на територији Румуније, али на основу фигуралиних украса на њему, можда би се могло помишљати да је власник шлема био нека угледна личност из тог времена.³³

Кнемиде укraшene искуцавањем, сличне онима у кнежевским гробовима у Илијаку на Гласинцу, нађene су у Забрњици у долини Поблаћнице, у хумци XIII,5, заједно са мачем, ножем, два копља, брусом и једном иглом, што такође јасно указује да је реч о ратничком гробу с краја VII века пре н.е.³⁴ Остаци две фијале са вертикалним ребрима на локалитету Рогушица у Средњој Добрињи код Ужица, без одређених гробних целина,³⁵ могу се на основу материјала у овом тумулу датовати оквирно у VI век пре н.е. Ниједан од ових налаза, међутим, не индицира постојање неког кнежевског гроба.

КОСОВО И МЕТОХИЈА

Са територије Косова и Метохије, као кнежевски окарактерисани су гробови из Пећке Бање код Пећи, један мушки, други женски, нађени у једном разorenом тумулу. До сада нису детаљно објављени и не пружају могућности за неке прецизније анализе. Реч је о гробовима са богатим прилозима у импортованој керамици, оружју – између осталог ту су три илирска шлема млађе варијанте – сребрном накиту и коњској опреми, који се датују у прелаз VI у V век пре н.е.³⁶

Посебно је занимљив велики тумул из Ромаје код Призрена са више од 30 гробова, са прилозима у оружју, керамици и с мало накита, што не чуди с обзиром да је недостатак накита карактеристика групе Ромаја–Прчево. Посебно су богати гробови 1, 5, 9 и 17, који садрже двосекле секире (1, 5, 17), командну палицу (9) као и грчки импорт – керамику (1, 5), умбо (17) и двосекле мачеве (5, 9), па би на основу тога могли бити сматрани за главарске. У коме је од ових гробова био сахрањен примус интер парес, не би се могло рећи. Гроб 9 садржи неку врсту комадног штапа, гроб 1 се налази у самој средини хумке, али се на основу тога не могу извући неки дефинитивни закључци. Могуће је у крајњој линији да је реч једноставно о ратничким гробовима, неким богатијим, другим сиромашнијим, при чему би одговор ко је од њих, ако је уопште био, по рангу важнији од осталих, могао да се добије тек истраживањем других тумула сличног састава.³⁷

Са ове територије потиче такође и неколико комада грчке архајске пластике – делова бронзаних

³² Medelet, Cedica 2004.

³³ Последње о илирским шлемовима, в. Блечић 2007.

³⁴ Некропола у Забрњици није публикована. На подацима захваљујем колеги Сави Дерикоњићу.

³⁵ Vasić 1997, 53 f., Fig. 3.

³⁶ Silber der Illyrer 2004, Kat. Nr. 49–58.

³⁷ Djurić, Glišić, Todorović 1975.

судова – тркачица из Призрена, огледало из Јањева³⁸ – који су можда припадали неким богатијим гробовима који би се могли сматрати за кнежевске. Ову претпоставку износимо са великим резервом јер су услови налаза ових предмета несигурни.³⁹

ЦРНА ГОРА

На територији Црне Горе вредна помена је некропола под хумкама на локалитету Лисијево Поље у селу Доње Луге код Берана⁴⁰. У једном разрушеном тумулу, из кога је материјал накнадно сакупљен, нађен је бројан бронзани накит, керамички судови: суд са две дршке рађен руком и крчаг рађен на витлу, два копља, и обиље ћилибарских перли од којих су многе биле фигурано обликоване. На основу накита, пре свега типова фибула, које су доста сличне онима из кнежевске хумке у Пилатовићима, овај материјал би могао да се датује у трећу четвртину VI века пре н.е. На то на неки начин указују и обраћене ћилибарске перле које су друкчије и архаичније од оних у Новом Пазару, па се могу сматрати нешто старијим од ових. Претпостављено је да су се у хумци налазила два гроба, један мушки и други женски, што је сасвим могуће. Међутим, не бисмо се сложили са доста произвољном поделом накита на два дела, на мушки и женски, него нам се чини вероватније да су мушком гробу припадала копља, а женском целокупан накит, и да би тај женски гроб могао представљати гроб једне локалне кнегиње. Две широке укraшene наруквице, које су хронолошки старије од осталог накита и не уклапају се у другу половину VI века, говориле би управо о постојању »старинског« накита међу прилозима, што би одговарала једном кнежевском гробу. Каснија истраживања два мања тумула на истој некрополи⁴¹ открила су један број гробова са прилозима у накиту и оружју, не тако богатим, као у оном, раније поменутом, но међу којима су се налазили и делови грчког бронзаног посуђа из прве половине V века, који означавају контакте са југом.

Од осталих налаза у Црној Гори треба takoђe поменути тумул из Кличева код Никшића са више гробова, који садржи шлем (сл. 2), кнемиде, мачеве и копља, и уз то релативно мало накита, па ће највероватније бити реч о ратничким а никако о кнежевским гробовима.⁴² Посебно занимљив је илирски шлем са овог локалитета који се не може сврстати ни у средњу ни у млађу варијанту ових шлемова, него припада прелазном периоду у њиховом развоју. У детаљи-

Сл. 2. Шлем из Кличева

Fig. 2. Helmet from Kličevac

ма је сличан илирским шлемовима из Синдоса код Солуна, па се са сигурношћу може датовати у последњу четвртину VI века пре н.е.⁴³

СЕВЕРНА АЛБАНИЈА

У Северној Албанији нема кнежевских гробова из VII и VI века пре н.е. Некрополе око Кукса: Круме, Кнете, Бардок и Цинамак нису дале ниједан изразито богат гроб који би се могао означити као кнежевски. Из Цинамака потиче илирски шлем, грчка керамика и златан и сребрни накит али, судећи према оном што је објављено, не у великој количини⁴⁴. У некрополама у долини Мати нађено је неколико кнемида, тзв. гласиначког типа, које су начињене, како је добро уочено од првобитних оклопа, но прилози у тим гробовима у некрополама у Ураке и Карице са мачевима, копљима, керамиком и коњском опремом говоре само о ратничким а не о кнежевским

³⁸ Stibbe 2003, 97 ff.

³⁹ Менада из Тетова из северозападне Македоније, као паралела, сигурно потиче са неког бронзаног суда. Тај суд је по свему судећи нађен у једном богатом гробу, који је садржao такођe илирски шлем и кнемиде уп. Stibbe 2003, 97, fig. 68.

⁴⁰ Srejović, Marković 1981.

⁴¹ Марковић 1997.

⁴² Жижић 1979. На могућности да овде објавим шлем са овог локалитета срдачно захваљујем колегиници Звездани Вуловић-Лучић.

⁴³ За паралеле у Синдосу, Sindos 1985, кат. бр 121 (грб 20), 199 (грб 25), 211 (грб 59), 240 (грб 115), 452 (грб 62).

⁴⁴ Albanien 1988, No. 69, 84, 90, 94, 96, 97, 98.

грбовима⁴⁵. Исто се може рећи за ратнички гроб из Борове, у југоисточној Албанији, који садржи један илирски шлем ране варијанте, мач, копља и керамику, и као и претходни гробови не може се датовати пре kraja VII века пре н.е.⁴⁶

Кнежевски гроб у правом смислу те речи откри- вен је у Албанији у Белшу код Елбасана, са богатим прилозима у оружју, бронзаном посуђу, грчкој кера- мици и накиту од злата и сребра, од којих се неки комади могу датовати у VI век, али сам гроб према керамици и фибулама не би могао да буде старији од средине IV века.⁴⁷

СЕВЕРОЗАПАДНА БУГАРСКА

Иако и овде, као и код материјала из Албаније, не располажем потпуним подацима, слободан сам да са ове територије истакнем једино главарски мушки гроб из Софронијева на Дунаву који показује неке паралеле у карактеру материјала са гласиначким кнежевским гробовима и може се датовати у kraju VII века пре н.е. Гробне прилоге сачињавају ке- рамика, оружје, накит, коњска опрема и једна брон- зана фијала, слична онима са Гласинца.⁴⁸

Богати владарски гробови под хумкама откри- вени су на овом простору у Враци и датују се у сре- дину IV века пре н.е.⁴⁹

ЗАКЉУЧАК

Овај хронолошки преглед кнежевских гробова на Централном Балкану допушта извесне закључке, које истина, треба прихватити условно јер сваким даном нови налази могу да измене слику коју имамо о овом питању, али с друге стране, у овом тренутку смо у могућности да говоримо само о оном што нам је познато, па то и чинимо.

Средином VII века пре н.е. кнежевски гробови у правом смислу те речи су познати само са гласинач-

ке висоравни, оличени у некрополи у Илијаку. Кра- јем VII и почетком VI века кнежевски гробови су и даље познати са Гласинца али се јављају у већем бро- ју на различитим деловима висоравни. У североза- падној Бугарској је такође нађен гроб који би одговарао по значају поменутим гласиначким гробовима. С друге стране у југозападној Србији и северној Алба- нији се у то време не јављају кнежевски гробови него ратнички, могуће гробови вођа мањих ратоборних група чија је моћ била ограничена. У средину и по-четак друге половине VI века датују се кнежевски гробови из Арапеве громиле на Гласинцу, из Пила- товића код Пожеге и Лисијевог Поља код Берана, који по својим карактеристикама говоре да је реч о кнежевима, чији су моћ и богатство били знатни и познати ближим и даљим суседима. Врхунац успона кнежева овог простора демонстрирају гробови из Новог Пазара, Атенице, и Пећке бање који се датују у kraju VI и прву четвртину V века пре н.е. У каснијим деценијама V века јавља се више богатих гробова, нпр. гроб из Велике Крсне, који би могли бити кн- жевски или који се по моћи и богатству не могу по-редити са претходном генерацијом. Тако да кнезеви из средине IV века гробови у Белшу у Албанији и Враци у Бугарској означавају нове богате кнежевске покопе, настале у новим друштвено-политичким условима.

Овде приказана слика била је условљена одре- Ѣеним друштвено-економским кретањима, у која на овом месту не бих улазио и оставио бих ту расправу за неку другу прилику, или, још боље, млађој гене- рацији истраживача међу којима ће свакако неки бити заинтересовани за ову проблематику. Главни циљ овог прилога јесте да се укаже да не треба, кад је реч о кнежевским гробовима, ићи линијом мањег отпора и применити чаробну формулу у њиховом датовању »крај VI и почетак V века пре н.е.« како је то уобичајено да се чини, него сваки овакав налаз треба детаљно проучити и утврдити колико је то могуће тачнији датум, јер као што се из нашег излагања да закључити кнежевски гробови су се на нашој територији јављали током читавих триста година.

⁴⁵ Islami 1981.

⁴⁶ Albanien 1988, 218 ff.

⁴⁷ Albanien 1988, 244 ff.

⁴⁸ Николов 1965, 175 ff.

⁴⁹ Торбаров 1999.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Albanien 1988** – *Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Katalog izložbe, Hildesheim 1988.
- Бабић 2004** – С. Бабић, *Пољаварсјиво и љолис. Старије твоздено доба Централног Балкана и ћрчи свећи*, Београд 2004.
- Benac, Čović 1957** – A. Benac, B. Čović, *Glasinac 2, Sarajevo 1957.*
- Blečić 2007** – M. Blečić, Status, Symbols, Sacrifices, Offerings. The Diverse Meanings of Illyrian Helmets, *Vjesnik Arh. Muz. Zagreb 3 s. XL*, 2007, 73–116.
- Човић 1979** – Б. Човић, Кнежевски гробови гласиначког подручја, у: *Сахрањивање код Илира*, 143–169. Београд 1979.
- Čović 1987** – B. Čović, Glasinačka grupa, у: *Praistorija jugoslavenkih zemalja V. Zeljezno doba*, 1987, 575–643.
- Djuknić, Jovanović 1965** – M. Djuknić, B. Jovanović, Illyrian Princely Necropolis in Atenica, *Archaeologia Iugoslavica VI*, 1965, 1–25.
- Djurić, Glišić, Todorović 1975** – N. Djurić, J. Glišić, J. Todorović, *Praistorijska Romaja*, Beograd–Priština 1975.
- Fiala 1893** – F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. I*, 1893, 126–168.
- Fiala 1895** – F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1893, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. III*, 1895, 3–38.
- Fiala 1897** – F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1895, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. V*, 1897, 3–28.
- Fiala 1899** – F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1896, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. VI*, 1899, 8–32.
- Fiala 1899a** – F. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südostbosnien (anschliessend an den Glasinac) im Jahre 1897, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. VI*, 1899, 33–61.
- Гарашанин 1973** – М. Гарашанин, *Праисторија на шту CP Србије*, Београд 1973.
- Govedarica 2002** – B. Govedarica, Zwischen Hallstatt und Griechenland: die Fürstengräber in den frühen Eisenzeit des Mittelbalkans, *Godišnjak. Centar za Balkanološka ispitivanja XXXII/30*, 2002, 317–328.
- Hochstetter 1881** – F. Hochstetter, Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, *Mitt. Anthr. Ges. Wien 10*, 1881, 289–298.
- Islami 1981** – S. Islami, La cuirasse illyrienne, *Iliaria XI,2*, 1981, 46–51.
- Mano-Zisi, Popović 1969** – Dj. Mano-Zisi, Lj. Popović, Der Fund von Novi Pazar (Serbien), *Bericht Röm. Germ. Komm. 50*, 1969, 191–208.
- Марковић 1997** – Ч. Марковић, Хумке у Лисијевом пољу, у: *Antidoron Dragoslavo Srejović*, 1997, 323–337.
- Medelet, Cedica 2004** – F. Medelet, V. Cedica, Coiful greco-ilir da la Gavojna (Jud. Timis), *Analele Banatului, S.N. Arheologie – Istorie X–XI*, 1, Timisoara 2004, 97–103.
- Николов 1965** – Б. Николов, Тракијски паметници в Врачанско, *Изв. Арх. Инст. Софија 28*, 1965, 163–201.
- Palavestra 1984** – A. Palavestra, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na Centralnom Balkanu*, Beograd 1984.
- Parducz 1965** – M. Parducz, Graves from the Scythian Age at Artand (County Hajdu Bihar), *Acta Arch. Acad. Scient. Hung. 17*, 1965, 171–231.
- Silber der Illyrer 2004** – *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan*. Katalog izložbe, Hochdorf, Enz 2004.
- Sindos 1985** – Sindos, Katalog izložbe, Thessaloniki 1985.
- Srejović, Marković 1981** – D. Srejović, Č. Marković, A Find from Lisijevo Pole near Ivangrad (Montenegro), *Archaeologia Iugoslavica XX/XXI*, 1981, 70–79.
- Срејовић, Вукадин 1988** – Д. Срејовић, О. Вукадин, Благо из Крушевице, *Рашка баштина 3*, 1988, 7–14.
- Stibbe 2003** – C. Stibbe, *Trebenishte. The Fortunes of an Unusual Excavation*, Roma 2003.
- Stojić 2007** – M. Stojić, Zwei neue Gurtel aus Edelmetall vom Typ Mramorac aus Batinac in Serbien, *Praistorische Zeitschrift 82/1*, 2007, 51–65.
- Торбаров 1999** – Н. Торбаров, Могиланската могила. Историја на проучването. Гробна содржанија. Каталог, *Известија на муз. на северозападна Балтија 27*, 1999, 31–71.
- Truhelka 1889** – C. Truhelka, Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien. Bericht über die im Herbste 1888 vorgenommenen Ausgrabungen, *Mitt. Anthr. Ges. Wien 19*, 1889, 4–45.
- Vasić 1988** – R. Vasić, Ein neuer späthallstattzeitlicher Silbergürtel vom Typ Mramorac, *Arch. Korrespondenzblatt 18/1*, 1988, 43–47.

Vasić 1997 – R. Vasić, The Early Iron Age Regional Groups in the Užice Area, *Balcanica XXVIII*, 1997, 45–62.

Васић 2003 – Р. Васић, Белешке о Гласинцу. Хронолошка и територијална питања, *Balcanica XXXII/XXXIII*, 2003, 7–36.

Zotović 1985 – M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Beograd – Užice 1985.

Жижин 1979 – О. Жижин, Гробови илирских ратника – Кличево код Никшића, у: *Сахрањивање код Илира*, 205–218, Београд 1979.

Summary:

RASTKO VASIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

NOTES ON GLASINAC – THE CHRONOLOGY OF PRINCELY GRAVES

Key words. – Central Balkan, princely graves, Glasinac, West Serbia, Kosovo and Metohija, Montenegro, North Albania.

Princely graves of the Iron Age represent a particular phenomenon in archaeology, which is constantly the subject of interest. They are usually dated to the end of the 6th and the beginning of the 5th century. The author discusses the chronology of princely graves in the Central Balkans and analyses their appearance in each part of this territory: on the Glasinac plateau, in Serbia, Kosovo and Metohija, Montenegro, North Albania and Northwest Bulgaria. He concludes that they date from the middle of the 7th to the middle of the 4th century, depending on the cultural and socio-economic situation in the respective area.

In the middle of the 7th century princely graves in the true sense of the word were known only on the Glasinac plateau, in the Ilijak necropolis. At the end of the 7th and in the beginning of the 6th century they still appear on Glasinac, though in greater number and in various parts of the plateau. In northwest Bulgaria a grave dating to the second half of the 7th century was found, which would, according to grave goods, correspond to the Glasinac princely graves. On the other hand, there are no princely graves in Serbia and north Albania from that time but some

outstanding warrior graves are known, belonging possibly to the chiefs of smaller warlike bands, whose power was limited. Princely graves from Arareva gromila on Glasinac, Pilatovići by Požega and Lisijevo Polje by Berane date to the beginning of the second half of the 6th century, and according to their characteristics represent princes, whose power and wealth were considerable and known to the neighbours. Culmination of the rise of the princes in this region was demonstrated by the graves from Novi Pazar, Atenica, and Pećka banja, which date to the end of the 6th and the first quarter of the 5th century. Some decades later there are several rich graves, e.g. the recently discovered grave from Velika Krsna, which could belong to a prince, but can not be compared with the wealth of the previous princely generation. In the middle of the 4th century, new rich princely burials are seen in the graves in Belsh in Albania and Vratsa in Northwest Bulgaria. Their appearance was conditioned by a new socio-political climate. All this proves that one should be cautious when dating the princely graves in this region to the »end of the 6th/beginning of the 5th century BC«.

ANDREJA MAVER, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Ljubljana
HARALD MÜLLER, University of Natural Resources and Applied Life Sciences,
Institute of Applied Geology, Vienna
IGOR RIŽNAR, Geološke ekspertize Igor Rižnar s.p., Ljubljana

ROMAN CAPITALS FROM SIRMIIUM (SREMSKA MITROVICA, SERBIA)

UDC: 904.73"652"(497.113)

DOI: 10.2298/STA0959119M

Original research article

e-mail: andreja.maver@ff.uni-lj.si

Received: January 21, 2009

Accepted: May 4, 2009

Abstract. – The article brings a detailed formal analysis of the Roman capitals from Sirmium, in the light of the stone analysis conducted on the material at the Museum of Srem and elsewhere in Sremska Mitrovica. The capitals dot the historical development of the town from the first half of the 2nd century until the 4th century. First made of regional limestone, they were later joined by those of limestone and marbles of distant source, whereby different stones in capitals coexisted almost throughout the town's development. This was certainly the situation during the flourishing times of the late 3rd and the 4th century, when Sirmium, as one of the four capitals of the Roman Empire, stood within several formal circles of capitals. The plain-leaved capitals tie it to the rest of Pannonia, the Corinthianizing capitals to the provinces to the east and south, while part of the Asiatic capitals, the largest group, tie it to the wider area of the Mediterranean.

Key words. – Sirmium, Roman period, Roman architecture, Corinthian capitals, Corinthianizing capitals, Corinthian Asiatic capitals, marble analyses.

The Roman capitals from Sirmium, particularly those of the Corinthian order, have attracted much attention on the part of the researchers of the city's Roman architecture or of the form of capitals in this and the neighbouring regions. This is with good reason, since the collection of capitals is notable, whereby its importance lies not only in the formal wealth and the diversity of material used for their production, but also in the information it provides concerning the quarrying, trade routes and workshops of architectural elements in the broader region. Inevitably, this collection continues to grow with new excavations taking place in the city.

The first author to dedicate special attention to the capitals from Sirmium was Ivanka Nikolajević-Stojković (1957; 1969). She first met with the capitals when dealing with the early Byzantine architecture in the Republic of Macedonia. She later wrote a short article especially on the capitals from Sirmium, in which she provided a detailed formal analysis as well as date for the

selected six capitals. After a hiatus of several decades, capitals again came to the forefront, together with other architectural elements, through papers by Miroslav Jeremić (1993; 1995; 2002b and others). He published additional capitals and provided general definitions of formal groups, parallels and dating. Christine Ertel (1997; 2005) provided a historical overview of the capitals and some bases from Sirmium in excerpts, while Kiss (1987) mentioned most of these capitals in his overview of the architecture in Pannonia.

The unsystematic approach to the capitals in the past, however, did not reflect the true wealth of this architectural element in form and quantity; neither did it provide more than a limited number of detailed studies of individual capitals or their formal groups. In recent years, the project entitled *Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium*, headed by Bojan Djurić, provided a systematic survey of all the stone materials used at Sirmium, including those used for the capitals. Equipped with the already

published information and encouraged by the new findings, I estimated that the capitals from Sirmium deserved renewed attention, which I will pay in the paper below.

The aim of the paper is to provide a formal analysis of each capital as well as its parallels, place within formal groups and date. Furthermore, it aspires to explore the formal, material and chronological features of these capitals in order to bring them in relation with the development of the Roman town in general. Having said that, the aim has two limitations. On the one hand, the analyses of the Mediterranean white marbles performed up to this point have proved inconclusive and await further analyses and checking of results. On the other hand, the formal analysis and analogies of a part of the Asiatic type Corinthian capitals made of Mediterranean marbles raise some chronological questions, the answering of which surpasses the boundaries of this paper.

EARLY CORINTHIAN CAPITALS

The earliest group of capitals so far known from *Sirmium* are the normal Corinthian capitals that came to light in the area at the presumed early Forum.¹ They came to light already at the end of the 19th century in the vicinity of the later baths (so-called Licinius' Baths), the construction of which in the early 4th century destroyed the earlier architecture on that spot. I documented five capitals, the size, form and find-spot of which point to the same large, public building.

The five normal Corinthian capitals (SRM 47, 48, 60, 493 and 606) bear two rows of independent acanthus mollis leaves of eight leaves per ring on the kalathos. The caulinicules grow at a sharp angle from behind the central leaf of the second ring. The stem of the caulinicule is fluted and the collar spirally decorated. Above the central leaf of the second row rises a leaf that resembles most closely that of a palmette. Corner volutes and helices grow from calyces that stem from the caulinicules. Both volutes are plain, their eyelets protruding. They are broad and slightly flattened against the kalathos. The abacus is moulded and decorated at the lower edge with fluting with crescent base. The capitals were part of approximately 5.5 m high columns.

Besides the common traits there are also slight formal differences in the rendering of the leaves. The capital of SRM 60, for example, has a sunken midvein. The same feature can be observed also on the leaves of SRM 606. The capitals of SRM 47 and 493 have a midrib, as does the capital of SRM 48, but the midrib on the latter

narrows downwards. These differences, however, can hardly lead us to assume uses in different architectural complexes.

The closest formal parallel for these capitals can be found at *Asseria* (modern Podgrade near Benkovac, Croatia), dating to the Trajanic period.² The upper curve of the helices, the shape of the palmette, shape and decoration of the caulinicules (although they are more oblique on the Sirmium capitals) indicate that this parallel is closest of all. Other analogies come from Aquileia, Pula and Trieste, but also Salona.³ These are earlier and confirm the observations of earlier models for these capitals made by Nikolajević (1969) and Jeremić (2002b). The earliest date for the Sirmium capitals was the Flavian period, proposed by Nikolajević, who tied the capitals and the Forum to the new status of Sirmium as *colonia Flavia Sirmium*.⁴ This is a very tempting interpretation and one that the parallels, particularly from Aquileia, would not refute. However, the small finds from the systematic excavation that took place on Site 29,⁵ where these capitals had been uncovered, revealed a chronological span that began with the 2nd century. This would offer an indirect evidence of a date *ante quem non* for the capitals, but would also come close to the date of the Asseria capitals (Trajanic period). The upper limit, on the other hand, is more elusive and the broad date, proposed by Ertel (first half of the 2nd century),⁶ cannot reliably be refuted or narrowed. Nevertheless, the Flavian–Trajanic date of the closest parallels from the eastern Adriatic coast favours the date of the Sirmium capitals into the Trajanic period.

These five capitals were all made of limestone, more precisely Lithotype I as defined by Rižnar and Jovanović for Sirmium's material.⁷ As to the lithotype variants, two are made of Ic (SRM 47 and 48), one of Ib (SRM 60)

¹ All capitals are individually presented in the catalogue below.

² A pilaster capital that formed part of the main entrance gate into the town, built in the time of Trajan: Liebl, Wilberg, 1908, 35–36, Abb. 12, as well as a capital from the Forum: Liebl, Wilberg, 1908, 47–50, Abb. 26.

³ For Aquileia: Scrinari 1952, 28–31, nos. 20, 21; for Pula and Trieste: Scrinari 1956, 21–23, nos. 11 and 16, particularly the capitals from the Monte Zaro theatre. As for Salona, I refer to the capital now at the east entrance into the amphitheatre.

⁴ Nikolajević 1969, 656.

⁵ Milošević 1994, 25–26.

⁶ Ertel 2005, 311. Jeremić (1995, 142, 146, Fig. 2) proposes a date of the early 2nd century or the time of Trajan.

⁷ Rižnar, Jovanović 2006, 140.

and one of Ia (SRM 493).⁸ All of these lithotypes of limestone are presumed to be of regional origin, more precisely to have been quarried at the Dardagani Quarry near Zvornik (north-eastern Bosnia) and thus imported from the province of Dalmatia via the Sapna, Drina and Sava Rivers to Sirmium. The regional origin of stone also points to a regional, if not local production. Having said that, the formal details reveal that the origin of craftsmen must surely be comparable, if not identical to those that produced the above-mentioned capitals at Pola, Asseria and Salona.

Another early capital was found at Site 47 during excavation that took place there in 1972, whereby the uncovered remains pointed to a building of public character in the central part of the Roman town. A public character of the building is indicated also by the size of the capital. The small finds from this site start at the end of the 1st century AD, which provides the date *ante quem non* for the capital,⁹ while formally the capital very much bears those from Site 29 discussed above.

FRAGMENTS OF CORINTHIAN CAPITALS

The Museum of Srem keeps numerous fragments of Corinthian capitals that are too small to enable any precise determination as to the form and consequently the time frame. These are SRM 109, 114, 212, 213, 521, 578, 577, 579, 580, 584, 587, 590 and 599, whereby some could also be of the Composite order.

Of these, the white marble fragment of SRM 521 deserves special mention. It was uncovered at Site 47. Considering the height of the abacus, it is larger than any other capital found in Sirmium and must thus have formed part of a public building at the Forum.

CORINTHIAN ASIATIC CAPITALS

This is the most numerous and varied group of capitals from Sirmium and covers an impressive span in time as well as material.

The earliest Corinthian capital of the Asiatic type found at Sirmium is that of SRM 397 (Fig. 3). It is a normal Corinthian capital with acanthus spinosus leaves. It was made of fine-grained white marble (Figs. 1, 2). Individual folioles have roundly pointed tips and are sunken at the vein. The capital is further characterised by relatively shallow lines defining the foliage, particularly at the lower ends of the second-ring leaves. The latter grow from triangularly shaped stems, executed in very

low relief, placed between the leaves of the first ring. Only the spaces between individual lobes are carved deeper. The leaves are independent. They are not rendered fully organically, but do not show the geometric forms and the distinct chiaroscuro tendency, which are characteristic of later Asiatic capitals. Corner volutes and helices have canales and are fully developed and not flattened against the abacus. The leaf range hardly exceeds half the capital height. All these formal observations would speak for a rather early date of this capital within the Asiatic range. The closest parallel can be found at the Agora of Corinth, connected with the temple built by Commodus.¹⁰ Another parallel is a capital kept at the Museo Nazionale Romano in the Baths of Diocletian, dated towards the end of the 2nd century¹¹ or the second third of the 2nd century.¹² It shows all the details listed above for SRM 397, the only difference being in the rendering of the corner volutes and helices, which is slightly more abbreviated than on the capital from Sirmium. Due to the dates proposed for the paralleled capitals, I am inclined to date the capital to the end of the 2nd century. This date can, unfortunately, not be aided by find data.

There is a fragment that shows roughly comparable form and isotopic values as the above-discussed capital of SRM 397, namely SRM 340. Its original location is unknown. It resembles the capital of SRM 397 in a comparable low-relief leaves, in second-ring leaves growing out of a stem placed between the leaves of the first ring and in the spaced between individual lobes being of the same size and form (Fig. 4). They also share the same number of lobes and folioles within them. However, the capital of SRM 340 shows a deeply carved midvein of the third foliole of the medial lobe, which is not the case with the leaves of SRM 397. Also, the stem for the second-row leaves is higher in SRM 340 and the fragment shows much poorer workmanship. In light of the above, I can propose a date that is roughly in the same frame as SRM 397.

⁸ The capital of SRM 606 is not kept at the Museum of Srem as are the other four and was located very late in the process of writing this paper. For that reason, its material has not yet been precisely identified.

⁹ Milošević 1994, 25–26.

¹⁰ Scranton 1944. This parallel was pointed out to me by John J. Herrmann (Dept. of Classical Art, Museum of Fine Arts Boston) and Fulvia Bianchi, for which I sincerely thank them. Fulvia Bianchi mentioned another parallel from Sparta.

¹¹ Lupi 1984, XXIV, 6, 536.

¹² Pensabene 1986, 306.

SRM	PROVENANCE	18O	13C	COLOUR	GRAIN SIZE	ODOUR
65		-3,75	2,37	light grey	fine	
69		-1,99	3,46	light grey	fine	
79	Pohorje	-14,37	0,94	white-light grey	medium	
80	Pohorje	-11,54	1,16	white	medium-coarse	
81	Pohorje	-8,66	0,96	white	fine-medium	
82	Pohorje / Gummern	-6,55	0,71	white	medium-coarse	
83+523	Pohorje	-8,76	1,12	white	medium-coarse	
107		-10,7	0,98	yellowish	fine	
108		-10,83	0,73	yellowish	fine	
109		-1,96	1,8	light grey	fine-medium	2
110		-9,71	1,36	yellowish	fine	
114	Pohorje / Gummern	-6,13	0,73	white	medium-coarse	
191		-5	2,49	white	fine	
235		-10,23	1,31	light grey	fine	
243	Pohorje / Gummern	-6,06	0,55	light grey	medium	
245	Pohorje	-9,82	0,85	white	medium-coarse	
247	Pohorje / Gummern	-6,53	0,98	white-light grey	medium-coarse	
280		-2,42	1,82	light grey	fine-medium	
283		-2,6	1,78	light grey	medium	2
285		-4,23	0,81	light grey	fine	
318		-12,54	0,77	light pink	fine	
337		-2,35	3,41	light grey	fine	
340		-4,66	-1,43	white	fine	
350	Pohorje / Gummern	-7,12	0,79	white	medium-coarse	
352	Pohorje	-8,44	0,68	white	medium-coarse	
355		-2,4	3,45	light grey	fine	
397		-4,42	2,56	white	fine	
521		-2,17	1,72	white	fine	
524		-2,29	3,39	white	fine-medium	
525		-4,18	1,41	light grey	fine	
526+527+528		-1,95	3,19	light grey	fine	
529+533	Pohorje / Gummern	-6,38	0,86	light grey	medium	
530		-1,17	2,64	light grey	medium	

Fig. 1. Results of the isotopic analyses

Сл. 1. Результаты изотопических анализа

Next is the capital of SRM 69, uncovered at Site 4. It is a Corinthian capital with acanthus spinosus leaves, made of light grey fine-grained marble (Figs. 1, 2). The kalathos shows two rings of independent leaves. First-ring leaves have three lobes, lower, medial and apex, of which the latter is quite luscious. The second-ring leaves show only the tips of the folioles of the medial lobes and the apex, they grow from stems carved high between the leaves of the first-ring leaves. As for the caulicules, they are in the form of triangular knobs. The upper part of the kalathos as well as the abacus has not been pre-

served. The surface of the capital is poorly preserved, but nevertheless reveals traces of chisel finish on the leaves. As for the context of the find, the publication of Site 4 reveals that »fragments of Corinthian capitals were found at different places in the peristyle.«¹³ It is unclear from

¹³ There is also a photo of one of them, but it is not that of SRM 69 (Parović-Pešikan 1971, 42, T. XV, 50). In fact, that fragment shows contiguous leaves of the leaf range. I was unable to find the fragment on that photo among the material kept at the museum.

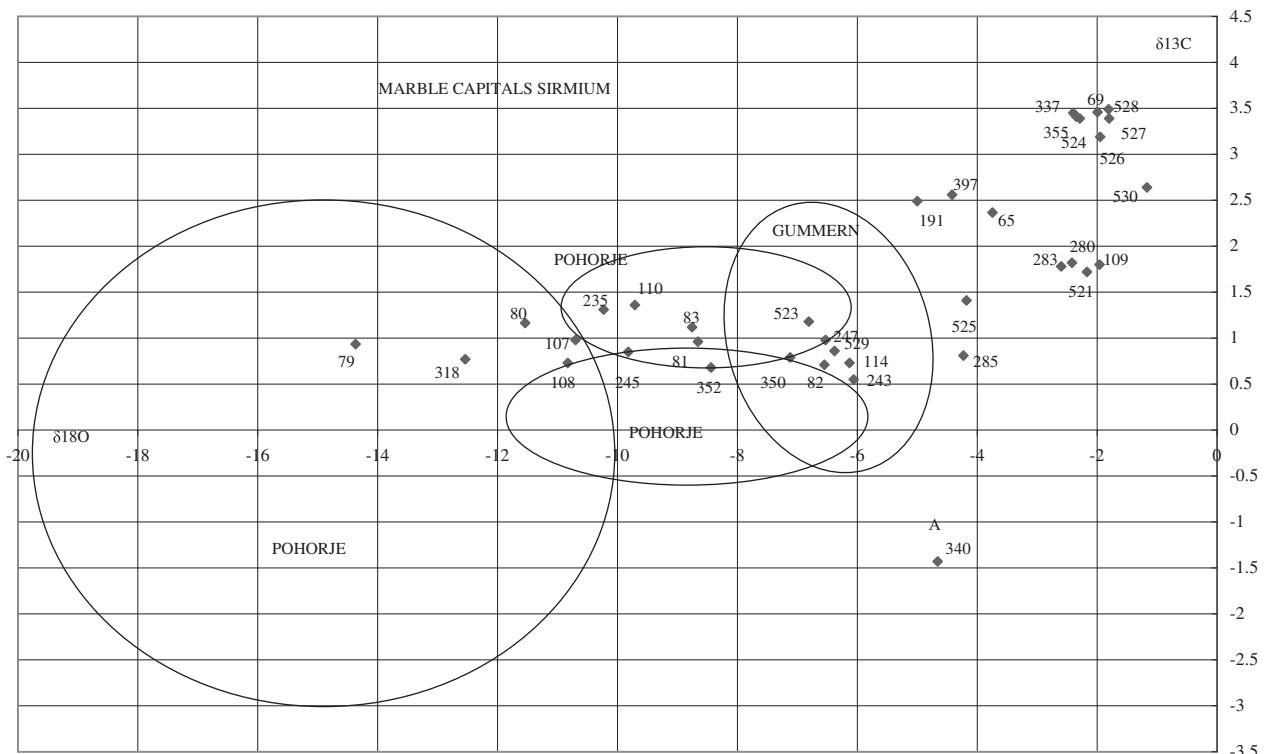

Fig. 2. Isotopic fields of the marble quarries and samples

Сл. 2. Изотопска поља каменолома мермера и узорака

the publication to which constructional phase these belonged, though it is stated that they are earlier than Constructional phase III dated to the middle of the 4th century.¹⁴ Constructional phase I, when a building of public character was erected, is dated to the beginning of the 3rd century and Phase II to somewhere around the middle of the 3rd century.¹⁵ As for parallels, they are not rare. However, their dating varies.¹⁶ The unfortunate absence of corner volutes, helices and abacus, but more importantly the precise knowledge of its find-spot diminishes the certainty of dating. Nevertheless, the constructional activity at Site 4 leads me to refute the possibility of a 2nd-century date and orientates me rather to the first half of the 3rd century.¹⁷

Broadly resembling the capital of SRM 69 in independent leaves of the leaf range is the fragment of SRM 280, also made of light grey fine-grained marble. The medial lobe of the first-ring leaves, however, shows five folioles. The lines are deeply drilled.

The fragment of SRM 283 is very poorly preserved, but the form does indicate an Asiatic capital. It was found at Site 29, though it is not clear whether it belonged to the phase of the large baths (identified with Licinius' Baths) or to earlier phases, to public buildings at the Forum.

Among the best preserved Asiatic capitals is one uncovered at the hippodrome, namely SRM 355 (Fig. 5). Based on the common form, material and, most

¹⁴ Паровић-Пешикан 1969, 268.

¹⁵ Parović-Pešikan (1971, 42–43) mentions the possibility of a basilica. Jeremić, on the other hand, recently published an article (2006b, 173–176), in which he places the villa extra muros (thus *villa suburbana*) and the edifice of the second constructional phase underneath the later peristyle as possibly of a cult character, but does not mention the Corinthian capitals in connection with this edifice. Prior to Constructional phase I, a necropolis extended in this area.

¹⁶ According to Pensabene's typology, the capital would be closest to Types 3 or 6, dated from the Severan period to the second quarter of the 3rd century and from the Severan period to the mid-3rd century, respectively (Pensabene 1986). According to Fischer's typology, on the other hand, the capitals would belong to Type II, dated from Hadrian to Antoninus Pius (Fischer 1990, 41–43, 55).

¹⁷ There is a very close parallel to this capital published by Lalović (1993, 213, no. 57), for which she writes that it was found at Gamzigrad (*Romuliana*) and cites Чанак-Медић (1978) as reference. However, the description of this capital and the photo beside it do not match and the cited publication does not include this particular capital either in the catalogue or in the photos. Therefore, I am at a loss as to where this capital was actually found or, if it was found at Gamzigrad, where is it published and how is it dated.

Fig. 3. Asiatic Corinthian capital, now standing on a public fountain at Matija Hudić, Sremska Mitrovica (SRM 397)

Сл. 3. Азијатски коринтски капител, сада на чесми код Матије Хуђи, Сремска Митровица (SRM 397)

importantly, size, it is reasonable to assume that the capital of SRM 65 shared its location. Both are normal Corinthian capitals with two rings of the leaf range, caulinules shaped as triangular knobs, double calyces, plain corner volutes and helices. First-ring leaves have three lobes (three folioles in the lower lobes, four in the middle lobe and five in the apex), whereby the two lower folioles of the lower and of the central lobes are contiguous. The leaves are touching by producing geometric forms. The second-ring leaves have only the upper two lobes or the medial lobe and the apex. The second-ring leaves grow from the mass of the kalathos and its bottom folioles form a roughly oval space, whereby the mass

beneath the lower folioles is not deepened. The leaf range is high and pushes the volutes against the abacus. Neither corner volutes nor helices are perfectly round, but slightly horizontally elongated. Calyces are double, whereby the inner foliole of the inner part resembles in curve that of the helices. The abacus is moulded and not fully flat, but rather curved. The lip of the kalathos is also curvy. These structural irregularities appear on other capitals of the same type, but also on other capitals of light grey fine to medium-grained marble (SRM 69, 280, 283, 337, 526+527+528).

As for the date of the capitals in question, Nikolajević proposed the first quarter of the 4th century,¹⁸ while Jeremić proposed for SRM 355 a wider time frame, namely the first half of the 4th century.¹⁹ Jeremić is also the author that brings the information as to the find context of SRM 355, namely that it formed part of the northern range of the stand of Sirmium's hippodrome. Parallels for these capitals are abundant and can be found across the Mediterranean as well as inland. They were treated by numerous authors.²⁰ According to Pensabene's classification, the capitals belong to Type 15, dated to the time of the Tetrarchy and the first Constantinian period.²¹

Fig. 4. Asiatic Corinthian capital (SRM 340)

Сл. 4. Азијатски коринтски капител (SRM 340)

¹⁸ Nikolajević 1969, 657–658.

¹⁹ Jeremić 1995, 146, Fig. 1.

²⁰ Heilmeyer 1970; Pensabene 1986; Fischer 1990; Freyberger 1990 and others.

²¹ Pensabene 1986, 313–316.

Fig. 5. Asiatic Corinthian capital from the hippodrome (SRM 355)

Сл. 5. Азијатски коринтски капител са хиподрома (SRM 355)

Fig. 6. Asiatic Corinthian capital from the hippodrome (SRM 355), detail of the leaf range

Сл. 6. Азијатски коринтски капител са хиподрома (SRM 355), детаљ листова

According to the typology put forward by Fischer, they would belong to Type IIIDc.²² His chronological frame for the type, however, begins considerably earlier; he writes that it is most typical of the Severan period and is tied to Proconnesian marble. The parallel from Rome's hippodrome has also been dated into the Severan period.²³ Fischer adds further on that capitals of Types III–V generally appear to the mid-3rd century, but also at the end of the 3rd and even in the beginning of the 4th and writes: »Die Forscher sind sich im allgemeinen darüber einig, daß einige Kapitelle des 4. Jhs. n. Chr. solche des 2. Jhs. n. Chr. nachahmen, doch werden im allgemeinen die dazwischenliegenden zweihundert Jahre nicht berücksichtigt.«²⁴ As for the latter, the capitals of 65 and 355 do not appear as imitations, but rather as constituent members of the said type. In view of the definition by Jeremić that the capital of SRM 355 formed part of the northern range of the stand of Sirmium's

hippodrome, the construction of which is dated between 312/313 to 324,²⁵ however, the most obvious date for the capitals would be the first quarter of the 4th century, and not earlier.

The capitals of SRM 65 and 355 have a parallel at Sirmium in the capital of SRM 337, also made of light grey fine-grained marble. Its find spot is not known and the capital does not help in clearing the chronological issue brought about by the two capitals mentioned above. The same goes for the fragments of SRM 526+527+528.

²² Fischer 1990, 44–45.

²³ Freyberger 1990, 126, no. 303, Taf. 45b.

²⁴ Fischer 1990, 52.

²⁵ The publication by Popović and Ochsenschlager (1976) does not mention this type of capitals.

Fig. 7. Asiatic Corinthian capital (SRM 285)

Сл. 7. Азијатски коринтиски капител (SRM 285)

Fig. 8. Asiatic Corinthian capital (SRM 285), detail of the leaf range

Сл. 8. Азијатски коринтиски капител (SRM 285), детаљ листова

The capital of SRM 285 differs from those mentioned above in that it only has one ring of leaves on the kalathos (Fig. 7). The leaves are contiguous and form geometric figures. They are divided into three lobes (the lower ones are poorly preserved), whereby three of the four folioles of the medial lobe touch. The particular feature of this capital is the so-called *Zungenblatt* between the calyces, which is plain. A further distinguishing feature is the rather plump folioles, but also that the sunken mid-vein is very thin and the leaves show very narrow channels (Fig. 8). Furthermore, the general workmanship on the leaves is different from the one observed on the capitals of SRM 65 and 355, which is paralleled by the use of different marble (Figs. 1,2). As for the date, Nikolajević proposed a date into the beginning of the 4th century on the basis of a parallel from Salona.²⁶ The closest parallels I could find, however, come from the Near East. They were treated by Fischer under Type IV, particularly IVCb, broadly dated to the 2nd and 3rd centuries.²⁷ The type is seen as a direct continuation of Type III. There is a difference, however, between Type IV

and the capital of SRM 285 in that the latter only has one ring of leaves on the kalathos. Whether this points to a later date, I am as yet unable to say, also in view of the chronological discrepancy revealed by the capitals of SRM 65 and 355 as well as the absence of find data.

The Asiatic Corinthian capitals of Sirmium were also of limestone. One such is the pilaster capital of SRM 300. It did not form part of a single pilaster, since the leaves on the right side continue and suggest a double if not triple capital, thus standing at corner or terminal position of a wall. Formally, it is a normal Corinthian capital of the Asiatic type. It has two rings of contiguous acanthus spinosus leaves, whereby the first-ring leaves are poorly preserved and only the apices are visible. The second-ring leaves have three lobes, of the lower lobes only the tips of single folioles are visible and medial

²⁶ Nikolajević 1969, 658.

²⁷ Fischer 1990, 46–48, 55.

lobes have four folioles. Caulicles are summarily carved and are barely visible between the second-ring leaves.²⁸ Growing out of them are double calyces as well as plain corner volutes and helices. Both volutes are carved only on the front, while they are absent on the right side. Its original location is not known, which makes its dating more difficult. It does, however, show a complete structure (with helices), which may point to an earlier date in comparison to the capital of SRM 593 treated below. It is made of limestone of a distant source, namely Lithotype IIa.

The capital of SRM 593 is made of Neogene limestone of Lithotype II (b). It is a free Corinthian capital with two rings of contiguous acanthus spinosus leaves in the leaf range. Caulicles are absent and bipartite calyces with slightly concave corner volutes grow from between the leaves of the second ring. The corner volutes do not run in a continuous curve, but first grow towards the abacus and just before touching it slightly change the direction to then run underneath it almost horizontally. The capital was found immured into a wall of the Imperial Palace and is dated on the basis of this context to the second half of the 3rd century. This is in agreement with the formal analysis, although the latter could also allow for a slightly later date as the absence of helices suggests a date from the second half of the 3rd century through to the Diocletian–Constantinian period.²⁹

The Asiatic Corinthian capital of SRM 604 is of smaller dimensions and probably does not represent a constructional element, but rather an element of interior furnishing or division. It is a free Corinthian capital with two rings of contiguous acanthus spinosus leaves, stylized corner volutes pushed against the abacus and calyces, of which the inner folioles lean towards the stem of the central motif. Helices and caulinules are absent. The central motif has a stem. The capital is further characterized by dense foliage with very little space between individual folioles, of which the tips are touching and sometimes even running into each other (folioles of the medial and lower lobes of the first-ring leaves). The first-ring leaves have three lobes, two folioles in the lower lobe, three in the medial lobe, while the second-ring leaves have the apices and tips of a pair of folioles of the medial lobes sticking almost vertically from behind the apices of the first-ring leaves. It is made of limestone of distant source, Lithotype II, and was uncovered at Site 70, where a *statio beneficiarii* with a Temple of Iuppiter was uncovered.³⁰ Four constructional phases were identified at that site, spanning from AD 157 to 235. This date frame, however, does not correspond with the formal analysis of the capital. The above-observed form has

Fig. 9. Asiatic Corinthian capital (SRM 583)

Сл. 9. Азијатски коринтиски капител (SRM 583)

parallels in much later capitals. One such capital was found at Lopata (FY Republic of Macedonia),³¹ which shows several similarities to SRM 604, particularly in the shape of the corner volutes and disposition of folioles. There are, however, also differences, namely that the foliage in SRM 604 is carved in lower relief and the capital from Lopata is devoid of calyces. The Lopata capital is dated to the first half of the 5th century. Further parallels, more distant, can be found at Ostia.³² The two capitals in question were found at the port and show a practically identical structure, shape of the corner volutes and abacus, with slight differences in the disposition of the folioles. Pensabene dated them from the end of the 4th to the first third of the 5th century. On the basis of the shape and curve of the corner volutes and the folioles as well as the absence or presence of structural parts, the capital of SRM 604 is not unlike the above-described

²⁸ Its shape indicates the collar of a caulinule.

²⁹ Fischer 1990, 53–55.

³⁰ Popović 1989; Popović 2003, 187–191; Jeremić 2006b, 170–173; Dautova-Ruševljan, Vujović 2006, 79, 110, no. 166.

³¹ Николајевић-Стојковић 1957, 35, сл. 13; Лилчић 2002, 607–609.

³² Pensabene 1973, 105–106, 252, nos. 383, 384, Tav. XXXVIII, who cites parallels in the coastal regions of the Mediterranean.

Fig. 10. Asiatic Corinthian capital (SRM 588)

Сл. 10. Азијатски коринтиски капител (SRM 588)

SRM 593. I would estimate, though, that the capital of SRM 604 is later. In view of the earlier-dated archaeological context in which the capital was found, however, the final judgement on the capital's date can only be given after a detailed analysis of the remains at Site 70. It is worth noting at this point that another Late Roman capital was uncovered at the same site, namely a plain-leaved capital of SRM 591.

A small fragment of an acanthus spinosus leaf (SRM 207, from Site 47) is significant in this collection of Asiatic capitals because it shows that the regional limestone of Lithotype I c from the Dardagani Quarry, was also used in their production.

The use of regional limestone is further proven by the Asiatic capital of SRM 583 (Fig. 9). It was made of Lithotype III and uncovered at Site 1a (the Imperial Palace). The lower lobes have two folioles and the medial lobes three, two of which touch. The lines are deeply drilled, though not on all folioles equally. One of the folioles in each lobe is carved deeply, while others are flat, without sunken midveins. This rendering of the leaves ties it to the workshop that produced the Corinthianizing capitals for the hippodrome (see below). Only the lower half of the capital is preserved, with two rings of contiguous acanthus leaves. The contiguous leaves and, more importantly, the similarity of the leaves with the ones on the Corinthianizing capitals from the hippodrome leads me to set this capital into roughly the same time, that is the first quarter of the 4th century.

The last in the series of Asiatic capitals from Sirmium discussed in this article is SRM 588 uncovered at Site 1a (Fig. 10). It is a fragment of the leaf range, of which only

about two thirds of the first ring of leaves are preserved. The fragment shows a pronounced geometric shape of the contiguous leaves, where the foliole of the lower lobe and the lower foliole of the medial lobe form a star (the so-called »stella di fogliette« motif). This feature indicates a late date, possibly the 4th (second half) or even the 5th century. Fragments of one or several very similar fragments were uncovered in 2006 during the excavations at the same site.³³ These fragments show not only the leaf range, but also the tips of the abacus with corner volutes and calyces. The folioles shaped into a star have a good parallel in a pronouncedly elongated normal Corinthian capital from Szentendre (*Ulcisia*, later *Constatia Castra*, Pannonia), which is completely preserved and dated to the 4th century.³⁴ Another parallel is kept at the Antiquarium in Carthage.³⁵ This capital also shows a pronouncedly elongated form, though the upper part is quite different from the capital from Szentendre, but comparable to the fragments uncovered at Site 1a in 2006. The capital from Carthage is dated as late as the 5th–6th century AD. Parallels are far and far apart, but the material for the Sirmium example is limestone of regional origin, namely Lithotype III, brought from the Dardagani Quarry.

³³ I would like to thank Zorka Pejović from the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Sremska Mitrovica for kindly offering me the material on view and for allowing me to discuss it in this article.

³⁴ Kiss 1987, 31, 135, cat. no. XIV,2, Taf. 49,5.

³⁵ Pensabene 1986, 409, fig. 50b.

Fig. 11. Asiatic Corinthianizing capital from the hippodrome, now in the Banca Intesa office, Sremska Mitrovica (SRM 603)

Сл. 11. Азијатски коринтизирајући капител са хиподрома, сада у згради Banca Intesa, Сремска Митровица (СРМ 603)

The Imperial Palace (Site 85) yielded in recent excavations further Asiatic Corinthian capitals, which will certainly expand the formal range.³⁶

CORINTHIANIZING ASIATIC CAPITALS³⁷

By far the most extensive group of capitals from Sirmium are the Corinthianizing Asiatic capitals. They are also the most frequently cited capitals from this Roman town.³⁸ They began to be unearthed at the end of the 19th century and are mostly kept in Sremska Mitrovica. At present, seventeen capitals are kept at the Museum of Srem (SRM 45, 46, 64, 67, 68, 71, 73, 216, 243, 274, 289, 350, 352, 356, 515, 529+533, 592, 601, 602),³⁹ one is kept in the Banca Intesa not far from the mentioned museum in Sremska Mitrovica (SRM 603) and five at the Archaeological Museum in Zagreb, Croatia.⁴⁰

The capitals show a reduced form of the Corinthian capital (Fig. 11). The kalathos bears four large acanthus leaves. These are contiguous on most capitals; there is a slight gap on the capital of SRM 602, while a similar gap can be observed on some of the capitals made of marble (on SRM 529+533 and SRM 601). The leaves have a prominent midrib. They represent the leaf range.⁴¹ The corner volutes grow out of a lanceolate stem placed centrally between two leaves. They are quite broad and plain, with their eyes projecting slightly. Helices and calyces are absent. The abacus shows the same moulding on all capitals, while its central motif varies, even within the same capital, whereby two equal motifs often appear on two contiguous sides. Some flowers have a stem of the

³⁶ Jeremić, Popović 2004, 281–288; Jeremić in this issue of Starinar.

³⁷ They are usually referred to as the capitals with four leaves or four-leaved capitals. I find the use of the four leaves in the name of the type an easily recognizable, but not a precise or comprehensive enough term. Pensabene, on the other hand, writes of *capitelli corinziegianti d'influsso asiatico* (Pensabene 1973, 159, 250). Corinthianizing signifies a capital that either imitates or approaches the Corinthian capital. However, taking into consideration the definition of a Corinthian capital provided by Ginouvès (1992), there is no reason not to determine these capitals as Corinthian proper, since they possess all the elements stated in the description. I initially opted for the name Corinthian capitals of reduced structure (Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006), which I still consider to be most correct. Nevertheless, in order to avoid confusion with yet another name for an already discussed type, I decided to adopt the term Corinthianizing, together with the specification that it is Asiatic – Corinthianizing Asiatic capital.

³⁸ Николајевић-Стојковић 1957, 62, Fig. 19; Nikolajević 1969, 658–659, Figs. 4, 5; Popović 1963, 64–65, Т. XXVIII, 5; Поповић, Ochseneschlager 1975, 60–61, Т. I, 2; Поповић, Ochseneschlager 1976, 163, 170, Taf. 28, 2; Kiss 1987, 133; Jeremić 1995, 142, Figs. 4, 5; Ertel 1997, 98; Ertel, 2005, 314, Fig. 5; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109, Fig. 5; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2007. I was not able to identify precisely the nine capitals most frequently mentioned in literature.

³⁹ SRM 243 probably formed the same capital as with SRM 529+533 and fragment SRM 216 could have chipped off one of the other capitals.

⁴⁰ For those in Zagreb see Brunšmid 1911, 66–68, nos. 528–532.

⁴¹ They do not represent calyces, as the position of the leaves underneath the corner volutes might indicate. This is proven by a fragment found at Ostia, which shows two large leaves and rising between them caulinic, calyces and above them corner volutes (Pensabene 1973, 90, no. 279 and also no. 280). A further proof of a similar sort may be found at Salona, where a capital shows a much more stylized, but nevertheless similar structure with four large leaves, caulinic, calyces and corner volutes (Kautzsch 1936, 13, Taf. 2, 19).

Fig. 12. Asiatic Corinthianizing capital from the hippodrome (SRM 350)

Сл. 12. Азијатски коринтизирајући капител са хиподрома (SRM 350)

central motif running in a more or less straight line down the kalathos to the caulicule. This common form, however, shows differences in detail, particularly in the shape and rendering of the leaves. There are also slight differences in the shape of the corner volutes, some are more oblique (for instance on SRM 46, 352) and others more vertical (SRM 45, 68, 603 and others). To return to the leaves, the main differences concern the edge of the leaves, individual folioles and the depth of the lines between the folioles. Most capitals have three lobes (lower, medial and apex) with five folioles in the lower, four folioles in the medial lobe and seven in the apex. There is one exception to this form (SRM 352, made of marble), which shows four lobes, with five folioles in the lower two lobes and four in the third. Furthermore, the leaf edge is usually defined by the tips of the folioles, while some capitals have a defined edge of the leaf mass, within which the tips are carved (Fig. 12). Such capitals are SRM 243, 350, 352, 529+533 and 601, which are in fact all the capitals of this type made of marble, but also the capital of limestone Lithotype IIb (SRM 73). The third point of difference is in the depth of the relief. The lines are carved most deeply in the capitals made of limestone Lithotypes Ia (SRM 67, 68, 289, 515, 592) and Ic (SRM 45), while the foliole tips on these capitals are very poorly preserved. The lines are slightly less deep on the capitals made of limestone Lithotype Ib (SRM 46, 64, 71, 274, 356, 603), where the tips are mostly well preserved. This would indicate that the differences were caused by the characteristics of the material, an observation that is confirmed by the depth of carving on the capitals made of either limestone Lithotype II or of marble, where the

Fig. 13. Asiatic Corinthianizing capital from the hippodrome, detail of the leaf range (SRM 602)

Сл. 13. Азијатски коринтизирајући капител са хиподрома, детаљ листова (SRM 602)

relief is considerably lower. A feature in common to all the capitals regardless of the material is that one foliole in each lobe is carved very deeply and the other ones practically flat (Fig. 13). This is usually the third foliole of the lower lobe, the third of the medial lobe and the second of the apex. It is thus difficult to talk of acanthus spinosus proper. However, considering the parallels for the capitals and the fact that some folioles are sunken at midvein, the capitals are those defined as the Asiatic type.

As already mentioned above, the capitals of this formal group surpass the material limitation of a single stone. Most appear in limestone, more precisely Lithotype I, which had been subdivided into three subtypes on the basis of the material from Sremska Mitrovica.⁴² Five capitals appear in Ia (SRM 67, 68, 289, 515, 592), five in Ib (SRM 46, 64, 71, 274, 356) and two in Ic (SRM 45, 216). This is a regional stone, which was brought to Sirmium from the Dardagani Quarry in modern Bosnia and Herzegovina, near Zvornik, along the Sapna, Drina and Sava Rivers. Another limestone lithotype was also documented in this group, namely Lithotype IIb, which was used to make a small capital of SRM 73. The origin of this stone is to be sought farther away, possibly »*somewhere in Pannonia, whence it could have come to Sirmium via the same water routes used to transport Eastern Alpine marble.*«⁴³ The third material is marble, more precisely white Eastern Alpine marble, used to make at least three⁴⁴ capitals (SRM 243 and 529+533, 350, 352).⁴⁵

The size of the capitals varies considerably, from around 30.5 to 50.5 cm in height, from 22 to 47 cm in abacus width and from 18 to 39 cm in lower diameter. If we take capitals with comparable lower diameters as the basis, from 36 to 39 cm, the abacus width also shows comparable values (from 44 to 47), but not the height, which still varies from 40.5 to 50.5 cm. This points to the use of these capitals in various positions or levels. The location of at least nine of these limestone capitals is known to be the hippodrome, where they were found among the ruins of a round corridor and originally belonged to a colonnade that supported the roof over the highest stand.⁴⁶ Jeremić writes that the marble capital of SRM 352 was also found at the hippodrome, which opens up the possibility that all of the capitals of this form formed part of the hippodrome. The construction of the hippodrome is dated most probably between 312 and 313 during the presence of Licinius or during the later stays by Constantine between 316 and 324, which gives the date into the first quarter of the 4th century AD for the capitals.⁴⁷

Corinthianizing Asiatic capitals of the particular form of the capitals from Sirmium appear from the 3rd and into

the 4th century.⁴⁸ Apart from Sirmium, they were uncovered, for example, at Konjuh (Dardania / Dacia Mediterranea),⁴⁹ Stobi (Macedonia Secunda),⁵⁰ *Singidunum* (Moesia Superior),⁵¹ Gamzigrad / *Romuliana* (Moesia Superior),⁵² *Sarmizegetusa* (Dacia),⁵³ *Potaissa* (Dacia),⁵⁴ but also at Ostia.⁵⁵ Apart from the latter, the distribution in the period stated concentrates across the Balkan Peninsula, as was established already by previous authors.⁵⁶ In spite of the analogous structure, the rendering of the leaves on the paralleled capitals is different, since the leaves there are clearly those of acanthus spinosus, where every folioles is carved to be sunken at the midvein. The Sirmium capitals show flat folioles. A strikingly similar rendering of leaves was observed on the capital of SRM 583 from Site 1a (limestone, Lithotype III). It can also be observed on a pilaster capital from Osijek (*Mursa*), though the capital structure there is more complete.⁵⁷ Moreover, this particular rendering of folioles, some almost flat and others sunken at the midvein, can be seen on one of the Corinthianizing Asiatic capitals from Ostia, made of *lunense*.⁵⁸ It is true that the rendering is

⁴² Rižnar, Jovanović 2006, 139–152.

⁴³ Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 105.

⁴⁴ The capital of SRM 243 probably formed a whole with that of SRM 529+533.

⁴⁵ Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 115–116.

⁴⁶ Поповић, Охсеншлажер 1975, 170; Jeremić 1995, 142, Fig. 4, 5; Ertel 2005, 314–315, Abb. 5.

⁴⁷ Jeremić (1995, 142) dates these capitals to the very beginning of the 4th century. Ertel (2005, 314–315) also dates the capitals to the beginning of the 4th century.

⁴⁸ See also, for instance, Milea, Bărbulescu 1972, 481; Pensabene 1973, 159–162, Tav. LXI–LXIII.

⁴⁹ Лилчић 2002, 580–581, 1050.

⁵⁰ Николајевић-Стојковић 1957, 11, Fig. 21; Лилчић 2002, 856.

⁵¹ Николајевић-Стојковић 1957, 63, Fig. 20.

⁵² Чанак-Медић 1978, 64, 183, cat. no. 13, sl. 45, 47 (found in the first gallery of the western gate of the later fort, dated to the 4th century).

⁵³ Alicu, Pop 1979, 29–32, Pl. 435.

⁵⁴ Milea, Bărbulescu 1972, 479–480, nos. 19, 22–24, Figs. 16, 19–21 (dated to the 3rd century).

⁵⁵ Pensabene 1973, 159–162, 250–251, particularly the capital under no. 660.

⁵⁶ Николајевић-Стојковић (1957, 659) writes that they seemed to be much in vogue in the regions of the Danubian limes, while Kiss (1987, 133) states that they were widely known across the Balkan–Oriental regions.

⁵⁷ Pinterović 1978, T. XLVIII, 1.

⁵⁸ Pensabene 1973, 160, nn. 660, Tav. LXII (the capital is of unknown provenance).

less pronounced there than at Sirmium or Mursa, the general form of the kalathos is slightly different and the caulinules are missing. Nevertheless, the capital from Ostia appears to stand in some close connection with the Corinthianizing Asiatic capitals from Sirmium's hippodrome.

The particular rendering of the leaves on the Corinthianizing Asiatic capitals from Sirmium brings up the question of workshop. It is easy to imagine that a workshop was set up to meet the demands of the construction of the hippodrome, possibly also other buildings that were being put up at the end of the 3rd and the first half of the 4th centuries in Sirmium (Imperial Palace, the so-called Licinius' Baths). An observation that strengthens the hypothesis of a Sirmium-based workshop is the material used to make the capitals in question, which included regional limestone, distant-source limestone and distant-source marble. The diversity of the origin of stones and the specific rendering of the leaves, coupled with the fact that Pannonia, as the probable source of one of the limestone and the province of transit for the marble, does not know the capitals of this form,⁵⁹ leads me to conclude that the specific form of leaves does, in fact, point to a workshop active in or around Sirmium at least during the first quarter of the 4th century. The capital of SRM 583 from Site 1a suggests that its production was not limited to the hippodrome and the pilaster capital from Mursa might even suggest export of its products or masters. There is another observation to be made concerning the masters of the Corinthianizing capitals of Sirmium's hippodrome, namely that certain formal features tie them to the masters working on limestone capitals of Diocletian's Palace at Split. The most prominent of these features is certainly the lanceolate stem.⁶⁰

The material from Sirmium includes another Corinthianizing Asiatic capital, but it differs from the above-mentioned in the form of the acanthus leaves and the shape of the kalathos (SRM 72). The leaves are those of acanthus spinosus, with three folioles in lower and medial lobes, all sunken at the midvein. The midveins of folioles are carved either as lines or as channels. The corner volutes rise in a regular curve from behind the leaves. Caulicules, calyces and helices are absent. The leaves are independent, but are joined at the lower folioles of the lower lobes by a round bead. The corner volutes are separated above the leaves by a spiral cordon. The abacus is moulded, whereby the moulding continues across the semicircular central motif. The kalathos does not show a steady widening towards the abacus, as is observed on the capitals from the hippodrome, but rises

Fig. 14. Plain-leaved Corinthian capital, now in front of the Slobodan Bajić – Baja elementary school, Sremska Mitrovica (SRM 605)

Сл. 14. Пунолистини коринтиски капител, сада испрет основне школе Слободан Бајић – Баја, Сремска Митровица (СРМ 605)

vertically the first third, after which it begins to curve outwards. The capital is made of Lithotype Ib. The closest parallels for this capital can be found at Gamzigrad, which show slight differences in the leaves (narrower) and the corner volutes, the eyes of which are projecting, and does not have the bead at the standing surface.⁶¹ Čanak-Medić brought them into connection with the other Corinthianizing capitals from the same gallery, dated to the 4th century. This is also a date proposed for the capital of SRM 72, which is without a known find spot.

PLAIN-LEAVED CORINTHIAN CAPITALS

The stone material of Sirmium includes also a number of Corinthian capitals with plain leaves, which all show a structure where the leaf range takes up a dominant part of or almost the entire kalathos.

⁵⁹ Kiss 1987; Ertel 1991.

⁶⁰ See Matetić-Poljak 2009, 202–210.

⁶¹ Чанак-Медић 1978, 82–83, 205–206, cat. no. 48, sl. 52, 53, who cites that a similar capital is kept at the National Museum at Zaječar.

The capital that stands at the beginning of the chronological range of these capitals is now on display in front of the elementary school of Slobodan Bajić – Baja in Sremska Mitrovica (SRM 605; Fig. 14). It was made together with shaft and base, of limestone (total height over 1.25 m).⁶² It has four large independent plain leaves with a carved midvein and cleft apex on the kalathos. Between each pair is a plain caulinule with a plain collar, out of which grows a pair of broad corner volutes. The kalathos has a projecting lip. The abacus is plain, as is the central motif. The find spot of this capital is not known. The parallels I could find for this capital, in Pannonia,⁶³ indicate that this capital, through the number and shape of the leaves as well as the shape of the caulinule, dates roughly to the second half of the 3rd century and less likely further into the 4th century.

The Museum of Srem keeps another plain-leaved capital made of limestone, more precisely of Lithotype I (SRM 591). It is of smaller size and was found at Site 70 (*statio beneficiarii* and the Temple of Jupiter).⁶⁴ It has a single ring of plain leaves with cleft apices, above which rise corner volutes as well as helices. The latter are only indicated with a carved line with a rounded tip on the kalathos. Caulicules are missing. In the space above the leaf range and between the corner volutes there is some mass left, but this cannot be interpreted as calyces, since it bears no formal resemblance. The abacus is plain with two preserved stemless central motifs, differently decorated. I was not able to find close parallels for the capital. The general form, but particularly the leaf range, however, leads me to date it roughly to the 4th century.

At least four Corinthian capitals with plain leaves (SRM 79, 80, 81, 82⁶⁵) were uncovered at Site 4 and formed part of the peristyle of a villa suburbana.⁶⁶ They do not show the exact same form. In fact, of the four capitals only two share the same structure, namely SRM 80 and 81. Their kalathoi are composed of two rings of contiguous plain leaves, whereby the first ring is considerably lower than the second one. Helices are absent, while the radically reduced corner volutes are flattened against and into the plain abacus. SRM 79 also shows two rings of plain leaves with cleft apices, but the second row is composed of only four leaves (the first ring has the standard eight). The corner volutes are carved in very low relief, while the semicircular feature between them might represent the caulinule. The kalathos and the abacus are not separated. Of the capital of SRM 82 only the lower half is preserved, but resembles most that of SRM 79 with eight plain leaves in the first and four larger leaves in the second ring. The capitals show two size groups. One is composed of SRM 79, 80 and 81,

which are relatively comparable in size, and the other is SRM 82, which is considerably larger. As for the material, they are all made of Eastern Alpine marble. The villa suburbana is dated to the mid 4th century and with it the capitals.⁶⁷ The closest parallel to these capitals, particularly to the low first ring of the plain leaves, can again be found in Pannonia, more precisely at Intercisa, also dated to the beginning or the first half of the 4th century,⁶⁸ which broadly matches the date provided by the architectural context at Sirmium.

The capital of SRM 83+523 was found either at the above-mentioned villa suburbana or at the Imperial Palace.⁶⁹ It shows a kalathos dominated by the leaf range in two rings. The leaves of the first ring are contiguous, while the second-ring leaves continue one into the other without separation. The corner volutes and helices are radically reduced and flattened against and into the abacus, which is plain. Its date is broadly the first half of the 4th century, while its material is the same as for the capitals from the villa suburbana, that is Eastern Alpine marble.

A completely preserved Corinthian capital with plain leaves was uncovered at Site 85.⁷⁰ In its structure it is most similar to capitals of SRM 82 and 79, both from the villa suburbana (Site 4) dated to the mid-4th century. An interesting feature of this marble capital is a rosette that adorns one side between the leaves of the second ring and a stylized rosette or dot with a cross that adorns the side contiguous to it.

⁶² The column is broken in two and both halves are stuck into the ground, whereby I could not determine how deep into the earth are the fragments inserted.

⁶³ Ertel 1991, 80, Taf. 46 (Sopianae A), 83–84, Abb. 3 (Aquinum Museum 6), 84, Plan 1 (Gorsium 1).

⁶⁴ Ertel (2005, 313, Abb. 4) speaks of Site 4.

⁶⁵ For the capital of SRM 82, it is not certain that it was found at Site 4. The field inventory made for the excavation at Site 1a (part of the Imperial Palace) in 1960 gives a drawing of a capital fragment that very much resembles our SRM 82 (no. 55, 29.X.1960, described as a stone capital with nine lotus leaves all around), even the dimensions roughly match (H. 27, diameter 28).

⁶⁶ Parović-Pešikan (1971, 15–44), but also all other authors until very recently, writes of villa urbana. Recent publication (Jeremić 2006b, 174), however, rectifies the location of the city walls, whereby the villa stands just outside them and is thus a villa suburbana.

⁶⁷ Паровић-Пешикан 1969, 267–268; Parović-Pešikan 1971, 42; Jeremić 1995, 143; Ertel 2005, 312–313.

⁶⁸ Ertel 1991, 71, Taf. 45 (Intercisa 1) and 76–77, Taf. 46 (Intercisa 265).

⁶⁹ Villa suburbana: Parović-Pešikan 1971, sl. 48; Ertel 2005, Abb. 3. Imperial Palace: Jeremić 1995, Fig. 8.

⁷⁰ Jeremić 2009, 488, Fig. 18.

The fragment of SRM 524 is even more stylized than the capitals discussed above, since the corner volutes are represented by an incised line on the abacus. The fragment shows the tip of the abacus and tip of a leaf, which is plain. However, it is not to exclude the possibility that the capitals otherwise had carved leaves, but not on the sides hidden from view. As opposed to the capitals mentioned above, the marble it is made of did not come from the Eastern Alps (Figs. 1,2).

The Museum of Srem also keeps a Corinthianizing capital with plain leaves, uncovered at the basilica of St. Sinerotes. It is a marble capital with four large independent leaves of the leaf range, between which corner volutes rise without indicated caulicules. The kalathos and abacus are not separated. This capital shows a structure comparable to the Corinthianizing capitals from the hippodrome, but even more reduced. The capital is dated to the middle of the 4th century,⁷¹ which is confirmed also by the date of an almost identical capital from a Roman villa at Magyarfalva.⁷²

A very similar structure can be found on the capital of SRM 247, made of Eastern Alpine marble. The difference is that the leaves on this capital have a midvein carved. Further difference might also have been visible on the abacus, but that is not preserved. Nevertheless, the similarities between these two capitals, on the one hand, and the similar structure to the one shown by the Corinthianizing Asiatic capitals from the hippodrome, would lead me to date this capital roughly to the mid-4th century.

There are further three Corinthian capitals with plain leaves from Sremska Mitrovica, which are kept at the Archaeological Museum in Zagreb.⁷³ One of them (no. 534) is a flattened normal Corinthian capital and should be dated roughly to the 3rd century, while the other two (nos. 533 and 541) show a reduced structure and are later, probably both from the 4th century.

LEAF CAPITALS

The Museum of Srem also keeps leaf capitals, which, as opposed to Corinthian capitals, are devoid of volutes.

One such capital is that of SRM 245. It shows a simple structure of eight plain leaves on the kalathos, topped by a plain square abacus. The closest parallels to this one are again to be found in Pannonia,⁷⁴ which date it roughly to the 4th century. It was made of Eastern Alpine marble.

The second leaf capital is that of SRM 582. The kalathos consists of a single row of leaves, which appear in two sizes – the larger four leaves rise towards the

corners of the abacus and the smaller four leaves stand in front of them, one on each side of the abacus. The latter are not contiguous. The leaves are decorated with horizontal lines along their lengths. The upper rim of the kalathos underneath the lip is decorated with a sort of a dentil, though enclosed both above and beneath. The abacus is a moulded square slab. Its original location is not known.

COMPOSITE CAPITALS

The Sirmium stone material revealed two capitals of the Composite order, both made of limestone.

The first one (SRM 585) is made of Lithotype Ib. Its kalathos has a single row of plain leaves, a plain fillet, stylized palmettes on the echinus and volutes with spirals. Its original location is unknown. Its date is roughly the Late Roman period.

The second, fragmented Composite capital is made of Lithotype III and was found at Site 47 (SRM 586; Fig. 15). The capital did not stand independently, which is indicated by two roughly carved protrusions on one side. The kalathos has probably a single ring of contiguous acanthus leaves. Their folioles are not arranged in lobes, but appear in an odd-pinnate form.⁷⁵ The echinus takes the form of a double row of a thick torsade, separated by a line. The volutes have a rosette in the centre and pairs of corner volutes have a double row of a thick torsade, separated by a line, between them. The main comparative feature on this capital is the form of the leaves. It can be observed on a number of fragments found at Sirmium, on cornice fragments,⁷⁶ and other capitals from sites 1a (Imperial Palace) and 47 (building at the Forum). The capital dates to the Late Roman period.

DISCUSSION

The earliest Roman capitals known from Sirmium, Pannonia, are made of regional Neogene limestone. Since the town was devoid of either on-site or local sources of stones, the adjacent region to the south of it,

⁷¹ Jeremić 1995, 143, Fig. 9.

⁷² Kiss 1987, 18, Taf. 30,5. Further similar capitals were found at Villen (Ertel 1991, Abb. 9).

⁷³ Brunšmid 1911, 68–69, nos. 533, 534 and 541.

⁷⁴ Kiss 1987, 23, Taf. 40,3; Ertel 1991, 86–87, Abb. 8.

Fig. 15. Composite capital (SRM 586)

Сл. 15. Композитни капител (SRM 586)

in the province of Dalmatia, provided the material, defined more precisely as Lithotype I. It was transported to town via river routes, always downstream (the Sapna – the Drina – the Sava). This was, in fact, the earliest stone documented to have been used at Sirmium for architectural purposes and continued to be in this use at least until the mid-4th century.⁷⁷ Together with the material connection with the province of Dalmatia, the closest parallels for these early capitals from the first half of the 2nd century, used in a public architecture at the Forum, can also be found in Dalmatia, with wider parallels further in the Adriatic region (Aquileia, Trieste, Pula, Salona). The formal relations are also confirmed, for instance, by the stelae from Sirmium made of Lithotype I, which have closest parallels in the *Domavia* area (modern Gradina near Srebrenica).⁷⁸ The route via Domavia along the Drina is, of course, well known for another reason. Namely, the Drina valley was of great importance for the mineral resources, which were exploited, under the supervision of an imperial procurator (for Pannonian and Dalmatian silver mines), at least from the time of Marcus Aurelius onwards.⁷⁹

These earliest capitals in Sirmium cannot be directly connected with the change of the status of Sirmium in the Flavian period, when it became *colonia Flavia Sirmium*.⁸⁰ This change is believed to be brought about by Domitian's war in the Danubian basin, where Sirmium served as a military base in the hinterland of the frontier.

From that time onwards, Sirmium entered upon a period of peace that lasted, except for a brief interruption under Marcus Aurelius, until the 30s of the 3rd century.⁸¹ In connection with that it is difficult to say whether imperial presence necessitated or incited the construction

of new buildings. The architectural remains dated to this period continue to be scarce. They do, however, include the earliest marble capital, which formally suggests a date into the late 2nd century. It is a Corinthian capital of the Asiatic type and inaugurates the long line of Asiatic-type capitals from Sirmium, on the one hand, and testifies to the burgeoning production of this capital type in the centres of Asia Minor, on the other. The second half of the 3rd century represents the earliest date when the Asiatic form appears transplanted into local stones in Sirmium's wider regional or provincial frame.

The second half of the 3rd century also inaugurates for Sirmium a period of rise and of a concentrated presence of Roman emperors, the latter necessitated by the wars with the tribes on the Danubian frontier. Sirmium was known as the native city of many emperors from the 2nd to the 4th century; from the later half of the 2nd until the end of the 4th century sources indicate that emperors stayed in Sirmium on different occasions and for various periods of time. Sirmium was probably the seat

⁷⁵ The leaves show a developed form of acanthus spinosus. However, the leaves on a capital from the museum of Savaria (Kiss 1987, 15, Taf. 29,3), on the other hand, show a form that bears that of a palmette.

⁷⁶ Jeremić 2006b, Figs. 18, 19, 28.

⁷⁷ For the range of products from various stones documented in Sirmium see Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006.

⁷⁸ Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 105.

⁷⁹ Wilkes 1969, 125.

⁸⁰ *Colonia Flavia Sirmium / Sirmiensium / Sirmiatum*; for a historical overview of Sirmium see Mirković 1971 and 2004.

⁸¹ Mirković 1971, 26–33.

of the praetorian prefect of Illyricum. From the time of the Diocletian's reform of the provincial system, Sirmium became the seat of the governor of the province *Pannonia Secunda*, as well as the seat of some high-ranking military commanders of Illyricum.⁸²

There were at least three important buildings being erected in this time, the Baths of Licinius (Imperial Baths), the hippodrome and the Imperial Palace. The column capitals of the Imperial Baths are historically most famous, since they were mentioned in written sources.⁸³ A particularly important find in connection with these is the inscription on a votive altar from the Island of Brač, which provides evidence of a continued connection between Sirmium and the Dalmatian coast, which existed for capitals from the second half of the 2nd to at least the 4th century.⁸⁴ This complex is usually identified with the large baths uncovered at Site 29, though there is no direct evidence to support this. Moreover, no capital could positively be tied to the phase of this bath complex.⁸⁵

Quite a different state of capital preservation is true of the hippodrome, to which at least 18, but possibly as many as 25 capitals can be attributed. They are all Asiatic, whereby two are normal Corinthian and others Corinthianizing. If the formal appearance of capitals is heterogeneous, the provenance of stone is even more so and reveals four different sources. One is regional, that is the Dardagani Quarry for limestone of Lithotype I. The other three are distant: presumably Pannonia for limestone of Lithotype II (b),⁸⁶ Eastern Alpine marble and light grey fine to medium-grained marble of Mediterranean provenance, whereby the latter was used to make the normal capitals. There is yet another observation that points to a heterogeneous nature of the hippodrome at Sirmium. While the Corinthianizing capitals reveal a general form that is spread across the Balkans, the normal Asiatic capitals belong to the type that was spread across the empire.⁸⁷ Concerning the possibility of a single team producing both types of capitals, I am of the opinion that it is not possible. The form, structural irregularities, visible chisel finish and material of the Corinthian capitals are those observed on the same type capitals across the empire. On all of these points, the Corinthianizing capitals differ. I would much sooner believe that the Corinthian Asiatic capitals either came to Sirmium as finished products or that masters travelled with the material to the location of use.⁸⁸

As mentioned above, the hippodrome's Corinthian Asiatic capitals of light grey fine to medium-grained marble, in literature generally believed to be Proconnesian, raise chronological questions. They have numerous parallels across the Empire, the dating of which has been

pushed from the Tetrarchy to the Severan period. In view of the find context, however, this new dating hardly seems acceptable in the case in question. Furthermore, a problem of the same sort can be perceived with other Corinthian Asiatic capitals of the said marble from Sirmium.⁸⁹ It is true that their find contexts are either completely unknown or offer only a very broad chronological support. Nevertheless, dating most of them to a time prior to the end of the 3rd century, the flourishing period that witnessed repeated presence of Emperors at Sirmium, is not an obvious choice. This would also signify that the great building activity documented for the Tetrarchy in written sources, but more importantly through architectural remains across town, was not reflected in capitals. Outside Sirmium, a situation very much similar can be observed at Gamzigrad (*Romuliana*), built by Emperor Galerius.⁹⁰ In view of this, a more detailed study of the capitals of the Tetrarchy, both in the Balkans as well as across the Empire, is a desideratum. For the time being, however, this chronological question must remain unanswered.

The picture offered by the Corinthianizing Asiatic capitals from the hippodrome is different. Although the

⁸² Mirković 2004, 150.

⁸³ Mirković 1971, 37, note 219a.

⁸⁴ On the interpretations of the inscription from Brač (*Brattia*; CIL III 10107) see: Nikolajević 1969, 654–655, note 8; Jeremić 1995, 141. This text is not without ambiguities. Nevertheless, the votive altar was found at the limestone quarry, which is believed to have been exploited in roughly the same period for the construction of Diocletian's Palace at Spalato. The altar was set up by a soldier who sought to recommend himself to Hercules at the beginning of a (apparently) daunting task connected with the capitals for the Baths of Licinius at Sirmium. This points to the material for the said baths really coming from Brač. In connection with the inscription, I would like to thank Milan Lovenjak (Faculty of Arts, University of Ljubljana), who helped me with the reading of the text and also drew attention to the absence of the letter M in the terminal votive formula, which could indicate that the task had been begun (*cum insisterem*), but not finished.

⁸⁵ The Brač limestone was not identified among the stone material from Sirmium.

⁸⁶ Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107, 122.

⁸⁷ See Pensabene 1986; Ward-Perkins 1992.

⁸⁸ In connection with the latter possibility the case of Diocletian's Palace at Split should be mentioned, where Matetić-Poljak states for the Corinthian Asiatic capitals of imported marble used in the mausoleum that »on relève un ou deux chapiteaux de la meilleure qualité et les autres de qualité moyenne. Les premiers ont, vraisemblablement, servi de modèle pour toute la série qui a été fabriqué sur place dans des blocs de marbre importés« (2009, 230).

⁸⁹ SRM 69, 280, 283, 337, 526+527+528.

⁹⁰ Чанак-Медић 1978; Srejović 1993.

general form is present across a broader area, the particular structure and shape of the Corinthianizing Asiatic capitals from Sirmium's hippodrome has parallels in the wider lower Danubian region (provinces of Moesia Superior, Macedonia Secunda, Dardania / Dacia Mediterranea, Dacia). The rendering of the leaves, however, is particular even within this Danubian group. A further important aspect of the Corinthianizing capitals is their material. The three different materials, coupled with the specific rendering of the leaves, point to a workshop that was set up at Sirmium at least during the construction of the hippodrome. The capital of SRM 583 from the Imperial Palace indicates that the masters of this workshop were not limited to working for the hippodrome, while the capital with comparable leaves from *Mursa* even indicates that they were not limited to working for Sirmium alone. The existence of a workshop at Sirmium is corroborated by a semi-product of a capital now kept at the Museum of Srem. The »hippodrome« workshop used various stones of regional or distant sources. In view of the fact that this particular type of Corinthianizing capital is not known in either Pannonia other than Sirmium and in Noricum (presumed origins of limestone Lithotype II and of the Pohorje and Gummern marbles) or in north-eastern Dalmatia (origin of limestone Lithotype I), I presume that all these materials came to Sirmium either in blocks or in a rough state of semi-finish and were worked to their final shape in the workshop at Sirmium. The three materials, however, illustrate well the trading routes for stone within which Sirmium was set. It also shows that the trading routes do not match the areas of formal parallels.

The plain-leaved capitals from the Imperial Palace as well as Site 4 were made of Eastern Alpine marble. This is the earliest marble so far documented at Sirmium, which was coming to Sirmium in various forms (funerary altars, stelae, sarcophagi and others) since the end of the 1st century by way of the Danube. This route corresponds well to the formal analysis, since the nearest and most suitable parallels for these capitals can be found northwards in the province of Pannonia. The plain-leaved capitals of Sirmium go to confirm the observation made by Ertel on a specific Pannonian production in the 3rd and 4th centuries.⁹¹ The production of the above-mentioned altars, stelae and sarcophagi of Eastern Alpine marble is supposed to be near the quarries in western Pannonia Superior and southern Noricum.⁹² As far as the location of production is concerned, the plain-leaved capitals do not show the same picture, since they point to a production somewhere in Pannonia. This is confirmed by the two limestone plain-leaved capitals, both

made of Lithotype II, the origin of which is also to be sought in Pannonia. The absence of Lithotypes I and III among these capitals might also prove telling in this respect and place the production in question completely outside Sirmium or its vicinity.

The abundance of capitals from the late 3rd and the 4th century mirrors the generally prosperous period of the town. It also reflects the intra and interprovincial connections of Sirmium during this period, where it stood within several formal circles, which were either overlapping or separate. There is the group of plain-leaved capitals, which leans towards Pannonia to the north as its main concentration. The group of Corinthianizing capitals extends across areas to the east and south of Sirmium, in other provinces, whereby the capitals from Sirmium show a unique characteristic. It is the Corinthian capitals of the Asiatic type and Mediterranean stone that show by far the widest distribution and provide material evidence, on a state level, of the importance that Sirmium gained through the presence of Emperors and the status of one of the capitals of the Empire, since they point to a production that enveloped large parts of the Roman state. Sirmium witnessed a continual use of the Asiatic capital type of Mediterranean marble, which appears to have ceased somewhere in the middle of the 4th century. The capitals from Sites 47 and 1a, on the other hand, point to a late building activity that turned to regional sources of stone, most notably to Lithotype III. For these, formal analysis does not provide reliable evidence of their date to either the end of the 4th or even the 5th and 6th centuries.⁹³ An answer to this question might be provided by the study of the specific stratigraphic positions of these capitals. In that sense, the integral treatise on the architecture of Sirmium that is being prepared by Miroslav Jeremić is a publication that is eagerly expected.

Acknowledgements

We would first like to thank Bojan Djurić, who included us into the project and thus opened up the path that led to Sirmium's capitals. Sincere thanks go also to Jasmina Davidović from the Museum of Srem, who tirelessly helped in gathering data on the capitals. Special thanks go also to Slobodan Maksic for his photographic contribution.

⁹¹ Ertel 1991, 107.

⁹² Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 115–117.

⁹³ Popović 1971, 130; Jeremić 2006a, 43.

CATALOGUE

LIST OF ABBREVIATIONS

Diag.a – diagonal width of the abacus;
F – original location;
H – height;
H.l – height of leaf range;
K – current location;
MS – Museum of Srem;
SM – Sremska Mitrovica;
W.a – width;
 $\varnothing$ – diameter.

SRM 45 (LT Ic)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 49.5–50.5; W.a. 46; Diag.a. 74; lower $\varnothing$ 33.5/37. First quarter of the 4th c.
F: SM, the hippodrome ? K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Николајевић 1969, 658–659; Поповић, Охсеншлажер 1976, 170; Јеремић 1995, 133; Ертэл 1997, 98; Ертэл 2005, 314, Fig. 5; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107–109, 127.

SRM 46 (LT Ib)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 41.5; W.a. 44; Diag.a. 78.5; lower $\varnothing$ 34/38. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ? K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Николајевић 1969, 658–659; Поповић, Охсеншлажер 1976, 170; Јеремић 1995, 133; Ертэл 1997, 98; Ертэл 2005, 314–315; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107–109, 127.

SRM 47 (LT Ic)

Normal Corinthian capital. H. 62; H.l. 34; lower $\varnothing$ 54. Трајаник.

F: SM, Site 29, probably from the hypothetical Forum.
K: MS.

References: Николајевић 1969, 655; Јеремић 1995, 142; Јеремић 2002б, 21, sl. 3; Ертэл 2005, 311; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107, 127.

SRM 48 (LT Ic)

Normal Corinthian capital. H. 46.5; W.a. 61. Трајаник.

F: SM, Site 29, probably from the hypothetical Forum.
K: MS.

References: Николајевић 1969, 655; Јеремић 1995, 142; Јеремић 2002б, 21, sl. 3; Ертэл 2005, 311; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107, 128.

SRM 60 (LT Ib)

Normal Corinthian capital. H. 63; H.l. 35; W.a. 59; lower $\varnothing$ 53. Трајаник.

F: SM, Site 29, probably from the hypothetical Forum.
K: MS.

References: Николајевић 1969, 655, fig. 1; Јеремић 1995, 142, Fig. 2; Јеремић 2002б, 21, sl. 3; Ертэл 2005, 311; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107, 128.

SRM 64 (LT Ib)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 43.5–45; W.a. 47; Diag.a. 80; lower $\varnothing$ 34/38.5. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ? K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Николајевић 1969, 658–659; Поповић, Охсеншлажер 1976, 170; Јеремић 1995, 133; Ертэл 1997, 98; Ертэл 2005, 314–315; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107–109, 129.

SRM 65 (light grey fine-grained marble)

Normal Asiatic Corinthian capital. Kalathos with two rings of contiguous acanthus spinosus leaves, eight in each ring. Caulicules shaped as triangular knobs, out of which grow bipartite calyces with flat corner volutes and helices. Stemless central motifs vary in form. Moulded abacus. H. 51; W.a. 48–49; lower $\varnothing$ 38. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome, north range of the stand (?).
K: MS.

References: Николајевић 1969, 656–657; Јеремић 1995, 142; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 125.

SRM 67 (LT Ia)

Asiatic Corinthianizing capital. Resting surface broken off. H. 38; W.a. 44–45; Diag.a. 77–78. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ? K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Николајевић 1969, 658–659; Поповић, Охсеншлажер 1976, 170; Јеремић 1995, 133; Ертэл 1997, 98; Ертэл 2005, 314–315; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107–109, 129.

SRM 68 (LT Ia)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 50.5; W.a. 46; Diag.a. 75; lower $\varnothing$ 39. First quarter of the 4th c.

F: SM, southern city wall, Trench 150 A, extension.
K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Николајевић 1969, 658–659; Поповић, Охсеншлажер 1976, 170; Јеремић 1995, 133; Ертэл 1997, 98; Ертэл 2005, 314–315; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107–109, 129.

SRM 69 (light grey fine-grained marble)

Asiatic Corinthian capital. Kalathos with two rings of free acanthus spinosus leaves (probably eight in each ring). Caulicules shaped as triangular knobs, second-ring leaves grow from triangular stems. Upper third of the capital broken off. H. 50; H.l. 35; lower $\varnothing$ 42–44. First half of the 3rd c.

F: SM, Site 4. K: MS.

References: Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 117, 125, Fig. 12.

SRM 71 (LT Ib)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 41; lower $\varnothing$ 34/38. First quarter of the 4th c.

F: SM, waterworks in Janka Ćmelika Street. K: MS.

References: Јеремић 1995, 133; Ертэл 1997, 98; Ертэл 2005, 314–315; Ђурић, Давидовић, Мавер, Мюлер 2006, 107–109, 129.

SRM 72 (LT Ib)

Asiatic Corinthianizing capital. Kalathos with four independent acanthus leaves. Lower folioles of the lower lobes are connected with a bead. Pair of slightly convex corner volutes grows between the leaves on each side. Corner volutes separated by a vertical cordon. Stemless semicircularly shaped central motif. Moulded abacus. H. 33; W.a. 34; lower Ø 31.5–33. 4th c.

F: unknown. K: MS.

References: Nikolajević 1969, 659–660, fig. 6; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 109, 129.

SRM 73 (LT IIb)

Asiatic Corinthianizing capital. Standing surface broken off. H. 17 (estimated total H. 21); W.a. 22–23; Diag.a. 41. First quarter of the 4th c.

F: SM. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109, 129.

SRM 79 (Pohorje)

Corinthian capital with plain leaves. Kalathos with a single ring of eight plain independent leaves with cleft apices. Above them calyces, also with cleft apices, and stylized corner volutes. Central motif is a plain semicircle. Kalathos runs without interruption into the plain abacus. H. 31; H.l. 11; W.a. 30–34; Diag.a. 54.5; lower Ø 27. Mid-4th c.

F: SM, Site 4. K: MS (field no. 553/68).

References: Паровић-Пешикан 1969; Jeremić 1995, 143; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125.

SRM 80 (Pohorje)

Corinthian capital with plain leaves. Lower part not preserved. Upper part has a ring of contiguous plain leaves with cleft apices that are separated from the plain abacus by fully flattened corner volutes, central leaves touch the central motif directly. H. 18; W.a. 33; Diag.a. 58. Mid-4th c.

F: SM, Site 4. K: MS (field no. 236/62).

References: Паровић-Пешикан 1969; Jeremić 1995, 143; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125.

SRM 81 (Pohorje)

Corinthian capital with plain leaves. Kalathos with two rings of contiguous plain leaves with cleft apices, eight leaves per ring. Upper ring of plain leaves separated from the plain abacus by fully flattened corner volutes, central leaves touch the central motif directly. H. 35; W.a. 35; Diag.a. 61; lower Ø 26.5. Mid-4th c.

F: SM, Site 4. K: MS (field no. 273/62).

References: Паровић-Пешикан 1969, 267, sl. 1g; Parović-Pešikan 1971, 42, sl. 47; Jeremić 1995, 143, Fig. 6; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125.

SRM 82 (Pohorje / Gummern)

Corinthian capital with plain leaves. Lower half preserved. Single ring of eight contiguous plain leaves. H. 28; H.l. 19; lower Ø 35. Mid-4th c.

F: SM, Site 4 (?). K: MS.

References: Паровић-Пешикан 1969; Jeremić 1995, 143; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125.

SRM 83 + 523 (Pohorje)

Corinthian capital with plain leaves. Kalathos with two rings of plain leaves, eight per ring. Leaves of the upper ring separated from the plain abacus by flattened and stylized corner volutes and helices. H. 32; W.a. 34; Diag.a. 58.5; lower Ø 28. First half of the 4th (Imperial Palace) or mid-4th c (Site 4).

F: SM, Imperial Palace / Site 4. K: MS.

References: Паровић-Пешикан 1969; Parović-Pešikan 1971, 42, sl. 48; Jeremić 1995, 143, Fig. 8; Ertel 2005, 312, Abb. 3; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 114–115, 125.

SRM 107 (yellowish fine-grained marble)

Ionic capital, fragment of the volute with pulvinus, decorated with pointed water leaves, and part of the echinus, where only the angle palmette is visible. Bedding surface preserved. H. 10; inner Ø 25–26.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 108 (yellowish fine-grained marble)

Ionic capital, fragment of the central part of the pulvinus, decorated with pointed water leaves, with the body of the capital between the standing and bedding surfaces. H. 12; H standing-bedding surface 9; inner Ø 22–25.

F: SM, Site 35. K: MS.

References: unpublished.

SRM 109 (light grey fine to medium-grained marble)

Corinthian capital, fragment of the (concave) corner volutes and part of the calyx. H. 20; W. 26.

F: SM, Site 47. K: MS, no inv. no. (field no. 88/47).

References: unpublished.

SRM 110 (yellowish fine-grained marble)

Ionic capital, fragment of the echinus, decorated with a single egg-and-dart and angle palmettes. Body of the capital between the standing and bedding surfaces preserved. H. 9; inner Ø 21.

F: SM, Site 35. K: MS.

References: unpublished.

SRM 114 (Pohorje / Gummern)

Corinthian capital, fragment of outer volutes with the abacus. H. 19; W. 22.

F: SM, Site 47. K: MS (field no. 50/47).

References: unpublished.

SRM 191 (white fine-grained marble)

Ionic capital, fragment. Volute with a plain pulvinus. H. 14; W. 20.

F: SM, Site 31. K: MS.

References: unpublished.

SRM 207 (LT Ic)

Asiatic Corinthian capital, fragment of an acanthus spinosus leaf. H. 10.

F: SM, Site 47. K: MS (field no. 28/47).

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 110, 131.

SRM 212 (LT Ic)

Corinthian capital, fragment. Tip of the abacus with the tips of the volutes and calyx. Corner volutes separated by a twisted cordon. H. 17; W. 23.

F: unknown. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 110, 131.

SRM 213 (LT III)

Corinthian capital, fragment. Tips of the volutes and calyx. H. 12.5; W. 13.5.

F: SM, Site 47. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 110, 131.

SRM 216 (LT Ic)

Asiatic Corinthianizing capital, fragment of the upper part of the kalathos and the abacus with stemmed central motif. H. 18.

F: SM, southern city wall. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109, 131.

SRM 235 (light grey fine-grained marble)

Ionic capital, fragment (?). Volute with pulvinus. Standing and bedding surfaces preserved. H. 12. L. 20, W. 14.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 243 (Pohorje / Gummern)

Asiatic Corinthianizing capital, fragment of the upper part. Probably formed a whole with SRM 529+533. H. 19; W.a. 29; Diag.a. 45. First quarter of the 4th c.

F: SM. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 108, note 16, 117.

SRM 245 (Pohorje)

Leaf capital with plain leaves, fragment. Kalathos with eight plain leaves, plain abacus. H. 17; W.a. 35. 4th c.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 247 (Pohorje / Gummern)

Corinthianizing capital with plain leaves. Four leaves with midrib carved in two lines that widen towards the tip. Outer volutes grow from between the leaves. Abacus not preserved. H. 18.5; lower Ø 14. Mid-4th c.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 274 (LT Ib)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 40. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ?. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109, 132.

SRM 280 (light grey fine to medium-grained marble)

Asiatic Corinthian capital, fragment of the leaf range. First ring of acanthus spinosus leaves. Beginning of a leaf of the second ring is visible. H. 44; W. 40.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 283 (light grey medium-grained marble)

Asiatic Corinthian capital, fragment of the leaf range. Part of a ring of leaves with triangular knobs of caulinules between them, out of which grow calyces. H. 44; W. 51.

F: SM, Site 29. K: MS.

References: unpublished.

SRM 285 (light grey fine-grained marble) (Figs. 7, 8)

Normal Asiatic Corinthian capital. Resting surface broken off. Kalathos with a single ring of contiguous acanthus spinosus leaves. Caulicules shaped as knobs and bear calyces, out of which grow plain volutes and helices. Palmettes grow above the tips of the acanthus leaves of the leaf range. Palmettes on two contiguous sides are carved and on the other two plain. Plain corner volutes and helices. Moulded abacus. H. 35; H leaf range 20; W.a. 34; Diag.a. 55; lower Ø 25.

F: SM. K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62, Fig. 18; Nikolajević 1969, 658, Fig. 3.

SRM 289 (LT Ia)

Asiatic Corinthianizing capital, fragment. H. 17.5; W.a. 32; Diag.a. 49. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ?. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109, 132.

SRM 300 (LT IIa)

Normal Asiatic Corinthian pilaster capital. H. 30; W.a. 40.

F: unknown. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 109, 133, Fig. 6.

SRM 318

Ionic capital, fragment. Pulvini decorated with pointed water leaves. Echinus decorated with egg-and-dart and angle palmettes. H. 13; H. standing-bedding surface 9; inner Ø 23.5.

F: SM, Site 1a. K: MS (field no. 286/60).

References: Jeremić 1995, 143.

SRM 337 (light grey fine-grained marble)

Normal Asiatic Corinthian capital. Resting surface broken off. Kalathos with two rings of contiguous acanthus spinosus leaves, eight per ring. Caulicules shaped as knobs. Bipartite calyces, out of which grow plain volutes and helices. Moulded abacus with central motifs. Helices on one side tied with a thin band, no band on the side opposite, contiguous sides not preserved. H. 55; H.l. 32; lower Ø 44.

F: SM. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 117.

SRM 340 (white fine-grained marble) (Fig. 4)

Asiatic Corinthian capital, fragment. One ring of acanthus spinosus leaves preserved. H. 27; lower Ø 36.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 350 (Pohorje / Gummern) (Fig. 12)

Asiatic Corinthianizing capital. Resting surface broken off. H. 29; W.a. 41.5; Diag.a. 65; lower Ø 30/34. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ?. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–108.

SRM 352 (Pohorje)

Asiatic Corinthianizing capital. Two perpendicular lines visible on the bedding surface, running from central motif to central motif. H. 34; W.a. 34–35; Diag.a. 61–64.5; lower Ø 24/28. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome. K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Nikolajević 1969, 658–659, Fig. 5; Jeremić 1995, 142, Fig. 5; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–108.

SRM 355 (light grey fine-grained marble) (Figs. 5,6)

Normal Asiatic Corinthian capital. H. 53; W.a. 52; Diag.a. 86; H.l. 33; lower Ø 36. First quarter of the 4th c.

F: SM. K: MS.

References: Nikolajević 1969, 656–657, Fig. 2; Jeremić 1995, 142, Fig. 1; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 117.

SRM 356 (LT I b)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 45; W.a. 44; Diag.a. 79; lower Ø 31/37. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ?. K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62, Fig. 19; Nikolajević 1969, 658–659; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109, Fig. 5; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2007.

SRM 397 (white fine-grained marble) (Fig. 3)

Normal Asiatic Corinthian capital. H. 43; H.l. 32; W.a. 45; Diag.a. 70; lower Ø 33. Late 2nd c.

F: SM. K: MS.

References: Kiss 1987, Abb. 114. 5; Ertel 2005, Abb. 1.

SRM 493 (LT I a)

Normal Corinthian capital. H. 63; H.l. 34; lower Ø 48. Trajanic.

F: SM, Site 29, probably from the hypothetical Forum. K: MS.

References: Nikolajević 1969, 655, fig. 1; Jeremić 1995, 142, Fig. 2; Јеремић 2002b, 21, sl. 3; Ertel 2005, 311; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2007.

SRM 515 (LT I a)

Asiatic Corinthianizing capital, fragment. H. preserved 40; lower Ø ca 32. First quarter of the 4th c.

F: SM, southern city wall (the hippodrome ?). K: MS (field no. 453, JB/155).

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2007.

SRM 521 (white fine-grained marble)

Corinthian capital, fragment of the tip of the abacus and tips of the calyx and corner volutes. Moulded abacus, concave corner volute. H. 27; H. abacus 10 (complete height ca 70).

F: SM, Site 47. K: MS.

References: unpublished.

SRM 524 (white fine to medium-grained marble)

Corinthian capital with plain leaves, fragment of the tip of the abacus and calyx. Corner volutes carved onto the abacus, the moulding of which is indicated with a carved line. H. 10.5; H. abacus 6.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 525 (light grey fine-grained marble)

Asiatic Corinthian capital, fragment of an acanthus spinosus leaf of the leaf range. H. 12.5.

F: SM, Site 4. K: MS (field no. 244/1962).

References: unpublished.

SRM 526 + 527 + 528 (light grey fine-grained marble)

Asiatic Corinthian capital, three fragments of the leaf range with contiguous acanthus spinosus leaves. H. 14; Ø 45.

F: SM, southern city wall (SRM 528). K: MS.

References: unpublished.

SRM 529 + 533 (Pohorje / Gummern)

Asiatic Corinthianizing capital, two fragments. Probably forms a complete capital with SRM 243. H. 30.5; W.a. 29; Diag.a. 45, lower Ø 18. First quarter of the 4th c.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 530 (light grey medium-grained marble)

Ionic capital, fragment of the volute with pulvin, decorated with pointed water leaves. H. 11; W. 16.

F: SM, Site 1a. K: MS.

References: Jeremić 1995, 143.

SRM 577 (LT III)

Corinthian capital, fragment of the tip of an acanthus leaf, possibly the spinosus type. H. 14.

F: SM, Site 47. K: MS (field no. 23/47).

References: unpublished.

SRM 578 (LT III)

Corinthian or Composite capital, fragment of the tip of a schematically carved leaf (possibly acanthus spinosus). H. 17.

F: SM, Site 47. K: MS (field no. 78/47).

References: unpublished.

SRM 579 (LT III)

Corinthian capital, fragment of the tip of a schematically carved leaf (possibly acanthus spinosus). H. 11.

F: SM, Site 47. K: MS (field no. 30/47).

References: unpublished.

SRM 580 (LT I)

Corinthian capital, fragment of the tip of a leaf. H. 9.

F: SM, Site 47. K: MS (field no. 37/47).

References: unpublished.

SRM 581 (LT III)

Asiatic Corinthian capital, fragment of the tip of the moulded abacus, corner volutes and tips of the calyx, which is an acanthus spinosus leaf. H. 13.5.

F: SM. K: MS (field no. 555).

References: unpublished.

SRM 582 (LT I c (III))

Leaf capital. Kalathos with a single row of leaves in two sizes. The larger four leaves rise towards the corners of the abacus and the smaller independent four stand in front of them, one on each side of the abacus. Leaves decorated with vertical lines. Dentil underneath the lip of the kalathos. Abacus is a moulded square slab. H. 23; W.a. 28; Diag.a. 37; lower Ø 16.

F: SM. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 109–110, Fig. 7.

SRM 583 (LT III) (Fig. 9)

Asiatic Corinthian capital, fragment of the leaf range. Two rings of contiguous acanthus spinosus leaves. H. 23; lower Ø 22. First quarter of the 4th c.

F: SM, Site 1a. K: MS (field no. 36/60).

References: unpublished.

SRM 584 (LT II)

Corinthian capital, fragment of the tip of a leaf, probably calyx. H. 6.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 585 (LT I b)

Composite capital with plain leaves. Kalathos with a single ring of contiguous plain leaves. Echinus shows large,

prolonged angle palmettes. Moulded abacus, central motif poorly preserved. H. 22; W.a. 20; Diag.a. 36, lower Ø 16.

F: SM. K: MS.

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 110, Fig. 8.

SRM 586 (LT III) (Fig. 15)

Composite capital, two fragments. Kalathos with a double ring of contiguous acanthus spinosus leaves. Echinus composed of a double row of a thick torsade separated by a line. Volutes with a central rosette. Central motifs decorated with a plant motif. H. preserved 27; W.a. 22; W. ledge 18.5.

F: SM, Site 47. K: MS (field nos. 69/47 and 80/47).

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 110.

SRM 587 (LT I a)

Corinthian capital, fragment of the tip of moulded abacus and corner volutes. Surface poorly preserved. H. 11.

F: SM. K: MS.

References: unpublished.

SRM 588 (LT III (Ic)) (Fig. 10)

Asiatic Corinthian capital, fragment of the leaf range. H. preserved 9; lower Ø 20. 4th – 5th c.

F: SM, Site 1a. K: MS (field no. 179/60).

References: Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 109.

SRM 590 (LT III)

Corinthian capital, fragment of the tip of the calyx. H. 20.

F: SM, Site 59. K: MS.

References: unpublished.

SRM 591 (LT I)

Corinthian capital with plain leaves, two fragments. H. 26; lower Ø 20. 4th c.

F: SM, Site 70. K: MS.

References: Ertel 2005, 313, Abb. 4; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 109.

SRM 592 (LT I a)

Asiatic Corinthianizing capital, fragment. H. 44.5; lower Ø 32/36. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ? K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Nikolaјević 1969, 658–659; Поповић, Ochsenschlager 1976, 170; Jeremić 1995, 133; Ertel 1997, 98; Ertel 2005, 314; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109.

SRM 593 (II (b))

Asiatic Corinthian capital, fragment of the upper half and a small part of the leaf range. H. 23; W.a. 30. Second half of the 3rd c.

F: SM, Site 1a. K: MS.

References: Jeremić 1995, 142, Fig. 3; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 109.

SRM 600 (marble)

Corinthian capital with plain leaves. Kalathos with a single ring of eight plain independent leaves with cleft apices. Above them calyces, also with cleft apices, and stylized corner volutes. Central motif is a plain semicircle. Kalathos runs without interruption into the plain abacus. Stylized rosettes on contiguous sides between calyces. H. 50; H.l. 19; W.a. 39; Diag.a. 64; lower Ø 36. 4th c.

F: SM, Site 85. K: SM, on site.

References: Jeremić 2009, 488, Fig. 18.

SRM 601 (marble)

Asiatic Corinthianizing capital, fragment of the standing surface and part of the kalathos. H. 15; lower Ø 29/33. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ? K: MS.

References: unpublished.

SRM 602 (limestone) (Fig. 13)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 49; W.a. 45–46; Diag.a. 74; lower Ø 34/37. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ? K: MS.

References: Николајевић-Стојковић 1957, 62; Nikolajević 1969, 658–659; Поповић, Ochsenschlager 1976, 170; Jeremić 1995, 133; Ertel 1997, 98, Taf. 19,4; Ertel 2005, 314, Fig. 5; Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006, 107–109.

SRM 603 (limestone) (Fig. 11)

Asiatic Corinthianizing capital. H. 40.5; W.a. 44.5; lower Ø 35/39. First quarter of the 4th c.

F: SM, the hippodrome ? K: Banca Intesa, Kralja Petra I, SM.

References: unpublished.

SRM 604 (limestone)

Free-style Corinthian capital of the Asiatic type, two fragments. H. 20.5; H.l. 12.5; W.a. 20; lower Ø 14.

F: SM, Site 70. K: MS (no. 21–24).

References: Dautova-Ruševljanić, Vujović 2006, 79, 110, no. 166 (catalogue entry by Jeremić).

SRM 605 (limestone) (Fig. 14)

Corinthian capital with plain leaves. Capital was made together with a plain shaft and Attic-Ionic base (total column height at least 1.25 m). H. 24; H.l. 13.5; W.a. 22; Diag.a. 38; lower Ø 19. Second half of the 3rd – 4th c.

F: SM. K: SM, Slobodan Bajić – Baja elementary school.

References: unpublished.

SRM 606 (limestone)

Normal Corinthian capital. Abacus poorly preserved. H. 61; H.l. 30; lower Ø 48. Trajanic.

F: SM, Site 29 (?), probably from the hypothetical Forum. K: SM, Stari Šor, garden behind the villa of the Manigodić family.

References: Nikolajević 1969, 655; Jeremić 1995, 142; Јеремић 2002b, 20–21.

SRM 607 (limestone)

Normal Corinthian capital. Kalathos with two rings of independent acanthus mollis leaves, eight in each ring. Plain corner volutes and helices flattened against the kalathos, growing from organic fluted caulinules with spirally decorated collars. Bipartite calyces. Palmettes grow on top of the apices of the second-ring leaves. Abacus poorly preserved. H. 60; W.a. 70; Diag.a. 107; lower Ø 42. First half of the 2nd c.

F: SM, Site 47. K: SM, at Hotel Srem.

References: Јеремић 2002b, 19–24, sl. 1, 2.

BIBLIOGRAPHY:

- Alicu, Pop, Wollmann 1979** – D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, Sarmizegetusa Monograph 2, BARIntSer 55, 1979.
- Belloni 1958** – G. G. Belloni, *I capitelli Romani di Milano*, Corpus dei capitelli romani, Fascicolo n. 2, Padova 1958.
- Бобчев 1970** – С. Н. Бобчев, Римско-коринтски капители от югозападна и северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител, *BIBulg* 32, 1970, 91–128.
- Brunšmid 1911** – J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnoga muzeja u Zagrebu, *VjesHAD* XI, n.s. 1911, 63–153.
- Чанак-Медић 1978** – М. Чанак-Медић, *Гамзиград. Касноантичка йалата (архитектура и просторни склон)*, Саопштења XI, 1978.
- Dautova-Ruševljan, Vujović 2006** – V. Dautova-Ruševljan, M. Vujović, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2006.
- Djurić, Davidović, Maver, Müller 2006** – B. Djurić, J. Davidović, A. Maver, H. Müller, Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium. First Report, *Starinar* 56, 2006, 103–138.
- Djurić, Davidović, Maver, Müller 2007** – B. Djurić, J. Davidović, A. Maver, H. Müller, Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium. Second Report, *Starinar* 57, 2007 (in print).
- Ertel 1991** – Ch. Ertel, *Römische Architektur in Carnuntum, Der römische Limes in Österreich*, Heft 38, 1991, Vienna.
- Ertel 1997** – Ch. Ertel, Datierungsprobleme provinzialrömischer Architektur, *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens = Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti*, Celje 8.–12. maj 1995, *Situla* 36, 1997, 95–101, Taf. 18–19.
- Ertel 2005** – Ch. Ertel, Machtsplitter – Architekturelemente aus der Kaiserresidenz Sirmium (Sremska Mitrovica), *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincialnoj plastici : Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincialnog umjetničkog stvaralaštva. Religion und Mythos als Anregung für die provinzialrömische Plastik : Akten des VIII. interantionalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, 2005, 311–318, Zagreb.
- Fischer 1990** – M. L. Fischer, Moshe, *Das korinthische Kapitell im Alten Israel in der hellenistischen und römischen Periode. Studien zur Geschichte der Baudekoration im Nahen Osten*, Mainz am Rhein 1990.
- Freyberger 1990** – K. S. Freyberger, *Stadtrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus. Zur Arbeitsweise und Organisation stadtrömischer Werkstätten der Kaiserzeit*, Mainz am Rhein 1990.
- Ginouvès 1992** – R. Ginouvès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, Tome II: Eléments constructifs: Supports, couvertures, aménagements intérieurs. Athens–Rome 1992.
- Heilmeyer 1970** – W.-D. Heilmeyer, *Korinthische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römische Architekturdekoration, RM*, Ergh. 16, Heidelberg 1970.
- Jeremić et al. 1992** – M. Jeremić, P. Milošević, M. Mirković, V. Popović, Le sanctuaire des beneficiarii de Sirmium, in: M. Mayer (ed.), *Religio deorum. Actas del coloquio internacional de epigrafía. Culto y sociedad en occidente*, Sabadell 1992, 145–149.
- Jeremić 1993** – M. Jeremić, *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (ed. D. Srejović), 1993, 196–203.
- Jeremić 1995** – M. Jeremić, Architectural Stone Decoration of Sirmium in the first half of the 4th century, *The Age of Tetrarchs*. Scientific Meeting LXXXV, 1995, 138–155, Beograd.
- Јеремић 2002a** – М. Јеремић, Градитељство Сирмијума у V и VI веку (Architecture de Sirmium aux Ve et Vie siècles), *Саопштења XXXIV*, 2002, 43–58.
- Јеремић 2002b** – М. Јеремић, Раноцарски коринтски капители из Сирмијума (Early Imperial capitals from Sirmium), *Зборник Музеја Срема* 5, 2002, 19–24.
- Jeremić 2005** – M. Jeremić, Sirmium – l’organisation urbaine à la lumière de nouvelles recherches, *Norisch-pannonische Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen*, II. Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte, Aquincum Nostrum II. 3, Budapest 2005, 179–200.
- Jeremić 2006a** – M. Jeremić, The relationship between the urban physical structures of Medieval Mitrovica and the Roman Sirmium, *Hortus Artium Medievium* 12, Zagreb–Motovun 2006, 137–161.
- Jeremić 2006b** – M. Jeremić, Les temples payens de Sirmium, *Starinar* n.s. LVI, 2006, 167–198.
- Jeremić 2009** – M. Jeremić, The Sirmium Imperial Palace complex, in light of the recent archaeological investigations, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova*

palača. O 1700. obljetnici postojanja, Zbornik Radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, eds. N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović, Split 2009, 471–499.

Jeremić, Popović 2004 – M. Jeremić, I. Popović, Arheološka istraživanja Sirmijuma u Sremskoj Mitrovici na lokalitetima 79 i 85 (u priodu od 2000. do 2003. godine), *Starinar* LIII–LIV (2003–2004), Beograd 2004, 281–288.

Kautzsch 1936 – R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitells im Osten vom vierten basins siebente Jahrhundert. Studien zur Spätantiken Kunstgeschichte* 9, Berlin/Leipzig 1936.

Kiss 1987 – Á. Kiss, *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn*, Budapest 1987.

Lalović 1993 – A. Lalović, Architectural Decoration, in: D. Srejović (ed.), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrade 1993, 204–216.

Liebl, Wilberg 1908 – H. Liebl, W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *JÖAI* 11, 1908, Beiblatt, 17–88.

Лилчиќ 2002 – В. Лилчиќ, *Македонскиот камен за битовите, христијаните и за животот тој животот, Античка камена архитектонска илартика во Република Македонија*, Том II, Скопје 2002.

Lupi 1984 – L. Lupi, XXIV, 6 Capitello corinzio di tipo asiatico di pilastro, *Museo Nazionale Romano. Le Sculture*, I, 7, Parte II, a cura di Antonio Giuliano, Rome 1984, 536.

Matetić Poljak 2009 – D. Matetić Poljak, Les chapiteaux du Palais de Dioclétian, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača. O 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik Radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, eds. N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović, Split 2009, 197–234.

Milea, Bărbulescu 1972 – Z. Milea, M. Bărbulescu, Capitoluri romane din Potaissa, *Acta Mus Napoca* IX, 1972, 477–495.

Milošević 1994 – P. Milošević, *Topography of Sirmium*, Archaeological material of Serbia. *Fontes archaeologiae Serbieae*, Series 1 – Prehistory vol. 3; Serbian Academy of Sciences and Arts, Branch in Novi Sad. Material for the archaeological map of Vojvodina, vol. 1; Novi Sad 1994.

Mirković 1971 – M. Mirković, Sirmium – Its history from the I century A.D. to 582 A.D., *Sirmium* I, Beograd 1971, 5–90.

Mirković 2004 – M. Mirković, Sirmium, in: M. Šašel Kos, P. Scherrer (eds.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*, Ljubljana 2004 (Situla 42).

Николајевић-Стојковић 1957 – И. Николајевић-Стојковић, *Рановизанитиска архитектонска декора-*

тивна илартика у Македонији, Србији и Црној Гори, Посебна издања Византолошког института, Књига 5, Београд 1957.

Nikolajević 1969 – I. Nikolajević, Chapiteaux d'ordre corinthien de Sirmium, *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 5.–11. September 1965*, 1969, 653–660.

Паровић-Пешикан 1969 – М. Паровић-Пешикан, Покушај реконструкције перистила касноримске виле у Сирмијуму, *Старинар* н.с. XX, 1969, 265–276.

Parović-Pešikan 1971 – M. Parović-Pešikan, Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium, *Sirmium* II, 1971, 15–44.

Parović-Pešikan 1973 – M. Parović-Pešikan, Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium (Part II), *Sirmium* III, 1973, 1–44.

Pensabene 1973 – P. Pensabene, Scavi di Ostia, Volume VII, *I Capitelli*, Rome 1973.

Pensabene 1986 – P. Pensabene, La decorazione architettonica, l'impiego del marmo e l'importazione di manufatti orientali a Roma, in Italia e in Africa (II–VI d.c.), *Società romana e impero tardoantico* III. *Le merci. Gli insediamenti*, ed. Andrea Giardina, 1986, 285–429.

Pinterović 1978 – D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.

Popović 1963 – V. Popović, Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad, *APregl.* 5, 1963, 63–72.

Popović 1971 – V. Popović, A survey of the topography and urban organization of Sirmium in the Late Empire, *Sirmium* I, 1971, 119–133.

Popović 1989 – V. Popović, Une station de bénéficiaires à Sirmium, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (janvier–mars 1989), Paris 1989, 116–122.

Popović 2003 – V. Popović, *Sirmium. Grad careva i mučenika (sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma)*, Sremska Mitrovica 2003.

Поповић, Ochsenschlager 1975 – В. Поповић, Е. L. Ochsenschlager, Касноцарски хиподром у Сирмијуму, *Старинар* н.с. XXVI, 1975, 57–70.

Popović, Ochsenschlager 1976 – V. Popović, E. L. Ochsenschlager, Der spätkeiserzeitlichen Hippodrom in Sirmium, *Germania* 54/2, 1976, 156–181.

Rižnar, Jovanović 2006 – I. Rižnar, D. Jovanović, Stone Material of Regional Provenance from Sirmium, *Starinar* 56, 2006, 139–152.

Scranton 1944 – R. L. Scranton, Two Temples of Commodus at Corinth, *Hesperia* 13, 1944, 315–348.

Scrinari 1952, – V. Scrinari, *I capitelli Romani di Aquileia*, Corpus dei capitelli romani, Quaderno n. 5, Padova 1952.

Scrinari 1956 – V. Scrinari, *I capitelli Romani ella Venezia Giulia e dell'Istria*, Corpus dei capitelli romani, Padova 1956.

Srejović 1993 – D. Srejović (ed.), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrade 1993.

Thür 1986 – H. Thür, Bemerkungen zur Datierung von Kapitellen des norisch-pannonischen Raumes, *Carnuntum Jahrbuch* 1985, 1986, 119–142.

Ward-Perkins 1992 – J. B. Ward-Perkins, Nicomediea and the marble trade, *Marble in Antiquity. Collected Papers of J. B. Ward-Perkins*, Monographs of the British School at Rome, No. 6, 1992, 61–105.

Wilkes 1969 – J. J. Wilkes, *Dalmatia, History of the Provinces of the Roman Empire*, London 1969.

Wilson Jones 1991 – M. Wilson Jones, Designing the Roman Corinthian Capital, *BSR LIX*, 1991, 89–150.

Резиме:**АНДРЕЈА МАВЕР**

Универзитет у Љубљани, Филозофски факултет, Одјељење за археологију, Љубљана

ХАРАЛД МИЛЕР

Универзитет за природне ресурсе и њихову примену у науци, Институт за примењену геологију, Беч

ИГОР РИЖНАР

Геолошке експертизе Игор Рижнар с.п., Љубљана

РИМСКИ КАПИТЕЛИ СИРМИЈУМА (СРЕМСКА МИТРОВИЦА, СРБИЈА)

Кључне речи. – Сирмијум, римски период, римска архитектура, коринтски капители, коринтизирани капители, коринтски капители азијатског типа, анализа мермера.

Богата збирка римских капитела Сирмијума је у прошлости више пута била предмет проучавања стручњака за римску архитектуру града или стручњака за римске капитеље у овој и суседним областима. На капитеље је поново скренута пажња кроз пројекат *Stone Use in Roman Towns. Resources, Transport, Products and Clients. Case Study Sirmium*, којим руководи др Бојан Бурић. Овим пројектом је омогућен систематски преглед свих камених материјала присутних у Сирмијуму, па и оних од којих су били израђени капитељи.

Најранији капитељи из Сирмијума су израђивани од регионалног неогеног кречњака (литотип I). Пошто сам град нема локалних извора, камен је био воденим путем доношен из суседне провинције Далмације. Поред материјала, и најближе формалне паралеле потичу из ове провинције, датоване у прву половину 2. века, мада се аналогије могу наћи и шире на јадранском подручју (*Aquileia, Trieste, Pula, Salona*). Ови најранији капитељи не могу се директно повезати са променом статуса града у флавијском раздобљу, када је постао *colonia Flavia Sirmium*.

Сирмијум је затим ушао у период мира који је трајао, изузевши кратак период под Марком Аурелијем, до треће деценије 3. века. Остаци архитектуре из тог времена су прилично ретки. Међу њима је најранији мермерни капитељ датован у крај 2. века. Реч је о коринтском капитељу азијатског типа, који отвара дугу линију капитеља овог типа у Сирмијуму, потврђујући и процват продукције тога типа у центрима Мале Азије. Друга половина 3. века представља најранији датум кад се азијатски облик у Сирмијуму појављује израђиван у тзв. локалном камену.

У доба тетрархије у Сирмијуму су подигнута бар три важна грађевинска комплекса, наиме Лицинијеве или царске терме, хиподром и царска палата. Историјски су највише познати капитељи са царских терми, пошто се помињу у писаним изворима, мада се ниједан капитељ из садашње збирке не може позитивно повезати са тим термама.

Сасвим другачији степен очуваности показују капитељи хиподрома, најмање 18 или можда чак и 25 капитеља се може повезати са овим локалитетом. Сви су азијатског типа, два коринтска, а остали коринтизирани. Провенијенција камена је хетерогена и указује на четири различита извора. Један је регионални, наиме каменолом Дардагани за кречњак литотипа I. Остале три су: вероватно Панонија за кречњак

литотипа II, затим источноалпски мермер и светлосиво фино до средњезраста мермер медитеранске провенијенције, који је коришћен посебно за израду коринтских капитеља. Још једно запажање потврђује хетероген карактер сирмијумског хиподрома. Ако коринтизирани капитељи показују уопштени облик који је проширен простором Балкана, азијатски коринтски капитељи припадају типу који је присутан у читавом царству. Они су стигли до Сирмијума или потпуно израђени или су их путујући мајстори каменоресци израдили на месту употребе.

Коринтски капитељи са Хиподрома, рађени од светлосивог финог до средњезраста мермера, који се у литератури наводи као Проконешки мермер, отварају важна хронолошка питања. Ови капитељи имају бројне паралеле по целом царству, и њихово датовање је померено из доба тетрархије у период Севера. Такву рану датацију, међутим, место налаза у случају сирмијумског Хиподрома не подржава. Надаље, исто важи и за друге азијатске капитеље из истог мермера у Сирмијуму. Иако је, истина, контекст места налаза или комплетно непознат или пружа само веома широку хронолошку подршку, ипак је датовање свих њих у време знатно пре kraja 3. века, тј. пре периода процвата и присуности императора у Сирмијуму, теже прихватити. То би значило, да се велика грађевинска активност, која је за град у доба тетрархије позната у писаним изворима и остатцима архитектуре, не показује у капитељима. Изван Сирмијума, слична ситуација може бити констатована и у Гамзиграду (*Romuliana*).

Сасвим другачију слику пружају коринтизирани азијатски капитељи са Хиподрома. Мада је општа форма ових капитеља присутна на широком подручју, њихова специфична структура и облик указује на паралеле у широм простору Подунавља (провинције Moesia Superior, Macedonia Secunda, Dardania/Dacia Mediterranea, Dacia). Међутим, израда листа сирмијумских капитеља и у овој групи се издаваја. Посебно важан је и материјал од којег су израђени, наиме кречњак литотипа I из каменолома Дардагани, кречњак литотипа II(b) из удаљеног, за сада непознатог панонског извора и источноалпски мермер. Камен, заједно са специфичном израдом листа указује на радионицу, која је била активна у Сирмијуму барем у време градње хиподрома. Такође један капитељ са царске палате, са сличном израдом листа, указује

да мајстори ове радионице нису били ограничени само на хиподром, а други сличан капител из Мурсе, да вероватно нису били ограничени ни само на Сирмијум. Мајстори »хиподромске« радионице су користили различит камен регионалног или удаљеног порекла.

Пунолистни коринтски капители са царске палате и Локалитета 4 били су израђени од источноалпског мермера. То је и најраније до сада документован мермер Сирмијума, који је путем реке Дунав стизао у град у различитим облицима од kraja 1. века па надаље. Дунавски пут одговара формалној анализи капитела пошто се најближе и најбоље паралеле могу наћи у Панонији северозападно од Сирмијума. Пунолистни капители потрвђују посебну панонску продукцију 3. и 4. века. Производња се није догађала у Сирмијуму или његовој близини, што са једне стране показују два капитела израђена од кречњака литотипа II, чији извор је, претпоставља се у Панонији, а са друге стране да за ове капителе уопште није коришћен кречњак литотипа I и III.

Обиље капитела касног 3. и 4. века рефлектује процват Сирмијума. Такође показује и интра те интерпровинцијалне везе града у том периоду. Група пунолистних капитела се веже за северни део Паноније као места њихове веће концентрације. Група коринтизираних капитела се шири на подручјија источно и јужно од Сирмијума, премда капители градског хиподрома показују специфичан облик листова. Коринтски капители азијатског типа и медитеранске провенијенције показују најширу дистрибуцију и пружају материјални доказ о важној улози града на државној нивоу, коју је Сирмијум добио због понављања присуства императора и статусом једног од главних града царства, пошто говоре о производњи која је обухватила велике делове Римске државе. Сирмијум је сведок континуиране употребе азијатског типа капитела од медитерanskog мермера, која је изгледа окончана негде половином 4. века. Капители са Локалитета 47 и 1a, са друге стране, указују на још каснију градитељску активност која се окренула регионалном извору камена, највише кречњаку литотипа III.

MIROSLAV VUJOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Archaeology, Belgrade

A NEWLY-DISCOVERED ROMAN ALTAR FROM SURČIN

UDC: 904:726.591"652"(497.11)
930.2:003.071=124'02(497.11)
DOI: 10.2298/STA0959149V

Original research article

e-mail: mvujovic@f.bg.ac.rs
Received: January 27, 2009
Accepted: May 4, 2009

Abstract. – The paper publishes the recent discovery of a Roman altar built into the Church of St Petka at Surčin, Greater Belgrade. From the palaeographic features of the inscription and the dedicant's gentile name, the altar has been dated to the second half of the second century. Examination of the published epigraphic corpuses reveals the existence of yet another, fragmented, altar from Surčin, and the author draws attention to an error in its publication. The paper offers an overview of the portable archaeological finds from Surčin which suggest an early Roman settlement (first century) in the *ager* of Bassianae.

Key words. – Surčin, altar, Pannonia Inferior, Church of St Petka, Aelius Marcianus, epigraphy.

During the restoration works on the Orthodox church of St Petka at Surčin, Greater Belgrade, the removal of plaster from the wall to socle height to prevent capillary action exposed an inscribed Roman stone altar built into the west wall 70 cm left of the portal (figs. 1 and 2).¹ The altar is carved of yellowish sandstone (H. 71.5 cm, W. 37 cm, D. 30 cm). Its upper part is wider and decorated with an elaborately moulded architrave (H. 14.5 cm) surmounted by an ornamental band (H. 8.5 cm) with volutes at the corners and a central pediment with a stylized rosette or wreath in the middle and a triangular motif on either side. The topside of the altar shows a concavity 12 cm wide and 8 cm deep (fig. 4). The altar being embedded in the wall, its lateral sides are not visible, while its 19-cm-high base is also elaborately moulded.

The five-line Latin inscription is executed in capitals within a square inscription field 29 cm x 29 cm (Fig. 5).

Apart from the 4.5-cm-tall first-line letters, the rest are 3.5 cm in height. The inscription reads:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Ael(ivs) Mar | cianvs|pro se
e|t svis | v(otum) p(osvit) l(ibens) m(erito)*

The form of the altar is that of votive *arae* with plinths decorated in relief combining the *ara* design with corner acroteria and voluted cushions. In that sense, the closest analogy is the altar of the veteran Iulius Ianuarius from Ruma, also dedicated to Jupiter and dated to the second century.²

¹ I want to express my gratitude to Mr. Nebojša Đokić who draw my attention to this find.

² Dautova-Ruševljanić 1983, 21 (104), T. 18/ 2.

* The article results from the project: Urbanization and Transformation of the City Centers of Civil, Military and Residential Character in the Region of the Roman Provinces Moesia, Pannonia and Dalmatia (no. 147001) funded by Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Fig. 1. Roman altar from the Church of St Petka at Surčin

Сл. 1. Римски жртвеник из цркве Св. Петке у Сурчину

Fig. 2. Position of the Roman altar built into the Church of St Petka at Surčin

Сл. 2. Положај римског жртвенника узиданог у цркву Св. Петке у Сурчину

Some clues as to the date of the inscription are offered by its palaeographic features as well. The carefully chiselled letters in evenly arranged lines show emphasized triangular serifs on the upright and oblique strokes. The letter M shows the first and fourth uprights, and the oblique second and third strokes meeting at the baseline. The regular shape of the letter O is typical of the first and second centuries. The oblique lines of the letter A are symmetrical and equal in length, while the letter E has equal crossbars of medium length. The letter S is distinctive inasmuch as its curves end in triangular serifs, which may suggest the first decades of the third century as the date of the inscription.³

The ligature at the beginning of the first line is formed by joining the initial three letters of the gentile name Aelius in such a way that the crossbars added to the second oblique stroke of the letter A produce E within which L is emphasized by extending the lower crossbar. Yet, most clues as to its date come from the presence of the emperor Hadrian's gentile name which suggests the *terminus post quem* for setting up the altar,

while palaeographic features of the inscription favour the second half of the second century.

The Church of St Petka at Surčin is a baroque-style one-nave building with a semicircular apse on the east end and a choir chamber with a three-storey bell-tower on the west (Fig. 6). It was built on an earlier church site in 1770, which is probably when the altar was built into its west wall.⁴ The first known reference to Surčin churches dates from the first half of the eighteenth century. An overview of the churches in the Eparchy of Srem (Sremia) states that until 1732 the village of Surčin had a small wattle church with a roof covered with shingles. By order of the ecclesiastical authorities, it was replaced in 1773 with a wooden one which lasted until 1778, which is to say that it was still standing at the time of the construction of the existing church.⁵

³ Petrović 1975, 108–120.

⁴ Вујовић 1973, 327–334

⁵ Вујовић 1973, 329.

Fig. 3. Relief decoration of the Roman altar

Сл. 3. Детаљ релефног украса римској жртвеннику

It seems quite certain that the reuse of the Roman altar for the new church was not merely caused by its being a suitable piece of building material. The use of Roman stone *spolia* for Christian churches was not uncommon in Serbia. As a readily available and ready-for-use material, Roman gravestones, altars and frag-

Fig. 4. Topside of the Roman altar

Сл. 4. Детаљ горње површине римској жртвеннику

ments of architectural sculpture were usually built into the church foundations and wall bases, as shown by the monuments built into the church of St Luke at Kupinovo.⁶ In some cases, ancient *spolia* were reused with the obvious intention to take advantage of their decorative effect, as shown by the monastery church of Nimnik near Kurjače⁷ and the Trinity Church at Nova Varoš.⁸ Roman gravestones from Ulpiana were built into the foundations of Gračanica, a fourteenth-century endowment of King Milutin of Serbia.⁹ It is worthy of note that Roman *spolia* were used as supports for the altar tables in Gračanica's side chapels. Thus the base of the altar table in the northern chapel shows two fragments of Roman monuments, one of which still bears a portion of an inscription. The upper slab of the altar table in the southern chapel is supported on a cubic Roman altar mounted upside down, as evidenced by its fragmentarily preserved inscription.¹⁰

Roman *arae*, *stelae* and fragments of sarcophagi in church contexts can also be seen functioning as gravestones, as evidenced by the altar in the nearby Monastery of Fenek.¹¹ Their presence in a churchyard or a monastic enclosure is sometimes an expression of reverence for

⁶ Brunšmid 1900, 198–199.

⁷ Спасић 1998, сл. 2, 3

⁸ Јовановић 2001.

⁹ Ђурчић 1999, 69, сл. 39, 98.

¹⁰ Ђурчић 1999, 51–52.

¹¹ The Roman *ara* reused as a gravestone in the eighteenth century can be seen west of the chapel of St Petka in the Monastery of Fenek; Вујовић 1973, 367, fig. 18.

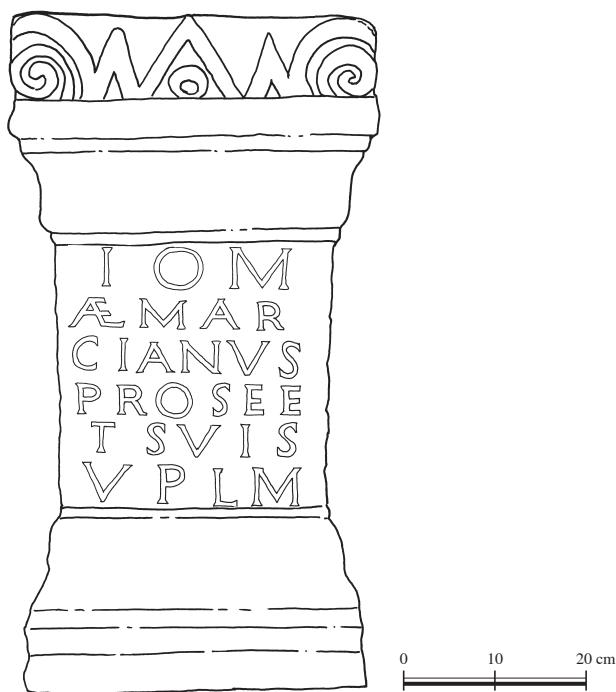

Fig. 5. Votive inscription on the Roman altar from the Church of St Petka at Surčin

Сл. 5. Волни вни напис са римской жертвенника из цркве Св. Петке у Сурчину

an earlier place of worship or burial, of sacral continuity, as shown, for example, by a Greek inscription in the churchyard of the Monastery of Tresija on Mt Kosmaj.¹²

As for the Surčin altar, it seems that the original intention was to make it accessible to the eye of the beholder, which is suggested by the fact that it was built into the wall at the church floor level with its front facing outward and so that the inscription was placed in the right position rather than annulled by rechiselling or inverting. This is additionally corroborated by the presence of a semicircular recess (H. 83 cm, W. 66 cm, D. 30 cm) in the wall immediately above the altar. The topside of the altar with a circular cavity functions as its base (Figs. 2 and 4). What the purpose of the recess or the altar itself in the new context might have been is not quite clear, but there is no doubt that the reused monument was handled with special care.¹³ It should be noted that the Church of St Petka offers yet another example of reuse, but this time of a much later monument dating from a period shortly before the church was built: a funerary slab of white stone built into the floor of the western portal, which bears an inscription containing

the name of Nedeljko Milošev, died 22 October 1732, which is the time the old wattle church was still in place.¹⁴ The slab must have been transferred from the old church or churchyard and built into the existing church in the second half of the eighteenth century.¹⁵ The assumption that the altar of Aelius Marcianus was transferred from the original village church raises the question as to the purpose it had had in a Christian place of worship. What seems most plausible is that the Roman monument had functioned as the base of the altar table (or as the altar table itself?) and was then built into the west wall of the newly-built church in 1770.

Considering that the altar is mentioned neither in the detailed publication devoted to the Surčin church¹⁶, nor in the lists of archaeological sites compiled between the early 1900s and the 1970s¹⁷, it probably was hidden under plaster both at the time the interior was frescoed in 1811 and at the time of interior restorations undertaken in the course of the nineteenth and twentieth centuries.¹⁸

The ancient name of Surčin is unknown, as is its status. It seems likely that it had the rank of village (*vicus*) or agricultural estate (*villa rustica*) which grew in the vicinity of a pre-Roman settlement, as suggested by comparatively plentiful La Tène finds.¹⁹ The modern village of Surčin is situated in south-eastern Srem, 20 km west of Belgrade (Map 1). In Roman times Surčin would have been located between the main road *Taurunum-Bassiana-Sirmium* and the river Sava in the south, in the administrative area of Bassiana. Modern Surčin is about 32 km southeast of Bassiana, whose area was bounded by the Sava and Danube rivers on the south

¹² IMS I, 150, 150.

¹³ It seems significant to mention a similar case of reuse. Brunšmid's notes about the archaeological finds from Kupinovo refer to the church of St Luke and the gravestone of a *decurio* of Bassiana built into the »niche where the fire for censers burns«; see Brunšmid 1900, 198.

¹⁴ Вујовић 1973, 334, сл. 12.

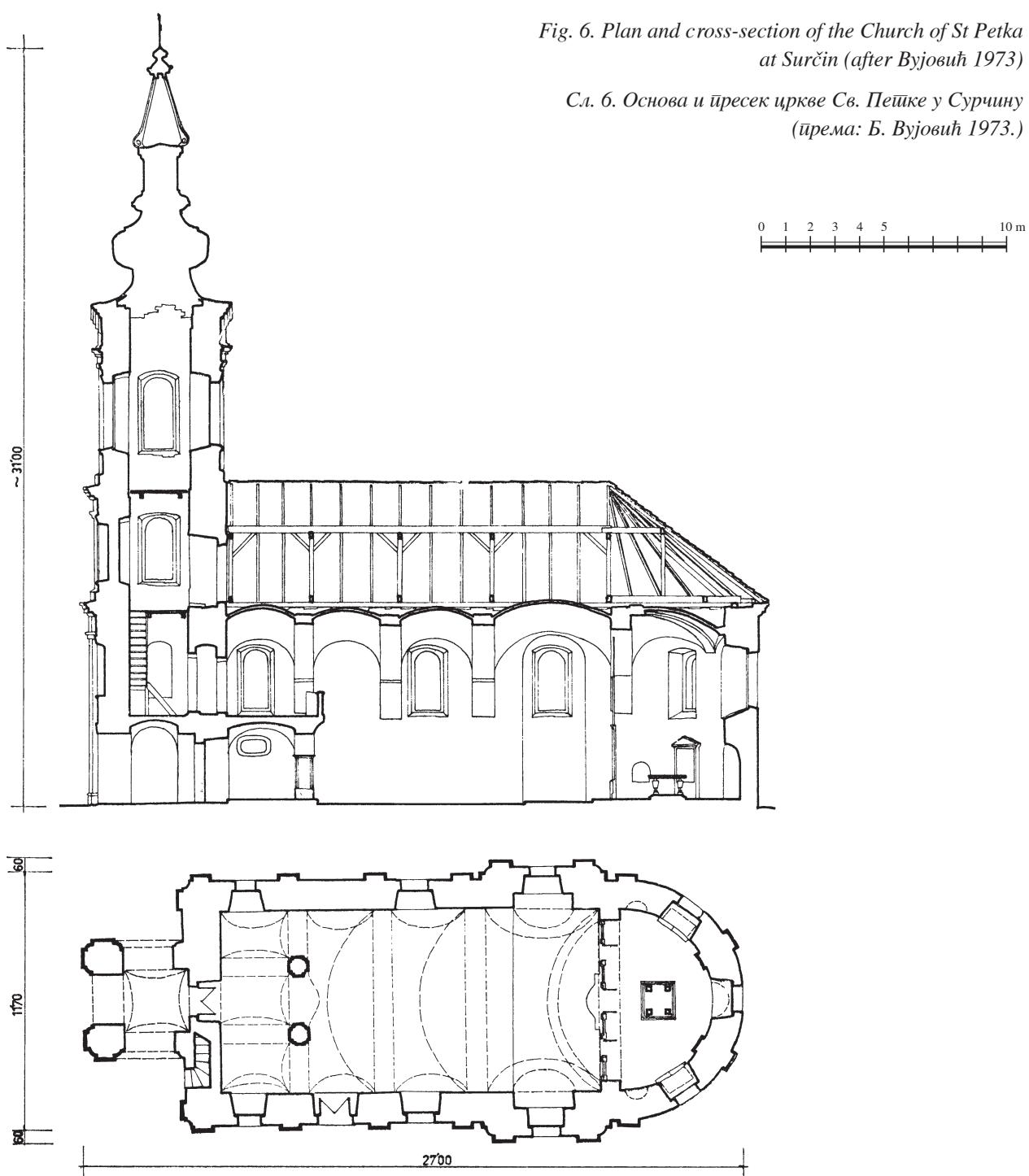
¹⁵ The canonical visitation reports that refer to the construction of the wooden church in the 1730s directly confirm the common practice of transferring church furnishings from an older to a newly-built church, the wooden one in this case. I express my gratitude to Professor Branimir Todić for his suggestions and information about the construction and appearance of the earlier churches at Surčin.

¹⁶ Вујовић 1973, 327–334

¹⁷ Poturčić 1902, Brunšmid 1909, 232–238; Вуљић 1930; Гарашанин 1951, 220.

¹⁸ Вујовић 1973, 331–332.

¹⁹ For the prehistoric finds from Surčin see Poturčić 1902, 232–9; Brunšmid 1902, 71; Hoffler 1906/7, 194–200, fig. 4; Гарашанин 1951, 78–9.

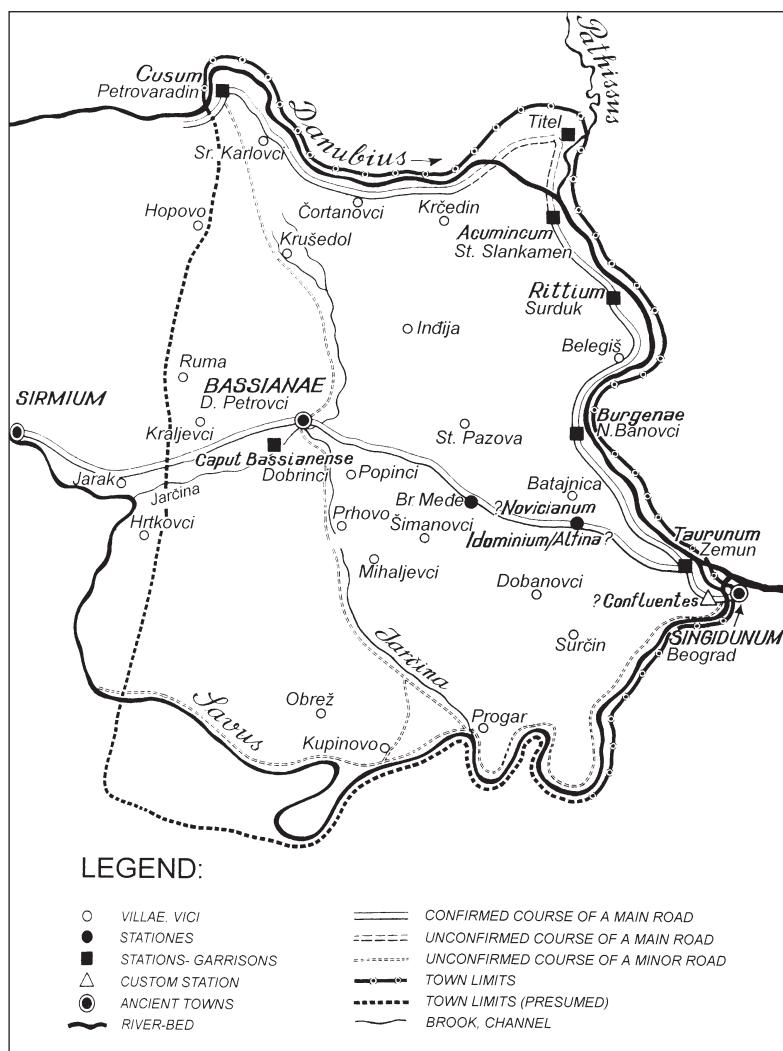

Fig. 6. Plan and cross-section of the Church of St Petka at Surčin (after Вујовић 1973)

Сл. 6. Основа и пресек цркве Св. Петке у Сурчину (према: Б. Вујовић 1973.)

and east sides. Surčin sits on a high loess ridge which extends east to west from the Danube at modern Zemun. The soil there is exceptionally fertile but waterlogged, especially in the lower-lying parts that stretch south of the ridge towards the Sava floodplain. For agriculture in that part of Srem to be successful it was necessary to undertake extensive land drainage works, as evidenced

by the canals Galovica and Jarčina presumably dug as early as Roman times. In Roman times the surroundings of Surčin were covered with dense oak groves, a relic of which is modern Bojčinska Šuma (Bojčin Wood). They were gradually cleared for arable land, good-quality timber and fuel, necessary for the growth of farming estates, crafts and trade.

The portable archaeological finds of a Roman date from Surčin are mostly known from the reports that A. Poturčić and other local trustees sent to the then responsible museum in Zagreb, and from the texts of J. Brunšmid and V. Hoffiler who published some artefacts accidentally discovered when ploughing fields.²⁰ Despite the fact that the Surčin area has not been the subject of systematic archaeological survey and that no architectural remains of a Roman settlement have been registered, some finds corroborate the assumption that there may have been an estate with an agriculture-based economy, such as a fragmented sandstone upper millstone, fragmented storage jars, a lead-filled bronze steelyard weight.²¹ A few finds of bronze vessels manufactured in Roman toreutic workshops have been dated to as early as the turn of the Common Era. From the north-Italian bronze workshops comes the fragmented handle of a bronze casserole stamped with the mark of Norbanus and decorated with an ornament in the form of a swan's head.²² The output of this Aquileian

craftsman has been dated to a period between the last decade BCE and the middle of the first decade CE.²³ To the same period belongs the fragmented casserole handle showing the relief of a flying Eros influenced by Alexandrian bronze work.²⁴ Surčin has also yielded a bronze casserole with a circular opening on the flattened handle and the mark of P. Ansius Epaphroditus, a Capuan master of the second half of the first century.²⁵ In addition to the abovementioned bronze vessels, discovered on an

²⁰ Poturčić 1902; Brunšmid 1902; Brunšmid 1910–1911; Hoffiler 1903–1904; Hoffiler 1906–1907, 198–200.

²¹ Poturčić 1902, 235; Brunšmid 1910–1911, 107, sl. 704.

²² Poturčić 1902, 234; Brunšmid 1910–1911, 107, br. 704.

²³ Petrovszky 1993, 160, N. 15.1, Taf. 41.

²⁴ Hoffiler 1903–1904, 112.

²⁵ Hoffiler 1903–1904, 99, sl. 33, Hoffiler 1906–1907, 199–200, sl. 4.

Early Imperial necropolis, an early Romanization of the area is indicated by isolated coin finds, to mention but the large bronzes of the empress Agrippina, one bronze and two silver coins of Hadrian, and silver coins of the empress Sabina.²⁶

An exception in the archaeologically unexplored surroundings of Surčin is the site of *Kaludjerske livade* (Monks' Meadows) situated on the edge of a marsh within the village boundaries of Jakovo and Surčin, where a Roman settlement has been partly explored. The earliest evidence of occupation such as semi-sunken dwellings with kilns and a pottery production based on La Tène traditions suggest that the Roman agricultural estate grew on the site of an earlier native settlement. The agricultural iron tools discovered inside Roman-period structures suggest the agricultural character of the Roman settlement, while the coin finds indicate its continuity from the first to the fourth century.²⁷

The Surčin area has yielded few Roman epigraphic monuments. A fragmented altar (40 cm x 56 cm x 42 cm)

bearing the inscription: –] |*Cornvt(vs) | V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* was first recorded by Josip Brunšmid.²⁸ It was discovered in 1909 in front of the house of a Cveja Miljuš of Surčin and transferred to the Archaeological Museum in Zagreb. The inscription has since been published several times, but with an error in citation to which we would like to draw attention.²⁹

The altar from the Church of St Petka at Surčin indicates an intensified Romanization of the local population, which had begun in the early second century, a time when Bassianae was granted the rank of *municipium* confirmed by the emperor Hadrian.³⁰ As the dedicatory inscription contains no reference to the dedicant's occupation or status, whether he was a military or a civilian remains unknown. Since his name contains no pre-Roman onomastic traces, Aelius Marcius was likely one of the second-generation natives who probably inherited Roman citizenship, which suggests the middle or second half of the second century as the most likely date of the altar.

²⁶ Poturčić 1902, 232, 234.

²⁷ Петровић 1996, 13–32; Црнобрња 1996, 33–36.

²⁸ Brunšmid 1910/11, 336, sl.744.

²⁹ After Brunšmid, the inscription was published in CIL III under no. 15137², and then again by A. Šašel and J. Šašel (1986, no. 3005), but without any reference to CIL III; moreover, their erroneous assignment of the CIL number (15137²) to an altogether different inscription, discovered in Zemun (IIJug. 3003), is a potential source of confusion.

³⁰ Dušanić 1967, 67–81; Milin 2004, 255.

BIBLIOGRAPHY:

Brunšmid 1900 – J. Brunšmid, Arheološke bilješke u Dalmaciji i Panoniji, *VHAD* IX, 1900, 181–201.

Brunšmid 1902 – J. Brunšmid, Prethistorijski predmeti iz srijemske županije, *VHAD* VI, 1902, 68–86.

Brunšmid 1910–1911 – J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu, *VHAD* XI, Zagreb 1910–1911, 37–106.

Вујовић 1973 – Б. Вујовић, *Црквени споменици на поодручју трага Београда*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда 13, Београд 1973.

Гарашанин 1951 – М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.

Dušanić 1967 – S. Dušanić, Bassiana and its Territory, *Archaeologica Iugoslavica* 8, 1967, 67–81.

Јовановић 2001 – В. С. Јовановић, Римски надгробни споменици у Новој Вароши, *VESTIGATIO VETVSTATIS*, Александрини Цермановић-Кузмановић ог пријатеља, сарадника и ученика, Београд 2001, 221–234.

Milin 2004 – M. Milin, Bassiana, *Situla* 42, 2004, 253–268.

Петровић 1996 – Б. Петровић, Римски метални налази са локалитета »Калуђерске ливаде« у Сурчину, *Годишињак трага Београда XLIII*, 1996, 13–32.

Петровић 1975 – П. Петровић, *Палеографија римских настаница у Горњој Мезији*, Београд 1975.

Petrovsky 1993 – R. Petrovsky, *Studien zu römischen Bronzegefässen mit Meisterstempeln*, Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen 1, Buch am Erlbach 1993.

Poturčić 1902 – A. Poturčić, Izveštaji muzejskih poverenika i prijatelja, Surčin, *VHAD* n.s. VI, Zagreb 1902, 232–238.

Ruševljan 1983 – D. Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983.

Спасић 1998 – Д. Спасић, Светиња манастира Нимника – од легенде до мита, *Гласник САД* 14, 1998, 315–325.

Hoffiler 1903–1904 – V. Hoffiler, Antikne bronanske posude iz Hrvatske i Slavonije u Narodnom muzeju u Zagrebu, *VHAD* VII, 1903–1904, 98–123.

Hoffiler 1906 – V. Hoffiler, O nekim rimskim starijama, nabavljenim za muzej godine 1906, *VHAD* IX, 1906–1907, 194–200.

Црнобрња 1996 – Н. Црнобрња, Римски новац са локалитета »Калуђерске ливаде« у Сурчину, *Годишињак трага Београда XLIII*, 1996, 33–36.

Ђурчић 1999 – С. Ђурчић, *Грачаница, историја и архитектура*, Београд 1999.

Šašel 1986 – A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae, Situla* 25, 1986.

Резиме:**МИРОСЛАВ ВУЈОВИЋ**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд

НОВИ РИМСКИ ЖРТВЕНИК ИЗ СУРЧИНА*Кључне речи.* – Сурчин, жртвеник, Pannonia Inferior, црква Св. Петке, епиграфика.

Током радова на рестаурацији православног храма Св. Петке у Сурчину откријен је римски жртвеник са натписом (сл. 1, 2) рађен од жућкастог кречњака (димензије: 71,5 x 37 x 30 см). У горњем делу жртвеник је проширен и украсен вишеструком профилисаним архитравом изнад кога се налази украсна трака на угловима декорисана волутама (сл. 3). На горњој површини видљиво је удуబљење ширине 12 см и дубине 8 см (сл. 4). Бочне стране жртвеника уградјене су у масу зида тако да није извесно да ли на њима има рељефних представа. База жртвеника, висине 19 см, такође је вишеструком профилисана.

Натпис је изведен латинском капиталом у пет редова (сл. 5). Висина слова у првом реду износи 4,5 см, док су слова у осталим редовима висока 3,5 см. Текст гласи:

*I(ovi) O(optimo) M(aximo) | Ael(ivs) Mar | cianvs| pro se e|t svis
| v(otum) p(osuit) l(ibens) m(erito)*

Палеографске карактеристике натписа дају извесне елементе за датовање жртвеника. Слова су клесана у правилно постављеним редовима, прецизно и са наглашеним троугаоном серифима на вертикалним и косим цртама. Слово М изведено је са вертикалном првом и четвртом цртом док се коса друга и трећа црта су стичу на доњој линији реда. Код слова О уочава се правilan кужни облик карактеристичан за натписе 1. и 2. века. Косе црте слова А постављене су симетрично и подједнаке дужине а слово Е поседује једнаке попречне црте умерене дужине. Специфичан је облик слова С са лучним цртама завршеним троугаоним серифима који би могли да определе натпис и у прве деценије 3. века.

Лигатура на почетку другог реда састављена је спајањем три почетна слова генитилног имена Aelius. Изведена је додавањем хоризонталних црт на другој косој црти слова А чиме је добијено слово Е у коме је, продужавањем доње хоризонтале, наглашено и слово L. Највише индиција за датовање даје појава генитилног имена цара Хадријана која указује на *terminus post quem* за подизање жртвеника из Сурчина. Према палеографским одликама текста он би се најпре могао определити у другу поповину 2. века.

Црква Св. Петке у Сурчину изграђена је у барокном стилу као једнобродна грађевина са полуокружном апсидом на источној страни и припратом са хором и звоником на западу (сл. 6). Подигнута је 1770. године на месту старијих цркава, а то је и време када је узидан и сам жртвеник. Чини

се да је римски жртвеник није искоришћен само као погодан грађевински материјал већ да је имао посебну намену. Уградјен је са лица и у ниво пода цркве тако да није негирајући преклесивањем или обртањем, већ постављен правилно са очигледном намером да буде видљив. Ово додатно поткрепљује постојање полуокружне нише остављене у зиду непосредно изнад жртвеника (сл. 2, 4). Најизвеснијом се чини могућност да је римски споменик секундарно био искоришћен у првобитној цркви од плетера као база часне трпезе која је при изградњи нове цркве узидана у њен западни зид.

Антички назив евентуалног насеља на месту данашњег Сурчина није познат, као ни његов статус. Оно је вероватно имало статус села (*vicus*) или пољопривредног добра (*villa rustica*) које се развило у близини неког предримског насеља о чему сведоче релативно бројни налази из латенске епохе. Село Сурчин смештено је у југоисточном Срему, 20 km западно од Београда (карта 1). У време римске доминације он се налазио између римског пута *Taurunum–Bassiana–Sirmium* и реке Саве. У административном погледу ово подручје припадало је територији Басијана (*Bassiana*) од којих је Сурчин удаљен око 32 km ка југоистоку.

Римски епиграфски споменици на територији Сурчина су веома ретки. Забележен је само још један фрагментовани жртвеник са натписом: –] | *Cornvt(vs) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* који први публикује Јосип Бруншмид а убрзо потом бива заведен и у CIL III под бројем 15137². Исти жртвеник касније објављују А. и Ј. Шашел (IIJug, 3005.) не наводећи, међутим, помен овог споменика у поменутом корпулу латинских натписа. Напротив, његов редни број (CIL III, 15137²) они ће приложити уз други натпис из Земуна (IIJug, 3003), што не одговара истини и може довести у забуну.

Жртвеник из цркве Св. Петке у Сурчину сведочи о интензивијем процесу романизовања локалног становништва који је започео у првим деценијама 2. века а то је и време када Басијане добијају статус муниципијума потврђен од цара Хадријана. Како у натпису посвете није забележена професија нити статус дедиканта, не можемо бити сигурни да ли се радило о војнику или цивилном лицу. Будући да у његовом имену нема трагова преримске ономастике, можемо предпоставити да је Елије Марцијан припадао другој генерацији становника аутохтоног порекла која је статус римског грађанина добила наследним путем, те се и сам жртвеник најпре може датовати у средину или другу половину 2. века.

VOJIN NEDELJKOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of the Classics

THE CASE OF *ILBulg* 248: A LA RECHERCHE DES NOMS PERDUS

UDC: 930.2:003.071=124'02(497.2)

821.124'02-193.6

DOI: 10.2298/STA0959159N

Original research article

e-mail: vnedeljkovic@sezampro.rs

Received: January 27, 2009

Accepted: May 4, 2009

Abstract. – The author proposes a new reading of the Roman epitaph from Lădžane near Lovech, Bulgaria. Much of his interpretation of this heavily fragmented text is about various possibilities and relative probabilities of restitution of its lost parts. Beside battered phrases and trivialities the epitaph seems to relate a rather extraordinary case of death in the marital bed, not without connexion to the myth of Atalante as told by Ovid in the *Metamorphoses*. The author also suggests that the few palpable oddities of language and style may have had their motive in as many puns intended on the (now mostly lost) personal names of the deceased and her family members.

Key words. – Roman Epigraphy, Latin Verse Inscriptions, Epitaphs,
The Language of Latin Poetry.

In the early years of the 20th century the remains of a Roman mausoleum were discovered in the village of Lădžane (Лъджане) in northern Bulgaria, near the location of the ancient town of Melta, modern Lovech (Ловеч). It was¹ a square-based structure (8×8 m) with thick walls (2 m) built of large blocks of limestone. In the eastern wall there was a doorway framed with two pillars on the outside. Of the architrave, which was decorated in relief, an inscribed fragment remains (*ILBulg* 247):]MATPONASACMARIT[---|---]TERRENO ET LAPIDE[---. This inscription makes it safe to assume – in spite of the uncertainties² – that the mausoleum belonged to a woman called Matrona and her husband (and possibly to their family and descendants), the assumption being corroborated by the fact that beneath the northern wall two pedestals were found, together with headless fragments of two statues – a male and a female figure.³

The interior or the mausoleum was a square room (4×4 m) with the ceiling decorated in relief (the pattern consisted of floral/faunal motifs). Of the marble plates that once covered the walls one is preserved, bearing an

¹ As described by Seure 1916, 364–9.

² Discussed by Seure 1916, 371–8. The upper line has been read as MATPONA·SAC·MARIT, with the abbreviation hesitatingly resolved as either *sac(erdos)* (Filov (see n. Error: Reference source not found below), followed by Gerov in *ILBulg*) or *sac(rum)* (Seure 1916, followed by Gerov in “Romanity” 2, 378, no. 382). Judging by the photograph in *ILBulg*, there may be another dot after the *s*, which would permit us to read *Matrona s(ib) ac marit[o] ---* : for the abbreviated *s(ib)* outside formulas such as *sibi et suis* or *sibi vivus*, cf. e.g. CIL 5.3684, 3844, AE 1979.452, 1993.963; for the use of *ac* (instead of the more frequent *et*) in similar contexts, ILS 1289 *marito dulcissimo ac sibi*, CIL 14.5146 *sibi... ac Julio Seget[o]*.

³ On examining their facture Seure concluded that these must have been ready-made generic figures with portrait heads fixed upon.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Антички написи на тлу Илирика: критичко издавање и интердисциплинарна истраживања епиграфских споменика* (бр. 147003) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

inscription, which may well not have been the only one. And there was another room below, the hypogea, in which stood at least three sarcophagi.⁴

The inscription⁵ from the upper room of the Lădžane mausoleum is a marble *tabula ansata* broken into pieces but preserved up to more than a half of its original size. The bigger, left-hand part consists of four contingent fragments, with two more pieces reaching the right-hand border and the upper-right corner of the inscriptional field. The original dimensions of the plate were about 30×39×3 cm. There are 15 lines of text in Latin, the preserved portion amounting to more than two thirds of the original extent. The carving is equal and the letters read well despite their being rather small (varying around 1 cm of height) and occasionally ligatured.

I am reading from the photograph given in *ILBulg*.⁶

(in the upper pits of the ansae) *D || M ||*

1   *siste viator iter animu[---]lchro*
et lege quam dure sit mihi v[---]aq̄a · ipsum
margebam florenti caro m[---]ito in XIIIIM
annum mors mihi saeva fuit · [---]isceptarūn̄
5   *fata ne pia esse patri · nec mat[---]TEMRE*▲
pie faemine caste · pro piet[---].rīmas
satiavi fata superba · nomīne[---]
restt..[---]bar · qui nuncquam sc[---]
ab impia fata · disceptata die ut n[---]
10   *marito · crudelis thalamos post mor[---]*
reliqui · tequē rog · com.s dolea tibī pulc.[---]
quod mea virginitas mor[---]i somn[---]
isque tuas cineres aurea terr[---]
ego nunc moneo genitore[---]
15   *.umpere · nemo · [?---]*

This is the epitaph of a young female (the age of fourteen is mentioned in *ll.3–4*) whose parents were alive at the time of her death (cf. *l.14*, *l.5*) and who was married (cf. the mention of a husband in *l.10* and probably *l.3*). This last observation, common enough in an epitaph, becomes remarkable in view of the phrase *mea virginitas* occurring in *l.12*. While it is true that use of *virgo* to refer to a young married woman is not entirely strange to the language of Latin poetry,⁷ the actual term *virginitas* does, by all accounts, imply and mean virginity.⁸ Its present occurrence, then, will not only call for an explanation but could also serve as a clue.

Clues, indeed, are much needed if we are to advance beyond isolated remarks towards a veritable reading of the epitaph. This has not been fully achieved, despite several good observations and a valuable attempt at restitution by Seure:¹⁰

Siste, viator, iter, animum[que intende sepu]lchro,
et lege quam dure sit mihi v[ita d]ata.
Ipsa immarcebam caro florent[e] marito,
in (quartum decimumque) annum. Mors mihi saeva fuit.
v.5   *[Nam d]isceptarunt fata ne pia esse patri*
nec mat[ri possem] te[n]e]r(a)e, pi(a)e faemina(n)a)e, cast(a)e.
Pro piet[as! <inter> pr]imas satiavi fata superba;
nomine v[.....] rest(i)t[ue]bar(?).
Qui nunc quam sci[s] raptam, illa sed] ab impia fata
v.10   *disceptata die, ut n[on]dum coniuncta] marito*
crudelis thalamos post mor[tem invita] reliqui,
teque ro[go], comis dolea[s]: tibi pulch[rius illud],
quod mea virginitas mort[al]i somn[o] abolevit];
isque tuas cineres aurea ter[ra teget].
v.15   *[Ast hoc tantum vos] ego nunc moneo, (o) genitore[s]!*
[Quid fletis? nam fata potest quis] rumpere? Nemo.

Of this text Seure admitted that no proper translation could be given, which is why he chose to set out its meaning in rather wide terms. According to his explanations,¹¹ the daughter of Matrona and husband died at the age of fourteen, having been engaged to a man but yet unmarried, or, more probably, married so shortly before her death that she hadn't had time to become her man's woman; whence the kind of consolation she now

⁴ As he sorted the fragments by their facture and ornament, Seure identified what he referred to as the "Sarcophagus of the Winged Genii", the "Pan Sarcophagus", and the "Sarcophagus of Hercules' Labours".

⁵ Described and provisionally published by B. Filov (Б. Филов) in the *Известия на Българското археологическо дружество* 3 (1912), 322, with a facsimile (Fig. 252). Edited with supplements and a commentary by Seure 1916, 378ff., no. 150 (with Filov's facsimile reproduced as Fig. 48); whence AE 1916.122. Revised and republished by Gerov as *ILBulg* 248 (with a photograph). – The monument and the inscription are thought to date from the 2nd or 3rd century (Seure 1916, 370; 2nd century, Gerov, "Romanity" 2, 378, no. 382).

⁶ This is reproduced here as Fig. 1. Note, however, that on Fig. 1 the two top-right fragments have been relocated where they belong (which is the position they occupy on Filov's facsimile), while their shaded image has been left where the original photograph has them.

⁷ Cf. Verg. *Ecl.* 6.47 and Hor. *Carm.* 3.11.35.

⁸ To prove this Latin verse inscriptions are as good as any text: see Fele & al. 1988, s.vv. *virginitas*, *virgo*.

⁹ Cf. Bojadžiev 1983, 57: "le texte... est si mutilé que le sens en demeure obscur".

¹⁰ Seure 1916, 380. Note that his bracketing does not quite follow the system that prevails today. – From this point on I shall be using the prefix "v.", "vv." for lines of verse, as opposed to "l.", "ll." for lines of text.

¹¹ Seure 1916, 386.

Fig. 1. The Lădžane epitaph, ILBulg 248

Сл. 1. Нагробник из Лаџана код Ловча, ILBulg 248

offers to her husband: let his grief be “calm” (*comis*),¹² since he will have done better without the joys of a union which would have left him regretting his loss (v.12). The rest of the epitaph Seure deemed to be all pad-outs and banalities: death was particularly cruel to the deceased (v.4), who died among the first of her generation (v.7) and did not live to fulfil the last duty to her parents (vv.5–6); but destiny’s verdicts can only be recognized for what they are (vv.15–16); her young husband will also die one day (v.14). Fashionwise, this whole composition would be a cento of lines and halflines that are found elsewhere in funerary poetry;¹³ these would have been forced into an awkward unity, inconsistencies of syntax and metre bearing witness to the process.¹⁴ Seure also seems to assume that at least two mistakes were made by the stonemason (*florenti caro* for *caro florente* in v.3; omission of *inter* in v.7).

The general picture drawn by Seure must be true – it looks probable that the parents of the deceased were the same persons who owned the mausoleum, and I am convinced by what Seure suspected of the girl’s marriage, too.¹⁵ Yet when it comes to details, Seure’s restitution of the epitaph does not seem wholly acceptable,¹⁶ and, more importantly, his understanding of some of the preserved portions was arguably wrong. I propose, then, to

reopen the file and look for more insight into the form and meaning of the Lădžane epitaph.

¹² In Seure’s opinion the locution *comis doleas*] would be an “error of signification”, as the adjective *comis* stands for the adverb *comiter*, this, again, being an equivalent of the more normal *leniter* (Seure 1916, 381).

¹³ Believing (as many did then and some do today; see Wolff 2000, 58–9) that the ancients must have had handbooks of epitaph-writing for the use of whoever needed funerary formulas and/or verse, Seure suspected imitation of models even at v.7 *satiavi fata superba*, v.11 *crudeles thalamos post mortem* – ∪ *reliqui*, v.16 *fata potest quis rumpere? nemo* (Seure 1916, 383–5). In fact, all these places not only are unparalleled in our sources but also show some remarkable features that I shall discuss later in this article.

¹⁴ E.g. in v.6 *pie faemine caste* Seure reckons that the actual dative preserves the scansion of a nominative which would have stood in the model (*pia femina casta*); in v.11 *reliqui* he thinks that the verb looks back to v.10 *ut* and supposes that the unexpected indicative mood comes from the model.

¹⁵ Cf. Ulp. Dig. 50.17.30 *nuptias non concubitus sed consensus facit*.

¹⁶ My impression is that, as the text goes on, his supplements become ever less plausible. It should be noted, though, that Seure never thought it possible to arrive at anything exact in the way of supplement for the longer lacunae that appear towards the end of the text (Seure 1916, 381).

* * *

The beginning of *ILBulg* 248 goes along with no less than six epitaphs from Buecheler's collection:¹⁷

CLE 1083 (Capua)

[*tu*] qui praeteriens spectas mortis monu[mentum]
aspice quam i]ndigne sit data vita mihi:
quattuor anno[
in qu]into scande[ns] deposui heic animam.

1084 (Venafrum)

tu qui praeteriens legis hoc mortis monumentum
aspice quam indigne sit data vita mihi:
xv annorum quint[o] dulcissima vixsi,
in sexto et decem ascendes deposui hanc anima.

1539 (Segusio)

tu qui praeteriens spectas monimentum meum,
aspice quam indigne sit data vita mea:
annorum septem vixi dulcissima patri,
octavo ingredies animam deposui meam.

1540 (Rome)

tu qui stas et spectas mortem monimenti mei
aspice quam ind[i]gne sit data mihi:
vixi annis vi, in vii escendens animam deposui meam.

1541 (Rome)

tu qui praeteries spectas mortis monimentum meum
aspice quam misere sit data vita mihi:
annorum viii vixi dulcissima parentibus meis,
in x ascendens anima deposui meam.

1542 (Luca)

tu [q]ui s[tas atque spectas] m[o]numentum meum
[aspice quam indign]e sit data vita m[ihi]:
[quinque] annos sui [pare]ntes,
sextu[m annum insce]ndens anim[am deposui mea]m.

All of these are from Italy, and all stood on children's graves, the eldest being a girl of fifteen in *CLE* 1084; none were married. In all cases the initial distich draws the attention of the passer-by to the fact that the deceased "had been given life under one outrageous condition", that of dying soon. The second distich always contains a sentence amounting to this, "Having lived for *n* years I died at the age of *n+1*", and always the child was about to "step up to" his or her next year of age (the verb used is *scandere* or one of its compounds) when death came – which event is invariably referred to as "giving up the ghost" (*animam deponere*).

It appears that the author of the Lădžane epitaph not only understood this cliché properly¹⁸ but also felt he could improve on it. The instances of the model he was adopting¹⁹ were not without flaws: there was the uneasy ending of the initial hexameter, *mortis monumentum*; the less-than-logical distribution of the verbs *spectare*,

*aspicere, legere*²⁰ to convey the two ideas of "looking at" the monument and "reading" the inscription; and, with *quam indigne* in v.2, a harsh elision on the monosyllable. In face of these shortcomings the author of *ILBulg* 248 acted judiciously. He replaced the "*tu qui*" formula in v.1 with another conventional interpellation²¹ which not only scanned more easily but also permitted him to drop the hypotaxis, put *et* at the beginning of v.2 and use *lege*, the right word, to fill up the first dactyl. Similar considerations seem to lie behind the substitute he gave for *quam indigne*. *CLE* 1541 with *quam misere* proves that indeed a substitute was desired; but while *quam misere* was an easy solution that flatly missed the point, the alternative that we find in *ILBulg* 248, *quam dure* "how cruelly", clearly preserved the sense by giving even more relief to the original idea: the adverb *dure* was distinctly unpoetical,²² but it was – again – the right

¹⁷ Two of these were already pointed out by Seure 1916, 384. Another epitaph, the badly mutilated *CLE* 2082 from Ostia, is best left aside as an instance on which this very cliché was applied by the modern editor: see Lommatsch *ad loc.* (he was aware of the Lădžane epitaph, too).

¹⁸ Which was not always the case. In *CLE* 1540 the cliché was misconstrued – instead of "having been given life", the deceased was now "given death", and this in turn seems to be the reason why in v.1 we have the words "see the death of my memorial" instead of "...the memorial of my death" – the accusative *mortem* was needed to support the intended prolepsis (*mortem aspice quam indigne sit data mihi*). The whole confusion was maybe due to contamination with another cliché, the one we have e.g. in *CLE* 1007 *praeteriens quicumque legis consiste viator et vide quam indigne raptus inane querar*.

¹⁹ One may note that in spite of the location of the plate, which was inside the mausoleum, the epitaph itself preserves the fiction of a traveller's passing by the grave. However, as we have no clue to who the author was, we cannot take it for granted that he was aware of the actual form of the monument or the exact location in which his verse would be displayed.

²⁰ With one of these, *aspicere*, the original intention may have been to draw the reader's attention to an image of the deceased ("look how I was given life..." = "look at me: I was given life...") rather than the inscription itself. Of the six Italian epitaphs cited above, this condition is maybe met by *CLE* 1083 ("infra cernitur persona stans", Buecheler *ad loc.*).

²¹ For "*tu qui*" and other forms of interpellation in the epitaphs, see Conso 1996, 299.

²² In classical and classicizing Latin prose the adverb *dure* is unfrequent and mostly confined to the notion of expressing oneself "roughly" or "harshly" (cf. e.g. Cic. *Phil.* 12.25, Quint. *Inst.* 1.5.67). The sense we are dealing with here appears in post-classical prose, e.g. Sen. *Ep.* 82.2 *male mihi esse malo quam molliter*; "*male*" *nunc sic excipe quemadmodum a populo solet dici: dure, aspere, laboriose*; id. *Dial.* 1.4.12 *quid mirum si dure generosos spiritus deus temptat? numquam virtutis molle documentum est*; Plin. *Ep.* 1.15.3 *dure fecisti; Dig.* 35.2.54 *quod videndum ne dure constituatur*. The word

word. In the other half of v.2 we find *sit mihi vita data*, as opposed to *sit data vita mihi*, which is in the other epitaphs. Now anyone with a taste for the elegances of Latin verse would have felt that this new word order degraded the pentameter quite perceptibly, but the author of *ILBulg* 248 was reasoning along different lines: as he was making his words meet his sense as closely as possible, he found it appropriate to move the pronoun *mihi* to a position of lesser prominence.

The first distich, then, appears to show that whoever wrote the Lădžane epitaph had a conscious approach to the model he had chosen. The insistence on the logical and the quest for the right word give the impression of someone who may have been no wizard of Latin verse but certainly knew what he was doing as he aimed to produce a meaningful text on the stone. This is why I find no reason to believe, as Seure did,²³ that the author of the epitaph did not have Latin as his first language.

The second distich (vv.3–4, ll.2–4) is where my reading of *ILBulg* 248 begins to part from Seure's. The photograph reads *ipsum*, not *ipso*, and there seems to be no way out of taking this *ipsum* to look forward to *annum* in l.4. With *ipsum marcebam... in XIII annum*,²⁴ I take it that instead of following the cliché closely by saying “I lived for thirteen years and died as I became fourteen”, our epitaph has it this way: “I withered all along to my fourteenth year of age”. *Marcebam*²⁵ suggests a lingering illness; it appears that the girl was chronically feeble.²⁶ Note the imperfect tense, which leaves us yet expecting until the perfect comes with the point: *mors mihi saeva fuit*, “I met a ferocious death”.²⁷ The words *ipsum... in XIII annum* make it seem that she died on her fourteenth birthday.²⁸ The verb *marcere*, which often adds the implication of inactivity or even apathy to the notion of feebleness,²⁹ stands here in obvious contrast to what comes immediately after it. *Florenti* was taken by Seure to be part of an ablative absolute, *caro florente marito*, and the actual wording *florenti caro marito* had to be a mistake one way or another.³⁰ It is true that Latin verse inscriptions sometimes exhibit traces of spoiled hyperbatons,³¹ but in this case caution is needed. On the one hand, the avoidance of hyperbaton, by which the original word order would have degraded into what is found on the stone, cannot explain the actual form *florenti* in place of the (supposedly) original *florente* (care for the metre could hardly be invoked in view of the subsequent *carō*). The other question is one of purpose. Why should we be told specifically that, while the poor girl was ill, her husband was healthy? Is it all about mentioning the fact of their marriage? This cannot be the only motive, since the

---

is virtually non-existent in poetry, Seneca's own *Thy.* 314–5 *istud quod vocas saevum, asperum, agique dure credis et nimium impie* bearing an obvious resemblance to his prose passage cited above.

²³ Seure 1916, 382.

²⁴ For the number, Seure 1916, 383, insisted on a verbal resolution and gave *in quartum decimumque annum*: together with the subsequent *mors mihi saeva fuit* this would make v.4 into a hypermetric pentameter. But there is no necessity to do so; it may be safely assumed that the number stands ametrically.

²⁵ The actual spelling *margebam* (unduly ignored by Gerov in *ILBulg*) used to be invoked by Romanists discussing the etymology of *merg* in Romanian (from Latin *mergere*: *REW*, no. 5525; cf. Bourciez 1967, § 202 c). However, its opposition to the subsequent *florenti* (see below) suggests that it does represent *marcere*, not *mergere*. Seure had his own reasons for believing the same: to him, the form *margebam* not only had an *a* for *e* (but note that *ar* for *er* is in fact a common feature of Vulgar Latin) and displayed a “faulty conjugation” (intransitive active instead of the expected passive – which is exactly what the Romanists had been looking for to connect the Romanian word back to *mergere*: “submerge” > “sink” > “disappear” > “go away” > “go”), but was also deprived of any complement (one should have expected *immergebar in mortem* or sim.) (Seure 1916, 381 n. 1). It is difficult to say whether *margebam* for *marcebam* represents anything more than a casual misspelling. Phonetically, *rc* > *rg* is not easily supported (see Väänänen 1982, §§ 104–8; B. Löfstedt 1961, 138–49), and the parallels are meagre: cf. *DVulg* 143 (3rd-century Gaul; see Pirson 1901, 66) *Vergelleses*, i.e. *Vercellensis*, in an inscription which is otherwise full of errors; yet the same word with the same feature stands in *ILS* 2483 (Egypt under Augustus) *C. Vibius C. f. Ani(ensi tribu) Verg(ellis)*.

²⁶ For mentions of fatal illness in the epitaphs, see Lattimore, 153.

²⁷ Do these words mean that the girl died a particularly ugly death that made a gruesome impression on those who witnessed it? (For one such impression cf. *Pass. Perp. Fel.* 7.5 (a seven-year old boy) *facie cancerata male obiit ita ut mors eius odio fuerit omnibus hominibus*.) The adjective *saevus* does often qualify physical suffering (pain, e.g. *Pac. trag.* 267, *Lucr.* 5.997; disease, *Luc.* 9.629–30, *Tac. Ann.* 2.69; thirst, *Sen. Tro.* 583; hunger, *Luc.* 4.94). But death can also be *saeva* in itself. This is the underlying idea in *Tac. Ann.* 13.17 *tradunt... crebris ante exitum diebus illusumisse pueritiae Britannici Neronem, ut iam non praematura neque saeva mors videri queat*: clearly no ugly death is meant here; a premature death is *saeva* by that fact alone and is apt to cause indignation (cf. *CLE* 69 *pueri virtus indigne occidit, quoius fatum acerbum populus indigne tulit*). In *CLE* 980 *immatura iacent ossa relata mea: saeva parentibus eripuit Fortuna m[eis] me nec iuenem passast ultiiora frui*, the key words are conspicuously the same as in the Tacitus passage cited above. It is no wonder, then, that the same idea appears within the scheme of the “unfinished year”, *CLE* 1058 *cum mihi bis quinos annos mea fata dedissent, undecimum me non licuit perducere annum... saevos Pluto rapuit me ad infera tempora*. In Christian epitaphs the epithet *saeva* often accompanies the *mors* that is vanquished by Christ's faith; cf. *ILCV* 267, 991, 1312. An interesting case is *ILCV* 170 *iaces casu prostrata ruinae, heu dulcis coniunx... clausisti subito crudeli funere vitam... sed tibi non potuit mors haec tam saeva nocere: de meritis veniens nam tua vita manet*: here the actual “ferocious death” under the ruins is dubbed *crudelis funus*; the subsequent *mors haec tam saeva* is a variation of the same, but in a context where the narrative has given way to a sort of contemplation.

husband reappears in l.10 anyway. As we look for a possible answer we may do well by reading the text as we have it. Assuming that the phrase *florenti caro marito* was always there in its actual form, nothing prevents us from taking *florenti* as a dative, not ablative,³² and the text seems to make enough sense as it stands. The dative would be one of (dis)advantage, to be taken with *marcebam*: “I withered before the eyes of my dear husband, a vigorous man”. This would still be the sort of truism we have wondered at; but *marcebam florenti caro marito* can also mean “I withered before the eyes of my dear husband Florens”. The sentence, then, would be aimed at producing a double entendre, and the motive for mentioning the husband’s vigour would have been no other than to neatly communicate his name.

The possibility of taking *Florenti* as the husband’s name was briefly considered by Seure: “Je soupçonne, sans pouvoir en apporter la preuve...”³³ Much of what I have to say from this point on should be taken with the same caveat, as I will be putting forward a construct largely based on my own suspicions. What is certain, though, is that allusions to and puns on personal names are not uncommon in Latin verse inscriptions.³⁴ In their authors’ and readers’ eyes they were not inappropriate; even to us, as far as one can judge, they are not always absurd or tasteless: one has only to remember the delightful epitaph of T. Statilius Aper, *CLE* 441:³⁵ “There you lie, you kind-hearted boar (*innocuus aper*), stricken not by the Virgin’s wrath...” I will argue that in the case of *ILBulg* 248 it is possible to follow this path beyond the one mention of *Florens maritus* at v.3. This will ultimately lead me to the hypothesis that the “name game” was an important aspect of the Lădžane epitaph as a whole.

* * *

At present, however, let me adopt what I should call the order of probability and discuss the least difficult places first, rather than proceed line by line. The text as we have it admits the conclusion that the epitaph ended with two distinct messages to the living. The first began with *teque rogo* at l.11, and the other was the one which has the words *ego nunc moneo genitore[* at l.14. For vv.12–14 (ll.11–13) I propose the following reading with supplements:

v.12 *Teque rogo, com[e]s, dolea(t) tibi, pulch[ra futura]*
quod mea virginitas mort[al]i somn[o] sepulta est],
isque tuas cineres aurea ter[ra tegat.

“And I beseech you, my life’s companion, to feel sorry that my virginity, which was about to become full of beauty, now

lies overcome by the sleep of death. And may it [the *mortalis somnus*] once cover your own ashes with earth of gold.”

As for the details, the impersonal construction of *dolere* followed by a dative of person (*doleat tibi quod* instead of *doleas quod*) is well attested as something of a colloquialism.³⁶ For *pulch[ra futura]... virginitas* I rely on *CLE* 1517 *vitam... brevem puellae, crescebat modo que futura pulcra multorumque amor*. The supplement *mort[al]i somn[o]* is almost certain in this context (with *mort[---]is omn[---]* we don’t seem to come at anything); for the eternal sleep of death cf. *CLE* 1997 *hic tumulata silet aeterno munere somni*.³⁷ At the end of v.13 I supply *somn[o] sepulta est* as a stereotyped phrase.³⁸ The image of someone’s ashes being covered

²⁸ This inference looks natural in view of the very prominent position the word *ipsum* is given, standing at the beginning of the distich and waiting for the rest of its phrase to come. The meaning of *ipsum* here is the one that the pronoun normally has in phrases like *triennio ipso minor* (Cic. *Brut.* 161) or *decem ipsos dies* (id. *Fam.* 2.8.3); see *OLD*, s.v., 8c.

²⁹ For examples see *OLD*, s.v., 3.

³⁰ Seure 1916, 385.

³¹ For a particularly clear example among many, see Hernández Pérez 2001, 12 (on *CIL* 2.7.478).

³² The present participle in Latin was just about the last type of a 3rd-declension word to be affected by the vulgar confusion between *e* and *i* in the ablative: the ending *e* persisted as a feature that could set apart a genuine participle from what was to be taken as an adjective (or a noun) – see Leumann 1977, 438, and Stotz, *HLSMA* 4, VIII §35.9. The ablative absolute may still stand, participle or no participle, as *florenti* may simply be the ablative of *florens* the adjective (cf. *OLD*, s.v.); but my point is that *florenti* does not have to be an ablative here.

³³ Seure 1916, 386 n. 1. He was also aware of the difficulty with the participle ending (see Note Error: Reference source not found above).

³⁴ See Wolff 2000, 104–5, and Hernández Pérez 2001, 55–8. Classic examples from Latin literature are Cic. *Rosc. Am.* 124 (*nomen aureum Chrysogoni*) and *Ver.* 2.121 (*ius verrinum*); for a negative appreciation of the latter cf. Tac. *Dial.* 33.1.

³⁵ = Courtney 1995, no. 176, with a bibliography *ad loc.*

³⁶ Cf. e.g. Ter. *Ph.* 132 *tibi quia superest dolet*, *Brut.* ap. Cic. *ad Brut.* 25.6 *doleat mihi quod tu nunc stomacharis*, Sen. *Nat.* 4b.13.3 *nobis dolet... quod solem emere non possumus*, *Pass. Perp. Fel.* 6.5 *doluit mihi casus patris mei*, and on the other hand Cic. *Vat.* 31 *quis non doluit rei publicae casum?*, Caes. *Civ.* 1.9.2 *doluisse se quod populi Romani beneficium sibi extorqueretur*. See Kühner/Stegmann 1976, 2.276; Krebs/Schmalz 1905, s.v. *dolere*. Seure’s unconvincing reading *dolea(s) tibi* is a mark of deference to the “correct” usage.

³⁷ For similar uses of another word for “sleep” see Fele & al. 1988, s.v. *sopor*.

³⁸ Cf. *Lucr.* 1.133, 5.974, *Verg. Aen.* 2.265, *Quint. Decl.* 272.13.

with golden earth (v.14) is known from *CLE* 1308 = *ILS* 8132 *quisque huic tumulo possuit ardente lucernam, illius cineres aurea terra tegat*. According to Buecheler *ad loc.*, “ardentem lucernam adponunt parentantes (*monumento meo mensibus lucernam accendant* dig. XL 4, 44)”:³⁹ the idea is that the goodness of whoever makes a grave shine with light should once be rewarded with a burial shimmering with gold.⁴⁰ In *ILBulg* 248 the original motivation is disappeared, but the wish remains – may the husband once receive a burial equal to his loyalty and grief. The term *comes* in the epitaphs typically refers to wives rather than husbands;⁴¹ consequently *teque rogo* (*com[e]s*)⁴² in l.12 should mean “I, your life’s companion, beseech you”, which, however, is inconsistent with the apparent need to identify the one to whom the request (*te rogo*) goes: we must therefore accept *comes* as a vocative and masculine here. This particular detail puts a mark of inferiority on the person of the husband;⁴³ which sort of inferiority, one can only guess, but we may relate this to the observation that the healthy young man Florens had married a sick daughter of wealthy parents, and that, notwithstanding the marriage, the girl’s burial took place in her parents’ mausoleum.

The other message goes to the parents (*genitores*) of the deceased. The lacuna in l.13 cannot hold as much text as was proposed by Seure – it cannot contain both the ending of v.14 and the whole first half of v.15. This means that we have the caesura of v.15 coming between *moneo* and *genitore[s]*; and, if this is true, the next lacuna (the one in l.14) occupies such a position that the subsequent [r]umpere *nemo* (l.15) cannot possibly be the ending of v.15. Again, these words cannot constitute the beginning of v.16, since there does not seem to be room enough for v.16 to stretch out thereafter. It is therefore necessary to take the words *r]umpere nemo* as belonging to the second hemistich of v.16, to be supplied with a final word which must have stood in l.15 at roughly the same distance from *nemo* as is the one between *nemo* and the foregoing *r]umpere*. Now if the final hemistich begins with a dactylic word, then it must be the latter half of a pentameter, and we shall have to supply an iambic word at the end, while the first half of the pentameter must be covered by the lacuna in l.14. I propose, then, to read vv.15–16 (ll.13–15) as follows:

v.15 *Vosque] ego nunc moneo, genitore[s]: fatorum legem r]umpere nemo [potest.*

“And I remind you too, my parents: no one can break the law of destiny.”

Seure was perhaps right in suspecting that the lacuna contained another mention of *fata* (two previous being

found in ll. 5 and 9), but he was almost certainly wrong in supplying the phrase *rumpere fata*, which does not have the sense he credited it with (“change destiny”), but rather the opposite (“cut short a mortal life”).⁴⁴ This is why I prefer to supply *fatorum legem*;⁴⁵ other supplements are possible, though.⁴⁶

The previous line of verse (v.15) should be an hexameter, the beginning of which is easily restored, *vosque* being parallel to the beginning of the first message (cf. v.12 *teque*); for the rest cf. *CLE* 1494 *vos ego nunc moneo* etc.⁴⁷ This, however, is the point where the calculation we attempted a moment ago yealds one significant result: if v.16 is to begin immediately after *genitore[s]*, then v.15 must be an unfinished hexameter line. The fact is that unfinished lines of verse are not uncommon in the inscriptions and cannot always be reduced to errors committed by the stonemasons. Nevertheless, our v.15 might be an instance of this type of error. As already observed by Seure, the carving of *ILBulg* 248 is such that the letters become more and more condensed as the text goes on⁴⁸ – but then suddenly there comes a point

³⁹ For lamps lit on graves cf. also *ILS* 8366 and 8368, and see Toynbee 1971, 63.

⁴⁰ The parodic occurrence of *cuius cineres aurea terra tegat* in an erotic graffito from Ostia, Courtney 1995, no. 94e, suggests that the formula was known and used rather more widely than we would infer from the extant epitaphs.

⁴¹ Cf. *CLE* 96, 110, 516, 1187; markedly so in 1432 *thalami tumulique comis*; a surviving wife referring to herself in 2099 *dulcis vita fuit tecum, comes anxia lucem eternam sperans hanc cupit esse brevem*.

⁴² The actual form of the word may have been *com[i]s* as well, cf. *CLE* 439, 1409, 1432.

⁴³ Note that even the use of *comes* for “wife” is rather uncommon outside the epitaphs. Literary texts show a clear preference for *coniux* or *consors*, presumably because *comes* was all but a blunt statement of inferiority – cf. *OLD*, s.v., 2: “a companion, friend, comrade (often in an inferior capacity or of humbler rank)”.

⁴⁴ Cf. *CLE* 1156 *Parcae crudeles, nimium properasti rumpere fata mea*, with an obvious reliance on clichés like *ruperunt filia sorores* or *ruperunt stamina Parcae* or *tuos/meos mors ruperit annos*, which is by far the most common use of *rumpere* in the epitaphs (see Fele & al. 1988, s.v.).

⁴⁵ Cf. *CLE* 386 *invida .. fati lex*, 432 *vota supervacua fletusque .. naturae leges fatorumque arguit ordo*, 1021 *fati quod lege necessest*, 1278 *fati .. lege*, 1530 *A fatorum lege*.

⁴⁶ E.g. *Parcarum legem*, cf. *CLE* 428 and 1160; or even *aeternam legem*, cf. *CLE* 104.

⁴⁷ Parataxis after *moneo* also in *CLE* 627 *alios mone: vita brebis est* and 1231 *qui legitis, moneo: vivite, mors properat*, as well as in the cliché *vivite victuri/mortales/felices, moneo, mors omnibus instat* (485, 486, 803).

⁴⁸ Seure 1916, 379.

where the carver realizes that there is more than enough space for the remaining text, after which he expands the content of the last line rather widely. It may be conjectured that the sudden appearance of extra space was due to omission of text, the omitted segment being the original ending of v.15. This must have contained text which was both ommissible without crippling the sentence and susceptible to being left out by a *saut du même au même* – something like this:

v.15 *Vosque] ego nunc moneo, genitore[s, <vosque, parentes]*

The word *parentes* would have meant not “parents” but “relatives” (a sense not uncommon in post-classical and later Latin usage),⁴⁹ but since *parentes* and *genitores* could also be, and usually were, synonyms,⁵⁰ the omission here would have been caused by both the form and the meaning of the two words.

* * *

Seure’s restitution of the segment going from l.9 *ab impia fata* to l.11 *reliqui* develops the theme of the unconsummated marriage and at the same time provides a miniature account of the immediate circumstances that led to the girl’s death. Seure’s supplements, however, fall short of conviction. No matter how we understand the phrase *thalamos reliqui*, it is difficult to conceive an action being performed by the agent “reluctantly after her death”, *post mor[tem] invita*. As for the clause expected after *disceptata die ut...*, with *reliqui* we are rather badly served (Seure explained this away by supposing that the entire v.11, although unparalleled in the epitaphs or elsewhere, was adopted from a model in which the verb stood correctly in the indicative).⁵¹ It looks more natural to satisfy the *ut* by supplying a verb in the lacuna that covers the end of l.9 and take the subsequent *thalamos... reliqui* as the main clause. The text could then run like this:

v.9   ...*ab impia fata*
disceptata die ut n[imis essem blanda] marito,
crudelis thalamos post mor[bi accessum] reliqui.

“On a day that wicked fate had chosen for me to be overly charming to my husband, I passed away from the cruel bedroom after an onset of disease.”

It would seem that the marriage went unconsummated until the fateful day – which may have been her fourteenth birthday, as vv. 3–4 appear to suggest⁵² – on which the girl decided or agreed⁵³ to satisfy her husband. This effort on her part provoked an *accessus morbi*,⁵⁴ an acute aggravation of her chronic disease (cf.

v.3), and the couple’s *thalami*, i.e. their attempt to consume their marriage, proved so cruelly wrong (*crudeles*) that it resulted in the girl’s death.

Restitution along these lines is suggested primarily by the repeated mention of the husband (we already know of him from v.3), now taking part in an event which was brought about by fate⁵⁵ and caused the girl’s “leaving the cruel bedroom”.⁵⁶ But there may be more to it. There is the story of Atalanta and Hippomenes, famously told by Ovid in *Metamorphoses* 10:⁵⁷ the couple meet their fate after Hippomenes is “overcome by an untimely desire for sex” in the temple of Cybele: *concupitus intempestiva cupido occupat Hippomenen* (Ov. *Met.* 10.689–90). Atalanta, however, had been aware

⁴⁹ For epigraphic instances of this usage cf. e.g. *ILS* 1581 and 2777.

⁵⁰ In the epitaphs this is normally the case. In literature, *genitores* “parents” is attested in Late-Republ. poets, perhaps replicating τοκῆες (Lucr. 2.615; Catul. 63.59), but later disappears from high poetry and is also unfrequent in the epitaphs, which mostly have it along with *parentes* as a means of elegant variation (cf. *CLE* 168, 742, 1994). (The use of *genitor* in the singular is another matter – see Krebs/Scmalz 1905, s.v., and cf. e.g. *CLE* 507 *genitor... tuque optima mater*, 682 *haec mater et genitor conscribunt carmina.*)

⁵¹ Seure 1916, 381 and 384. The subjunctive in *diem statuere quo aliquid fiat* and similar turns is not of the sort which could easily be dropped in favour of an indicative (see Hofmann & Szantyr 1965, 642–3, and Stotz, *HLSMA* 4 IX §111.30), and Seure was right in not trying to justify *ut... reliqui* simply as a vulgarism.

⁵² See above, p. 163 and n. 28.

⁵³ I have proposed *n[imis blanda* above, but *n[imis grata* is possible too (cf. Ov. *Rem.* 6.738): the latter would rather put the initiative down to the husband.

⁵⁴ For the term cf. e.g. Plin. *Nat.* 28.46 *accessu febrium*, Gel. 4.2.13 *morbum et vitium distare quod vitium perpetuum, morbus cum accessu decessuque sit.*

⁵⁵ I take *ab impia fata* to be a neuter AccPl rather than a feminine AblSg: cf. l.7 *satiavi fata superba*, and see Löfstedt 1933–42, 1.49 and 2.374. The epigraphic occurrences of the feminine *fata* (which is postulated by the Romance reflexes) are all in the plural, e.g. *ILS* 3760 (dedication) *Fatabus*, *CIL* 2.89 *quai* (i.e. *cui*) *Fate concesserunt vivere anis XXXXV* (on which Carnoy 1906, 227). For the accusative after *ab* in verse inscriptions cf. *CLE* 1830, 1943, 2115; for some further occurrences of *abAcc* in epigraphic texts see *ILS* 3, p. 865.

⁵⁶ The key word here, *thalami*, is notoriously used in poetry to mean sex (marital or otherwise). In most cases this is sufficiently suggested by using “bedroom” in translation, although the metonymy sometimes goes a step further, e.g. Mart. 7.58.5 *deseris imbellies thalamos mollemque maritum*. The sporadic appearance of AccPl *is* in the epitaphs, as *crudelis* for *crudeles* here, is labelled archaism by Mariné Bigorra 1952, 52. Some prose inscriptions have it too (see Pirson 1901, 118–9, and Carnoy 1906, 219).

⁵⁷ The prose rendering of the same is Hyg. *Fab.* 185.

ever since her girlhood that her marriage someday would bring misfortune; prior to the fateful race that would make her Hippomenes' wife, she tries to dissuade him by delivering an impeccable piece of oratory, the sum of which is this:

*dum licet, hospes, abi, thalamosque relinquere cruentos:
coniugium crudele meum est.* (620–1)

I believe that this line of Ovid was the model for *crudeles thalamos relinquere* in *ILBulg* 248: the author appears to have used the very words that he found in the best-known literary version of a myth whose central motif, love-making at the wrong time, closely corresponded to the real case he was illustrating. From his point of view, the fact that Ovid's *thalamos relinquere* now described a very different reality – not the act of shying away from a marriage but the one of dying in the marital bed – was a legitimate and agreeable effect of the transference he had made.

* * *

The central part of the epitaph begins with the old and much-favoured *topos* of the natural order of human deaths reversed⁵⁸ – the girl died too early to be able to bury her own parents:

v.5 [Sic d]isceptarunt fata, ne pia esse(m) patri
nec mat[ri] TEMRE pie faemine caste.

“Fate decided that I should never perform the [last] duty to my father or my mother [...] a pious and virtuous woman.”

At the beginning of v.5 I propose [*sic d*]isceptarunt fata, ne eqs., rather than the less idiomatic *nam* eqs. (as supplied by Seure).⁵⁹ The main interest, however, lies in the occurrence of *disceptare* here and again later (v.10). This verb seems entirely absent from *CLE*: in this respect the verse inscriptions comply with the usage of high poetry, in which neither *disceptare* nor *disceptatio* is anywhere to be found.⁶⁰ What is more, *ILBulg* 248 has the unpoetic *disceptare* in a derived meaning which, while attested in classical Latin prose, belonged to the judiciary-administrative jargon – based on the primary sense of looking into, and arbitrating in, a quarrel or lawsuit, it acquired the more general sense of determining, ruling, or deciding.⁶¹ The unexpected occurrence of a word from this register⁶² in an epitaph sheds more light on the personal profile of the author: with his apparent belief that the solemnity of what he had to say would be improved with a bit of bureaucratese here and there, he must have been of the half-educated kind.

The lacuna in v.6 (*l.5*) and the few letters beyond it are perhaps best left as they stand. Seure's idea was that *TEMRE* meant *tenerae*, but such a spelling is in fact difficult to account for – granted that the form is syncopated,⁶³ the *M* for *n* still remains unexplained. Moreover, it would be startling to find the epithet *tenera* attributed to the mother rather than to the dead girl herself. The epitaphs often have *tenera aetas, teneri anni, tenerum corpus, tenera membra* etc., to the point that the qualification *tener* seems virtually reserved for the young deceased.⁶⁴ Another hypothesis would be that the mutilated part of *l.5* contained the name of the mother: *nec mat[ri] ---te M(a)tr(on)e, pie faemine caste;* the woman called ...ta *Matrona* would of course be the one whose name appears on the architrave of the mausoleum.⁶⁵ Still, to take *MRE* as a contractive abbreviation looks much too forced, the more so as the *hedera* at the end of the line proves there was no lack of space.⁶⁶

* * *

With *l.6, v.7*, we come to the point where the right-hand fragments of the inscription offer just a few more letters; from *l.7* on only the left part remains, so that any

⁵⁸ For the origin and diffusion of this *topos*, see Lier 1903–04, § 4.

⁵⁹ Cf. e.g. *CLE* 417 *sic denique fata tuler[unt]*, 490 *sic fata dederunt*, 1339 *sic rerum natura iubet, sic temporum ordo*, 2156 *sic se fata ferebant*; for the cataphora, 382 *sic tulerat fatus, non exsuperasse parentes*.

⁶⁰ The only exception being Sil. 16.186 *disceptentque armis terrarum uter imperet orbi*.

⁶¹ E.g. Cic. *Ver.* 5.183, *Mil.* 23, *Fat.* 46; its occurrence in *Leg.* 2.21 suggests that the usage was ancient.

⁶² More generally, *disceptare* as a “popularized technicality” appears to have had some currency in Late Latin. The Vulgate offers a number of examples of *disceptare, disceptatio* in contexts where *contendere, contentio* would have been preferred in Classical Latin.

⁶³ As are the reflexes of *tenerum* in Western Romance: see e.g. *REW*, no. 8645.

⁶⁴ See Fele & al. 1988, s.v.

⁶⁵ *ILBulg* 247; see above, p. 00.

⁶⁶ One may further speculate that the both *hederae* in *ILBulg* 248 (*ll. 3 and 5*) were used to label ametric places in the text; if so, their position at line-ends would be incidental. This would explain why space was used sparingly in *l.5* (cf. the ligatured *AT* before the lacuna) only to finish with a *hedera*. To my knowledge, however, the use of *hederae* with this specific purpose is unparalleled. (Not close enough comes the interesting and yet unnoticed role of *hederae* in an inscription from Capidava, *ISCM* 5.31 *sibi et... coniugi sue posuit titulum vibus & vixit annis & item coniux annis & avete*: the two latter *hederae* were seemingly meant as placeholders for numerical data to be inserted when the time came.)

attempt at restitution becomes more difficult and less definitive. A lucky circumstance, though, is that of the vv.8–11 the beginnings and endings are preserved. Here is how I read v.7:

v.7 *pro piet[ate lacr]imas satiavi fata superba,*

“Instead of [doing this] duty [of mine], I sated the arrogant fate with tears”,

with an obvious connection to vv.5–6: the girl was forced to give her parents *pro pietate lacrimas*, “tears instead of *pietas*”. *Pro pietate* is a phrase typical of many tomb inscriptions in prose and verse, mostly within the formula *pro pietate posuit*, “[this monument] dutifully erected by...”. The *pietas* in this phrase is normally the one shown to the dead by the living; but as, on the other hand, the inscriptions very often call the dedicatees *pientissimi*, it is no wonder that *pro pietate* was sometimes taken to mean “in return for his/her *pietas*”, referring to the deceased.⁶⁷ This sort of shift makes it easier to accept *pro pietate* in *ILBulg* 248 in the sense that it apparently has, “instead of being *pia*”⁶⁸

After *pro pietate lacrimas* one anticipates *praestiti* or the like.⁶⁹ What comes instead is an unexpected turn. It looks as if two consecutive ideas had been squeezed together to form an indistinct unity. What would normally be worded like this, (*parentibus*) *pro pietate praestiti lacrimas quibus fata superba satiavi*, became *pro pietate lacrimas satiavi fata superba*. To say *lacrimas fata satiavi* (literally “I sated Fate tears”) instead of using the ablative (*lacrimis*, “...with tears”) was not impossible. The double accusative was an occasional solution for the ever-present dilemma concerning the choice of a direct object for a number of different verbs: the possibility of saying, for instance, *complere vas aqua* and also *complere aquam* gave rise to constructions which are ultimately similar to the English “feed somebody something”: e.g. *alqm alqd nutrire* (cf. Soran. 1.87), *potare* (cf. Iren. lat. 2.33.2), *curare* (“cure”, cf. Aug. Civ. Dei 22.8), *alqd alqd perfundere* (cf. Apic. 6.9.13), *perunguere* (cf. Orib. lat. Eup. 4.64 (Aa)).⁷⁰ In the inscriptions we have *CIL* 5.1863 *titulum immanem montem Alpinum ingentem litteris inscrisit* and especially *CLE* 737 *qui tantum properasti matris foedare senectam senilemque aetatem tantos onerare dolores.*⁷¹

So, with *satiavi fata superba* the sentence suddenly turns towards the topic of fatal destiny. The motive for this may appear straightforward – the author of the Lăđzane epitaph simply liked to talk about destiny (he mentions *fata* three times). This, however, does not ex-

plain the choice of the other word, *satiare*, which is unparalleled in the epitaphs. *Satiare fata*, if taken literally, makes for an odd picture.⁷² True, if we assume that *satiare* here means “fulfil, accomplish, realize” (a figurative sense occasionally found in Late Latin),⁷³ then *satiavi fata* would mean “I fulfilled my fate” (viz. by passing away); but the doubt remains whether we can take the verb metaphorically and still allow for the double accusative. The literal interpretation, therefore, looks more probable, with a further suspicion that, if the author built an awkward sentence around a bizarre expression and did so in the middle of a text for which he was relying on commonplace ideas and ready formulas, he must have had some strong motive to depart from the conventional.

Judging by the extant beginning of v.8 (*nomine*), this segment of the epitaph is where the name of the deceased was given. For this line and the next I venture to propose the following restitution:

v.8 *nomine [quae Satia genitori Eva]rest[o voca]bar,
qui nuncquam sc[eleratus erat, quoad] eqs.*

“I was called Satia by my father Evarestus, who had never been wretched until the moment when...”

⁶⁷ E.g. *CIL* 13.8650 *nepoti suo pro pietate sua f. c.*

⁶⁸ Seure took *pro* to be exclamative, whence *pro piet[as]*; after which he supposed that an originally hypermetric verse had been curtailed by the carver: *<inter pr>imas satiavi fata superba* (he offered *per lacrимas* as an alternative, though: Seure 1916, 382, n.1). I find *pro piet[ate]* preferable to *pro piet[as]* not only in view of the stereotype mentioned above, but also because of this: the normal (and very common) use of the exclamative *pro* in the epitaphs is the one equivalent to “What a... this is!”: cf. e.g. *CLE* 501 *pro dolor*, 750 *pro nefas*, 1061 *pro superum crimen, fatorum culpa nocentum*, 1535 *A pro scelus infandum detestandumq(ue) legenti*. In this respect the epitaphs again seem to follow the post-classical literary usage, in which the presence, rather than the absence, of the thing mentioned after *pro* is what causes the indignation: e.g. *Sen. Suas.* 7.11 *pro facinus indignum*, *Flor. Epit.* 1.36 (3.1.9) *pro dedecus*; contra, *Sen. Dial.* 11.17.4 *pro pudor imperii*.

⁶⁹ Phrases like *supremum officium praestare* are often found in the epitaphs (see Fele & al. 1988, s.v. *praestare*). In *pro pietate lacrimas praestiti* the direct object *lacrimas* would be standing ἀπὸ κοινοῦ – cf. *CLE* 826 *nomen titulus praestat suisque dolorem*.

⁷⁰ Cf. Svennung 1935, 226–31. For the very wide diffusion of the double accusative in Late Latin see also Bonnet 1890, 525–6.

⁷¹ Löfstedt 1933–42, 1.250.

⁷² The similarity with Apul. *Met.* 11.1 *fato... iam meis tot tantisque cladibus satiato* – is only superficial. In Apuleius, *cladibus fatum satiare* means to “live through many calamities”, after which his hero finally arrives at a *spes salutis*.

⁷³ E.g. Cypr. *Op. et el.* 5 *ni .. operum accessione satientur deprecationes*.

This would mean that the oddities of v.7 were there to prepare the ground for the subsequent pun on the personal name, *satiavi~Satia*. For the name, cf. AE 1982.677 (*Satia Maxsuma*), CIL 8.7710 (*Satia Ruf( )*), 13.2125 (*Satia Heliene*).⁷⁴ The rest of my supplements is based on the assumption that *qui* at the beginning of v.9 refers back to some male person mentioned in v.8. This person is very probably the father. As already shown, there is a strong possibility that both the husband and the mother of the deceased were mentioned by name in v.3 and v.6 respectively; the father's name would now, so to speak, conclude the list of mourners. *Genitori* would be a dative of the agent, looking forward to *vocabar*: “my father used to call me Satia”.⁷⁵ In the epitaphs the mention of the parents as the “callers of the name” is often purely conventional; a well-known early example of this is CLE 52, in which the name of the deceased is thus introduced: *nomen parentes nominarunt Claudiam*.⁷⁶ Both this wording and the one I have supplied for *ILBulg* 248 may appear strange; as Matteo Massaro puts it, there was little point in referring to a gentile name as specifically given or used by the parents: a parental couple in which the male partner was a Claudius could not help calling any daughters Claudia.⁷⁷ However, other examples suggest that this point should not be pressed too far. Take CLE 98: after *D. M. Xanthippes sive Iaiae C. Cassius Lucilianus alumnae dulcissimae, a carmen* begins by restating the name of the deceased; a section follows by way of a *laudatio*, and the epitaph closes on these lines:

*Quam, si qua pietas insitast caelestibus,
viventi ingenio soli et luci reddite
alторis memorem, quem parentes dixerant,
cum primum natust, Lucilianum Cassium.*

There was no need here to restate any names, and even with the names the epitaph could have finished off a whole line earlier (*alторis memorem Lucilianii Cassii* would have done nicely); the parents of the *alтор* had nothing to do with the fact that his name appeared on a third person's tombstone, but they ended up there nonetheless, as the man “whom his parents had called Lucilianus Cassius as soon as he was born” was building a lasting memory not so much to his *alumna* as to himself.

Back to the Lădžane epitaph, any attempt at filling the lacuna which opens after “who never...” (*qui nuncquam sc[*, end of l.8)⁷⁸ has to be based on what comes after the lacuna: “a day chosen by fate” etc. The text in its present state still allows us to grasp the general sense: the father has never been as utterly devastated by anything as he is now by his daughter's death. With *sc[* immediately

before the lacuna the choices are few: *qui nuncquam sc[ierat* leaves us in want of an accusative object (a subordinate clause would be too clumsy for the space), and it is difficult to see how this could be provided without really vexing the idiom; on the other hand, *sceleratus* is a genuine “tombstone word”,⁷⁹ and with *qui nuncquam sc[eleratus erat* in v.9 we come fairly close to the required sense.

My next point is about a mere, or even faint, possibility. Suppose that the supplement I have proposed for v.9 is correct: the middle section of the epitaph then reads:

“I was called [name] by my father [name], who had never been *sceleratus* until one day, – the day that wicked fate had chosen for me to be overly charming to my husband, – I passed away from the cruel bedroom after an onset of disease.” (vv.8–11)

Now why should the very natural idea of a father's being shaken by his daughter's death be put in words in such an oblique manner, by saying that he had *not* been devastated *before* that event? This again is an oddity, not unlike the two that we have seen previously – the one with “sating one's fate” in v.7 and especially the one with the girl's being ill “while her husband was healthy” in v.3. With the supplement *genitori Eva]resti[o* in v.8,

⁷⁴ The name *Gesatia* (*Gisatia, Cisatia, Isatia*), which is even better attested in the inscriptions, should also be borne in mind; the pun would then be somewhat less pronounced.

⁷⁵ An adnominal ablative of origin (*Satia, genitore Evaresto*) would be less probable. Sporadically found ever since Archaic Latin (e.g. Pl. *Asin.* 499 *Periphanes Rhodo mercator dives*, *Caes. Civ.* 1.24.4 N. *Magius Cremona*; see Löfstedt 1933–42, 1.297, and Hofmann & Szantyr 1965, 105), this construction seems confined to indicating the *land or city* of origin. An exception, at least in terms of frequency, is the *tribus* within the full-name formula (e.g. *ILS* 2149 *T. Julius T. f. Voltinia Paternus*), but texts like *ILBulg* 248 cannot seem to have been modelled on this.

⁷⁶ A further example in CLE 384 *Samnis sum genere, Proculam dixere parentes*; also in many Greek epitaphs, e.g. Véritrac 1978–82, no. 70 νιὸς ἐγὼ γενόμην Ἀγαπωμένου, φιλούσα Κούνιτα τέκεν Θαλερή... ἐνδυκέως δὲ τρέφοντες Ἀτείμητόν μ' ἐκάλεσαν, 79 Ἡρόφιλον δ' ἐκάλουν με πατήρ καὶ πότνια μήτηρ, 123 οὐνομα δ' ἐν τοκέεσσι φίλοις κέκλητ' Ἀσιάρχης. The whole thing can be traced back to an Homeric scheme, cf. Il. 9.561–562 τὴν δὲ τότ' ἐν μεγάροισι πατήρ καὶ πότνια μήτηρ Ἄλκυόνην καλέεσκον, Od. 8.550 εἴπ' οὖνομ' ὅττι σε κεῖθι κάλεον μήτηρ τε πατήρ τε, 9.366–7 Οὐτις ἔμοι γ' οὐνομα: Οὐτιν δέ με κικλήσκουσι μήτηρ ἡδὲ πατήρ ἥδ' ἄλλοι πάντες ἐταῖροι.

⁷⁷ Massaro 1992, 95.

⁷⁸ For the not uncommon spelling *nuncquam* cf. e.g. CLE 161, 1107, 1171, 1988 (twice).

⁷⁹ Common in prose and verse inscriptions alike: cf. e.g. CIL 6.9961, 15160, 21899, ILCV 4191, 4191A, CLE 1569, 1994.

I propose to explain this last quirk as another pun on a personal name. It is conceivable that the girl's father had a *cognomentum* dubbing the bearer a good man,⁸⁰ it is in this sense that he might be called *numquam sceleratus* ("never wicked", or "Never Wicked"); he became *sceleratus*, "wretched", only after he lost his daughter. A pun based on the two meanings of *sceleratus* is actually attested in one of Martial's epigrams, 9.15 *inscripsit tumulis septem scelerata virorum se fecisse Chloe. quid pote simplicius?*: the "candidness" of the seven-time widow appears in the fact that the tombs of her husbands are all inscribed with the words *Chloe coniunx scelerata fecit.*⁸¹

* * *

Let us now take a wider look at the text again. The Lădžane epitaph seems to consist of three sections. The first (vv.1–4), without being purely generic, follows a cliché and is marked by the predominance of the conventional:

v.1 *Siste, viator, iter, animum[que intende sepu]lchro,
et lege quam dure sit mihi v[ita d]ata.
Ipsum marcebam Florenti caro m[ar]ito
in XIII annum: mors mihi saeva fuit.*

The middle section (vv.5–11) concentrates on the specific with an obvious leaning towards the narrative. This is where all the key persons come into sight (let me emphasize that in making them appear under their names my intention has been to point at an interesting possibility without ever thinking it could be made into a probability), while some expressions and images that first came as vague hints to an untold reality acquire a fuller meaning in the scene of the girl's death:

v.5 [Sic d]isceptarunt fata, ne pia esse(m) patri
nec mat[ri---] TEMRE pie faemine caste.
Pro piet[ate lacr]imas satiavi fata superba,
nomine [quae Satia genitori Eva]rest[o voca]bar;
qui nuncquam sc[eleratus erat, quoad] ab impia fata
v.10 disceptata die ut n[imis essem blanda] marito,
crudelis thalamos post mor[bi accessum] reliqui.

The third section (vv.12–16), with its two apostrophes and messages of a rather common sort, is smoothly but not very tightly connected to the previous:

v.12 *Teque rog(o), com[e]s, dolea(t) tibi, pulch[ra futura]
quod mea virginitas mor[bi] somn[o sepulta est],
isque tuas cineres aurea ter[ra tegat].*
v.15 *Vosque] ego nunc moneo, genitore[s]:
fatorum legem r]umpere nemo [potest.*

This division appears to be the underlying factor when it comes to the form of the epitaph. The most salient formal feature of *ILBulg* 248 is the sporadic appearance of pentameter lines in a composition consisting mainly of hexameters. This phenomenon occurs in quite a number of epitaphs and is usually attributable to the authors' inability to compose proper elegiacs.⁸² In the Lădžane epitaph, however, the pentameters do not seem to come chaotically.⁸³ It rather looks as if the first section was composed in elegiacs and the second in hexameters, while in the third section each of the two pentameters marks the finale of its own message. The whole scheme is alien to the classical canons of verse composition, but I still do not believe that the author simply wanted to write elegiacs throughout but could not do it properly.⁸⁴ On the contrary, I think that in *ILBulg* 248 the pentameters were used on purpose.

* * *

As he worked on the restitution of the Lădžane epitaph, Seure visibly followed one important rule: any text he was proposing to bridge the lacunas had to be prosodically correct. This is unquestionably a sound principle, but its application in this case proved contrary to its purpose, which of course is probability of

---

⁸⁰ For the name *Eavrestus* cf. *CIL* 6.13088, 17299, 17300, 10.2328. Another name, *Euchrestus*, would also do in the context and is actually attested more frequently. There is, however, the additional problem of the beginning of l.8, which alone in *ILBulg* 248 cannot be made to coincide with the beginning of a word (Seure's *rest(i)f[ue]bar* does not seem to fill the gap; my own first idea was *Restt[uta voca]bar*, which again requires too much space). It is therefore necessary to conclude that the name was divided between l.7 and l.8, in which case the smoother division, *Eva]restt[o, looks preferable to *Euch]]restt[o*. For the spelling -stt- cf. *ILS* 8223 *damnas esto*, *AE* 1988.195 *postterisq(ue)*, and especially *AE* 1996.1221 (Siscia, third century) 'Οπτατα... Κάλισττος... Κέρττα.*

⁸¹ Zarker 1966, 150.

⁸² See e.g. Mariné Bigorra 1952, 168–9, and Courtney 1995, no. 27. See also n. Error: Reference source not found below.

⁸³ For some similar cases see Galletier 1922, 287–8.

⁸⁴ Seure 1916, 382. According to Seure, the main reason for such "derailments" was that the authors tended to reuse lines of verse they found elsewhere, so that sometimes a stolen hexameter was used to convey an idea for which, in the actual context, a pentameter was needed, or vice versa; in other words, the correct handling of elegiacs required a degree of versatility hardly achievable to those who heavily depended on external (and disparate) models. This is a clever explanation, but I do not think it should be unreservedly applied to the case of *ILBulg* 248.

the restitution. As one examines Seure's supplements one cannot help noticing that the least fortunate solutions appear wherever he refused to hypothesize the features that, apart from being sufficiently attested elsewhere in the epitaphs, were already present in the preserved portions of *ILBulg* 248 itself: the possibility of granting an ametrical status to numeric or onomastic data, and, more importantly, the acceptance of certain incorrect prosodies. It looks neither arbitrary nor unfounded to assume, in view of v.5 *pīa*,⁸⁵ that in v.12 too *cōm[e]s* is the substantive, not the adjective, despite the quantity; or to supply *somn[ō]* in v.13, with the wrong quantity of the ultima, after actually seeing *carō* employed in v.3, *faeminē* in v.6, and *disceptatā* in v.10. On the other hand, the quantity of the pretonic syllable was handled correctly by the author even in some delicate positions, cf. v.3 *Flōrenti*, v.11 *crūdelis*; this may be incidental; still, it is the reason why the restitution of *sepulta est* at the end of v.13 should be preferred to anything like *sōpita est*.⁸⁶ In the supplied part of v.9 I have used the standard spelling *quoad* only to avoid confusion; what I really assume is the monosyllabic form of this word spelt in any of the attested fashions (*quad*, *quod*, *quot* etc.).⁸⁷

As far as metre is concerned, the main difficulty lies in the first half of v.7, *pro piet[ate lacr]imas*. My supplement here is based on what the size and context of the lacuna seem to suggest or even impose, with little or no regard for the metre. On the assumption that the supplement is correct, the faultiness of v.7 would not consist simply in erroneous syllable-quantities. The whole first half of this line would have to be scanned *pró pietáte lacrimás*, with the second ictus falling on two syllables (*tate*). In verse inscriptions this is no strange phenomenon;⁸⁸ one may even argue that it is attested more frequently than is usually admitted. There is, for example, the case of *CLE* 1988, v.21 *quid crura? Atalantes status illi comicus ipse*, which once elicited the following explanation: "This line is a real monster – it has seven feet and can be scanned only under the double condition of allowing the ultima in *status* to lengthen before the caesura and making the ultima of *crura* into a long syllable too, with the hiatus left open before *Atalantes*, etc."⁸⁹ As a matter of fact, the line contains no incorrect prosodies but only an anapaest in the second foot – before the caesura it scans *quid crur(a) átalantés*, i.e. 1— 2UU— 3—, and it continues normally (...*status illi cómicus ípse*).⁹⁰ Similarly I assume that in v.7 of *ILBulg* 248 the words *pro piet[ate lacr]imas* metrically stand for 1— UU 2 UU UU 3—, with the second foot having its first half resolved in two

light syllables. This presupposes the wrong quantity of the accented syllable in *pietáte*, which, again, is paralleled by *esse* actually standing in v.5.⁹¹

* * *

Those are the details that complete the picture of the Lădžane epitaph. In many aspects, including vocabulary, grammar, versification, and even invention, this epitaph clearly deviates from classical literary usage. Yet there are palpable limits to this deviation. The author obviously knew some good poetry and was relatively skilful in putting his models into use. To claim that he composed his little poem "in the style of the Augustan poets"⁹² may be an overstatement, but it would be even more wrong to think of the Lădžane epitaph as a prime example of ineptitude set in stone. If nothing else, it represents a coherent whole – the segmentation is logical, the first-person strategy is consistently carried out, and, as far as one can see, some ingenuity was invested in the arrangement of the conventional data. No reader accustomed to Latin literary texts can help recalling how much poetry was superior to this, and how far; but the comparison is unfair. The testimony of Latin epigraphy reminds us that the scale of literary (and/or sub-literary) value and achievement was longer than we usually assume, and there are a great many epitaphs which, by any fair measure, must rank inferior to this one.

⁸⁵ However, see n. 91 below.

⁸⁶ For *somno sopitus* cf. Nep. *Dio* 2.5, Verg. *Aen.* 1.180, *Phaedr.* 3.10.31, Curt. 8.3.9, 6.22, 9.30, Plin. *Nat.* 2.223 and 11.185.

⁸⁷ See Fele & al. 1988, s.v. *quoad*, and Mihăescu 1978, § 317.

⁸⁸ To resolve the first half of a dactyl is an occasional licence which the verse inscriptions share with the early dactylic poetry: cf. *Enn. var. 36 Mitylenae est pecten*, 42 *melanurum turdum* (and also *Ann. 490 capitibus nutantis*, according to Drexler 1967, 85; alternatively (e.g. Leumann 1977, 91) a syncope is assumed in *cap(i)tibus*, for which cf. the hexameter ending *facilia faxeis* in *CLE* 248).

⁸⁹ Galletier 1922, 301.

⁹⁰ Neither is there really a reason to follow Lommatsch *ad loc.*: "lege *Atalantes*".

⁹¹ Seure scanned the latter part of v.5 as *né pia ésse patrī*, making it into the second half of a pentameter, in which case neither *pīa* nor *esse* would be true. I find Seure's scansion unconvincing, since (1) the line would then amount to a half-hexameter plus half-pentameter (a structure unparalleled in *ILBulg* 248) and (2) at *pia esse* it leaves an hiatus open *before* the ictus, while in the extant portion of *ILBulg* 248 the only hiatus, that in v.10 *die ut*, is duly eliminated even though it occurs *under* the ictus, where it could have been easily left open.

⁹² Gerov, "Romanity" 2, 378, no. 381.

BIBLIOGRAPHY:

- AE – L'Année épigraphique.**
- Bojadžiev 1983** – D. Bojadžiev, »Le latin des inscriptions métriques de la Bulgarie (étude phonétique et morpho-syntaxique)«, *Annuaire de l'Université de Sofia »Kliment Ohridski«, Faculté des lettres classiques et modernes*, 77.1, 26–67.
- Bonnet 1890** – M. Bonnet, *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris.
- Bourciez 1967** – É. Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, revised by J. Bourciez, Paris⁵.
- Carnoy 1906** – A. Carnoy, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, Bruxelles².
- CIL – Corpus inscriptionum Latinarum.**
- CLE – Carmina Latina epigraphica**, ed. F. Buecheler, Lipsiae, Vol. 1: 2 1930; Vol. 2: 1897; Vol. 3: *Supplementum*, ed. E. Lommatzsch, 1926.
- Conso 1996** – D. Conso, »L'oralité fictive des inscriptions funéraires latines«, in J. Dangel, C. Moussy (edd.), *Les structures de l'oralité en latin: Colloque du Centre Alfred Ernout*, Paris, 291–303.
- Courtney 1995** – E. Courtney, *Musa Lapidaria: A Selection of Latin Verse Inscriptions* (American Classical Studies, 36), Georgia.
- Drexler 1967** – H. Drexler, *Einführung in die römische Metrik*, Darmstadt.
- Fele & al. 1988** – M. L. Fele, C. Cocco, E. Rossi, A. Flore, *Concordantiae in Carmina Latina Epigraphica*, 1–2, Hildesheim etc.
- Galletier 1922** – É. Galletier, *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris.
- Gerov, »Romanity»** – Б. Геров, »Романизъмът между Дунава и Балкана, Част I: От Август до Хадриан« [»Romanity between the Danube and the Mons Haemus, 1: From Augustus to Hadrian«], *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, 44 (1948/49), 3–91; »...Част II: От Хадриан до Константин Велики« [»...2: From Hadrian to Constantine the Great«], *ibid.* 47 (1950/51–1951/52) 17–121 and 48 (1952/53), 307–413.
- Hernández Pérez 2001** – R. Hernández Pérez, *Poesía latina sepulcral de la Hispania romana: Estudio de los tópicos y sus formulaciones* (Cuadernos de Filología 43), Valencia.
- Hoffmann & Szantyr 1965** – J. B. Hofmann, A. Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik*, Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.2, München.
- ILBulg** – B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, 1.2: *Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae*, Serdicae 1989.
- ILCV** – E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, 1–3, Berolini ²1961.
- ILS** – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, 1–3, Berolini 1892–1916.
- IScM 5** – *Inscripțiile din Scythia Minor*, Vol. 5: *Capidava–Troesmis–Noviodunum*, by E. Doruțiu-Boilă, București 1980.
- Krebs/Schmalz 1905** – J. Ph. Krebs, *Antibarbarus der lateinischen Sprache*, revised by J. H. Schmalz, 1–2, Basel⁷.
- Kühner/Stegmann 1976** – R. Kühner, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, II: *Satzlehre*, revised by C. Stegmann, edited by A. Thierfelder, 1–2, Hannover⁵.
- Lattimore 1962** – R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana.
- Leumann 1977** – M. Leumann, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.1, München.
- Lier 1903–04** – B. Lier, »Topica carminum sepulcralium latinorum«, *Philologus* 62, 445–77 and 563–603; 63, 54–65.
- Löfstedt 1933–42** – E. Löfstedt, *Syntactica: Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, Vol. 1: *Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax*, Lund ²1942; Vol. 2: *Syntaktisch-stilistische Gesichtspunkte und Probleme*, 1933.
- B. Löfstedt 1961** – B. Löfstedt, *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze: Beiträge zur frühmittelalterlichen Latinität*, Stockholm etc.
- Mariné Bigorra 1952** – S. Mariné Bigorra, *Inscripciones hispanas en verso*, Barcelona–Madrid.
- Massaro 1992** – M. Massaro, *Epigrafia metrica latina di età repubblicana* (Quaderni di «Invigilata lucernis», 1), Bari.
- Mihăescu 1978** – H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București–Paris.
- OLD** – P. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1982.
- Pirson 1901** – J. Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles.
- REW** – W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg ³1935.
- Seure 1916** – G. Seure, »Archéologie thrace: Documents inédits ou peu connus (deuxième série)«, *Revue archéologique*, 5e série, 3, 359–86.
- Stotz, HLSMA 4** = P. Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, Vol. 4: *Formenlehre, Syntax und Stilistik*, München 1998.

Svennung 1935 – J. Svennung, *Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach und Volkssprache*, Uppsala etc.

Toynbee 1971 – J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Cornell UP.

Väänänen 1982 – V. Väänänen, *Introduzione al latino volgare*, transl. by A. Grandesso Silvestri, Bologna³.

Vérilhac 1978–82 – A.-M. Vérilhac, *Παιδες ἄωροι: poésie funéraire*, 1–2, Αθῆναι.

Wolff 2000 – E. Wolff, *La poésie funéraire épigraphique à Rome*, Rennes.

Zarker 1966 – J. W. Zarker, »Acrostic >Carmina Latina epigraphica«, *Orpheus* 13, 125–51.

Резиме:

ВОЈИН НЕДЕЉКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за класичне науке

ЕПИТАФ *ILBulg* 248: У ПОТРАЗИ ЗА ИЗГУБЉЕНИМ ИМЕНИМА

Кључне речи. – Римска епиграфика, латински натписи у стиху, епитафи, језик римске поезије.

Овај чланак посвећен је читању и тумачењу једног давно објављеног или мало разјашњеног римског надгробног натписа у стиху, чији су значајни фрагменти својевремено нађени у области Ловча (Бугарска). Аутор члanka предлаже овакво читање:

- clu.1 *Siste, viator, iter, animum[que intende sepu]lchro,
et lege quam dure sit mihi v[ita d]ata.
Ipsum marcebam Florenti caro m[ar]ito
in XIII annum: mors mihi saeva fuit.*
- 5 *[Sic d]isceptarunt fata, ne pia esse(m) patri
nec mat[ri---] TEMRE pie faemine caste.
Pro piet[ate lacr]imas satiavi fata superba,
nomine [quae Satia genitori Eva]rest[o voca]bar;
qui nuncquam sc[eleratus erat, quoad] ab impia fata*
- 10 *disceptata die ut n[imis essem blanda] marito,
cruidelis thalamos post mor[bi accessum] reliqui.
Teque rog(o), com[e]s, dolea(f) tibi, pulch[ra futura]
quod mea virginitas mort[al]i somn[o sepulta est],
isque tuas cineres aurea ter[ra tegat].*
- 15 *Vosque] ego nunc moneo, genitore[s]:
fatorum legem r]umpere nemo [potest.*

Чини се, наиме, да је тај епитаф, и што се садржине и што се метра тиче, рашчлањен на три релативно оделита сегмента. Први сегмент, који почиње зазивањем путника-пролазника, ослања се најпре на један клише познат из неколико других споменика (који су, међутим, сви из Италије), а иза тога дознајемо за младу покојницу која је, хронично болујући, једва »довенула до четрнаесте«, и за њеног мужа, на чијем се имену сместа заснива један каламбур којим нам

се саопштава да је он, наспрот својој несретној супрузи, био »здравствујући«. Места најтежа за тумачење налазе се у средишњем сегменту, чија би садржина била ова: иза неких необичних, по себи тешко објашњивих склопова, који би се можда могли мотивисати, опет, каламбурима заснованим на изгубљеним именима покојнице, њеног оца и можда мајке, долази нешто као минијатуран извештај о смрти младе жене чија би хронична болест била ескалирала у брачној постели при (првом?) покушају конзумације брака, на дан њеног четрнаестог рођендана; та чудновата прича из стварног живота испричана је не без извесног ослонца на мит о Аталанти како га је испричao Овидије у *Метаморфозама*. Завршни сегмент састоји се од двеју порука које покојница упућује мужу односно родитељима; ту, као при почетку, имамо посла са овешталим формулама.

Превод епитафа реституисаног на понуђени начин био је овај: »Застани, путниче, и обрати пажњу на овај гроб, и прочитај под каквим ми је суровим условом било дато да живим. Свом драгом мужу Флоренту [»Цветку«] ја сам венула тачно до у четрнаесту годину. Смрт ми је била свирепа. Судбина је одредила да се не одужим оцу нити мајци... доброј и чедној жени. Уместо тога, ја сам охолу судбину наситила сузама: именом Сација [»Сита«] називао ме је мој отац Еварест [»Добрица«], који никад није био злехуд, све док, на дан који је немилостива судбина одредила да се исувише умилим своме мужу, по наступу болести не преминух из окрутне брачне постелье. Тебе пак молим, сапутниче мој: нек ти буде жао што моје девичанство, које се развијало у лепоту, лежи укопано смртним сном. Он нек и твој пепео покрије златном земљом. А сад велим и вама, родитељи: закон судбине нико не може прекршити.«

ДРАГАНА ГРБИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, Београд

ИЗ ЕПИГРАФСКЕ БАШТИНЕ АНТИЧКЕ ДОКЛЕЈЕ: ЈЕДАН НАТПИС ПОСВЕЂЕН *NEPTUNO PERICULORUM ABSOLUTORI*

УДК: 930.2:003.071=124'02]:726.1(497.16)

DOI: 10.2298/STA0959175G

Кратко саопштење

e-mail: ddgrbic@f.bg.ac.rs

Примљено: 23. јануара 2009.

Прихваћено: 4. маја 2009.

Айстракт. – У чланку је поправљено читање и понуђена нова интерпретација недавно објављеног натписа посвећеног Нептуну, који носи до сада непосведочени атрибут *Absolutor periculorum*. Изнета су запажања о аспектима Нептуновог култа, о пореклу дедиканта и пословним италским породицама у провинцији Далмацији. Тумаче се везе Доклеје са приморјем и северном Италијом.

Кључне речи. – Нептун, *Absolutor periculorum*, *Petronii*, Далмација, Доклеја, трговина, пловидба.

Y непосредној близини центра античке Доклеје, на левој обали Зете, у правцу Спужа, Стево Вучинић је 2003. године из корита реке извадио антички жртвеник са натписом.¹ Ара је добро очувана, израђена је од белог кречњака, 61,5 x 33 x 21 цм; натписно поље, без оквира, 29 x 25 цм, постављено је на профилисаној основи, са фронтоном украшеним розетом и акротеријама.²

Натпис је занимљив и захтева посебан осврт, нарочито што га издавач није добро прочитao ни протумачио. Преносим, најпре, читање објављено у првом издању:³

*Neptuno | sacrum p|ericulo rui|nae Absolu V(5)|tori
Petro|⁵nus Aspe|r v(otum) s(olvit) l(ibens) a(nimo).*

Текст заузима целу површину натписног поља; редови 2 и 5 увучени су за половину словног места, док су редови 7 и 8⁴ симетрично увучени у средину. Слова су висока 3,3–4 цм, у последњем реду 2,5 цм,

¹ Вучинић 2007, 197: »испод мјesta званог Лазе Радевића, удаљеног 3 километра од моста на ријеци Зети, на Вранаћким Њивама, у правцу Спужа«; *ibid.* 201–202: натпис са две фотографије споменика. У вези са читањем аутор се био консултовао са †Р. Хошком са Карловог универзитета у Прагу.

² Уз ару је нађен и други покретни материјал. Према обавештењу које је аутор добио, власници суседног поседа нашли су на различите античке остатке једне или више грађевина. Део тог материјала – неколико архитектонских елемената – мештани су ископали 2007. године, а Вучинић их је објавио у истом чланку (*ibid.* 197–201). Аутор такође извештава да се приликом постављања телефонских стубова уз данашњи пут, нашло на трагове пута који би могао бити римски. Систематска ископавања би свакако пружила јаснију представу о изгледу и карактеру локалитета.

³ Текст натписа је у *ed. princ.* објављен у три различите варијанте, са извесним недоследностима. Минускулна транскрипција донета је без одговарајућих заграда и ознака за крај реда: *Neptuno sacram pericolo ruiae Absolu V(5) tori Petronius Asper votum solvit libens animo.* Редови и разрешења скраћеница су у нашем тексту означени према мајускулној транскрипцији за коју се издавач одлучио, како би се могао пратити коментар који следи.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Антички натписи на језику Илирика: критичко издавање и интегрисани лингвистички истраживања епиграфских споменика* (бр. 147003) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

неједнаког облика и величине, са кратким серифима. На основу палеографских одлика натпис се може датовати у другу половину II или почетак III века.

Према објављеном тексту натписа следи да су на крају реда 3 урезана слова *VI*, док би на почетку реда 4 стајала трострука лигатура: *NAE*, што издавач чита као *ruinae*.⁵ Међутим, слово *V* на крају трећег реда урезано је сасвим уз ивицу натписа и нема видљивог трага слова *I* (чак ни у лигатури), док је на почетку реда 4, како се на фотографији јасно види, урезано слово *M*. Хоризонтална црта, која се издавачу учинила као лигатура, заправо је оштећење које полази од размака између слова и иде до средине средње вертикалне хасте слова *M*,⁶ какво се уочава и у реду 5 између слова *E* и *T*. Затим, на крају реда 4 видљиво је једно слово *V*; нема основа за претпоставку изнету у *editio princeps* да је лапицида означио пети ред натписа. Такво обележавање редова није својствено латинској епиграфици. Слова *M* (у редовима 2 и 4) и друго *N* у реду 1 су развучена. Приметно је, даље, да су кошце црте слова *R* изостављене у другом и трећем реду. Предлажем, стoga, следеће читање:

Neptuno | sacram p|ericuloru|m Absolu|tori Petro|⁵nius Aspe|r v(otum) s(olvit) | l(ibens) a(nimo).

Апу је посветио Петроније Аспер *Neptuno – periculorum Absolutori*. Таква епиклеза, по моме знању, појављује се овде први пут, што представља најзанимљивији елемент овог натписа. Иако се реч *absolutor*, изведена од *absolvere* у значењу »ослободити, избавити«,⁷ среће тек у позно-античким књижевним текстовима,⁸ њена употреба на овоме месту сећа не друге – добро посведочене – епиклезе. По значењу и образовању, епитету *absolutor* би одговарала именица *liberator* – изведена истим суфиксом од *liberare* – као и *servator*. Обе се употребљавају као Јупитерове епиклезе.⁹ Нептун би следствено био »ослободилац од опасности«. Као близка аналогија може да послужи један споменик из Тибура, на којем Нептун носи епитет *Adiutor*.¹⁰

Први издавач је претпоставио да је Аспер подигао натпис након спасења од дављења у Зети, или пак од дављења у мору.¹¹ Вероватније је, међутим, да би то било изричито поменуто.¹² И плурал – *pericula* – указује да посвету треба схватити у општијем смислу.¹³ То би могле бити опасности у вези са пловидбом, која је подразумевала и неизвесност и разне ризике.¹⁴ Стога је било уобичајено да се Нептуну заштитеју приликом одласка на море или на повратку са

мора.¹⁵ Бројни су споменици тога типа посвећени Нептуну и морским божанствима у насељима на копну,¹⁶ нарочито на трговачким правцима;¹⁷ доклејска би се ара могла приклучити овој групи. Завет је

⁴ Текст је ординисан у осам, а не у седам редова, како се наводи у *ed. prin.*

⁵ Вучинић 2007, 202. Аутор даје и алтернативно читање редова 3–4: ERICVLOPV|MAABSOLV.

⁶ Такво читање не одговара логици натписа.

⁷ Lewis, Short 1975, s.v. *absolvo*, D.

⁸ Cassiod. *Var. XI*, praef. 3: *absolutor ... alieni*; уп. Georges 1879, 30, s.v. *absolutor*. »der Freisprecher«, »ослободилац«; за друге потврде види: *ThLL I*, 182, 54–9. Јавља се у латинском преводу химне Акатаиста, који се датира у 825. год. Dom Michel Huglo, *L'ancienne version latine de l'Hymne Acathiste, Le Muséon. Revue d'Études Orientales* 64, 1951, 27–61, *Absolutor hominum*.

⁹ *BMC I*, стр. 214, бр. 110 (Нерон); *Mattingly* 1920, 38; (уп. на пример: Tac. *Ann. XV* 64; *XVI* 35); уп. *Barbieri, Diz. Ep.*, 866–891, s.v. *Liberator*; Τέλευθέριος. На исти начин је изведена и *Servator*, види: Lewis, Short 1975, s.v., II, *Jupiter* (нпр. Plin. *NH XXXIV* 8. 19. 74); Σωτήρ, види: Liddle, Scott, Jones 1969, s.v., значење A, 2 Зевс, и 26. други богови, *Strab. IX* 1. 15; Посејдан са епитетом Σωτήρ: *Hdt. VII* 129. 2. За Јупитеров епитет уз Нептуну види: *IMS II* 38: *[Ne]ptun[o] | Conservat[or(i)]...*; Уп. натпис: *CIL XI* 4639 (AE 1985, 364). Уп. *Cook* 1925, 582, 786, 796–8, за Зевсове атрибуте уз Посејдона.

¹⁰ *CIL XIV* 3558 (*InscrIt 4/1*, 69; *ILS* 3292): *Neptuno | Adiutori | sacram | M(arcus) Aemilius | Flaccus q(uae)stor). За тумачење види: Wissowa 1902, 252 са нап. 6; Weinstok 1935, col. 2534.*

¹¹ Вучинић 2007, 203.

¹² Као пример може се узети чувени натпис једног дечака који се удавио у Љубљаници: *in flumen periit Hemona (CIL III 3224)*.

¹³ Први издавач не препознаје плурал.

¹⁴ Претње од гусарских (хајдучких?) напада као и природне неприлике карактеристичне су за јадранску обалу: Hor. *Carm. III* 9. 22; уп. Dell 1967, 350–351 са нап. 29. О трговини, пловидби и њеним опасностима, види примере које наводи Rostovtzeff 1926, 536, нап. 30: *CIL III* 582–4 и *CIG* 1824–7. Уп. натпис из Доње Мезије, Нове, AE 1989, 635, р. 4–6: *pericu|l|o maris li|b[e]ratus...*

¹⁵ Wissowa 1902, 252 и нап. 6 са примерима; затим, натпис из Тускула, AE 1940, 1 (AE 1948, стр. 33, 82): *N[e]ptuno Reduci | L(ucius) Porcius | Severinus | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Често се, у том смислу јавља у заједници са *Tempestates*; уп. *CIL X* 6642–6644; Wissowa 1902, 252. Уп. нпр. *Plaut. Stich. III* 1. 1–3 (402–5): *Quom bene re gesta salvos convortor domum, / Neptuno grates habeo et Tempestatisbus; / simul Mercurio, qui me in mercioniis/iuvit lucrisque quadruplicavit rem meam; Naev. 3. 2 ;2. 21; Ovid. Ep. XIII 125–130.*

¹⁶ Weinstok 1935, col. 2534; *CIL V* 5258; 5279, Кому; *CIL III* 4124 (*RIU* 291); 10219. Уп. натпис: AE 2004, 1671 (Africa Proconsularis, Sufetula): *[Neptuno] | regi [pe]lagico | Augusto...*

¹⁷ На пример: *CIL III* 3778, Наупорт: *Neptuno | Aug(usto) sacr(um) | L. Servilius L. f. | Vel(ina) Sabinus | aedem | et porticum fecit | pecunia sua*. Уп. *CIL III* 3841, 5197, 10765. Wissowa 1902a, 206; Weinstok 1935, col. 2525.

Сл. 1. Ара посвећен Нептуну

Fig. 1. Altar dedicated to Neptune

могао бити подигнут након успешног завршетка путовања¹⁸ при постојећем светилишту или на симболичном месту.¹⁹

Дедикант натписа, *Petronius Asper*, могла би бити личност која је често изложена морској²⁰ пловидби: трговац, пословни човек и сл.²¹ Његово занимање, додуше, није забележено, али на такву претпоставку наводи и *pomen* чије бројне потврде указују на то да је Аспер²² могао имати пословне и породичне везе са Приморјем. Тада гентилицији углавном носе Италици, досељавани у Далмацију у дужем временском периоду,²³ или њихови ослобођеници.²⁴ У великим броју *Petronii* се јављају у Салони²⁵ и другим приморским градовима Далмације,²⁶ али је име изузетно добро посведочено и у градовима по унутрашњости те провинције.²⁷ Натписи сведоче да су далматински Петронији често заузимали положаје у градским управама, затим, да се ради о имућнијим људима, који су се вероватно бавили трговином.²⁸ Такве су породице одржавале живе и комплексне економске

везе између Северне Италије и далматинског приморја, затим и насеља и градова у унутрашњости.²⁹

¹⁸ За такве посвете види: Wissowa 1902, 253; Wissowa 1902a, col. 206.

¹⁹ Положај Доклеје, која је са три стране оивичена рекама (Морача, Зета и Ширалија) дозвољава претпоставку да је ту постојао култ, можда и храм, неког воденог божанства, уп. нпр. *IMS* II 61 – Нептунов храм у Виминацијуму. Треба имати у виду натпис: Вулић 1931, 50, бр. 113 (*ILJug* 1850), пронађен у секундарној употреби у турском утврђењу у Спужу: *Nynph|is(!) Augg (ustis) | sacrum M(arcus) S(ub)--- M(are) | cum suis*. Споменик је могао је потицати из ближе околине Доклеје. За култну заједницу Нимфа и Нептуна види: Wissowa 1902, 253 (и нап. 2 и 3), Wissowa 1902a, col. 206.

²⁰ Могло се радити о композитној опасности морске и речне пловидбе.

²¹ За везу између трговаца и Нептуна види инструктивне паралеле: натпис *CIL* III 10430 = *ILS* 3095, *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Iunoni | Neptuno | Marti L(ucius) Val(erius) | Italus opt|imo colle|gio negot|iantium | d(onum) d(edit); Mócsy 1974, 125; затим, посвета Нептуну из Невиодунума у Горњој Панонији, чији је дедикант роб трговца из северне Италије, везује се такође за саобраћај реком: *CIL* III 14354, 22, *Medus | C(ai) Trotedi | negotiator(is servus) | Neptuno | Oviano | I---*; Mócsy 1974, 136. *Trotedius* је северноиталски гентилицији, Mócsy 1959, 160; уп. белешку уз *AE* 2003, 1195 (R. Curtis, *Phoenix* 38/2, 1984, 149, нап. 14).*

²² За когномен *Asper*: Kajanto 1965, 265; *OPEL* I 187.

²³ Wilkes 1969, 232, и нап. 4.

²⁴ Alföldy 1969, 109. Гентилно име се јавља и у комбинацији са домаћим именима, ради се о мешању италских и домаћих породица, уп. *CIL* III 2097a; 2619. О Петронијима у Далмацији види и: Wilkes 1969, 303.

²⁵ Нпр. *CIL* III 2461–7; 8525; 8799; *ILJug* 2159.

²⁶ Нпр. Јадер: *CIL* III 2950; 10009; 10010; Епетиј: *CIL* III 8525 (*IIIvir*) и 8552.

²⁷ Нпр. Скардона *CIL* III 2802 (аугур); Алвона *CIL* III 3058 (= 10069), Асерија *CIL* III 9935; Ридер *CIL* III 2772 (легионар); Бурнум *CIL* III 14321, 26; у подручју око Коњица (Лисићићи, Церићи): *CIL* III 14617, 1 и *ILJug* 87. За Петроније у Нарони види ниже, текст и напомене 29 и 30.

²⁸ Добар пример да су пословни људи – којима је пловидба често била саставни део делатности играли значајну улогу у животу градова, не само у економском већ и у друштвеном, најзад административном смислу, пружа натпис Флавија Лонгина из Диракхија, који се, након успешног бављења поморском трговином, прихватио муниципалних дужности, *Praschniker – Schober* 1919, стр. 45, 57 и 57a, редови 9–11; *Rostovtzeff* 1926, 536; уп. *Wallace-Hadrill* 1999, 244 д., 272–274: за опште примедбе о улози муниципалне елите у економском животу градова; затим, *Humphries* 1998, о узајамним везама између трговачких мрежа и ширења култа.

²⁹ Alföldy 1965, 184–187. За везе становништва Доклеје са другим градовима провинције види на пример: *CIL* III 12695 (= *Sticotti* 1913, стр. 170, бр. 26) *M(arco) Flavio T(iti)f(ilio) Quir(ina) | Frontoni sacerd(oti) | in coloni(i)s Naron(a) | et Epidauro IIvir(o) i(ure) d(icundo) | Iulio Risin(i)o IIvir(o) | quinq(uennali) pont(ifici) in col(onia) | Scodr(a) IIvir(o) i(ure) d(icundo) quin[q(uennali)]*

Са опека нађених у Нарони, сазнајемо да су северноиталски Петронији пословали у томе граду; у питању је *C. Petronius Aper*,³⁰ власник северноиталске фабрике опека *Epidiana*,³¹ који би се можда могао довести у везу са неколико личности познатих са два наронска натписа.³² Они су могли бити – пословно и другачије – присутни и у више градова, нарочито у прометним центрима попут Доклеје, где је овај гентилициј забележен на једном натпису:³³ ---] | [Do]mno e|t Domn(a)e P|etronia Va|lentina | v(otum) l(ibens) s(olvit).

Имајући у виду распрострањеност овог гентилног имена у провинцији, доклејски Петронији нису извесно били повезани управо са породицом из Нароне, мада би то била привлачна претпоставка. Сигурно је, ипак, да се ради о Италицима или домородцима повезаним са италском породицом. С тим је у складу претпоставка да се Аспер бавио трговином што подразумева путовање морем и/или транспорт вредне робе у унутрашњост.³⁴ За то говори и посвета Нептуну, спасиоцу, коју је подигао.³⁵

[*flam(ini) [--] | praef(ecto)f[labr(um)] | pleps(!) | ex aere conlato;*
затим, *Claudia Q.f. Probillia* са доклејског натписа *CIL III* 12707
посведочена је и у Нарони (*CIL III* 1877); Alföldy 1965, 144–145;
Wilkes 1969, 261.

³⁰ Patsch 1922, 118. Уп. Wilkes 1969, 501. За опеке ове фабрике, чији највећи број потиче са истарске обале (Х регија Италије) види: *CIL V* 116 a–k, *C. Petroni Apri Epidian(a)*; уп. *CIL IX* 6078, 130; *CIL XI* 6680, 1, a–b. У Доклеји је пословање северноиталске фабрике опека посведочено печатним натписима *Q. Clodius Ambrosius* (*CIL III* 2314, 5; Sticotti 1913, 5; 66); Patsch 1922, 114–115; *CIL VIII* 8110, 70; 144. уп. Wilkes 1969, 499–504.

³¹ Епидији се јављају и у Доклеји, као домаће становништво и ослобођеници (Alföldy 1969, 83, са потврдама). Вероватно је да су у вези са неким од северноиталских Епидија.

³² С њима је извесно повезан Петроније са натписа: Patsch 1907, 97, 3, сл. 47 (*ILJug* 1876); затим, уколико је читање добро, међу осталим личностима натписа *CIL III* 8451 (= 14623, 2) јавља се име Петроније Апер. Били су, како се види, у градској управи Нароне.

³³ Sticotti 1913, 158, 8, сл. 104 (пртеж); *ILJug* 1827. Пронађен је, према Стикотију, на имену на обали реке Ширалије, »ван градских зидина, у околини Ђеловине« дакле, близу места наласка Асперовог натписа. Парибени (Paribeni 1903, 374, бр. 1) је читao редове 1–2: *Iu]no[n]i domn(a)e*. Читање првог реда, које даје Стикоти (Sticotti 1913, 158), затим и Шашели, такође није сигурно. Наиме на пртежу се виде трагови слова које би могло бити S, али за потребе овог чланка битно је име дедиканта, стога задржавамо претходно читање.

³⁴ Patsch 1922, 116.

³⁵ Нема основа за претпоставку првог издавача (Вучинић 2007, 203) да је Нептун доклејског натписа изједначен са јаподским Биндом.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Alfoldy 1965 – G. Alfoldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.

Alfoldy 1969 – G. Alfoldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.

Cook 1925 – A. B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion*, I-II, Cambridge 1925.

Dell 1967 – H. Dell, The Origin and Nature of Illyrian Piracy, *Historia* 16, 1967, 344–358.

Georges 1879 – K. E. Georges: *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. Band 1, Leipzig 1879.

Humphries 1998 – M. Humphries, Trading gods in northern Italy, y: *Trade, Traders and the Ancient City*, H. Parkins – C. Smith, 203–24, London and New York 1998.

Kajanto 1965 – I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.

Lewis, Short – C. T. Lewis, C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1975.

Liddle, Scott and Jones – H. G. Liddle, R. Scott and H. S. Jones, *A Greek–English Lexicon*, Oxford 1968.

Mattingly 1920 – H. B. Mattingly, Some Historical Roman Coins of the First Century A.D., *JRS* 10 (1920), 37–41.

Mócsy 1959 – A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.

Mócsy 1974 – A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, London – Boston 1974.

Paribeni 1903 – R. Paribeni, *Inscrizioni Romane di Doclea e di Tusi*, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma*, 374–379. Roma 1930.

Patsch 1907 – C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung V*, Wien 1907.

Patsch 1922 – C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I. Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922.

Praschniker – Schober 1919 – C. Praschniker – A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung VIII*, Wien 1919.

Rostovtzeff 1926 – M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926.

Sticotti 1913 – P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung VI*, Wien 1913.

Вулић 1931 – Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик LXXI*, Београд 1931, 4–259.

Вучинић 2007 – С. Вучинић, Ара посвећена Нептуну и неколико налаза са античког локалитета на Лазама Радевића, *Историјски записци*. Орган Историјског института Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе (Organ de l’Institut historique et de la Société d’historiens de la RS de Monténégro) LXXX, 1–4, Подгорица 2007, 197–203.

Wallace-Hadrill 1999 – Wallace-Hadrill, Elites and trade in the Roman town, y: *City and Country in the Ancient World*, edd. J. Rich, A. Wallace-Hadrill, London – New York 1999.

Weinstok 1935 – St. Weinstok, Neptunus, *RE* XVI(1935), col. 2514–2537.

Wilkes 1969 – J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Wissowa 1902 – G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1902.

Wissowa 1902a – G. Wissowa, Neptunus, W. H. Roscher (Hrsg.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, III–1, col. 202–207.

Summary:

DRAGANA GRBIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of History, Belgrade

**INSCRIPTION DEDICATED TO NEPTUNE
FROM THE TERRITORY OF ANCIENT DOCLEA**

Key words. – Neptune, *Absolutor periculorum*, Petronii, Doclea, Dalmatia, trade, navigation.

A new votive inscription from the territory of Doclea has recently been published. The reading of the text needs revision, and consequently, reinterpretation. The inscription should be read as follows:

*Neptuno | sacrum p|ericuloru|m Absolu|tori Petro|⁵nius Aspe|r
v(otum) s(olvit) | l(ibens) a(nimo).*

Neptune's attribute *periculorum Absolutor* appears here for the first time. The noun «*Absolutor*», i.e. «he who absolves, li-

berator», attested late in the narrative sources e.g. Cassiod. *Var. XI*, praef. 3, should be close to the Jupiter's epithets *Liberator* or *Servator*. The dedication could be connected with a successful ending of a journey, possibly after being exposed to maritime perils: the dedicatory may well be a person engaged in trade and businesses that involve transmarine voyage. His name – *Petronius Asper* – implies the connection with the large group of Italian settlers in Dalmatia, whose presence is attested in the province all through the Principate. Such relations are illustrated in the light of other Dalmatian examples.

DAMIEN GLAD

Université Paris I Panthéon-Sorbonne, UMR 8167, Paris

L'ETAT CENTRAL ET LE RAVITAILLEMENT DES GARNISONS FRONTALIERES (284–641 AP. J.-C.)

UDC: 904:35.07(37)"02/06"

DOI: 10.2298/STA0959181G

Travail scientifique original

e-mail : damien.glad@free.fr

Reçu : le 15 janvier 2009.

Accepté : le 4 mai 2009.

Résumé. – Les troupes frontalières cantonnées sur le limes danubien à l'époque romaine tardive et protobyzantine sont-elles autonomes ou indépendantes de l'état central pour leur approvisionnement? Trop souvent encore, la vision d'une armée décadente aux frontières de l'Empire persiste dans l'historiographie militaire pour l'époque romaine tardive et protobyzantine. Cette article permet de reconsiderer cette vision désuète opposant les soldats-paysans frontaliers à ceux de l'armée centrale via une approche conceptuelle basée sur l'opposition du couple centre et périphérie.

Mots clefs. – Armée, centre, périphérie, approvisionnement, *limes, notitia dignitatum*.

Dans l'historiographie militaire, la défense en avant est opposée à la défense en profondeur tandis que l'armée centrale s'oppose à celle des frontières, les soldats professionnels de l'armée centrale s'opposant dès lors aux soldats-paysans frontaliers. L'armée est effectivement organisée en fonction du territoire et des besoins territoriaux locaux le plus souvent imposés par le type d'ennemi présent à proximité. Besoins qui peuvent nécessairement fluctuer au fil des migrations et du remplacement des ennemis par des adversaires aux techniques de combat différentes. Ces besoins périphériques ne correspondent pas forcément aux besoins et surtout aux capacités impériales dont la vision est plus globale tant dans le temps que dans l'espace et l'on a vu durant la crise politique du IIIe s., maintes et maintes fois, la périphérie se rebeller contre un centre administratif incapable d'endiguer les problèmes récurrents de la périphérie, voir accuser de s'en désintéresser au profit des territoires centraux.

L'utilisation du binôme centre et périphérie appliquée à l'armée n'a plus eu lieu depuis 1989. Outre l'ouvrage fondamental de C. R. Whittaker qui met en évidence l'opposition de statut entre une armée centrale et une armée aux frontières¹, il faut citer la contribution de B. Bartel qui propose une première synthèse archéologique pour la Mésie Supérieure². A l'exception de ces deux contributions, les recherches ont jusqu'alors été centrées sur les frontières de l'Empire romain, là où se trouvent les forteresses, les zones de contacts, d'échanges et de conflits. Le territoire central de l'Empire, à savoir le pourtour Méditerranéen, n'a fait l'objet que de recherches ponctuelles et les travaux des chercheurs locaux, focalisés sur les forteresses périphériques, sont peu diffusés, à l'exception des fouilles multinationales. Notre étude se recentrera donc sur la péninsule des Balkans et sur Byzance avec l'objectif d'étudier le processus de ravitaillement des armées par l'Etat pour déterminer si les garnisons des provinces périphériques sont dépendantes

* L'article présente les résultats des travaux entrepris sur le projet : *L'armement romain tardif et protobyzantin dans la péninsule balkanique (284–641) : Héritage, adaptation et innovation*. Université Paris I Panthéon-Sorbonne, UMR/8167. Paris.

de l'Etat central ou autonomes et si l'émergence d'une armée de soldats-paysans frontaliers de plus en plus éloignés de leur mission initiale se vérifie.

LES FABRICAE : CENTRALISATION ET HIÉRARCHISATION

Nous disposons de peu de données en archéologie pour étudier la question de l'approvisionnement des garnisons frontalières. En revanche, les sources historiques, et notamment la *notitia dignitatum*, nous apportent quelques éléments de réponses qu'il est fondamental d'évoquer avant de présenter les données archéologiques. A partir de la fin du IIIe siècle, Dioclétien met en place de nombreuses réformes politiques et économiques dans le cadre d'une réorganisation territoriale. Ces réformes administratives eurent un impact immédiat sur l'implantation des structures de productions. Si celles-ci sont marquées, durant le Haut-Empire, par la réunion des sites militaires et des sites de production sur un même lieu, dans les camps frontaliers, la réforme tétrarchique marque l'abandon de ce système d'approvisionnement et de production par le Haut Commandement au profit de la bureaucratie civile récemment mise en place. Les nouvelles manufactures d'Etat sont effectivement placées «*sub dispositione viri illustris magistri officiorum*»³. De même, des *procuratores gynaeceorum et linyfiorum*, un *Magistri lineaे uestis*, qui supervisent la production et l'approvisionnement en vêtement de laine ou de lin, et un *comes metallorum per Illyricum*, supervisant l'approvisionnement en métaux dans le diocèse d'Illyrie, sont placés «*sub dispositione viri illustris comitis sacrarum largitionum*»⁴.

Ainsi, la gestion de l'approvisionnement et la production de l'équipement sont centralisées et confiées à l'administration civile dans des capitales décentralisées en région plus près des théâtres d'opérations militaires que Rome. Effectivement, la menace des usurpateurs poussa le pouvoir central à inventer un nouveau système de production sous le contrôle des services impériaux et du pouvoir central : l'ancien système permettant trop facilement aux usurpateurs de s'équiper tout en étant suffisamment proche des frontières pour répondre aux besoins. La *notitia dignitatum* mentionne sept *fabricae* pour le territoire qui nous intéresse. A cette liste, certainement valable pour le début du IVe siècle, il faut ajouter des *fabricae* à Constantinople comme nous en informe une loi sur les *barbaricarii* du code théodosien⁵. Le *barbaricariorum* mentionné par la *Notitia* dans le diocèse de Thrace illustre peut-être ces *barbaricarii* de Constan-

tinople bien que la ville ne soit pas clairement mentionnée. Nous pensons que ceux d'Illyrie devaient être à Thessalonique bien que nous ne disposons d'aucun témoignage à ce sujet.

Ainsi, au IVe siècle, il y a trois *fabricae* pour le diocèse de Thrace : à Constantinople, à Andrinople et à Marcionopolis. Pour le diocèse d'Illyricum, on compte quatre *fabricae* à Thessalonique, à Horreum Margi, à Ratiaria, à Naissus auxquelles nous rajoutons la capacité d'approvisionnement de la *fabrica* pannonienne de Sirmium. Il n'est pas possible d'y voir une hiérarchie des diocèses mais bel et bien un nombre de *fabricae* proportionnel au territoire couvert par le diocèse. En revanche, il est possible d'identifier une hiérarchie entre les *fabricae*. Les plus importantes sont placées dans des centres primaires, des cités fortifiées, qui abritent l'armée centrale, l'armée d'accompagnement de l'Empereur à Sirmium et à Thessalonique, puis à Constantinople à partir de Théodore. Ces *fabricae* produisent certainement tous types d'armes⁶. En réalité, l'armée centrale n'est pas cantonnée uniquement dans chacune de ces cités mais également dans les forteresses aux alentours. De même, des *fabricae* dont la nature des productions n'est pas précisée sont présentes dans les centres secondaires de Naissus et de Ratiaria, lieux de passage de certains Empereurs, alors que les autres manufactures, dans des centres de moindres importances, sont spécialisées essentiellement dans la production de boucliers et d'armures. Toutes ont en commun d'être dans des cités fortifiées situées, le plus souvent, près des frontières et sur des nœuds de communication à la fois terrestres et fluviaux (Fig. 1).

D'autre part, si l'on superpose la carte de répartition des *fabricae* à celle des provinces, nous nous apercevons que les provinces les plus périphériques, c'est-à-dire les plus frontalières, sont toutes munies d'une *fabrica* : à l'exception de la Scythie et de la Thrace qui sont les deux provinces les plus souvent attaquées au IVe siècle. Nous ne pensons pas que l'absence de *fabricae* dans ces provinces soit une conséquence de ces attaques sinon comment expliquer la présence d'une *fabrica* en Mésie Seconde tout autant confrontée aux barbares. Il est

¹ Il est également fondamental de lire les nombreuses contributions recueillies dans Rowlands et al. 1987.

² Bartel 1989.

³ *Notitia Dignitatum*, Or. XI.

⁴ *Notitia Dignitatum*, Or. XIII.

⁵ *Codex Theodosianus*, X, XXII, 1.

⁶ Bien que la nature exacte des productions ne soit pas précisée.

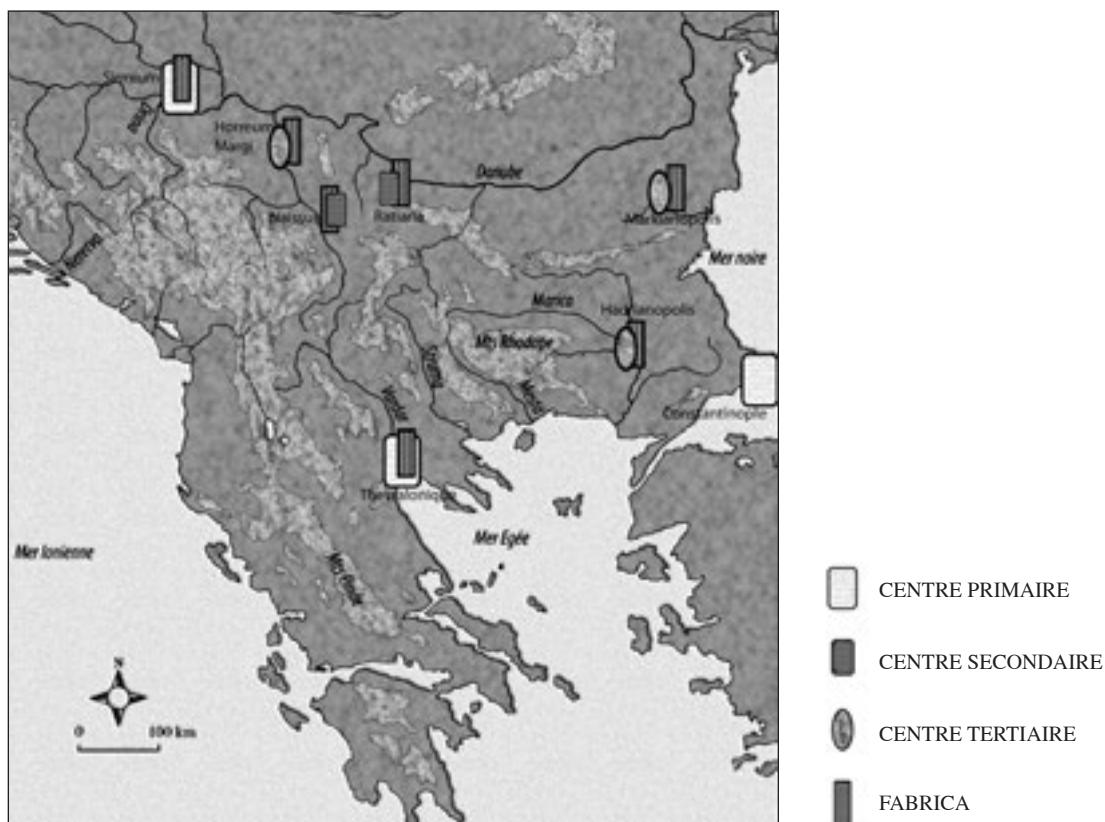

Fig. 1. Carte de répartition des *fabricae* et des centres d'approvisionnement dans les Balkans (dessin D. Glad)

Сл. 1. Карта распределености радионица и центара за снабдевање на Балкану (изглед Д. Глад)

cependant surprenant que des cités majeures comme Philippopolis ou Diokletianopolis n'aient pas abrité de structures de productions étatiques.

Plus en retrait, Thessalonique est un centre majeur, résidence d'Empereurs de Galère à Théodore, qui sert de centre de conquête et de reconquête tant pour Constantin, avant les batailles de Chrysopolis et de Gallipoli, qu'à Théodore après la défaite d'Andrinople. Thessalonique est certainement suffisante pour approvisionner les territoires occupés aujourd'hui par la Grèce, la Macédoine et l'Albanie plus en retrait des frontières. Cela ne signifie pas pour autant que les provinces centrales sont délaissées par rapport aux provinces périphériques. Il est même probable que ces régions eurent en revanche la mission d'extraire les matières premières avant de les envoyer aux *fabricae* qui les transformaient en produits finis, mais les recherches archéologiques sur ce thème sont trop peu développées pour pouvoir l'affirmer d'autant que des mines étaient également situées dans les provinces munies d'une *fabrica*.

Mais si tel était le cas, on assisterait alors à une spécialisation des provinces au sein d'un système logistique global⁷. Nous émettons effectivement ici une hypothèse qui mériterait d'être vérifiée par le lancement de prospections archéologiques en Grèce, notamment en Thrace dans la montagne Pangée, dans les Rhodopes et dans la plaine de Philippes dont Archibald Dunn a déjà mis en évidence le potentiel avec des mines défendues, durant notre intervalle chronologique, par des fortresses ce qui, selon nous, s'intègrent dans une logistique à l'échelle péninsulaire.

A travers la liste des manufactures pour la partie orientale de l'Empire, on constate une relative autonomie des provinces frontalières leur permettant d'équiper ou de rééquiper les troupes frontalières. Les manufactures disposées à Constantinople, Thessalonique et Sirmium ont pour fonction d'équiper les troupes de l'armée centrale dont la diversité d'équipement se retrouvait certainement dans la diversité des produits de ces *fabricae*. Ainsi, la disposition des manufactures d'armes en Illyrie

⁷ Dunn 2004.

témoigne de la mise en place par le pouvoir central d'une logistique d'approvisionnement hiérarchisée et essentiellement située dans les provinces périphériques à proximité immédiate des théâtres militaires.

LE MAINTIEN D'ACTIVITÉS MÉTALLURGIQUES DANS LES GARNISONS FRONTALIÈRES

Il demeure important de relativiser l'importance que l'on accorde trop souvent aux *fabricae* qui correspondent au réseau d'approvisionnement officiel en armes. Il est clair qu'un marché parallèle clandestin était en place comme l'indiquent les lois à répétition interdisant le commerce d'armes avec les barbares. La réaffirmation du monopole d'Etat jusqu'à une loi justinienne laisse également à penser que ce marché parallèle constituait une concurrence d'importance⁸. En effet, on constate que la ville d'Ostie, par l'étude des mosaïques de la place des corporations, accueillait le siège des marchands d'armes. Du juriste Paul, dans le Digeste⁹, jusqu'à Charlemagne dans les *Capitularia Regum Francorum*, en passant par la loi de Justinien, la vente de fer, de métal et d'armes aux Barbares sera strictement interdite sous peine de mort. Rien en revanche, à l'exception de la loi de Justinien, ne permet de penser que des marchands d'armes ne pouvaient vendre leurs productions aux soldats impériaux et plus particulièrement à ceux cantonnés aux frontières.

L'armée est pragmatique et l'on favorise, du moins Végèce le conseille, le recrutement de personnels aux aptitudes manuelles¹⁰. Effectivement, les artisans du métal, et plus généralement ceux des arts du feu, mais également les artisans du cuir et du bois ainsi que des chasseurs sont vivement recherchés contrairement aux métiers de bouche. Suite à la conscription, qui favorisera ce type de profil, les conscrits serviront alors comme ouvriers-soldats dans les *fabricae*. Déjà, au Haut-Empire, le personnel se constituait de militaires qui assuraient des tâches de production et de réfection. L'auteur du *Strategikon* réaffirme le besoin de recruter des soldats aux aptitudes manuelles au début du VIIe siècle¹¹. La mise en place des *fabricae* impliquant le retrait des structures de production des camps pour les installer dans des cités fortifiées, stratégiquement situées sur des nœuds de communications terrestres et fluviaux, permettant un ravitaillement régulier et centralisé, n'a pas mis fin, en réalité, à l'existence de petits ateliers au sein des forteresses. Ces ateliers n'effectuent cependant que des tâches mineures de réparation, rien ne permettant de

supposer l'existence d'ateliers de production d'armes dans les forteresses frontalières en dehors du système des *fabricae* impériales avant l'installation des fédérés goths. Néanmoins des témoignages d'activité de «recyclage» du métal sont indéniables.

Un dépôt de plusieurs fragments de casques découvert lors de fouilles menées en 1909 dans la pièce I du bâtiment K à proximité immédiate du camp militaire d'Intercisa témoigne certainement de ce type d'activité¹². Cette notion de «recyclage» se retrouve également dans la cité fortifiée de Nicopolis ad Istrum. Dans le secteur P, à savoir dans la tour rectangulaire, ont été découverts plusieurs fragments d'écailles d'armures découpées en vue d'être «recyclées». L'une d'entre elle vient de la période 1 de la tour, datée par de la céramique et des monnaies de la fin du IIIe s. à la seconde moitié du IVe s., tandis que toutes les autres écailles proviennent de la période 2, datée par 44 monnaies de cuivre datant majoritairement de la fin du IVe et du début du Ve s. jusqu'à la destruction de la cité par les Huns entre 440 et 450. Même si l'on suppose que l'écaille dite de la période 1, date en réalité, pour des raisons de taphonomie, de la période 2, il est clair qu'un réseau parallèle aux structures officielles est présent au cœur des forteresses frontalières leur procurant, ainsi, une relative autonomie qui se maintient jusqu'au début du VIIe s., comme l'atteste la découverte de nombreuses lamelles d'armures entassées dans un atelier de forgeron découvert dans la forteresse de Svetinja (Serbie). La couche stratigraphique est datée par une monnaie de l'Empereur Maurice¹³. Rappelons qu'une enclume, un marteau et peu d'espace suffisent pour une activité de forge mineure et la nature même de l'armement romain tardif et proto-byzantin avec la diffusion des casques composites participent à cette dynamique. Il est effectivement simple et rapide de n'avoir à changer qu'une pièce endommagée, élément de casques ou d'armures, pour l'armement romano-byzantin tandis que l'armement antérieur, tels les casques à calotte forgée et les bustes moulés, nécessitait une main-d'œuvre qualifiée et un matériel de forge imposant au sein des garnisons.

⁸ *Novellae LXXXV*, 1.

⁹ Digeste, XXXIX, 4, 11.

¹⁰ Végèce, *De Re Miltari*, I7 : «On fera bien, au contraire, de préférer les forgerons, les charpentiers, les bûcherons et les chasseurs de bêtes fauves...». James 1988, 278–280.

¹¹ Mauricius, *Strategikon*, XII, B7.

¹² Thomas 1973, 104–109.

¹³ Bugarski 2005, 161–177.

L'AUTOGESTION DES FÉDÉRÉS

La présence de nombreuses scories, de moules de fontes comme dans les forteresses de Kalna, de Gradište, d'Orešac, de Smorna et de Taliata permet d'identifier également des ateliers de productions métallurgiques associables le plus souvent aux fédérés de l'Empire. Des centres métallurgiques de l'époque tétrarchique, sans lien avec les fédérés, ont cependant été fouillés à Kraku'lu Yordan dans le Nord-Est de la Serbie¹⁴, à Stojnik ainsi qu'à Gamzigrad¹⁵ et Šarkamen¹⁶. Si l'ensemble de ces structures s'inscrit dans un programme impérial général, ces structures permettent une autonomie des provinces frontalières. Il est également indéniable que les fédérés Goths se donnèrent les moyens d'être autonome du ravitaillement impérial dont le défaut avait été à l'origine de la bataille d'Andrinople.

Avec l'arrivée des fédérés et de leur famille, on note à Iatrus la présence d'un atelier de bronzier, d'un moulin, et d'armes dans des pièces du *praetorium* en compagnie d'un récipient en argile contenant 260 monnaies de bronze du début du Ve siècle. La grande quantité de matériel militaire usagé, entreposé dans le bâtiment XXVII, au sud de la *via praetoria* et à l'angle sud-est des *principia* s'articule dans le cadre d'une dynamique engagée à la fin du IVe et au début du Ve siècle qui présente une multiplication des petits ateliers de productions avec notamment un atelier de bronzier dans le *praetorium*, une forge dans les *principia* et un atelier de potier dans les *tabernae*.

Le «recyclage» des écailles d'armures à Nicopolis ad Istrum s'inscrit certainement dans cette dynamique liée aux fédérés goths. Il apparaît que ceux-ci ne comptent pas sur un approvisionnement des *fabricae* et se donnent les moyens d'être autonomes. L'approvisionnement des troupes d'Alaric par les *fabricae* ne doit certainement pas être admis comme une généralité et n'est certainement pas davantage qu'un simple élément conjoncturel: «*Mais depuis que Rome m'a cédé ses droits sur l'Illyrie, et que cette nation m'a reconnu pour son chef, j'ai forcé le Thrace à forger pour mes soldats des traits, des casques, des épées arrosés de ses sueurs*»¹⁷.

En revanche, après le départ des Goths des forteresses danubiennes, en raison de la destruction de celles-ci par les Huns, il ne semble pas qu'il y ait de nouvelles structures de production et de réfection dans les forteresses reconstruites sous Marcien, sous Anastase puis sous Justinien ce qui s'explique certainement par la mise en garnison de troupes byzantines qui tirent à nouveau leur approvisionnement du réseau étatique et de l'*annona militaris* qui concernent tant les troupes de l'armée centrale que les troupes frontalières.

LES GARNISONS BYZANTINES ET L'*ANNONA MILITARIS*

Les rares témoignages archéologiques à notre disposition confirment l'intérêt de l'Etat central pour ces provinces périphériques. La construction de résidences impériales fortifiées très éloignées de Rome et proche des zones de tensions périphériques en témoigne. Il est intéressant de constater que les archéologues croates ont découvert un aqueduc à Split dont la capacité de débit, trop importante pour les besoins de la résidence d'après les chercheurs, serait idéale pour le traitement de la laine. Les fouilleurs ont notamment mis en évidence l'existence de foyers pour réchauffer des piscines de conditionnement ainsi que des entrepôts pour le stockage. Au dire de Josko Belamarić, tout laisse à penser que la résidence de Split pouvait pratiquer, en autarcie, les étapes préalables au tissage, nous ne savons en revanche pas si des ateliers de tissage ont été mis au jour¹⁸. Il semble que nous soyons en présence d'un *gynaeceum*, mentionné dans la *notitia dignitatum* par la présence d'un *Procurator gynaecii Iovensis Dalmatiae – Aspalato*¹⁹, chargé de la production de vêtements militaires. Ce *gynaeceum* a été construit, au cœur de la résidence, réaménagée pour l'occasion, après la mort de Dioclétien²⁰.

Cependant, les résidences impériales ne sont pas construites pendant la tétrarchie en vue de marquer un processus de décentralisation : il s'agit de bâtisses fortifiées, dont le plan au sol rappelle ceux des camps militaires, destinées à accueillir des Empereurs redevenus citoyens après leur abdication volontaire. Ces palais ne sont pas non plus des centres politiques de commandement comme le furent Nicomédie, Antioche, Thessalonique, Trèves ou Sirmium et enfin Constantinople. Dans une moindre mesure, l'édification de ces résidences impériales, très proches des lieux de conflits, s'inscrit dans une dynamique assez similaire de celle conduisant des grands propriétaires terriens à fortifier leur *villa*²¹. Ces domaines et palais fortifiés sont d'abord des

¹⁴ Bartel et al. 1979, 127–149.

¹⁵ Srejović 1983, 100–102.

¹⁶ Janković 1980.

¹⁷ Claudio, *Guerre contre les Gètes*, v. 535–537.

¹⁸ Belamarić 2004, 141–162.

¹⁹ *Notitia Dignitatum*, Occ, XI. Pour l'Orient aucun lieu n'est mentionné à l'exception d'un *procuratores gynaecorum* à la disposition de l'illustre comte des largesses sacrées (Or. XIII).

²⁰ Belamarić 2004, 145.

²¹ Mulvin 2004, 394–399.

marqueurs de la militarisation de la société à une échelle régionale avant de témoigner d'une décentralisation du pouvoir à l'échelle impériale.

Effectivement, la plus grosse menace à l'avènement de Dioclétien, davantage que les voisins belliqueux de l'Empire, est l'instabilité politique et militaire qui se traduit par des guerres civiles à répétitions. Avec la réforme entreprise par Dioclétien pour mettre fin à ce problème, on assiste à une militarisation de la société et du territoire qu'E. Luttwak décrit comme «une forteresse aussi solide qu'austère»²². Avec la mise en place du système tétrarchique, Rome, centre historique, perd son importance politique et économique aux profits de nouveaux centres déplacés en périphérie plus près des théâtres d'opérations militaires, à Sirmium, Naïssus et Thessalonique, tout d'abord, puis également, au cours du IVe siècle, à Constantinople. La fonction impériale est devenue l'aboutissement d'une carrière militaire et la militarisation du pouvoir a nécessairement entraîné celle de la société et d'un territoire réorganisé par Dioclétien.

L'Etat central donne aux provinces périphériques les moyens logistiques de bases, avec le système de l'annone, pour conserver l'intégrité du territoire. La construction de structures, sur le Danube, identifiées comme des débarcadères fortifiés ou comme des zones d'abris temporaires²³ pour les patrouilles fluviales témoigne de la mise en place d'un lourd système logistique le long du *limes*, et plus généralement dans les provinces périphériques. Sur le pourtour des côtes, la marine utilise les *portus* et les *statio* ainsi que des quais artificiels pour embarquer et débarquer des hommes et du matériel : c'est la fonction que l'on peut attribuer au quai artificiel d'Anthédon ayant servi au débarquement des troupes et de leur matériel sous Justinien²⁴. Ce système d'approvisionnement s'effectue à l'échelle impériale de l'annone comme pourrait l'attester l'étude des amphores découvertes dans les forteresses danubiennes²⁵.

Il a effectivement été mis en évidence que la majorité des sites à fonctions militaires situés sur le Bas-Danube et en Mer Egée contenaient une grande quantité de Late Roman Amphora 1 et 2. Selon O. Karagiorgou, ces deux types d'amphores étaient les réceptacles de l'huile, pour la LRA 2, et du vin, pour la LRA 1, distribués aux garnisons dans le cadre de l'*annona militaris*. Ces amphores présentent la particularité de posséder des *dipinti*, sortes de graffitis, sur la panse, indiquant en lettres grecques la capacité de contenance mais également parfois le nom certainement du propriétaire. De tels *dipinti* pourraient confirmer la mise en place par l'Etat central d'une logistique à grande échelle destinée à ravitailler l'ensemble des garnisons.

La découverte de nombreuses amphores des deux types ainsi que de haches dans l'épave de Yassi Ada II témoignent de la réquisition de navires civils pour ravitailler les troupes d'Orient en guerre contre les Perses. La présence de débarcadères fortifiés, qui occasionnellement peuvent également servir d'abris temporaires pour les patrouilles fluviales, prend ici tout son sens. Néanmoins, la Marine fut très loin d'avoir le monopole du ravitaillement. Sa mission principale demeure la police des mers et des fleuves contre la piraterie, dont le pillage des côtes, les razzias de bétail et l'arrasonnement des bateaux de commerce peuvent avoir des conséquences économiques importantes comme en témoigne les nombreuses expéditions maritimes envoyées par Rome et Byzance, en vain, contre le royaume des Vandales en Afrique du Nord. L'approvisionnement du *comitatus/m comitatenses* ne semble véritablement être assuré par la marine que dans le cas des longues expéditions en territoire ennemi mais, en temps normal, l'armée de terre vit et s'équipe sur le pays qu'elle occupe.

Quoi qu'il en soit, tout ce système ne peut reposer que sur une organisation centrale bureaucratique subvenant aux besoins de ses garnisons frontalières. Les mêmes conclusions ont été formulées pour le *limes* syro-palestinien²⁶. Il faut néanmoins demeurer prudent car certains céramologues considèrent que ces amphores à *dipinti* seraient en réalité des remplois de conteneurs et que ceux-ci témoigneraient davantage d'une production locale et régionale que d'un système à l'échelle impériale²⁷.

La question de l'*annona militaris* a effectivement fait l'objet de nombreuses recherches. Ce système obligeait les contribuables à participer en nature par la fourniture de fourrages, de vêtements et de nourriture mais pas d'armes. En cas d'insuffisance de ce système fiscal, la réquisition (*coemptio*), déductible des impôts, pouvait être pratiquée. Néanmoins, le peuple n'avait jamais directement affaire à l'armée. Le budget annuel des cités comprenait l'entretien de la garnison. Les cités étaient de plus tenue de fournir le gîte et le couvert à une armée de passage, sous entendue l'armée centrale, tout en assurant la solde et la logistique de sa propre garnison citadine quand celle-ci existe²⁸.

²² Luttwak 1987, 108.

²³ Reddé 1986, 364–369.

²⁴ Blackman et al. 1967.

²⁵ Karagiorgou 2001, 149–156.

²⁶ Pieri 2005, 594–595.

²⁷ Nous remercions D. Pieri pour nous avoir éclairé sur ce point.

²⁸ Durliat 1993, 32.

Si l'on en croit Végèce, les provinces sont tenues de fournir l'approvisionnement des troupes en campagne mais il conseille de prévoir en surabondance pour pallier à d'éventuelles déconvenues et de stocker les ressources dans des postes de gardes fortifiés à proximité des opérations²⁹. Dans les produits à livrer à l'armée sont mentionnés l'eau, le fourrage, le bois, le blé, le vin, le vinaigre et le sel. Pour ce faire, ce sont des *possessores*, spécifiquement désignés, qui assurent les intermédiaires entre le peuple, ou la cité, et l'armée³⁰. Peut-on néanmoins suggérer une relative autonomie des garnisons frontalières vis-à-vis de la politique centrale?

UN SYSTÈME DE SECOURS : L'ÉMERGENCE DES SOLDATS-PAYSANS

En ce qui concerne l'approvisionnement en biens de consommation, la profusion d'*horrea* dans le cadre de programme militaire à Abritus, Boljetin, Dinogetia, Iatrus, Knjaževac, Novae, Porečka Reka, Sucidava, Taliata et Veliki Gradac confirme la relative autonomie des frontières. En outre, le *limes* a pu parfois jouer un rôle important dans le contrôle douanier des échanges trans-danubiens, établissant, de ce fait, une zone de contacts et d'échanges sous surveillance et contrôle militaire comme on le constate sur le *limes* africain. La vie agricole autour des places fortes ne doit pas non plus être oubliée.

Cette autonomie des garnisons frontalières apparaît effectivement via la découverte de restes osseux effectuée dans diverses forteresses de la région des Portes de fer, en Serbie. Si cela n'a rien d'édifiant pour une forteresse ou une cité fortifiée, ce n'est pas anodin de découvrir lors de la fouille de tours de guet fortifiées des meules, des aiguilles et leurs moules de confection, ainsi que des lestes de filets de pêche³¹. La présence d'une quantité non négligeable d'os de cervidés, de bovidés, de caprins, de porcins, de poissons et d'oiseaux dans des petites structures militaires³² va également dans le sens d'une autonomie relative des garnisons frontalières de plus en plus attachées au sol.

Les forteresses s'entourent d'activités agricoles permettant de subvenir au besoin de la garnison notamment en cas d'insuffisance ou de rupture du système d'approvisionnement officiel : les soldats deviendront progressivement des paysans-soldats de plus en plus attachés à la terre. Certaines tours de guet comme à Golubinje et Zidinac ont pu faire office de grenier. Rappelons d'autre part que les communautés frontalières étaient dans l'obligation de ravitailler les garnisons situées à proximité³³.

A Sucidava, les fouilles ont montré que les soldats romains de la garnison récoltaient tous types d'objets usagés ou récupérés lors d'assauts dans le *barbaricum*, comme des fragments de chaudron hunique en alliage cuivreux³⁴, avant de les refondre pour produire de nouveaux objets. En outre, la présence de charrues, de pioches, de râteaux, de haches indiquent que la garnison pratiquait l'élevage et l'agriculture à proximité immédiate de la forteresse³⁵. Malgré cette capacité autarcique, la présence de nombreuses céramiques importées d'Egée en plus d'une céramique locale grise/noire et frustre indique que la garnison demeurait approvisionnée par le système officiel.

D'autre part, des mesures financières ont été prises en faveur de l'équipement des soldats. L'édit du maximum de Dioclétien, bien que ce fusse un échec et qu'il ne soit pas uniquement destiné aux militaires mais bel et bien à la relance économique de l'Empire, semble aller dans ce sens. L'état impose sans cesse des lois aux commerçants leur indiquant les prix praticables pour les militaires : les marchands sont également obligés de vendre leurs marchandises aux soldats à des prix inférieurs à la normale comme l'indique une loi de 389 en faveur des militaires de la préfecture d'Illyrie : 80 livres de lard, 80 livres d'huile et 12 *modius* de sel, devant être vendus aux militaires au prix d'un *solidus*³⁶. Il semble donc que la crise monétaire et les dévaluations ne permettent pas aux troupes de s'équiper auprès d'artisans privés.

Les *fabricae* répondent à ce besoin immédiat d'un Etat malmené par les crises politiques, économiques et sociales de la fin du IIIe siècle. Le fait que l'Etat soit obligé d'émettre de tels lois pour permettre à ses soldats

²⁹ Végèce, *De re Militari*, III, 3.

³⁰ Durliat 1993, 32.

³¹ Tomović 1986, 96.

³² *Ibid.*

³³ *Codex Theodosianus*, VII, 4, 14 : *ad limitem frumenta converherent.*

³⁴ Qui peuvent avoir appartenu à des fédérés, d'origine hunnique, engagés dans la garnison plutôt qu'être les témoins de raids romains en territoire hunnique.

³⁵ Tudor 1965, 86–87.

³⁶ *Codex Theodosianus*, VIII, 4, 17 : *cynegio praefecto praetorio per orientem. cum ante placuisset, ut a primipilaribus secundum dispositionem divi gratiani species horreis erogandae comitatensibus militibus ex more deferrentur, limitaneis vero pretia darentur, nunc placuit, ut aurum ad officium illustris per illyricum praefecturae cum certa taxatione, id est pro octogenis libris laridae carnis, pro octogenis etiam libris olei et pro duodenis modiis salis singuli solidi perferantur. dat. v kal. iul. timasio et promoto cons.*

de se nourrir montre que ceux-ci n'ont pas les moyens de s'équiper ou d'améliorer l'équipement d'appoint fourni en dehors des primes d'engagements. Cette remarque n'est évidemment pas valable pour les officiers dont les soldes sont différentes et conséquentes. Des armes de prestiges, éventuellement produites dans les manufactures d'état ou privées, peuvent alors être achetées par les officiers, en plus de leur équipement de base, comme des symboles de réussite. Ainsi, l'autonomie des garnisons frontalières est toute relative et ne peut certainement que compenser temporairement les ruptures conjoncturelles de l'approvisionnement étatique liées aux incursions barbares jusqu'à la chute définitive du *limes* danubien au début du VIIe siècle.

CONCLUSION

C'est donc en réalité un système centralisé et hiérarchisé qui fut planifié dès le début du IVe siècle afin que les militaires puissent disposer de moyens de ravitaillement les plus efficaces possibles. Les facteurs politiques, militaires et économiques, ont provoqué un déplacement du centre de gravité des *fabricae* vers l'intérieur des terres, au profit des capitales régionales et provinciales, seules aptes à assurer la défense des structures de fabrication, vitales pour l'armée tandis que les camps conservent des ateliers locaux permettant des réparations sommaires dans la continuité du Haut-Empire et se voient dotés d'un *horreum*.

En revanche, la perte des *fabricae* périphériques avec les migrations germaniques puis asiatiques, au Ve siècle,

n'est pas si problématique dès lors que les centres primaires, Thessalonique et Constantinople, demeurent sous le contrôle de l'Empire. Les garnisons danubiennes, désormais lieux de cantonnement des fédérés, s'autogèrent. La destruction d'une grande partie des forteresses danubiennes par les Huns entraîne le retour de garnisons byzantines qui s'approvisionnent à partir du système étatique, *l'annona militaris*, qui, tant pour l'équipement que pour les biens de consommation, fonctionne jusqu'à la chute du *limes* danubien au début du VIIe siècle. Les forteresses frontalières conservent néanmoins des capacités d'autosuffisance, en cas d'une coupure du système d'approvisionnement officiel, qui donne naissance aux soldats-paysans dès le IVe siècle.

S'il apparaît que l'Etat central fournit les moyens de bases, celui-ci n'hésite pas à sacrifier aux pillages certaines provinces excentrées, comme la Scythie, la Mésie et la Thrace pour en sauvegarder d'autres. La hiérarchie des *fabricae*, que nous pensons avoir mis en évidence, est le reflet d'une hiérarchie plus profonde à l'échelle, non pas diocésaine ou provinciale, mais à celle de la cité avec des centres primaires et des centres secondaires, des capitales impériales aux forteresses frontalières en passant par les capitales régionales et les petites cités fortifiées. Seuls les centres primaires, à savoir les capitales impériales que furent Sirmium, Thessalonique et Constantinople, ont les capacités pour servir de centre de reconquête.

Il apparaît que le couple centre et périphérie permet de renouveler l'approche historique et archéologique de l'organisation de l'armée romano-byzantine en prenant davantage en considération la notion de territoire.

BIBLIOGRAPHIE:

Capitularia Regum Francorum, éd. Al. Boretius, 1883–1896.

Claudien, *Oeuvres complètes*, trad. H. de Guerle, A. Trognon et Y. Germain, Paris, 2003.

Codex Theodosianus, éd. Th. Mommsen et P. M. Meyer, Berlin, 1954.

Corpus Iuris Civilis, éd. Weidmann, 1989.

Maurice, *Strategikon : Handbook of byzantine military strategy*, trad. G. T. Denis, Philadelphie, 1984.

Notitia Dignitatum, éd. O. Seeck, 1876.

Procopius, *Buildings [and] General Index*, t. VII, éd. Loeb, Londres, 1954.

Flavii Vegetii Renati, *Epitoma Rei Militaris*, éd. C. Lang, Leipzig, 1869–1885.

Bartel, Kondić, Werner 1979 – B. Bartel, V. Kondić, M. R. Werner, Excavations at Kraku'lu Yordan, north-east Serbia : preliminary report, 1973–76 seasons, *Journal of Field Archaeology* 6/1979, 127–149.

Bartel 1989 – B. Bartel, Acculturation and Ethnicity in Roman Moesia Superior dans T. C. Champion (ed.), *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology*, Londres 1989, 173–185.

Belamarić 2004 – J. Belamarić, *Gynaeceum Iovense Dalmatiae – Aspalatho* dans A. Demandt, A. Goltz, H. Schlangen-Schöningen, (eds.), *Diokletian und die Tetrarchie : Aspekte einer Zeitenwende*, Actes du symposium international tenu à Split du 2 au 5 avril 2003, Berlin 2004, 141–162.

Blackman, Schafer, Schlager 1967 – D. J. Blackman, J. Schafer, H. Schlager, Les installations portuaires de l'antique Anthédon en Grèce centrale. Levé des plans. Personnel et équipement, *Archéologia* 17/1967, 12–17.

Brandl, Vasić 2007 – U. Brandl, M. Vasić, (eds.), *Roms Erbe auf dem Balkan : Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, Mayence 2007.

Bugarski 2005 – I. Bugarski, A contribution to the study of lamellar armours, *Starinar* LV/2005, Beograd 2006, 161–177.

Cermanović-Kuzmanović, Stanković 1984 – A. Cermanović-Kuzmanović, S. Stanković, «Bordjej, forteresse de la basse antiquité, fouilles de 1980», *Cahiers des portes de Fer*, 2, 1984, 219–225.

Dunn 2004 – A. Dunn, Continuity and change in the macedonian countryside from Gallienus to Justinian dans W. Bowden, L. Lavan, C. Machado, (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leyde–Boston 2004, 535–586.

Duriat 1993 – J. Duriat, Armée et société vers 600. Le problème des soldes, dans *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, Paris 1993, 31–38.

Glad 2009 – D. Glad, *Origine et diffusion de l'équipement défensif corporel en Méditerranée orientale : contribution à l'étude historique et archéologique des armées antiques et médiévales*, BAR S1921, Oxford 2009.

Glicksman 2005 – K. Glicksman, Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia, *Opuscula Archaeologica* 29/2005, 189–230.

Iatrus/Krivina 1979–2007 – *Iatrus/Krivina : Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, t. I–VI, Berlin 1979–2007.

James 1988 – S. James, The fabricae: state arms factories of the Later Roman Empire dans J. C. Coulston, *Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*, BAR S394, Oxford 1988, 257–331.

Janković 1981 – D. Janković, Istraživanje spomenika u Vrelu, Šarkamen, *Starinar* XXXII/1980, Beograd 1981, 87–93.

Karagiorgou 2001 – O. Karagiorgou, LR2: a container for the military *annona* on the Danubian border, dans S. Kingsley, M. Decker, (eds.), *Economy and exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, Oxford 2001, 129–166.

Luttwak 1987 – E. Luttwak, *La grande stratégie de l'Empire romain*, Paris 1987.

Mulvin 2004 – L. Mulvin, «Late roman villa plans : the Danube–Balkan region», dans W. Bowden, L. Lavan, C. Machado, (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leyde–Boston 2004, 377–410.

Petrović 1981 – P. Petrović, «O snabdevanju rimskih trupa na djerapskom limesu», *Starinar*, XXXI/1980, Beograd 1981, 53–63.

Petrović 1982–1983 – P. Petrović, Porečka reka, sabirni centar za snabdevanje rimskih trupa u Djerdapu, *Starinar* XXXIII/1982–1983, Beograd 1984, 285–291.

Pieri 2005 – D. Pieri, Nouvelles productions d'amphores de Syrie du nord aux époques protobyzantines et omeyyade dans *Travaux et Mémoires*, 15/2005, Paris 2005, 583–596.

Reddé 1986 – M. Reddé, *Mare Nostrum : les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire romain*, Rome 1986.

Roueche, Carrié, Duval 2000 – C. Roueche, J.-M. Carrié, N. Duval, (eds.), *De Aedificiis : le texte de Procopé et les réalisations documentaires : actes du colloque de Londres, tenu du 25 au 26 septembre 1998*, *Antiquité tardive*, 8/2000, Paris 2000, 7–180.

Rowlands, Larsen, Kristiansen 1987 – M. Rowlands, M. Larsen, K. Kristiansen, (eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World*, Cambridge 1987.

Srejović 1983 – D. Srejović, *Gamzigrad : kasnoantički carski dvorac*, Belgrade 1983.

Thomas 1973 – E. B. Thomas, Der Helm von Intercisa, Ungarn dans H. Klumbach (ed.), *Spätrömische Gardenhelme*, Munich 1973, 104–109.

Tomović 1986 – M. Tomović, Les tours fortifiées de la basse antiquité sur le limes des Portes de Fer dans

C. Unz (ed.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart 1986, 91–100.

Tudor 1965 – D. Tudor, Sucidava. Une cité dacoromaine et byzantine en Dacie, *Latomus LXXX/1965*, Bruxelles–Berchem 1965.

Whittaker 1989 – C. R. Whittaker, *Les frontières de l'Empire romain*, Paris 1989.

Zotović 1969 – Lj. Zotović, Boljetin, Lepena kod Karaule : rimska nekropola spaljenih pokojnika, *Arheološki Pregled* 11/1969, 114–118.

Резиме:

ДАМИЈЕН ГЛАД, Универзитет Париз I Сорбона, Париз

ЦЕНТРАЛИЗОВАНА ДРЖАВА И СНАБДЕВАЊЕ ПОГРАНИЧНИХ ГАРНИЗОНА (284–641. н. е.)

Кључне речи. – војска, центар, периферија, снабдевање, limes, *notitia dignitatum*.

Успостављањем тетрархијског система крајем III века, Рим, историјски центар, губи економски и политички значај у корист нових центара премештених на периферију, ближе подручјима војних операција. Реформе управе одразиле су се на структуре снабдевања војске тако што је тежиште радионица за израду оружја повучено најчешће према унутрашњости територија у велике утврђене градове смештене на главним путним правцима. Главна новина коју је увео Диоклесијан биће стављање ових структура за снабдевање под контролу нове управе. Поставиће се питање зависности или аутономије подунавских пограничних гарнизона у односу на државну мрежу установљену на нивоу Империје.

Подела војске на, са једне стране, војску која прати Императора, а са друге стране периферну војску која се све

више везује за територију коју брани, покреће питање да ли обе ове војске користе исти тип снабдевања.

Notitia dignitatum сведочи о централизованој, званичној, на хијерархији заснованој мрежи која не сакрива постојање паралелне мреже, на локалном нивоу, о којој сведоче писани извори.

Видећемо неколико археолошких примера који ће показати да су нарочито погранични гарнизони сачували одређен степен аутономије и обезбедили себи средства за снабдевање за случај када би званична мрежа бивала прекинута повременим упадима. Проучавање занатских активности и производње потрошних добара у структурима војничког карактера омогућиће да се процени степен аутономије пограничних гарнизона.

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

Српска академија наука и уметности, Београд

АРХИТЕКТОНСКИ УКРАС У КАМЕНУ ИЗМЕЂУ АНТИКЕ И РАНЕ ВИЗАНТИЈЕ, У ОСТАЦИМА ГРАДА ДУКЉЕ (DOCLEA)

УДК: 904:711.42"652/653"(497.16)

DOI: 10.2298/STA0959191K

Кратко саопштење

e-mail: vojislav.korac@sanu.ac.rs

Примљено: 29. јануара 2009.

Прихваћено: 4. маја 2009.

Абстракт. – Рад се односи на остатке античког града Дукље (*Doclea*). Посебан предмет су фрагменти у камену и мермеру, са остацима рељефног украса или основног облика који је чинио архитектонски део неке грађевине.

Кључне речи. – Архитектонска пластика, касна антика, рана Византија, *Doclea*, Црна Гора.

Пазумљиво је традиционално интересовање за остатке града Дукље. Пажњу су привлачили положај и велике размре рушевина. Рана опажања о граду, аматерски забележена, преобразјена су у стручна истраживања по жељи краља Николе. Геолог Ковалевски провео је 1841 у Црној Гори четири месеца и притом посетио Дукљу, о чему је поднео извештај.¹ После његовог извештаја појављује се извештај П. Ровинског² преглед ископавања Дукље објавио је у Зборнику царске руске Академије.³ После Ровинског ископавања су остварили Енглези Munro, Andersen, Milne, Haverfield. Озбиљна истраживања и књигу о Дукљи објављује Piero Sticotti.⁴ Уз основни текст објављен је додатак Л. Јелића под насловом Доклеја у раном средњем вијеку. Изузетно је вредна пажње чињеница што је књига преведена на српски језик. Наслов превода је *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica 1999. Уз превод је објављен текст Оливере Велимировић Жижић у коме она говори о књизи уз највеће поштовање за аутора и текст по себи. Са разлогом закључује да књига Сти-

котија веома доприноси културном угледу Црне Горе и њених научних и културних радника.

Последња истраживања су предузета 1954. године по договору Завода за заштиту споменика културе НР Црне Горе и Археолошког института у Београду са сарадницима.

Основна замисао истраживања била је да се открију и истраже делови града који би највише доприњели упознавању његове урбане структуре и његове историје. То је говорило да треба у целини открити и испитати остатке оних целина које су делимично откривене или само наговештене у претходним истраживањима, првенствено у раду Стикотија, описаном у наведеној књизи. Истраживања су усмерена на средишњи део града, форум и цивилну, римску базилику

¹ Ковалевски 1841, 8.

² Ровински 1890, 1–7; Ровински 1891.

³ Ровински, 1890, сл. 2.

⁴ Sticotti 1913.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Архитектура раног средњег века у областима Дукље и Зете* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

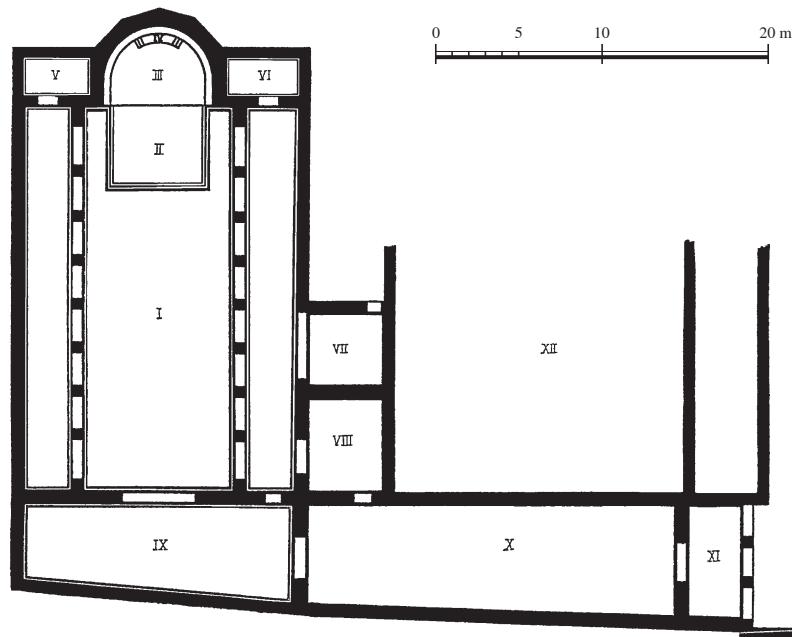
и ранохришћанске грађевине, велику хришћанску базилику, епископску цркву – како је обележава Стикоци – и крстообразну цркву.

Најобимнији радови остварени су у двема првим кампањама, 1954 и 1955. Обимни су такође били радови 1956, али су се они односили првенствено на снимање и конзерваторску заштиту откопаних грађевина. Радови су текли у дневном ритму, при чemu је био запослен велики број радника мештана; праћени дневним белешкама и цртежима, на kraју и фотографијама. Одговарајућа пажња је посвећена обради и сабирању камених фрагмената који потичу од првобитних целина, оквира прозора, врата, парапета, стубова, капитела. И поред великих поремећаја на терену у току дугог трајања остатака града бележена су места налаза, због могућности делимичних студијских реконструкција целина којима су припадали. Сви стручњаци који су посетили рушевине античког града приметили су да су делови остатака у камену разношени у близју, па чак и даљу околину као користан грађевински материјал.

У откривању грађевинских остатака цивилна, римска базилика и форум су схваћени као целина, првенствено у организацији рада. Откривани су део по део, по логици њихове архитектонске замисли. Изузетног обима је било откривање првобитног про-

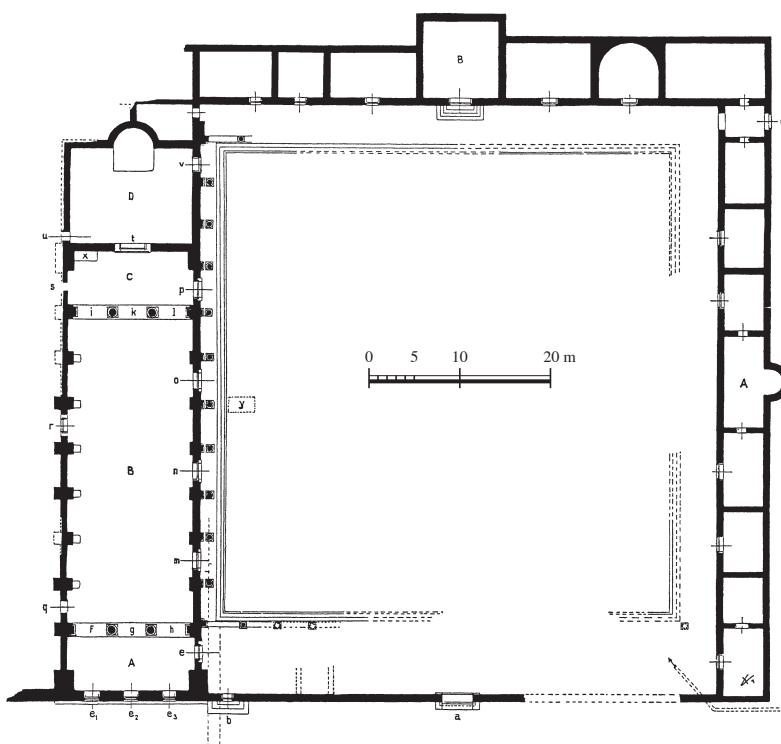
стора базилике. Установљено је да су код Стикоћевог извештаја били тачно обележени делови простора. Истовремено су откривани зидови са спољне стране и унутрашњи простор. Огромне количине шута, састављеног од порушених делова зидова и природних наноса, су извлачене и склањане на спољњем простору, изван града. У шуту су нађени делови порушених зидова базилике, и то ситнији и крупнији камени блокови и фрагменти са рељефним украсом. Изузетно је откривен велики број ситних камених фрагмената са рељефним украсом. Њихове ситне размере искључују могућност да се прикажу у посебном каталогу.

Истраживања су трајала у току целог месеца августа 1956. Радови су били усмерени на три површине, форум, базилику и подручје хришћанске базилике и крстообразне цркве. Текли су упоредо, са тежиштем на местима на коме је требало остварити већи обим физичког рада. Рад је на свим местима текао у дневном ритму, уз бележење налаза и одговарајућу обраду. После чишћења у простору крстообразне цркве откривени су фрагменти пластичне обраде, међу којима су посебно уочљиве плоче са урезаним малим крстовима као мотивом обраде. У шуту су нађени фрагменти керамике и стакла. Найдена је и половина натписа који је објавио Munro

Сл. 1. Ранохришћанска базилика (према: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

Fig. 1. Basilique paléochrétien (d'après: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

Сл. 2. Форум (према: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

Fig. 2. Forum (d'après: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

под № 55.⁵ Међу каменим фрагментима на сектору крстобразне цркве у шуту у трему било је више фрагмената архитектонске пластике, профилисаних венаца, стопа и стабала стубова и капитела. Особен је фрагмент јонског импост капитела и половина плинте композитног капитела. Велика површина простора форума и базилике, исцртана у књизи Стикотија, била је покривена шутом, па је било разложно претражити затечено стање, да би се дошло до извornog изгледа. У северној просторији базилике откризвани су скромни остаци мозаика. У просторији В – по Стикотију – нађено је више фрагмената пластике. Простор базилике у целини је претраживан. У просторијама А, В, С, Д – по Стикотију – очишћене су велике количине шута, у коме су нађени фрагменти пластике, а откривени су и пиластри, који одговарају ритму унутрашњих пиластера. У шуту су takoђе откривани крупнији камени комади, који потичу од зидова грађевине. Изузетно великог обима било је потпуно откривање цивилне базилике. Од шута су ослобођени сви делови базилике, обележени код Стикотија абецидом А, В, С, Д, са екседром на западној страни. Зидови су су откризвани и на спољној и унутрашњој страни. Поуздано су утврђени пила-

стри, што омогућује идеалну реконструкцију структуре грађевине. При томе треба нарочито истаћи зид према форуму. Стикотијева реконструкција предстаља могуће решење горњег дела базилике и њене суперструктуре. Са разлогом је закључено да је базилика својом дужином омеђила јужну страну форума. Три стране форума, јужна источна и западна, су одређене дужинском мером базилике. Иако мање сачуване, ове три стране чине део квадратне основе форума. Поуздано се може реконструисати и површина подигнуте трасе са које се приступало простору ивичних грађевина. Посебно је испитана површина екседре, правоугаоне просторије на средини северне стране форума. Ова просторија је код Стикотија обележена као просторија А.

На површини форума откризвани су крупнији камени комади и фрагменти архитектонских делова, венаца, стопа, волута. Фрагменти о којима је реч били су затрпани шутом. Такође су откривене плоче, на одређеним местима, којима је површина форума

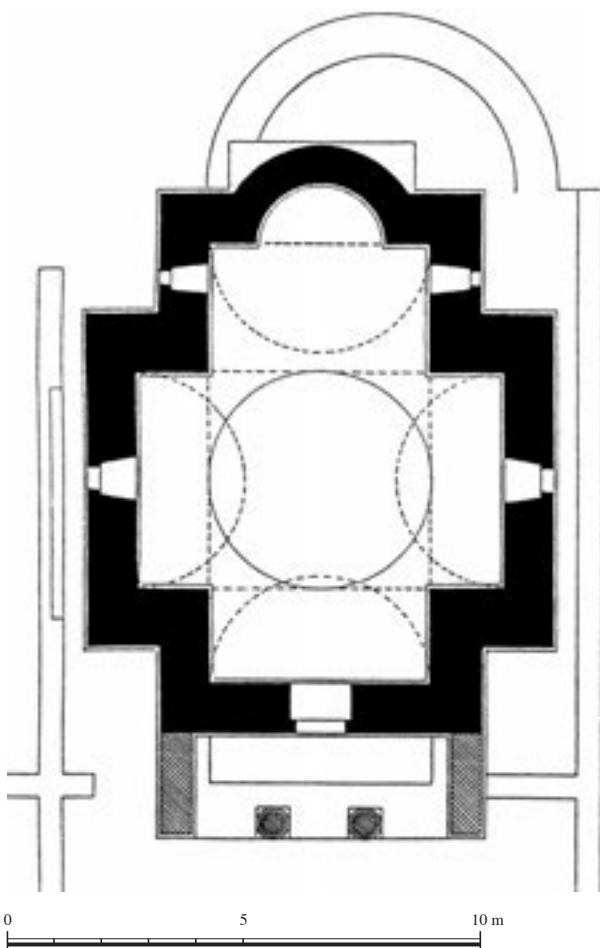
⁵ Sticotti 1913, нап. 27.

била поплочана. На простору који је бележен под називом крстообразна црква откривани су остаци наведени код Стикотија као крстообразна црква и хришћанска или епископска базилика. Остаци грађевина су идентификовани, али је било јасно да се радови морају наставити у наредној сезони да би се дошло до потпунијих података о грађевинама значајним за историју града. У археолошком смислу ово подручје било је веома сложено. Поуздано су идентификоване обе сакралне грађевине. Крстообразна црква је поуздано идентификована у доњем слоју зидова, тако да је могућа њена реконструкција у целини. Већ у претходним истраживањима је установљено да је саграђена на остацима старије грађевине, нејасног архитектонског решења. Ранохришћанске или епископске базилике – како их назива Стикотије – у археолошком смислу је јасно дефинисана. Тробродни наос, са предпростором на западној страни и апсидом на источnoј, уз две бочне просторије и подигнутим простором испред апсиде, саграђена је по узору на римске базилике. Опажено је да је уз базилику, уз њену јужну страну постојао простор практичне намене.

Крстообразна црква представља особено решење у простору и структури. На средини је купола коју носе четири полуокружна лука. Источни са полуокружном апсидом на источnoј страни нешто дубљи има очигледно намену олтарског простора. Накнадно је на западној страни дограђено плитко предворје. Замисао простора, заједно са структуром, подређена је куполи. Стикотије тумачи као гробну цркву саграђену по узору на равенски маузолеј Гала Плацидије. Несумњива је сличност са равенском црквом, међутим, замисао остварена у дукљанској цркви има особено порекло, дугу традицију и дugo трајање. У студији М. Шупут о класицизму у византијској уметности усмерава пажњу на симболично значење архитектуре храма и њене изворе.⁶ Основа је у опису цркве Св. Софије у Едеси у сиријској химни, чemu је посветио посебну пажњу А. Грабар.⁷ О дугом трајању идеје произашле на описан начин сведочи црква Јоакима и Ане, Краљева црква у Студеници. О томе храму в. Г. Бабић, Краљева црква у Студеници.⁸ Замисао би се могла препознати и на скромнијим споменицима раног и средњег периода који немају нарочиту врсту обраде.

Фрагменти или целине делова портала, прозора, стубова, капитела, пиластера – назвали смо их рељефни украс у камену – допуњују целине, које су припадале делима високе градитељске вредности.

Стицајем околности рад није настављен. Међутим сматрам целисходним да се објаве основни резул-

Сл. 3. Крстообразна црква (према: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

Fig. 3. Eglise en forme de croix grecque (d'après: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

тати истраживања са увидом у многобројне фрагменте посебно обрађених камених делова и вероватним архитектонским оквирима у којима су стајали. Рад који се објављује може бити користан за будуће истраживаче и конзерваторе.

По сачуваним каменим фрагментима види се да је приликом пројектовања доследно поштована геометрија. Сви делови архитектуре рађени у камену били су предмет пажљиве обраде. Несумњиво је обрада камених делова плод античке традиције. Равни

⁶ М. Шупут 1998–1999.

⁷ А. Грабар 1968.

⁸ Бабић 1987, посебно о архитектури, 25–35

пиластри, парапетне плоче, делови оквира врата и прозора имали су правоугаоне оквире, обележене рубовима, по чemu се види цртеж правилног правоугаоника као основа пројекта. Површине правоугаоних облика пажљиво клесане, допуњавају геометријску замисао целине. Пажљиво су изведени делови у којима је битан елеменат овална површина, торус – трохилус, или површина у којој су спојени торус и трохилус. Са једнаком пажњом су урађени равни елементи у склоповима сложених целина, као што су венци. Геометријска доследност и вештина исказује се такође код полуокружних венаца. Стабла стубова су такође пројектована геометријски. Поступак уверљиво потврђују стубови кружног пресека.

Посебну пажњу у процени геометрије представљају капители. По фрагментима се види да је начело геометријског прилаза у пројектовању поштована и приликом изrade капитела што је био важан поступак. Нађено је више фрагмената капитела са остацима акантуса. По налазима се може закључити да су за израду украса коришћени мотиви биљног по-

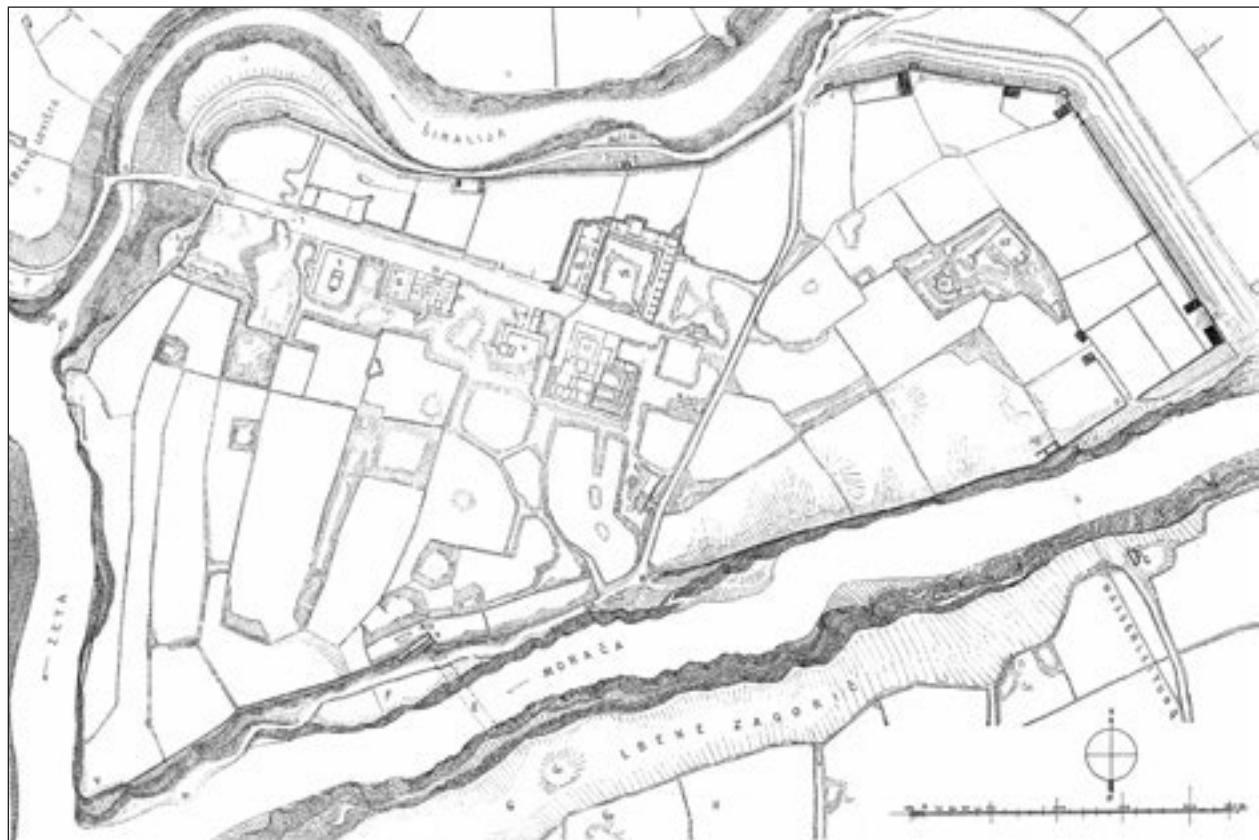
рекла. Ретки су фрагменти капитела који су направљени као необрађени волумени. Већином се реконструише капител заснован на познатој античкој традицији. Облик му је допуњен стилизованим листовима или поделом на две или три зоне. Поуздано коришћење геометрије у пројектовању несумњиво је обележје остатака архитектуре у граду. О томе уверљиво сведоче делови који су захтевали сложен поступак, међу њима су капители и рељефни украс. Доследно коришћење геометрије у пројектовању архитектуре говори о античком поступку, пренетом у рановизантиску архитектуру.

Иако оскудни остаци архитектуре, посебно украса, уверљиво показују занатски изванредну обраду камена. Површине, и равних и слободних облика, беспрекорно су клесане. Дело су водећих занатских радионица. Нажалост не може се поуздано говорити о пореклу мајстора. Поређење са удаљеним античким градовима било би слободно са неизвесним исходима.

Преостали фрагменти, међу њима и капители расути су на терену града. Са више поуздана се може

Сл. 4. Ситуациони план (према: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

Fig. 4. Plan situationnel (d'après: P. Sticotti, Rimski grad Doclea u Crnoj Gori, 1913)

говорити о месту репрезентативних делова архитектуре – равних плоча, греда и рељефног украса у камену – у шире схваћеној архитектури и уметности византијског света представљени камени фрагменти у остацима града Дукље (*Doclea*) су антички и византијски, тачније речено касноантички и рановизантијски. Мада се не може тачно показати јасна граница између античког и византиског јер је трајао континуитет и стваралачког и занатског рада. Одредница однос рановизантијског према касноантичком најбоље је обележје дела која настају у времену о коме се говори. Сразмерно су мали остаци рељефног украса на каменим плочама и волуменима камених греда стога је највише пажње посвећено капителима и предметима који они носе и стубовима на које капители належу. Капители као важан елеменат архитектуре носилац су архитектонског украса. Новија истраживања показују целисност посебне обраде капитела или архитектонске украсне структуре.

Најстарији рељефни украс настао вероватно по узорима из Италије. Могуће га је видети на капителима, коринтским и јонским. На такав закључак упућује и цивилна базилика у Дукљи чија концепција настаје по узорима на цивилне базилике у Италији.⁹ У Риму је вероватно узор по коме је саграђена хришћанска базилика.¹⁰

Проширења византијска власт је донела византијске узоре. У томе настаје однос касноантичког према рановизантијском украсу. За византиске узоре за пример се може навести Равена.¹¹

Сазнање да капител, и његови архитектонски оквири, пружа податке о архитектонском украсу на вела је истраживаче да капителима посвете посебну пажњу. Настају студије о капителима, потом и и систематски прегледи капитела на одређеним подручјима. За шире византијско подручје уз које, или на коме траје антички град Дукља вредни су пажње следећи прегледи капитела који доприносе бољем разумевању многих камених фрагмената нађених у остацима града, међу којима се могу препознати остаци капитела и пратећих елемената архитектуре.

Thomas Zollt у свом обимном делу пружа податке о великом броју капитела.¹² У каталогу у коме су обрађени сви капители, дати су опис, облик, и стварно или могуће датовање. Посебан, други део књиге посвећен је истраживању јонских и кемпфер капитела у Цариграду. Тексту књиге приложено је неколико цртежа и 51 табла са фотографијама.

Јонски, коринтски и композитни капители су основна обележја капитела у Цариграду. Засновани

на основним античким облицима стичу формалне промене у облицима. У Св. Софији у Цариграду очували су се капители, које као целину приказују фотографије у монографији о Св. Софији.¹³

За преглед средњевизантијских капитела важно је дело Martin Dennert-a.¹⁴ У књизи су уз одговарајући преглед и закључак, представљени капители у седам скупина, по изгледу. Класични по називу, посебно су обележени по нарочитим својствима. У књизи су 62 табле са 350 фотографија капитела. Посебно по-главље је посвећено аутором истраживању одређених јонских капитела, под насловом *Untersuchungen zum ionischen Kämpferkapitel Konstantinopels*.

Касноантички и рановизантијски украс у камену који обележавају капитеље на подручју Македоније, близком области античке Дукље представљени су у делу Снежане Филипове.¹⁵ Капители са пратећом архитектуром – парапетним плочама и архитектонским преградама – пажљиво су представљени фотографијама и цртежима. Први део рада V–VI век хронолошки је близак последњем добу античке Дукље, па стога вредан пажње за могуће идеалне реконструкције камених фрагмената са рељефним украсом. Исти аутор објављује књигу о рановизантијским капителима у Македонији.¹⁶ Књига је посвећена капителима који су пажљиво представљени, описаны и илустровани. По приказаним капителима рељефни украс је у оквирима рановизантијског украса.

Рељефни украс у камену у фрагментима у остацима Дукље најближи је рановизантијском украсу. Објашњавају га капители по којима би се могла стварати студијска реконструкција дукљанских капитела. Ако украс поставимо између касне антике и ране Византије стижемо до тачнице одреднице његовог уметничког оквира. На капителима се виде токови промена. Антички капители, дорски, коринтски и јонски мењају изглед. Новине су у волумену и дода-

⁹ О пореклу базилике в. Sticotti 1913, 135.

¹⁰ Sticotti 1913, 138–139.

¹¹ Farioli 1977, 26 i sq.

¹² Zollt 1994.

¹³ Kähler 1967.

¹⁴ Dennert 1997.

¹⁵ С. Филипова 1996.

¹⁶ С. Филипова 2006.

¹⁷ Korač 1958–1959, 378–379.

¹⁸ Korač 1958–1959a, 383–385.

¹⁹ Nikolajević 1957, 567–572.

цима. Настају два или три поља у изгледу. Мењају се облици и положај акантуса. Површине волумена се покривају рељефним украсом.

Рељефни украс у камену у остацима града Дукље пут је ка разјашњавању првобитних облика.

О оствареним радовима објављен сажет извештај у Старинару¹⁷. У истом броју Старинара објављен је извештај о ранохришћанској цркви у Дољанима

код Подгорице.¹⁸ У овом извештају наведено је да је И. Николајевић поднела извештај на V конгресу Хришћанске археологије.¹⁹

За преглед фрагмената који се представљају у књизи коришћен је фонд који се чува у Археолошком инситуту у Београду. Цртеже за штампу урадила је Гордана Толић, архитект, а у обради текста помогла Вера Павловић, историчар уметности.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Бабић 1987 – Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987.

Grabar 1968 – A. Grabar, *L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen age I*, Paris 1968, 31–50. Le témoignage d'une hymne syriaque sur l'architecture de la cathédrale d'Edesse du VI siècle et sur la symbolique de l'architecture chrétienne.

Dennert 1997 – M. Dennert, *Mittelbizantinische Kapitelle, Studien zur Typologie und Chronologie*, *Asia Minor Studien*, bd. 25, Bonn 1997.

Kähler, Mango 1967 – H. Kähler, C. Mango, *Hagia Sophia, With a chapter on the mosaics by Cyril Mango*, New York, 1967.

Ковалевски 1841 – Ковалевски, *Четыре месяца в Черногории*, Санкт Петербург 1841.

Кораћ 1958–1959 – В. Кораћ, Дукља, *Старијар Н.С. књига IX–X*, 1958–1959, 378–379.

Кораћ 1958–1959a – В. Кораћ, Дољани код Титограда, *Старијар Н.С. књига IX–X*, 1958–1959, 383–385.

Nikolajević 1957 – I. Nikolajević, Rapports préliminaire sur le recherche des monuments chrétien à Doclea, у: *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Citta del Vaticano–Paris, 1957.

Zollt 1994 – Thomas Zollt, Kapitelplastik Constantiopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr., *Asia Minor studien*, Bd. 14, Bonn 1994.

Ровински 1890 – П. Ровински, Раскопки древней Диоклеи 22 янв. до 11 февр. у: *Журнал Министерства народного просвещения* 1890.

Ровински 1891 – П. Ровински, Раскопки древней Диоклеи 22 янв. до 11 февр. у: *Журнал Министерства народного просвещения* 1890, стр. 1–17; Наставак: Раскопки древней Диоклеи итд., 22 февр. до 12 мая, 1891.

Ровински 1909 – П. Ровински, Черногорија II, 4, Doclea, у: Зборнику царске руске Академије, Одељење за руски језик и литературу (касније *Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук Союза советских социалистических республик*), Свеска 86, 1909, 5–87.

Sticotti 1913 – P. Sticotti, *Die romische Stadt Doclea in Montenegro*, Wien 1913

Farioli 1977 – Raffaella Farioli, *Ravenna romana e bizantina*, 1977.

Филипова 1996 – С. Филипова, *Архитектонске декоративне скулптуре во Македонија*, 5–6 и 11–12 век, Скопје 1996.

Филипова 2006 – С. Филипова, *Рановизантиски капители во република Македонија*, Скопје 2006.

Шупут 1998–1999 – М. Шупут, Два вида класицизма у византијској архитектури, *Зоограф* 27 (1998–1999), 53–60.

Résumé:

VOJISLAV KORAĆ
Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade

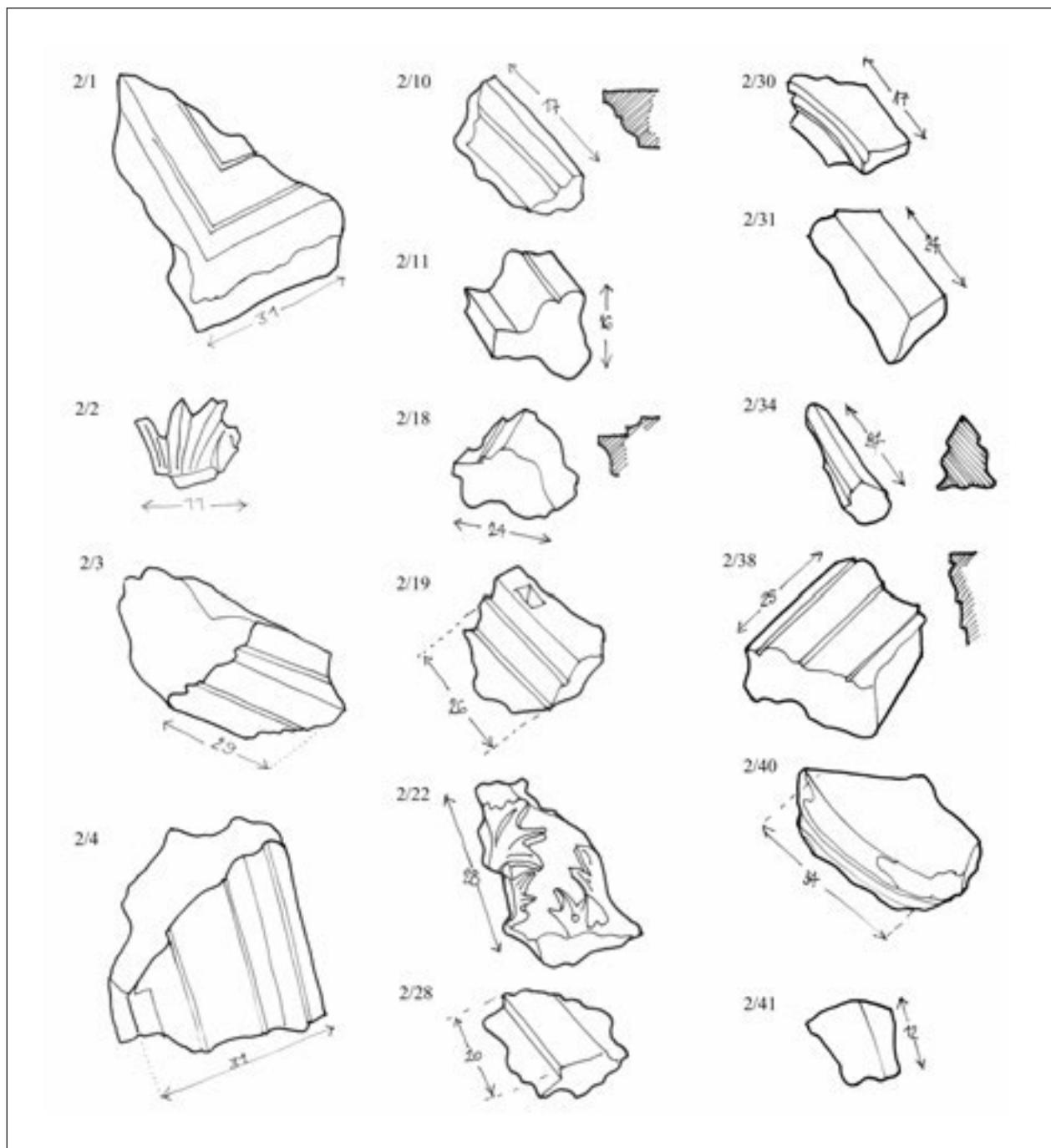
LA DÉCORATION DE PIERRE EN RELIEF ENTRE LE BAS EMPIRE ET LES DÉBUTS DE BYZANCE DANS LES VESTIGES DE LA CITÉ DE DUKLJA (DOCLEA)

Mots clefs. – Plastique architecturale décorative, Bas Empire, débuts de Byzance, Doclea, Monténégro.

Les vestiges d'une cité antique se trouvant près de Podgorica au Monténégro attiraient l'attention par leur situation et leurs dimensions. Des connaissances historiques modestes évoluaient entre le fait incontestable qu'il s'agit d'une cité antique abandonnée au moment des grandes migrations des populations dans la région. Le matériel dans les vestiges de la cité, surtout du marbre et de la pierre, a été dilapidé selon les besoins de la population de la région plus ou moins proche. Des recherches sérieuses ont été amorcées selon le désir formel du roi Nicolas. Sur les vestiges de Doclea plusieurs groupes d'archéologues russes ou anglais ont travaillé. Des recherches plus approfondies ont été publiées par Piero Sticotti, son livre a été traduit et la traduction suivie du texte de Olivera Velimirovic Zizic expliquant la valeur du livre. Le besoin de nouvelles recherches de fond se faisant sentir l'Institut de la conservation des monuments de culture de la république du Monténégro et l'Institut d'archéologie

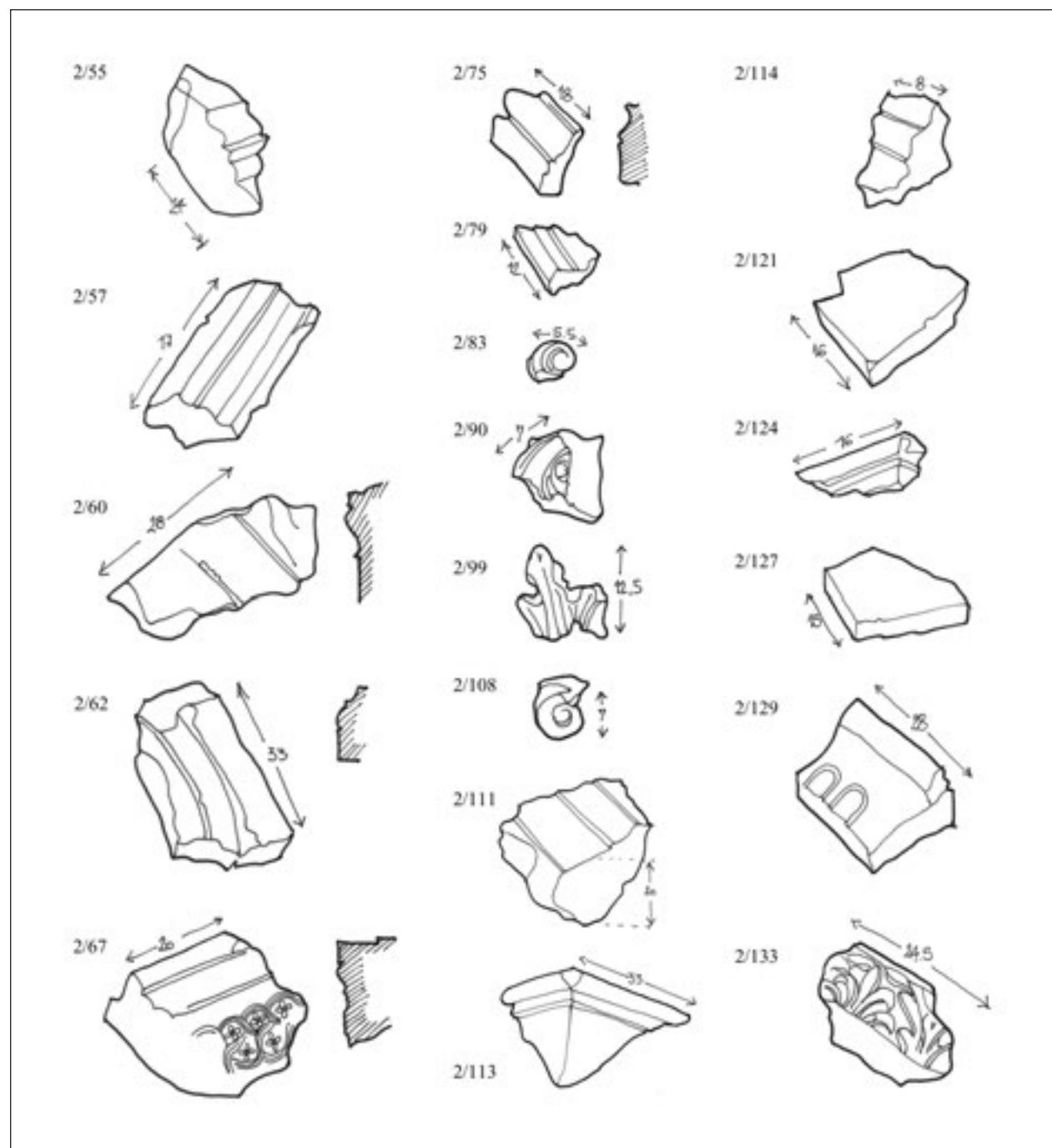
à Belgrade se sont mis d'accord sur la poursuite des recherches en trois campagnes – en 1954, en 1955 et en 1966. Les dernières recherches ont apporté de nouvelles informations en abondance sur ce site archéologique exceptionnel.

L'examen des reliefs en pierre reposait surtout sur celui des chapiteaux. Tout en étant en mauvais état ils ont cependant donné l'information sur l'aspect initial de la décoration en relief. Une conception semblable des chapiteaux a incité des chercheurs renommés à leur accorder une attention particulière. Ceci est à l'origine de nombreuses études des chercheurs renommés couvrant des aires plus larges. C'est également le sujet de la partie principale de notre texte. Des modèles des chapiteaux antiques traditionnels étant trouvés en Italie, à Rome et en Italie méridionale. Nous désignons des conceptions plus tardives comme celles des débuts de Byzance qui tirent leur origine des modèles dans l'aire byzantine plus large.

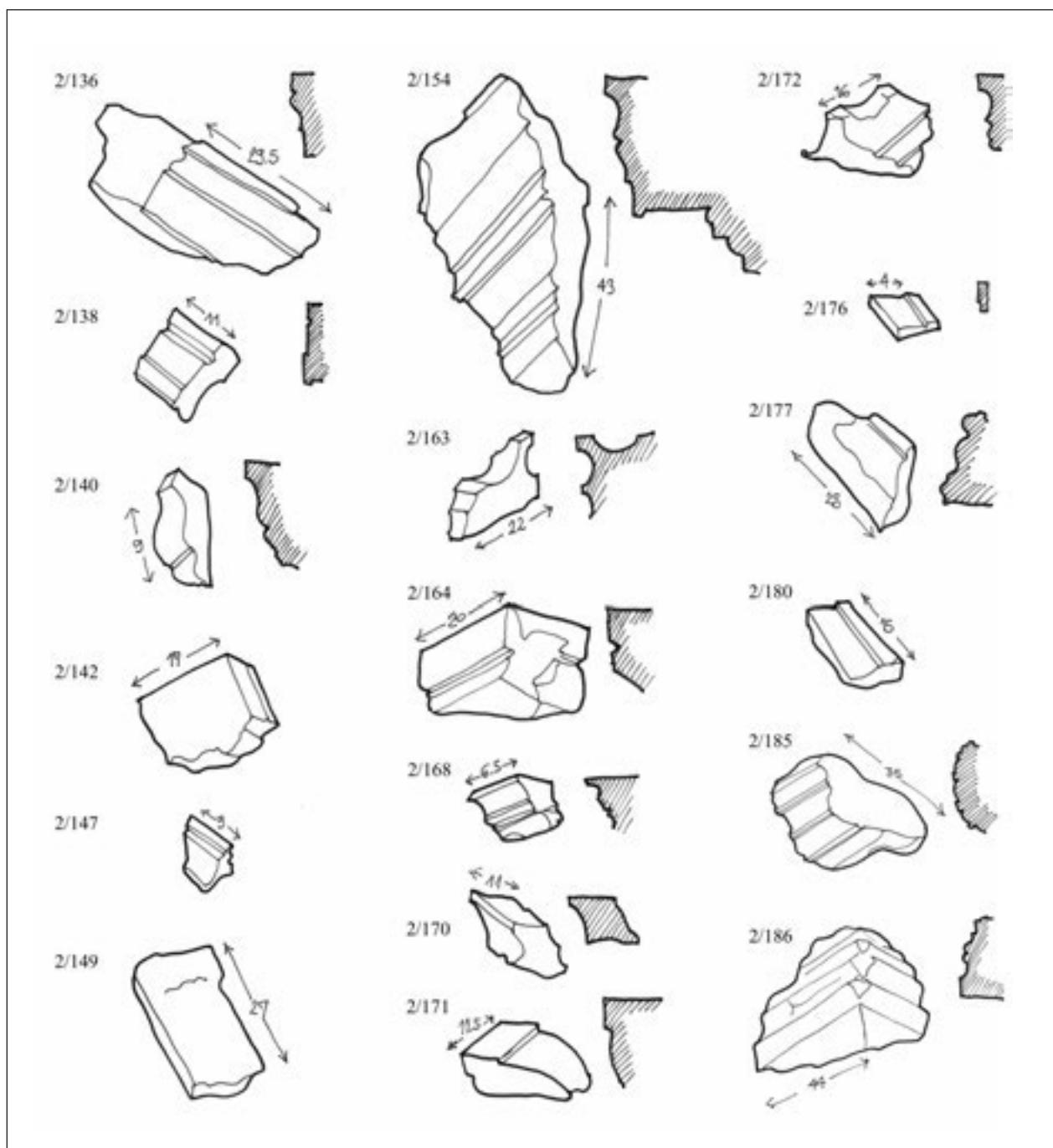
Табла I – 2/1 вероватно фрајменит довратника или додорозорника; 2/2 фрајменит листи акантуса с капишела; 2/3, 2/4, 2/11, 2/38 фрајменит венца; 2/10 фрајменит довратника; 2/18 фрајменит довратника или прозора; 2/19 фрајменит архитрава; 2/22 фрајменит лисној орнаментисаној акантуса са рупицом – део капишела; 2/28, 2/31 фрајменит додорозорника; 2/30 конкавни фрајменит; 2/34 симетричан фрајменит; 2/40 фрајменит абакуса; 2/41 фрајменит

Plate I – 2/1 Probablement le fragment de chambranle de porte ou de fenêtre, 2/2 Fragment de feuille d'acanthe du chapiteau; 2/3, 2/4, 2/11, 2/38 Fragment de guirlande; 2/10 Fragment de chambranle de porte; 2/18 Fragment de chambranle de porte ou fragment de fenêtre; 2/19 Fragment d'architrave; 2/22 Fragment d'ornement en forme de feuille d'acanthe avec un petit trou – partie du chapiteau; 2/28, 2/31 Fragment de chambranle de fenêtre; 2/30 Fragment concave; 2/34 Fragment symétrique; 2/40 Fragment de tailloir; 2/41 Fragment

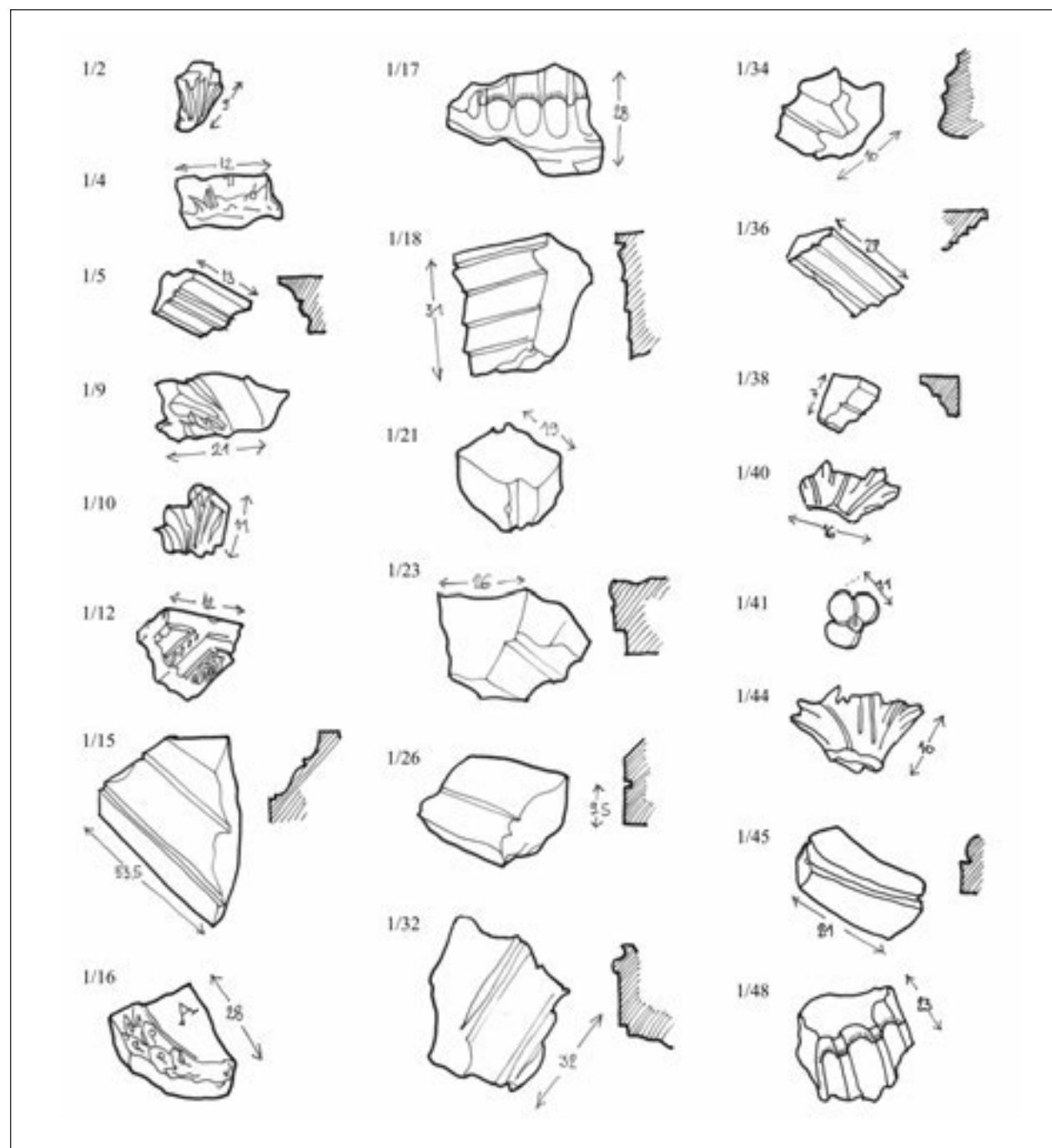
Табла II – 2/55 фрајменит канелираног пиластера; 2/57, 2/60, 2/114 фрајменит венца; 2/62 стопа стуба; 2/67 орнаментисани фрајменит с рострума; 2/75 фрајменит довратника или дойзорника; 2/79 фрајменит дойзорника; 2/83 фрајменит са капитела; 2/90 фрајменит; 2/99 фрајменит акантичусовој листији са капитела; 2/108 волута са капитела; 2/111 фрајменит стуба; 2/113 фрајменит углоној пиластери; 2/121, 2/127 фрајменит плоче; 2/124 фрајменит мањег венца; 2/129 фрајменит пиластера са два урезана лука; 2/133 гео архитрава

Plate II – 2/55 Fragment de pilastre cannelé; 2/57, 2/60, 2/114 Fragment de guirlande; 2/62 Base de colonne; 2/67 Fragment ornementé de la tribune; 2/75 Fragment de chambranle de porte ou de fenêtre; 2/79 Fragment de chambranle de fenêtre; 2/83 Fragment du chapiteau; 2/90 Fragment; 2/99 Fragment de feuille d'acanthe du chapiteau; 2/108 Fragment de volute du chapiteau; 2/111 Fragment de colonne; 2/113 Fragment de pilastre angulaire; 2/121, 2/127 Fragment de plaque; 2/124 Fragment de petite guirlande; 2/129 Fragment de pilastre avec deux arcs gravés; 2/133 Partie de l'architrave

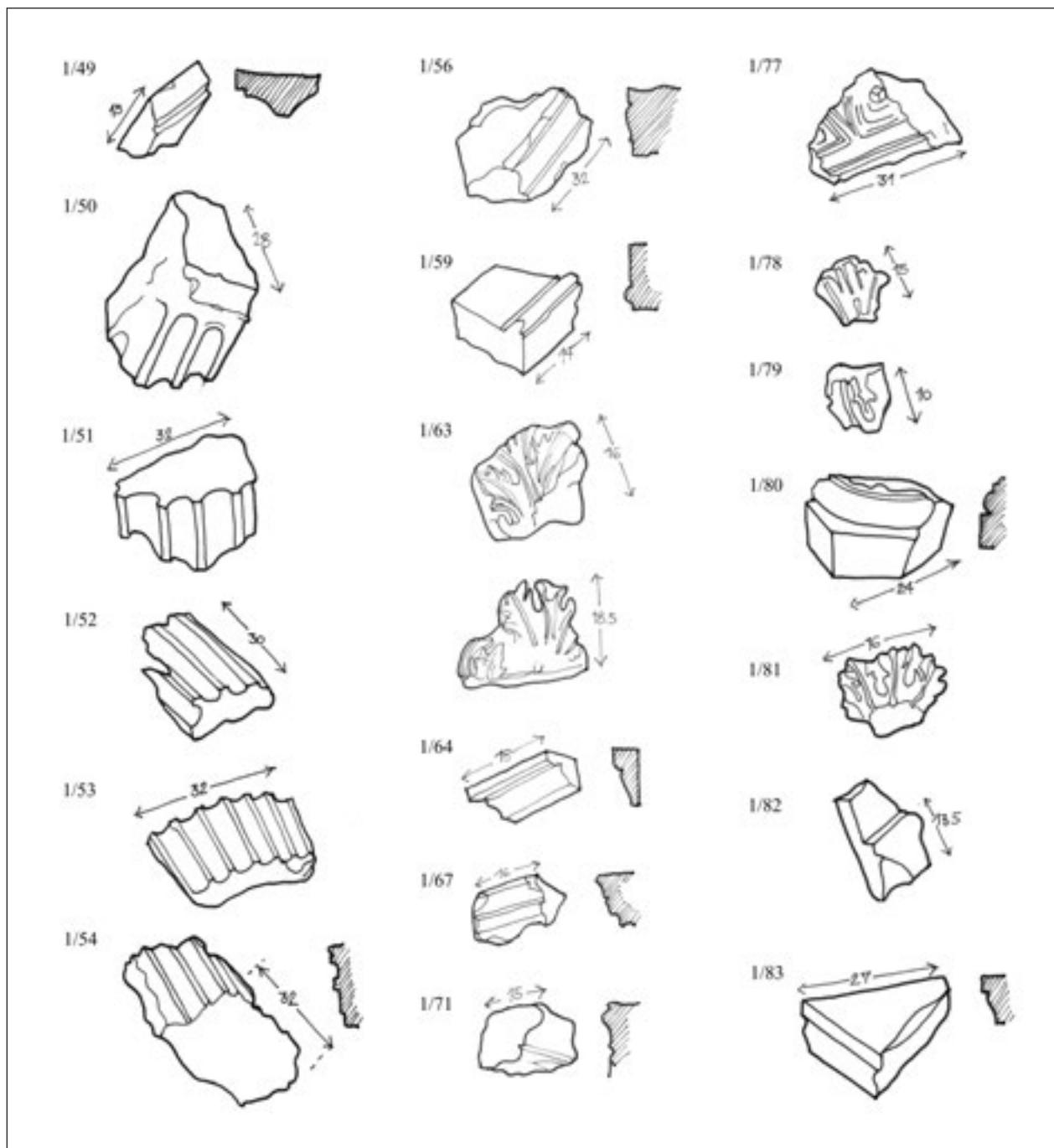
Табла III – 2/136 гео профилисаној венци; 2/138 фрајменш са делимично сачуваним профилима; 2/140, 2/154, 2/171 гео венца; 2/142, 2/176 гео плоче; 2/147 мањи угаони фрајменш венца; 2/149 гео дојророзници; 2/163 угаони фрајменш пиластера; 2/164 угаони фрајменш стуба; 2/168 фрајменш с трапуласним пресеком; 2/170 ивични угаони фрајменш; 2/172, 2/177 фрајменш венца; 2/180 правоугаони фрајменш; 2/185 фрајменш стапала стуба са уздужним пругама; 2/186 двострано профилисани угаони фрајменш венца

Plate III – 2/136 Partie de la guirlande profilée; 2/138 Fragment de profils préservés en partie; 2/140, 2/154, 2/171 Partie de la guirlande; 2/142, 2/176 Fragment de plaque; 2/147 Petit fragment angulaire de guirlande; 2/149 Partie du chambranle de fenêtre; 2/163 Fragment angulaire de pilastre; 2/164 Fragment angulaire de colonne; 2/168 Fragment avec coupe triangulaire; 2/170 Fragment angulaire de bord; 2/172, 2/177 Fragment de guirlande; 2/180 Fragment rectangulaire; 2/185 Fragment de fût de colonne aux lignes longitudinales; 2/186 Fragment angulaire de guirlande profilée bilatéralement

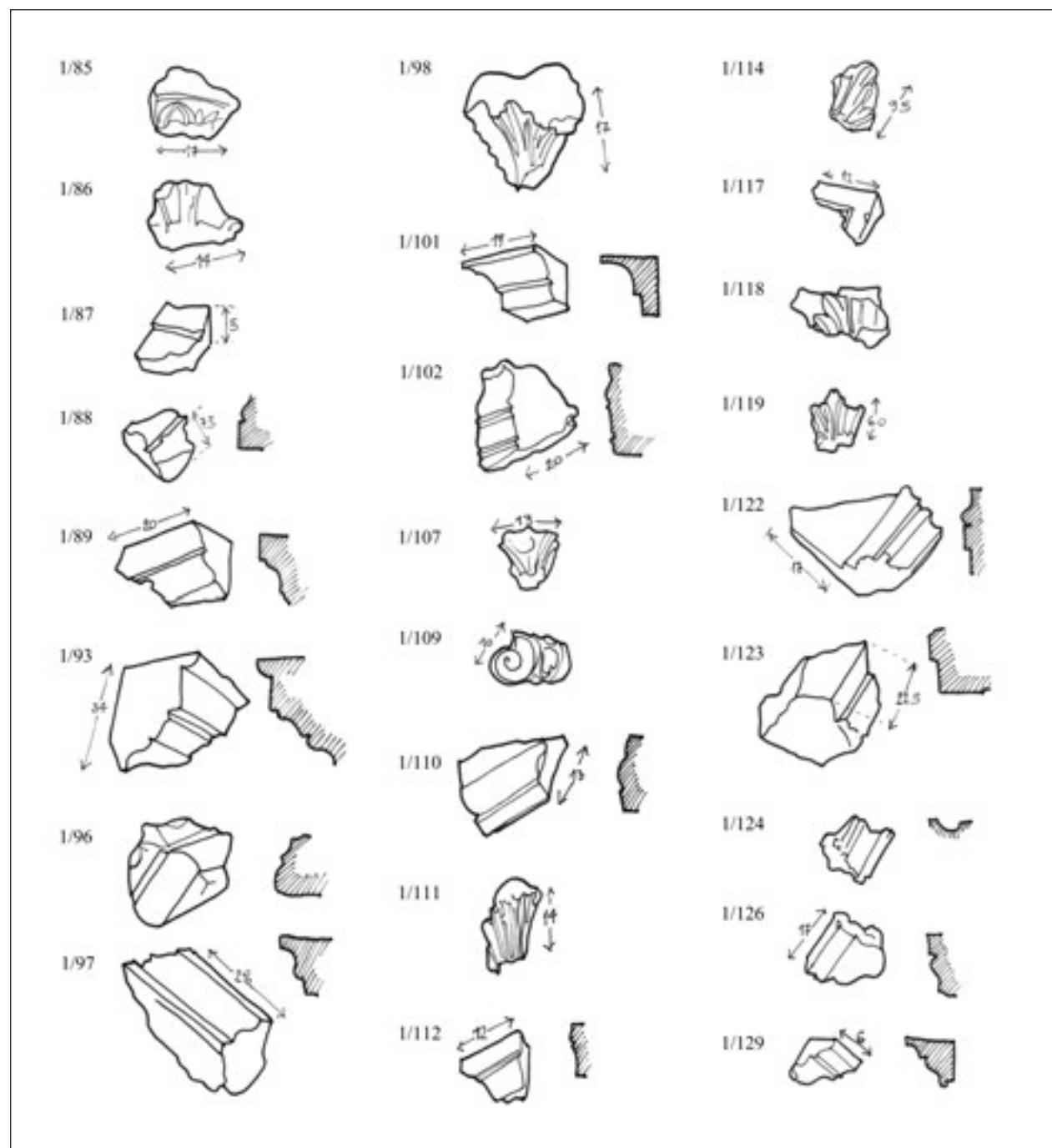
Табла IV – 1/2, 1/4, 1/9, 1/10, 1/44 фрајменштаки акантуса; 1/5, 1/38 трапецијални фрајменштаки; 1/12 фрајменштаки декоративне пласмике; 1/15 угаони фрајменштаки венца; 1/16 фрајменштаки посвете; 1/17 фрајменштаки почетака или завршетака стуба; 1/18 geo архитрава; 1/21 једнострано профилисан фрајменштак; 1/23 профилисан угао; 1/26 geo профилисаној камена; 1/32, 1/34 фрајменштаки венца; 1/36 фрајменштаки малој профилисаној венци; 1/40, 1/41 фрајменштаки розете; 1/45 фрајменштаки стапце стуба; 1/48 geo стабла са канелаурама

Plate IV – 1/2, 1/4, 1/9, 1/10, 1/44 Fragment d'acanthe; 1/5, 1/38 Fragment triangulaire; 1/12 Fragment de plastique décoratif; 1/15 Fragment angulaire de guirlande; 1/16 Fragment de dédicace; 1/17 Fragment de partie de la colonne d'en bas ou d'en haut; 1/18 Partie de l'architrave; 1/21 Fragment profile unilatéralement; 1/23 Angle profile; 1/26 Partie de la pierre profilée; 1/32, 1/34 Partie de la guirlande; 1/36 Fragment de petite guirlande profilée; 1/40, 1/41 Fragment de rosace; 1/45 Fragment de base de colonne; 1/48 Partie du fût de colonne avec cannelures

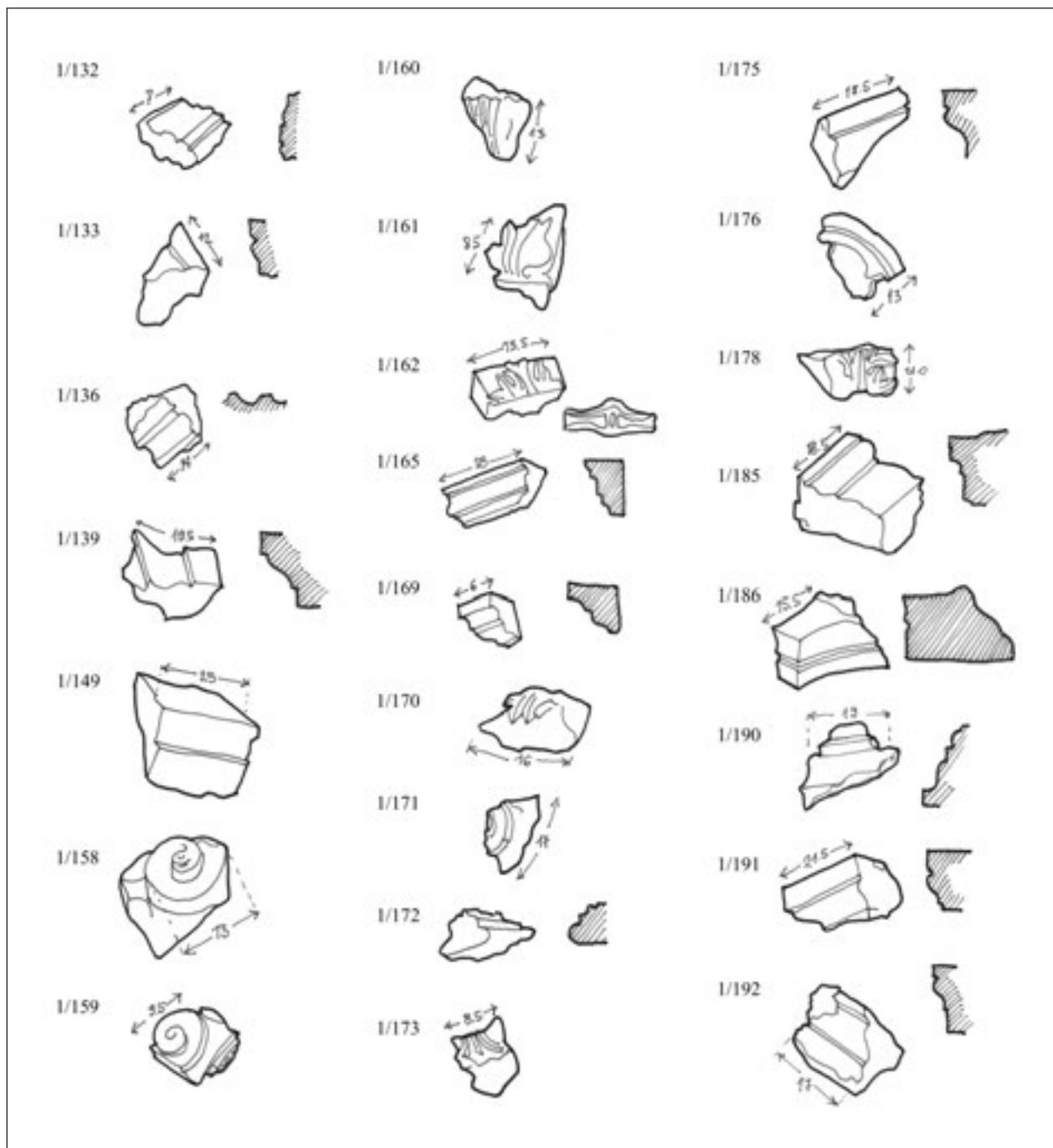
Табла V – 1/49, 1/83 угаони фрајменит венца; 1/50, 1/51 гео канелованој ступба;
1/52, 1/53 гео канелованој пиластера; 1/54 гео архитрава; 1/56, 1/59, 1/82 гео венца;
1/63 фрајменит с акантусовим листићем врло пластично изражен; 1/64, 1/67 трапујасни фрајменит;
1/71 фрајменит венца; 1/77 декоративно украшен фрајменит; 1/78 фрајменит акантуса; 1/79 фрајменит;
1/80 гео стопне ступбе; 1/81 фрајменит листа акантуса

Plate V – 1/49, 1/83 Fragment angulaire de guirlande; 1/50, 1/51 Partie de la colonne cannelée;
1/52, 1/53 Fragment de pilastre cannelé; 1/54 Partie de l'architrave; 1/56, 1/59, 1/82 Partie de la guirlande;
1/63 Fragment avec feuilles d'acanthe, profilé très plastiquement; 1/64, 1/67 Fragment triangulaire;
1/71 Fragment de guirlande; 1/77 Fragment orné, décoratif; 1/78 Fragment d'acanthe; 1/79 Fragment;
1/80 Partie de la base de colonne; 1/81 Fragment de feuille d'acanthe

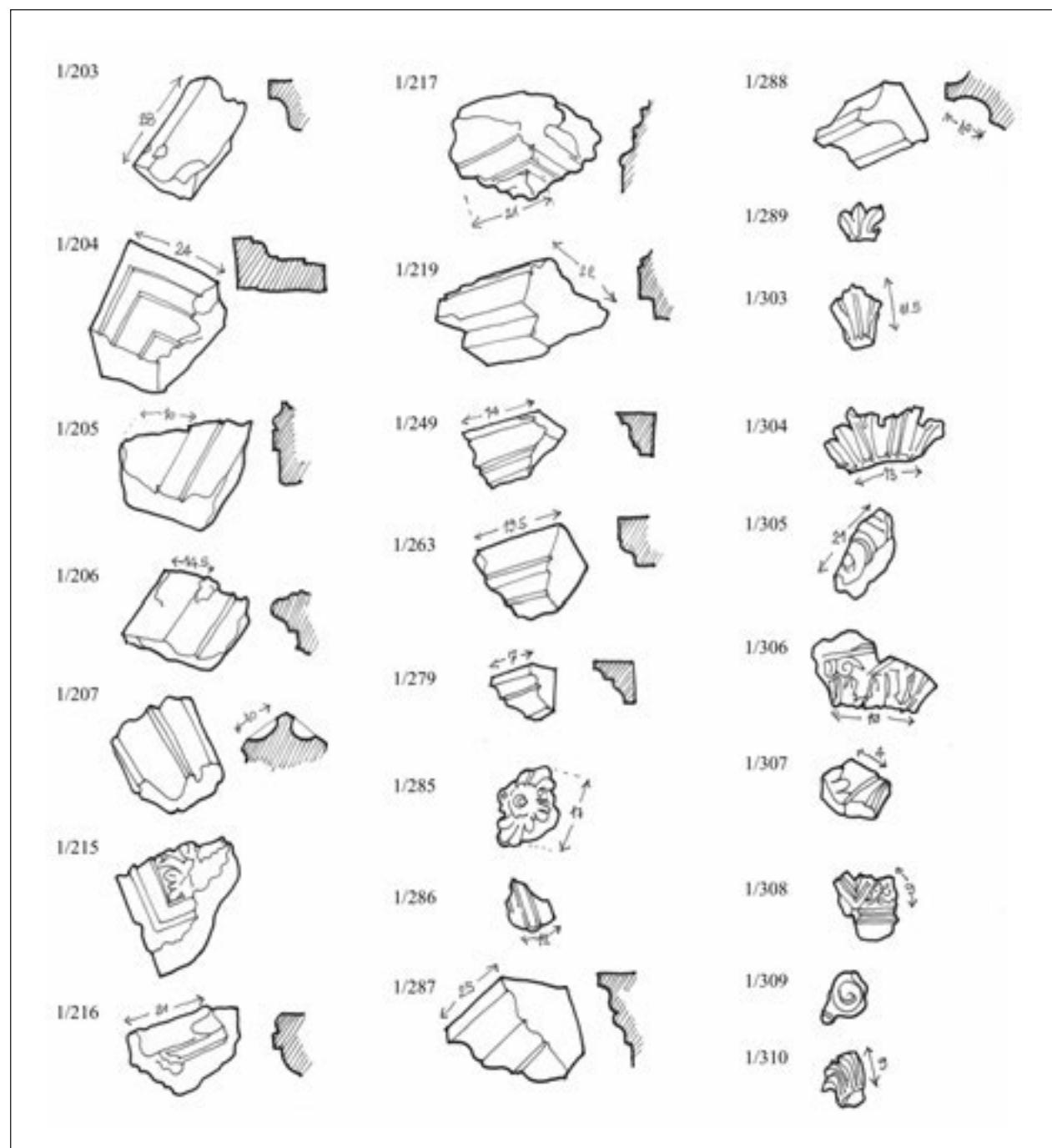
Табла VI – 1/85 декоративно украшен фрајменит; 1/86, 1/98, 1/118, 1/119 фрајменит са акантусовим листићем; 1/87 фрајменит плоче; 1/88, 1/96 фрајменит стопе стуба; 1/89 фрајменит венца с уља; 1/93, 1/97, 1/101, 1/102, 1/110, 1/122, 1/126 фрајменит венца; 1/107, 1/111, 1/114 фрајменит акантуса; 1/109 geo мање волуше; 1/112 geo архитрава; 1/117 фрајменит довратника; 1/123 geo стопе; 1/124 фрајменит канелованог стуба; 1/129 трапујастни фрајменит

Plate VI – 1/85 Fragment orné, décoratif; 1/86, 1/98, 1/118, 1/119 Fragment avec feuilles d'acanthe; 1/87 Fragment de plaque; 1/88, 1/96 Fragment de base de colonne; 1/89 Fragment avec feuilles d'acanthe; 1/93, 1/97, 1/101, 1/102, 1/110, 1/122, 1/126 Fragment de guirlande; 1/107, 1/111, 1/114 Fragment d'acanthe; 1/109 Partie de la petite volute; 1/112 Partie de l'architrave; 1/117 Fragment de chambranle de porte; 1/123 Partie de la base; 1/124 Fragment de colonne cannelée; 1/129 Fragment triangulaire

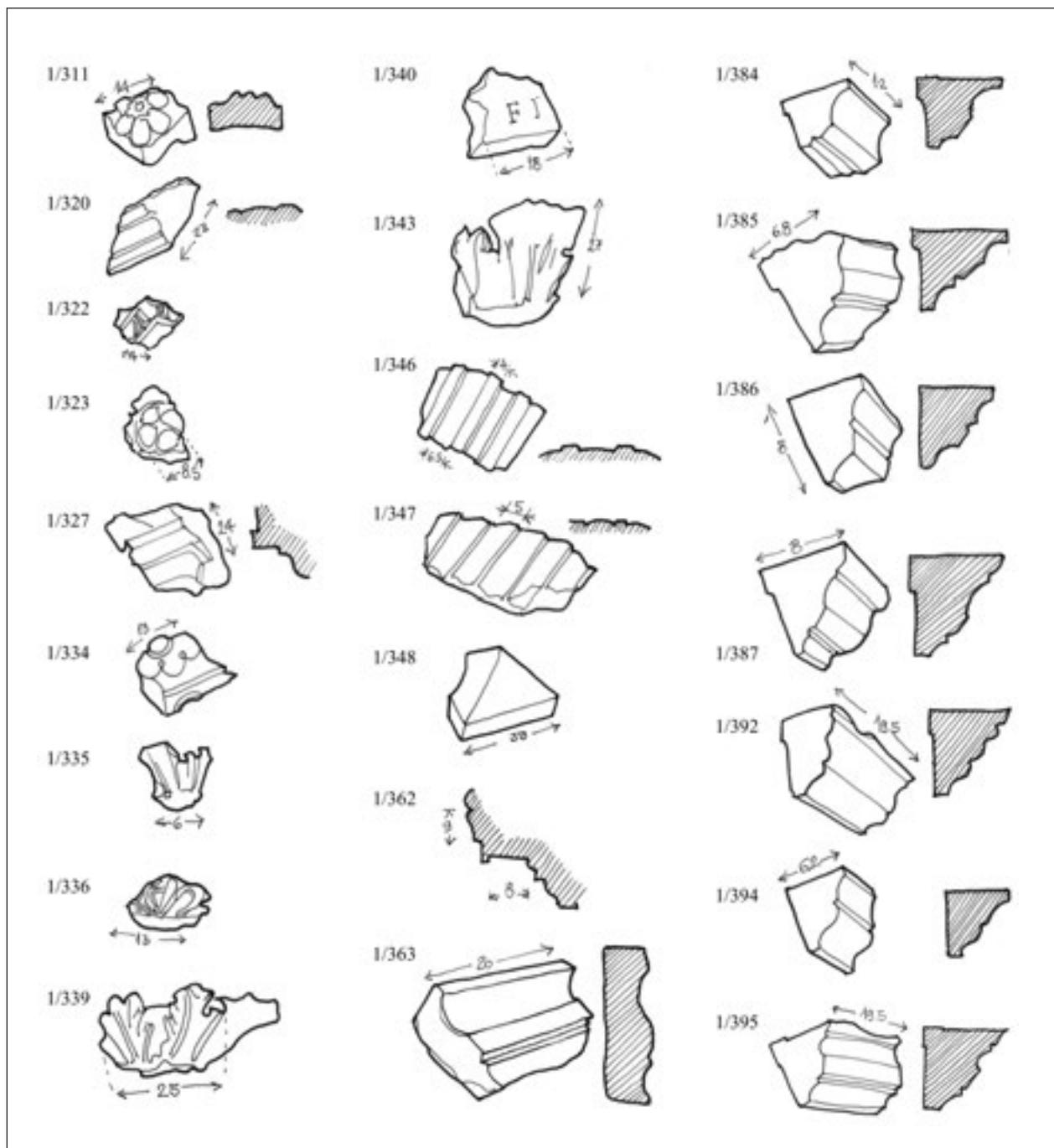
Табла VII – I/132 фрајменит стопе стуба; I/133, I/139, I/165, I/172, I/175 фрајменит венца;
 I/136 фрајменит канелованој стуба; I/149, I/185, I/191, I/192 гео архитрава; I/158 фрајменит са волутом;
 I/159 фрајменит са две волуте; I/160 фрајменит листа; I/161, I/162, I/178 фрајменит с акантусом;
 I/169 гео мањег венца; I/170 фрајменит с акантусовим лишићем; I/171 фрајменит с волутом и розетом;
 I/173 фрајменит киме; I/176 фрајменит; I/186 абакус углоној капитела; I/190 гео венца

Plate VII – I/132 Fragment de base de colonne; I/133, I/139, I/165, I/172, I/175 Fragment de guirlande;
 I/136 Fragment de colonne cannelée; I/149, I/185, I/191, I/192 Partie de l'architrave; I/158 Fragment avec volute;
 I/160 Fragment de feuille; I/161, I/162, I/178 Fragment avec acanthe; I/169 Partie de la petite guirlande;
 I/170 Fragment avec feuilles d'acanthe, I/171 Fragment avec volute et rosace; I/173 Fragment de cumin;
 I/176 Fragment; I/186 Abaque de chapiteau angulaire, I/190 Partie de la guirlande

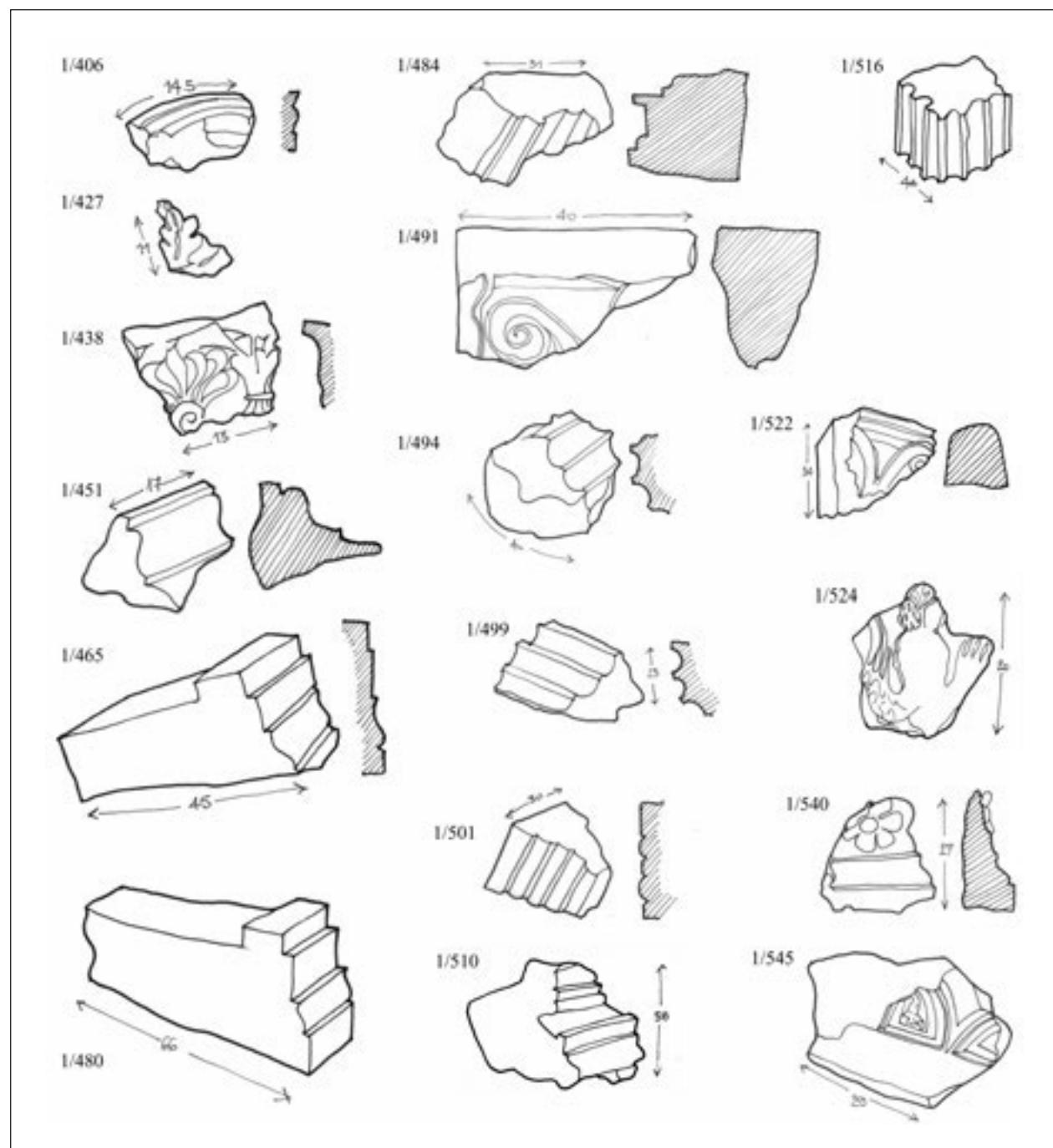
Табла VIII – 1/203, 1/287 geo венца; 1/204 geo доварашника; 1/205, 1/206 geo архитрава; 1/207 geo канелованој тиласији; 1/215 утакник с остатком билоје орнаментике; 1/216, 1/219 профилисан орнамент; 1/217 вероватно geo стапеје стуба; 1/249, 1/263, 1/279 фрајменит венца; 1/285, 1/307 фрајменит са розетом, 1/286 утакник; 1/288 geo канелованој утакници тиласији; 1/289, 1/303, 1/304, 1/310 фрајменит с акантијусом; 1/305, 1/309 фрајменит с волутом; 1/306 фрајменит с акантијусовим лишијем и волутом; 1/308 орнаментисан фрајменит

Plate VIII – 1/203, 1/287 Partie de la guirlande; 1/204 Partie du chambranle de porte; 1/205, 1/206 Partie de l'architrave; 1/207 Partie du pilastre cannelé; 1/215 Pierre angulaire avec les restes d'ornements végétaux; 1/216, 1/219 Ornement profilé; 1/217 Probablement partie de la base de colonne; 1/249, 1/263, 1/279 Fragment de guirlande; 1/285, 1/307 Fragment avec rosace; 1/286 Pierre angulaire; 1/288 Partie du pilastre angulaire cannelé; 1/289, 1/303, 1/304, 1/310 Fragment avec acanthe; 1/305, 1/309 Fragment avec volute; 1/306 Fragment avec feuilles d'acanthe et volute; 1/308 Fragment ornementé

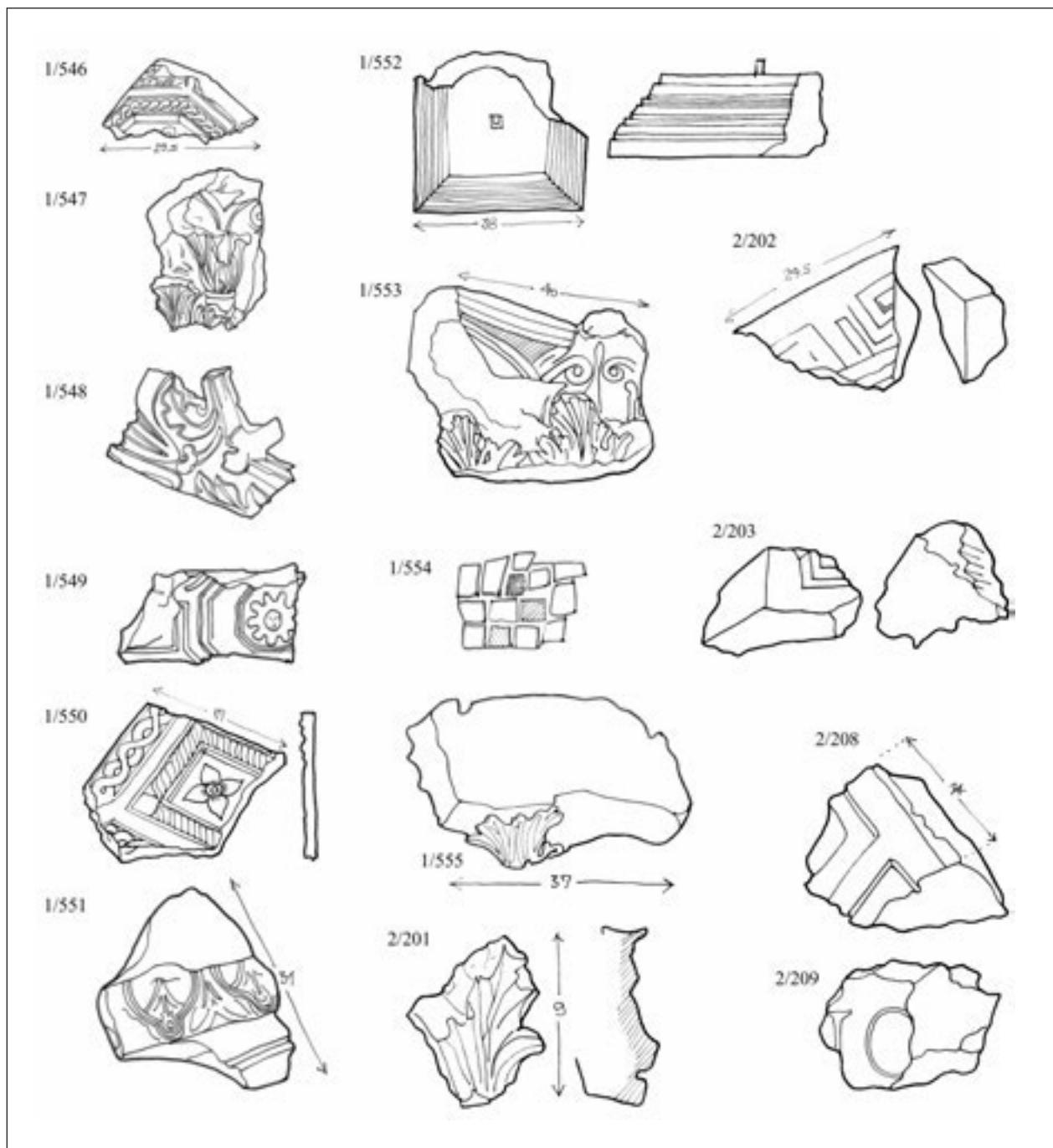
Табла IX – 1/311 geo с розетом; 1/320 geo канелованој пиластира; 1/322 фрајменит киме на углу; 1/323, 1/334 фрајменит с розетом; 1/327 фрајменит угаоног венца; 1/335 фрајменит акантуса; 1/336 фрајменит с биљном орнаментиком; 1/339, 1/343 фрајменит с акантусом; 1/340 geo илоче с написом; 1/346, 1/347 geo ступба или пиластира; 1/348 опека; 1/362, 1/384, 1/385, 1/386, 1/387, 1/392, 1/394, 1/395 geo венци; 1/363 оквир отвора (прозор)

Plate IX – 1/311 Partie avec rosace; 1/320 Partie du pilastre cannelée; 1/322 Fragment de cumin à l'angle; 1/323, 1/334 Fragment avec rosace; 1/327 Fragment de guirlande angulaire; 1/335 Fragment de acanthe; 1/336 Fragment avec ornements végétaux; 1/339, 1/343 Fragment avec acanthe; 1/340 Partie de la plaque avec inscription; 1/346, 1/347 Partie de la colonne ou du pilastre; 1/348 Brique; 1/362, 1/384, 1/385, 1/386, 1/387, 1/392, 1/394, 1/395 Partie de la guirlande; 1/363 Cadre d'ouverture (fenêtre)

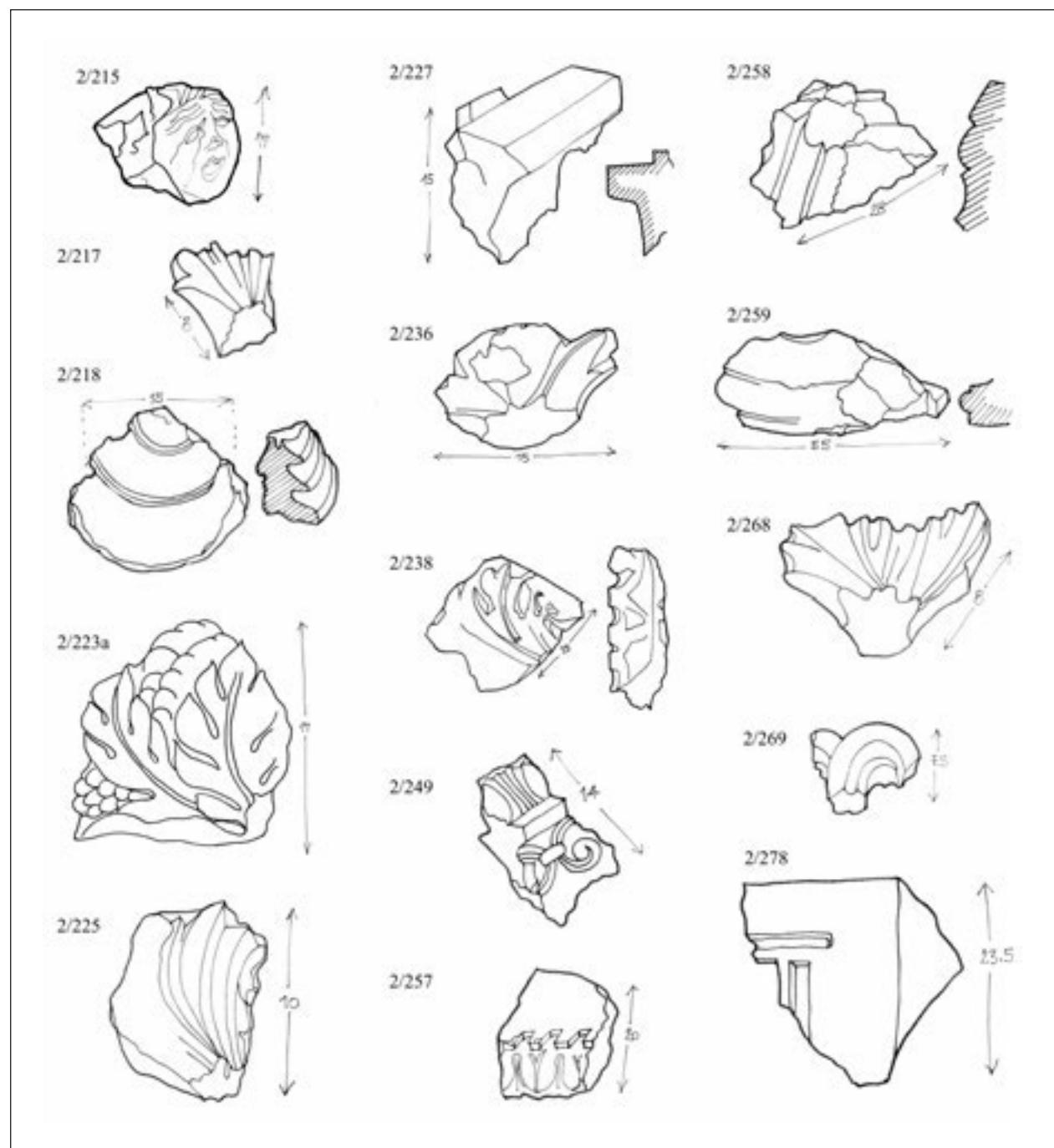
Табла X – 1/406 geo транзене; 1/427 фрагмент акантуса; 1/438 фрагмент украшен палметом;
 1/451, 1/484 geo венца; 1/465, 1/480 geo архитрава; 1/491 украшен geo венца;
 1/494 фрагмент канелованој стуби; 1/499 geo канелованој стуби; 1/501 geo канелованој пиластера;
 1/510 фрагмент венца; 1/516 фрагмент канелованој пиластера;
 1/522, 1/524 фрагмент капитела; 1/540 geo конзоле;
 1/545 детаљ архитектонске пластиле, у уллу представљене птице

Plate X – 1/406 Partie de la transenne; 1/427 Fragment de acanthe; 1/438 Fragment orné de palmette;
 1/451, 1/484 Partie de la guirlande; 1/465, 1/480 Partie de l'architrave; 1/491 Partie ornée de la guirlande;
 1/494 Fragment de colonne cannelée; 1/499 Partie de la colonne cannelée; 1/501 Partie du pilastre cannelé;
 1/510 Fragment de guirlande; 1/516 Fragment de pilastre cannelé; 1/522, 1/524 Fragment de chapiteau;
 1/540 Partie de la console; 1/545 détail du plastique architectural, avec oiseaux au coin

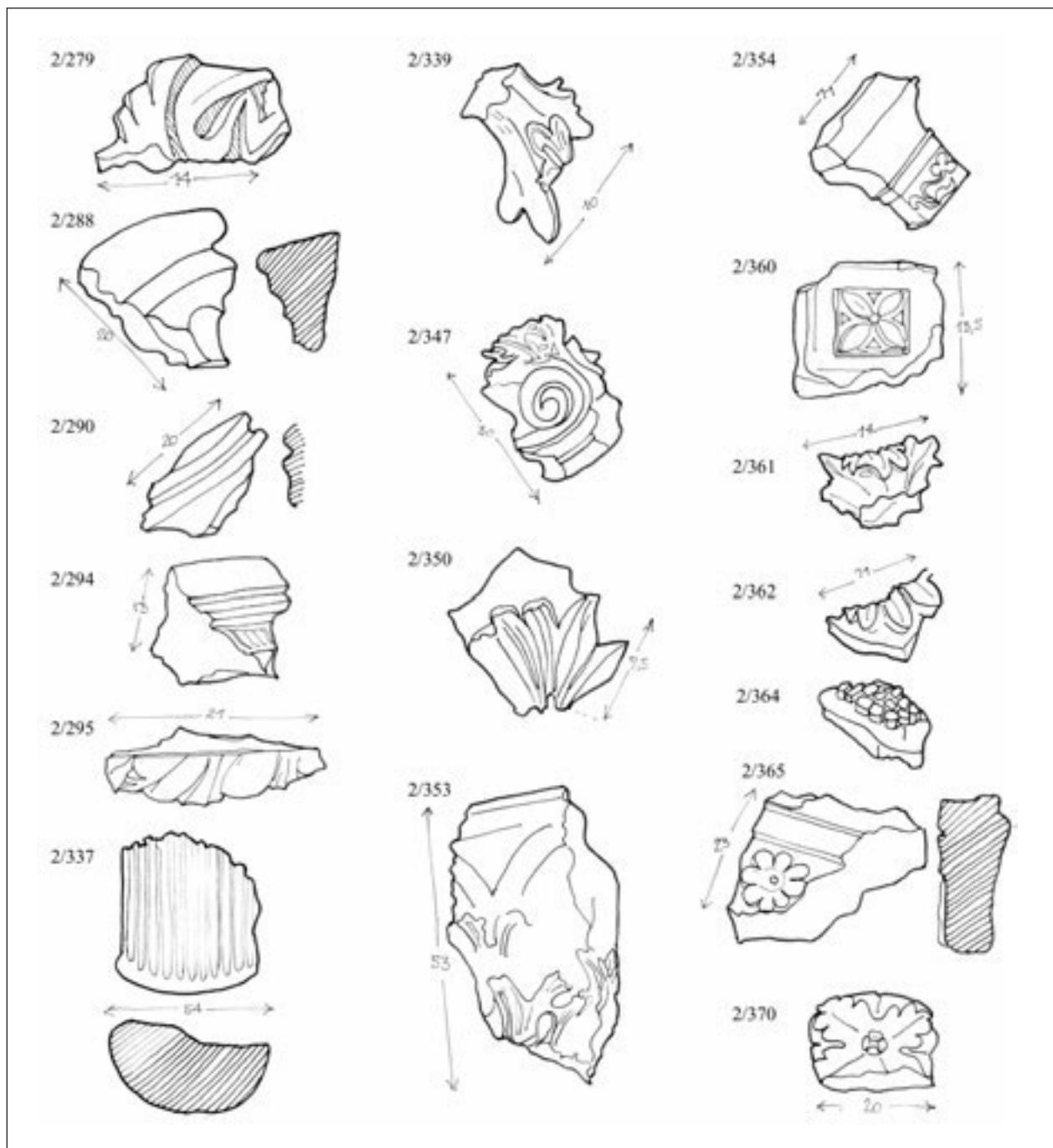
Табла XI – 1/546, 1/548, 1/553 фрајменит архитектонске пластике; 1/547 део капијеле; 1/549 фрајменит архитектонске пластике са представом лица у звезди, 1/550 део постола украшен; 1/551 део архитрава, 1/552 део постола; 1/554 фрајменит мозаика; 1/55 фрајменит с украсом акантиуса; 2/201 фрајменит акантиуса са капијеле; 2/202, 2/203 део постоле са меандром; 2/208 фрајменит постоле са меандром; 2/209 фрајменит с написом

Plate XI – 1/546, 1/548, 1/553 Fragment de plastique architectural; 1/547 Partie du chapiteau; 1/549 Fragment de plastique architectural avec la représentation de visage dans une étoile; 1/550 Partie orné de la plaque; 1/551 Partie de l'architrave; 1/552 Partie du stylobate; 1/554 Fragment de mosaïque; 1/55 Fragment avec ornements d'acanthe; 2/201 Fragment d'acanthe du chapiteau; 2/202, 2/203 Partie de la plaque avec méandre; 2/208 Fragment de plaque avec méandre; 2/209 Fragment avec inscription

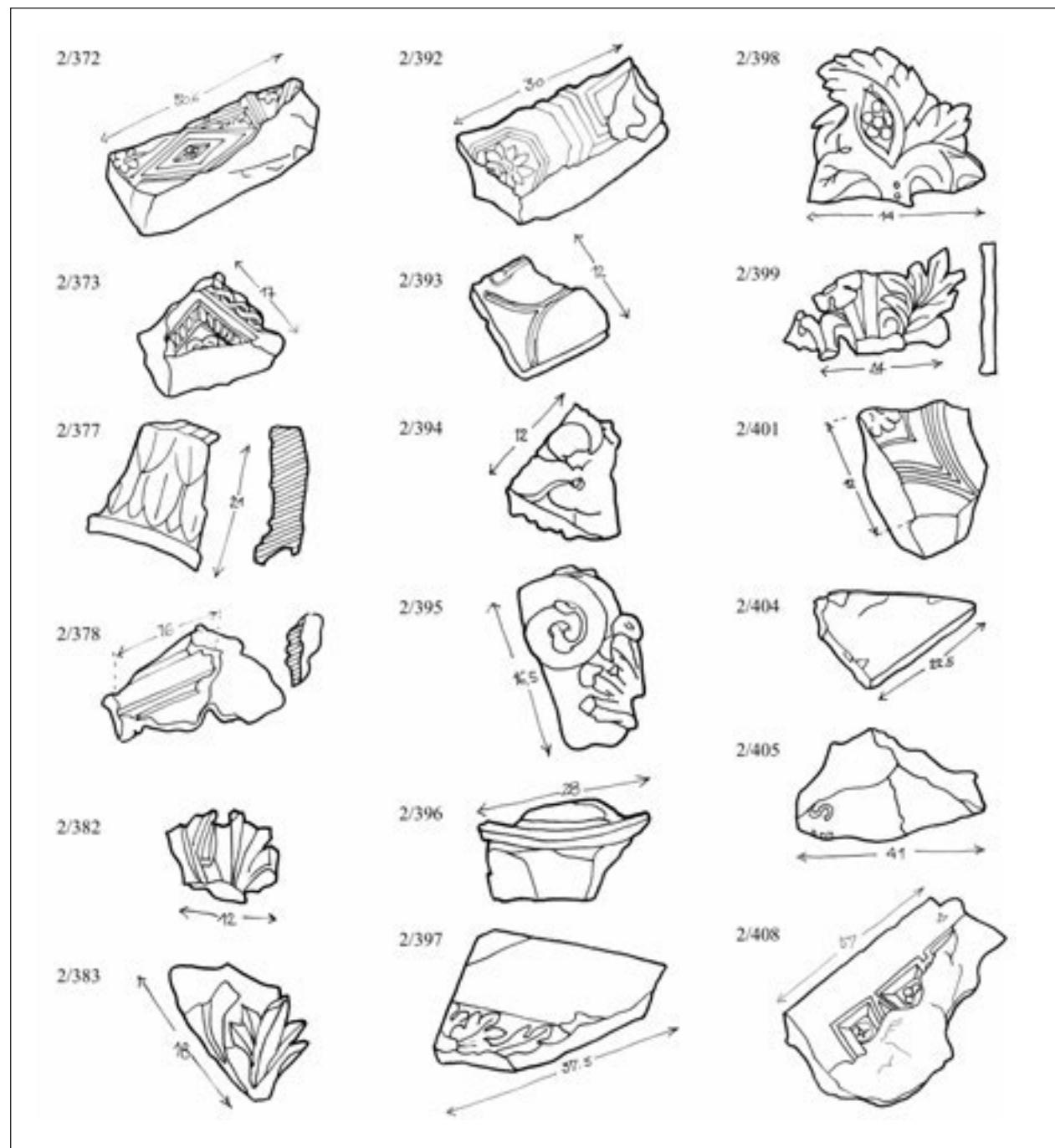
Табла XII – 2/215 фрагмент релефа главе с венцем; 2/217 фрагмент палмете;
 2/218 фрагмент волути; 2/223а, 2/238 фрагмент с флоралним украсом;
 2/225, 2/236 фрагмент акантусовој листији; 2/227 фрагмент венца;
 2/249, 2/257, 2/269 фрагмент киме; 2/258 фрагмент базе пиластера; 2/259 фрагмент торуса;
 2/268 фрагмент акантуса; 2/278 њоа пиластера

Plate XII – 2/215 Fragment de la guirlande avec relief de tête; 2/217 Fragment de palmette;
 2/218 Fragment de volute; 2/223a, 2/238 Fragment avec ornement floral;
 2/225, 2/236 Fragment de feuille d'acanthe; 2/227 fragment de guirlande;
 2/249, 2/257, 2/269 Fragment de cumin; 2/258 Fragment de base de pilastre; 2/259 Fragment de tore;
 2/268 Fragment d'acanthe; 2/278 Angle du pilastre

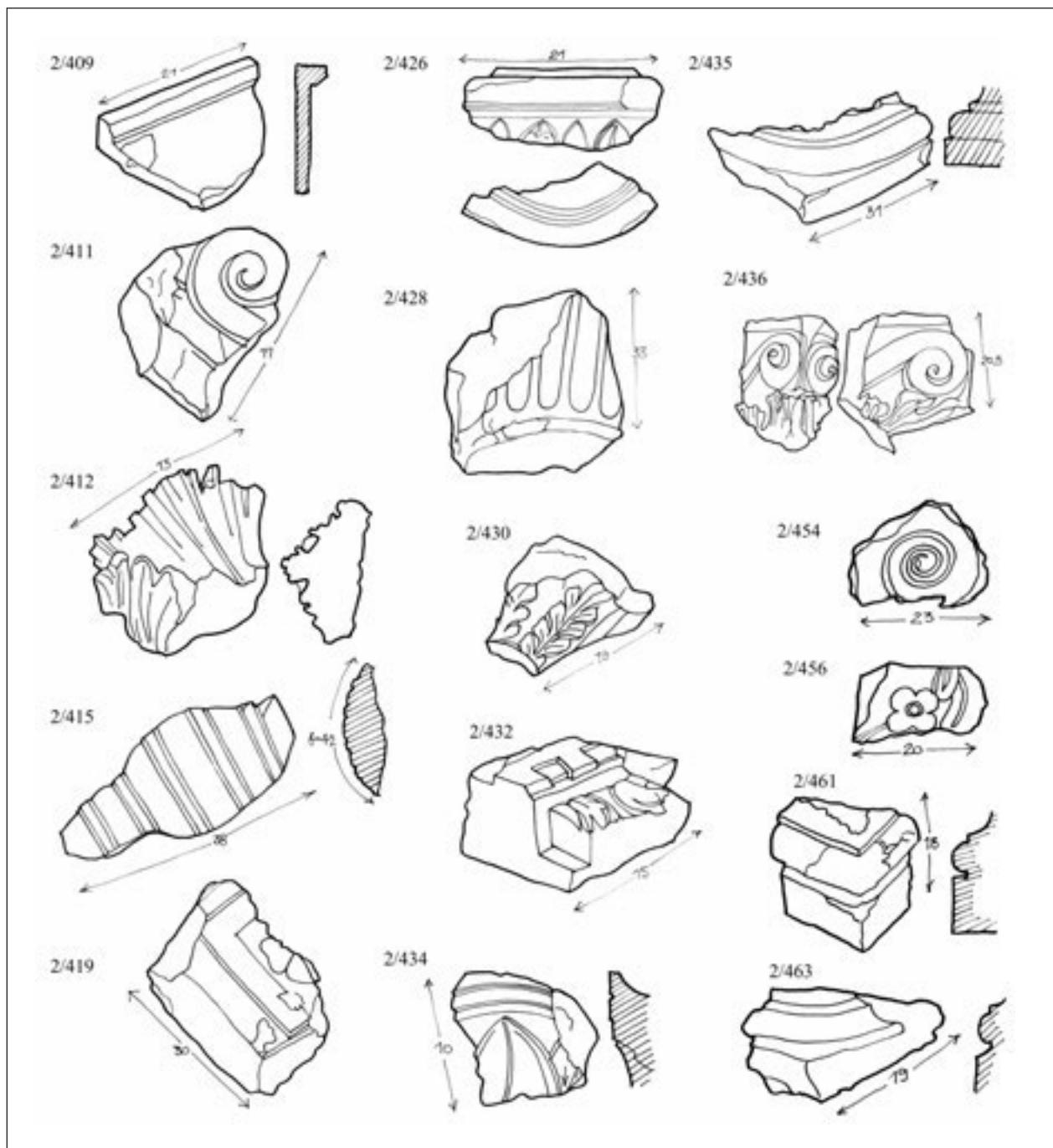
Табла XIII – 2/279 фрајменит акантуса; 2/288 фрајменит базе стуба с почетком канелуре; 2/290 део торуса; 2/294 профилисан фрајменит орнаментиран тлесеницом; 2/295 фрајменит киме; 2/337 део стуба; 2/339, 2/350 део капитела; 2/347 део капитела на углу; 2/353 део капитела стуба на углу с акантусовим листићем; 2/354 архитектонски фрајменит с флоралним украсом; 2/360 плоча за облаћање; 2/361, 2/362 фрајменит капитела, 2/364 фрајменит мозаика, 2/365 део архитрава, 2/370 архитектонски фрајменит

Plate XIII – 2/279 Fragment d'acanthe; 2/288 Fragment de base de colonne avec début de la cannelure; 2/290 Partie du tore; 2/294 Fragment profilé, ornementé de tresse; 2/295 Fragment de cumin; 2/337 Partie de la colonne; 2/339, 2/350 Partie du chapiteau; 2/347 Partie du chapiteau à l'angle; 2/353 Partie du chapiteau de colonne à l'angle avec feuilles d'acanthe; 2/354 Fragment architectural avec ornement floral; 2/360 Plaque de revêtement; 2/361, 2/362 Fragment de chapiteau; 2/364 Fragment de mosaïque; 2/365 Partie de l'architrave; 2/370 Fragment architectural

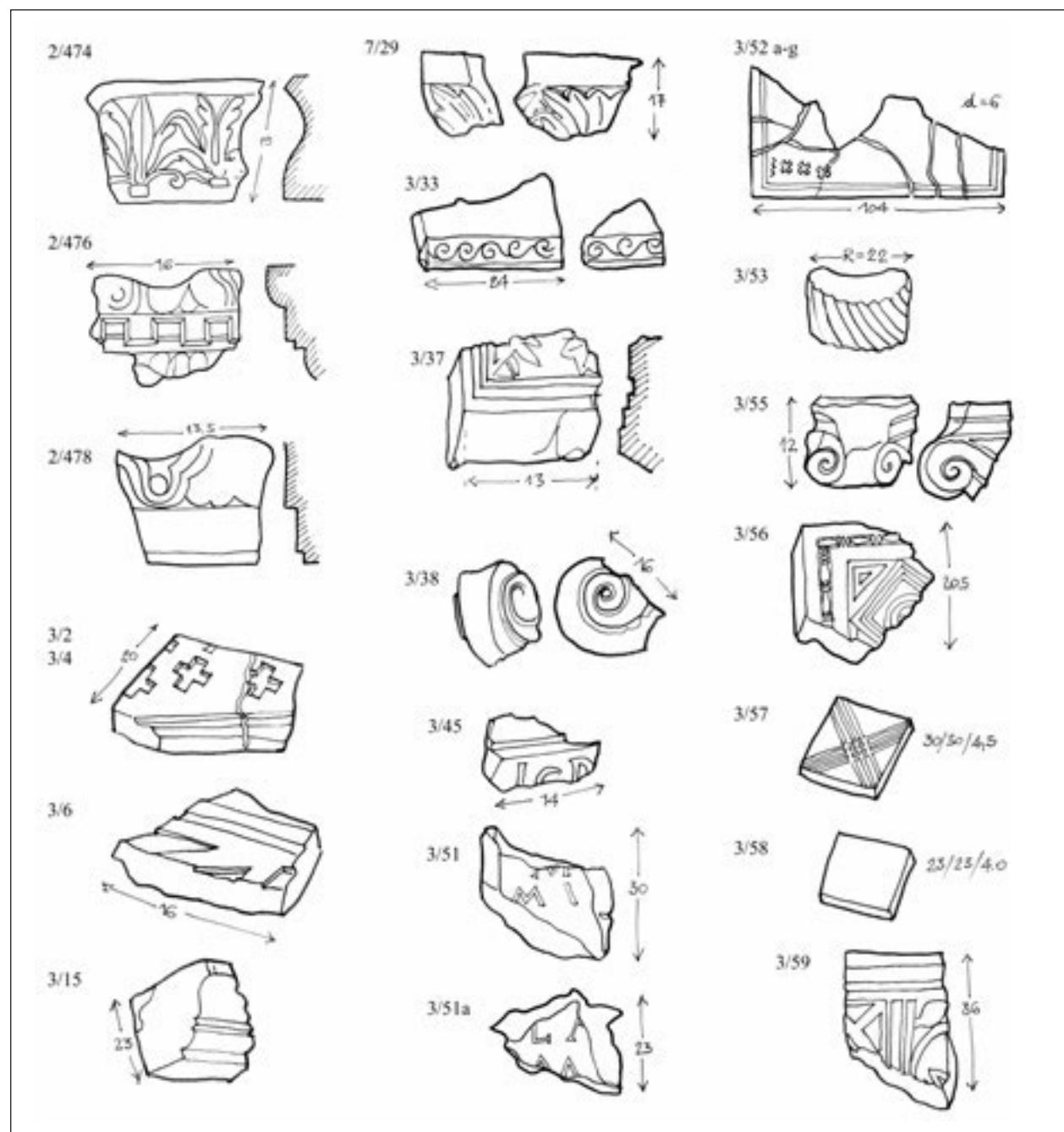
Табла XIV – 2/372 архитектонски украсен фрајменит с ромбом; 2/373 украсен фрајменит с пољем у средини и плетеницом окојо; 2/377 фрајменит украсен палметама; 2/378 део венца; 2/382, 2/383 фрајменит с акантиусом; 2/392 део архитрава; 2/393, 2/397, 2/404 део плоче; 2/394 фрајменит; 2/395 фрајменит с волутом и акантиусом; 2/396 део базе стуба; 2/398 фрајменит с флоралним украсом; 2/399 фрајменит плоче с флоралним украсом; 2/401 архитектонски фрајменит; 2/405 фрајменит с написом; 2/408 фрајменит с пољима с флоралним украсом

Plate XIV – 2/372 Fragment architectural orné de rhombe; 2/373 Fragment orné, avec un champ au milieu et une tresse autour; 2/377 Fragment orné de palmettes; 2/378 Partie de la guirlande; 2/382, 2/383 Fragment avec acanthe; 2/392 Partie de l'architrave; 2/393, 2/397, 2/404 Partie de la plaque; 2/394 Fragment; 2/395 Fragment avec volute et acanthe; 2/396 Partie de la base de colonne; 2/398 Fragment avec ornement floral; 2/399 Fragment de plaque avec ornement floral; 2/401 Fragment architectural; 2/405 Fragment avec inscription; 2/408 Fragment avec champs aux ornements floraux

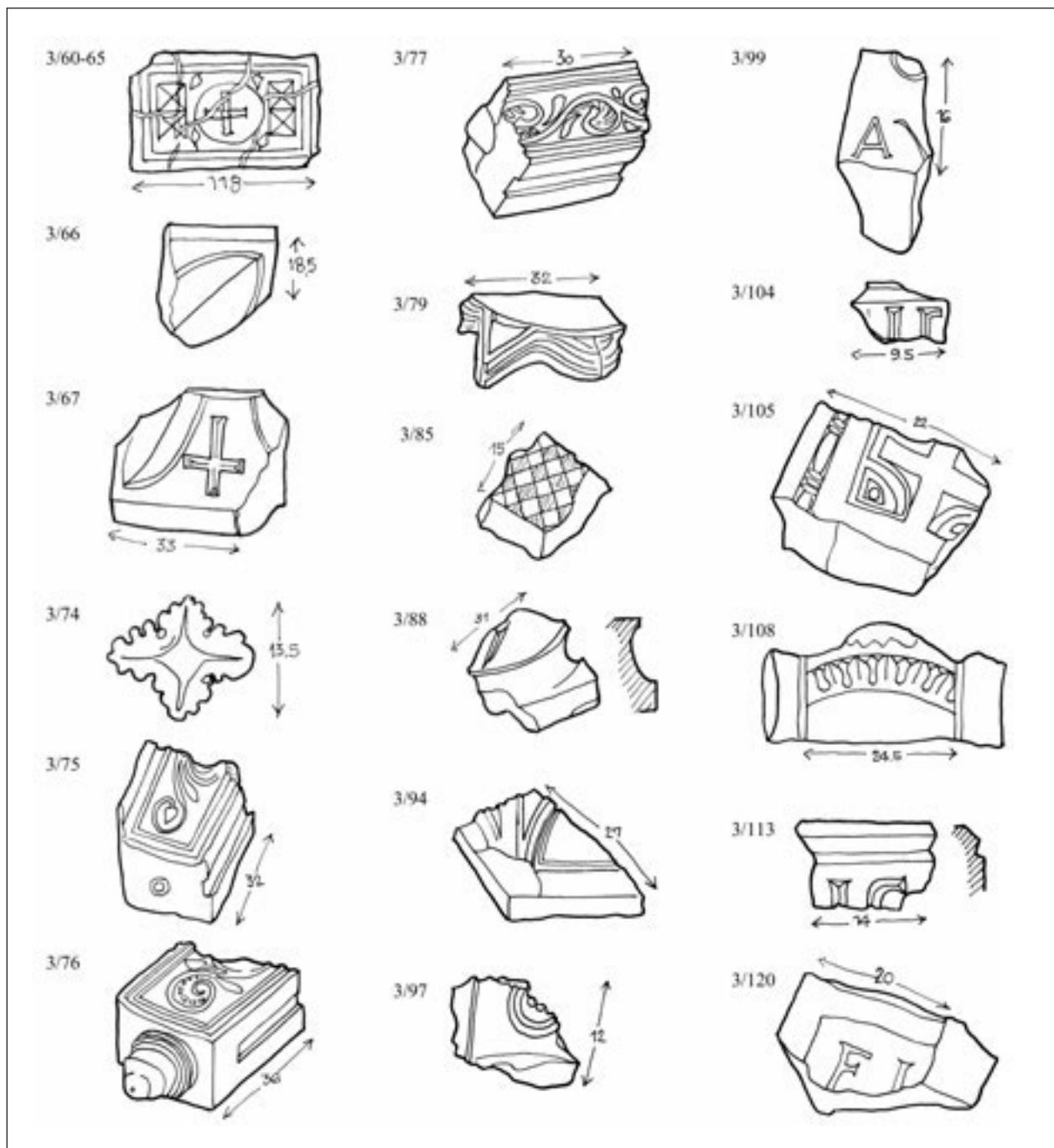
Табла XV – 2/409 плача од ћилине; 2/411 фрагмент с волутом; 2/412 фрагмент с акантусом;
2/415 део стабла стуба; 2/419 фрагмент с флоралним украсом; 2/426, 2/432 архитектонски фрагменти;
2/428 део стуба, 2/430 фрагмент с флоралним украсом, део капијела?; 2/434 део венца;
2/435 део базе стуба; 2/436 део капијела угаоног; 2/454 део јонске волуше;
2/456 лепо изражена стилизација цвета; 2/461, 2/463 део базе стуба

Plate XV – 2/409 Plaque d'argile; 2/411 Fragment avec volute; 2/412 Fragment avec acanthe;
2/415 Partie du fût de colonne; 2/419 Fragment avec ornement floral;
2/426, 2/432 Fragment architectural; 2/428 Partie de la colonne;
2/430 Fragment avec ornement floral, partie du chapiteau ?; 2/434 Partie de la guirlande;
2/435 Partie de la base de colonne; 2/436 Partie du chapiteau angulaire; 2/454 Partie de la volute ionique;
2/456 Stylisation de la fleur bien exprimée; 2/461, 2/463 Partie de la base de colonne

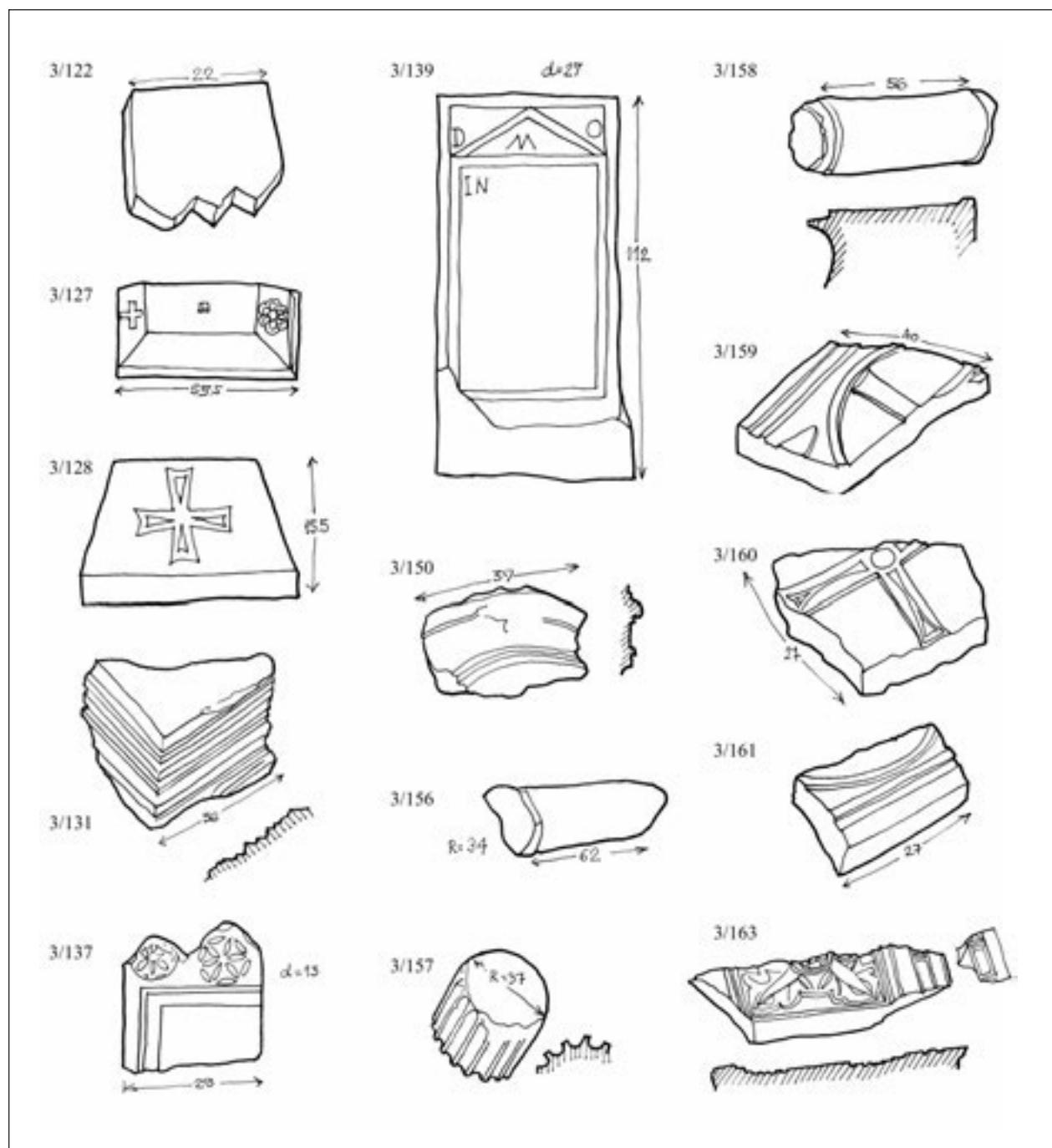
Табла XVI – 2/474, 2/476 гео венца; 2/478 гео архитрава; 3/2–3/4, 3/6 фрајменӣ йарајећи љоче; 3/15 гео доворашника или надврашника; 3/29 два фрајменита капитела украшеној акантијусовим листом; 3/33 фрајменӣ љоче украшен косим профилом; 3/37 гео йарајећи љоче украшен троструким профилом; 3/38 фрајменӣ волуте; 3/45 фрајменӣ профилисане траге са написом; 3/51, 3/51а фрајменӣ љоче са написом; 3/52а–3/52г делови йарајећи љоче орнаментисани; 3/53 гео торцираној стубића; 3/55 гео капитела олтарске траге; 3/56 гео йарајећи љоче; 3/5, 3/58 опека; 3/59 фрајменӣ љоче олтарске траге

Plate XVI – 2/474, 2/476 Partie de la guirlande; 2/478 Partie de l'architrave; 3/2–3/4, 3/6 Fragment de plaque du parapet; 3/15 Fragment de chambranle de porte au dessus ou à côté de la porte; 3/29 Deux fragments de chapiteau orné de feuille d'acanthe, 3/33 Fragment de plaque orné de profil oblique, 3/37 Partie de la plaque du parapet ornée de profil triple; 3/38 Fragment de volute; 3/45 Fragment de poutre profilée avec inscription; 3/51, 3/51a Fragment de plaque avec inscription; 3/52a–3/52g Parties ornées de plaque du parapet; 3/53 Partie de la colonnette tordue; 3/55 Partie du chapiteau du cloison d'autel; 3/56 Partie de la plaque du parapet; 3/57, 3/58 Brique; 3/59 Fragment de la plaque du cloison d'autel

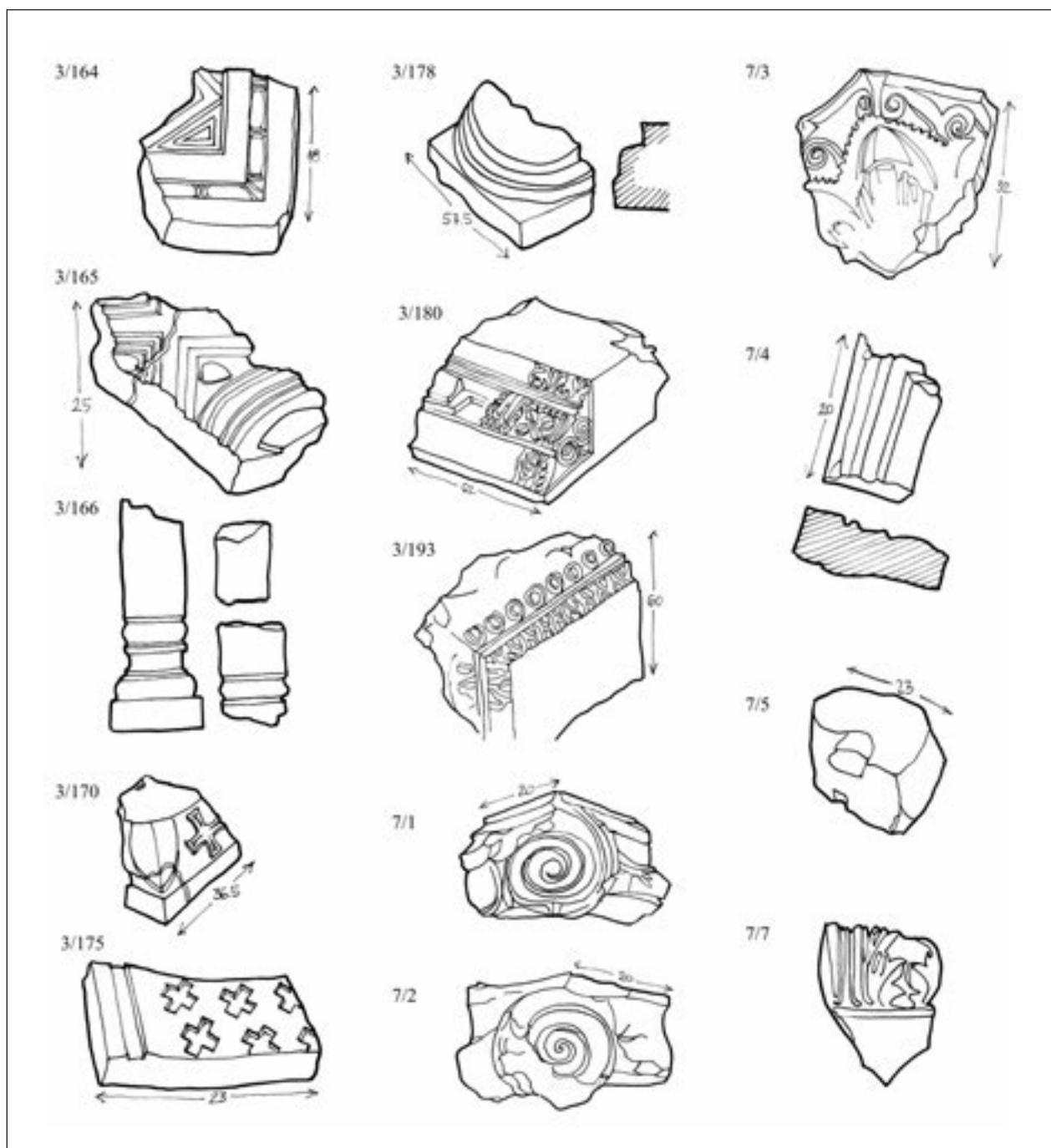
Табла XVII – 3/60–65 плоча олтарске преграде; 3/66 угао капијеле; 3/67, 3/79 део капијеле; 3/74 розета – сполија?; 3/75 део ступица олтарске преграде; 3/76, 3/77 део пиластра; 3/85 фрагмент парапетне плоче украшен шаховским пољем у рељефу; 3/88 фрагмент базе стуба; 3/94, 3/105 део парапетне плоче; 3/97 фрагмент рељефа; 3/99, 3/104, 3/113, 3/120 фрагмент написа; 3/108 део античке стеле са орнаментом

Plate XVII – 3/60–3/65 Plaque du cloison d'autel; 3/66 Angle du chapiteau; 3/67, 3/79 Partie du chapiteau; 3/74 Rosace – spolia?; 3/75 Partie du pilastre du cloison d'autel; 3/76, 3/77 Partie du pilastre; 3/85 Fragment de plaque du parapet orné d'échiquier en relief; 3/88 Fragment de base de colonne; 3/94, 3/105 Partie de la plaque du parapet; 3/97 Fragment de relief; 3/99, 3/104, 3/113, 3/120 Fragment d'inscription; 3/108 Partie de la stèle antique avec ornement

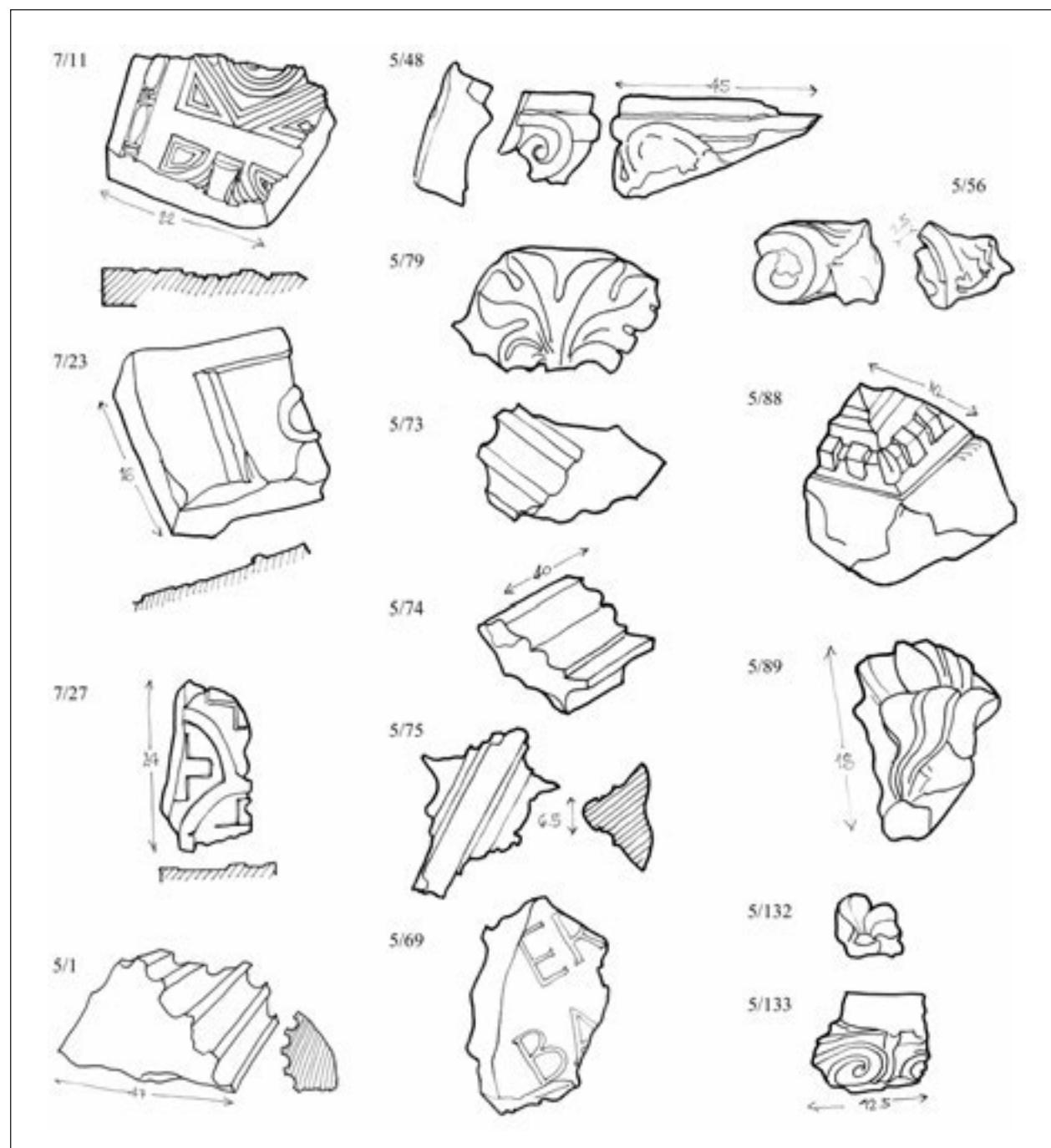
Табла XVIII – 3/122 опека; 3/127 фрагмент капијела; 3/128 ћијада с урезаним крстом;
 3/131 фрагмент угла венца; 3/137 торњи гео надгробне стеле;
 3/139 стела с написом; 3/150 geo базе стуба;
 3/156, 3/157 фрагмент стабла стуба, 3/158 фрагмент стуба;
 3/159, 3/160, 3/161, 3/163 фрагмент парасетне ћијаде

Plate XVIII – 3/122 Brique; 3/127 Fragment de chapiteau; 3/128 Plaque avec croix gravé;
 3/131 Fragment d'angle de la guirlande; 3/137 Partie supérieure de la stèle tombale;
 3/139 Stèle avec inscription; 3/150 Partie de la base de colonne;
 3/156, 3/157 Fragment de fût de colonne; 3/158 Fragment de colonne;
 3/159, 3/160, 3/161, 3/163 Fragment de plaque du parapet

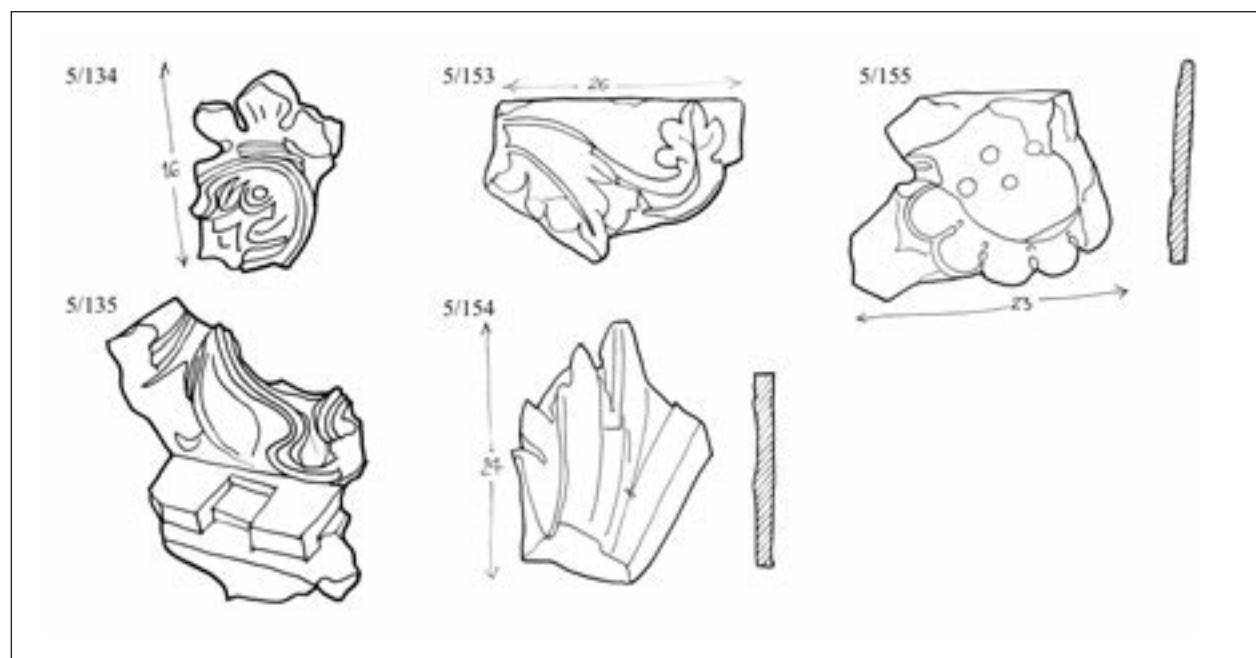
Табла XIX – 3/164 фрагмент њела парапетне плоче; 3/165, 3/175 фрагмент парапетне плоче;
3/166 три одломка колонетица; 3/170, 7/7 фрагмент капијела; 3/178 половина базе стуба;
3/180 конзола; 3/193 архитектонски фрагмент; 7/1, 7/2 фрагмент јонској капијела;
7/3 фрагмент коринтској капијела; 7/4 фрагмент плоче ојплате;
7/5 фрагмент базе стуба

Plate XIX – 3/164 Fragment d'angle du plaque du parapet; 3/165, 3/175 Fragment de plaque du parapet;
3/166 Trois fragments de colonnettes; 3/170, 7/7 Fragment de chapiteau; 3/178 Moitié de la base de colonne;
3/180 Console; 3/193 Fragment architectural; 7/1, 7/2 Fragment de chapiteau ionique;
7/3 Fragment de chapiteau corinthien; 7/4 Fragment de plaque de revêtement;
7/5 Fragment de base de colonne

Табла XX – 7/11, 7/23, 7/27 фрајменш парапетне плоче;
 5/1 geo стабла стуба; 5/48, 5/56 geo капитела; 5/79 фрајменш; 5/73 geo канелираној стуба;
 5/74, 5/75 geo венца; 5/69 настпис; 5/88, 5/89, 5/132, 5/133 ситни фрајменш с рельефним украсом

Plate XX – 7/11, 7/23, 7/27 Fragment de plaque du parapet;
 5/1 Partie du fût de colonne; 5/48, 5/56 Partie du chapiteau; 5/79 Fragment; 5/73 Partie de la colonne cannelée;
 5/74, 5/75 Partie de la guirlande; 5/69 Inscription; 5/88, 5/89, 5/132, 5/133 Petit fragment avec ornement en relief

Табла XXI – 5/134, 5/135 ситни фрагменти с рельефним украсом;
5/153, 5/154, 5/155 део капитела

Plate XXI – 5/134, 5/135 Petit fragment avec ornement en relief;
5/153, 5/154, 5/155 Partie du chapiteau

АЛЕКСАНДРА ФИЛИПОВИЋ
Грегоријански универзитет, Рим

ХИПОТЕЗА О ПРОЈЕКТОВАЊУ УНУТРАШЊЕГ ПРОСТОРА ЦРКВЕ ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ¹

УДК: 747:726.5(=163.41)

DOI: 10.2298/STA0959221F

Оригиналан научни рад

e-mail: aleksandra@z.80.it

Примљено: 15. јануара 2009

Прихваћено: 4. маја 2009

Апсјракт. – Овом приликом износимо резултате анализе архитектонског пројекта манастирске цркве Светог Ђорђа код Новог Пазара, познатије у народу као »Ђурђеви Ступови«, задужбине Великог Жупана Стефана Немање, посвећене 1170/71 године. Наш приступ је захтевао промену канона интерпретације примењење у случају Светог Николе у Топлици (такође Немањине задужбине), како би се разумео нацрт њене основе, пројектовања њеног унутрашњег простора, обликовања њеног волумена и реализације од стране самог градитеља. Коинциденција трију главних оса: лонгитудиналне, трансверзалне и вертикалне, које прате одговарајуће визуелне перспективе нас је навела на помишљање да у томе лежи генеза пројекта цркве. Такође је уочено присуство још двеју перспектива чије осе пролазе кроз жижне тачке пројектоване елипсе куполе на основу поткуполног простора. С обзиром на присуство визуелних перспектива које се укрштају у централном поткуполном простору верујемо да правоугаона основа истог простора није била условљена конфигурацијом терена на коме је изграђена црква већ прецизно математички осмишљеном архитектонском пројекту цркве.

Кључне речи. – Свети Ђорђе, градитељ, пројекат, централни поткуполни простор, висина, елипса, лук, троугао, оса.

И страживачки рад, који је започео Габријел Мије 1906. године у Србији, је 1919. дао дело које остаје и данас једна од полазних тачака за студирање српске средњовековне архитектуре – *L'ancien art serbe. Les églises*. Да би се разумела реакција коју је изазвала ова књига у научном свету у времену у којем је издата, доволно је прелистати текстове и приказе књиге издате нешто касније, од стране најугледнијих имена Француске из сфере византијске уметности: Луја Брејера, Мишела Андрјуа, Гујома д Жерфањона.² Разумевање рашког типа споменика подразумевало је проширење географског хоризонта, које би дало могућност за поређење са осталим споменицима – не само византијског или италијanskог простора (деловања) – већ и француског. Манастирска црква Светог Ђорђа код Новог Пазара, позната у народу као Ђурђеви Ступови, у оквиру ове литературе није увек имала истакну-

то место, свакако цитирана, често *en passant*; обично би се прелазило од цркве Светог Николе у Куршумлији, такође манастирске, директно ка прекрасној Богородичној цркви у Студеници.³ Са једне стране,

¹ Ова расправа је један део наше докторске тезе (Filipović 2009), одбрањене на архитектонском факултету универзитета «La Sapienza» (ментор Prof. Arch. Piero Cimbolli-Spagnesi). Приложени цртежи су наш рад, настали као резултат мерења цркве извршени 2005. За стања цркве 1934, после 1945. и 1982, консултовани су: Нешковић 1984, и Чанак-Медић, Бошковић 1986 (са претходним мерењима Дерока и Бошковића). Фотографије 6–9 су из Легата Ђурђа Бошковића. Посебно се захваљујемо мр Дубравки Прерадовић на примедбама и саветима.

² Bréhier 1921; приказ књиге од Andrieu 1921, и од Jerphanion 1922.

³ За последње резултате у истраживањима и за синтезу о цркви Светог Ђорђа, ср. Нешковић 1984 и Чанак-Медић, Бошковић 1986.

то је свакако било у складу са чињеницом да је црква Светог Ђорђа већ јако дugo времена у рушевинама,⁴ или са друге стране, и због усклађеног унилатералног истицања студеничке цркве – истину вредне због своје архитектуре и фресака. Датум, са. 1168, приписан изградњи Светог Николе је заснован на цитирањима ове цркве у Житијима Светог Симеона из периода његовог жупанства, премда ни хронологија редоследа грађења ових цркава није увек иста.⁵ Натпис исклесан на лунети портала цркве Светог Ђорђа, нам даје датум посвећења цркве – 1170/1.⁶ Није нам намера да дискутујемо о хронологији првих Немањиних задужбина, проблем са којим смо се већ суочили на другом месту,⁷ већ да се овом приликом фокусирамо на цркву Светог Ђорђа из тачке гледишта пројектовања, како би се опазила нова и специфична решења унета у архитектонски језик. Верујемо да, ако се узме у обзир начин размишљања архитеље – градитеља који је реализовао ову грађевину чије је датовање поуздано, оригинална конструктивна решења која су потом разрађена у грађевинама попут Студенице, Сопоћана, Градца или Дечана, постају много лакше схваћена и више повезана са стваралачким духом који рашко монументално градитељство предало Историји средњовековне архитектуре. Чак и када се наменски траже историјски и идеолошки извори ове немањићке архитектуре, обично се претређују идеолошке и религијске мотивације које је студеничка црква преузела у току и на крају извођења.⁸

Премда је захваљујући темељној монографији Јована Нешковића, црква којој ћемо се посветити овом приликом добила своје заслужено место у рашком монументалном градитељству, верујемо да можемо да додамо нека запажања везана за њену архитектуру и пројектовање. У својој монографији Нешковић приступа споменику на начин који се у многоме разликује од нашег. Према њему, укратко, црква Светог Ђорђа припада скупини малих једнобродних цркава са куполом; њена подужна оса је скраћена, и то је проузроковано креирање правоугаоне основе централног поткуполног простора; овакво решење је наметнуто конфигурацијим терена; сви ови услови су допринели повећању њене ширине.⁹

Размишљање о архитектури цркве Светог Ђорђа би захтевало промену свих канона интерпретације у односу на оне који су примењени код Светог Николе како би се дало објашњење њене основе, пројектовања њеног унутрашњег простора као и реализације од стране самог градитеља (сл. 1, 2). Не мислим само на другачији склоп њених сегмената (квадратна основа централног поткуполног простора Светог

Николе (сл. 5) овде је правоугаоног облика), нити то што је градитељ поново пројектовао троделни олтарски простор (архитектонски елемент присутан у одређеном култном захтеву), односно саградио једну куполу, колико подударност оса – лонгитудиналне и трансверзалне које су уобличиле нову концепцију простора заснованог на висини и динамици центрифугалне перспективе¹⁰.

⁴ Остаје веродостојно историјско тумачење, иако у виду сажете презентације, од Mangu 1978, 173–174. Фундаментална аналитичка студија је и даље од Millet 1919; овај Аутор се задржава на Рашкој школи, и на њеним познијим задужбинама у: Millet 1930. Тумачимо на другачији начин о рашком монументалном грађењу у односу на оно што је речено од Iacobini 1991, 361 (потицање Студенице од основе Светог Николе). Датум атрибуисан Светом Николи (са. 1168.) се заснива на, како знамо, информацијама из хагиографског извора, Свети Ђорђе има епиграф. Један добар сикре архитектонског развоја се чита у Petković 1999, од кога се разликујемо у неким аспектима. Са друге стране у многим аспектима подржавамо Нешковић 2000, 199–207.

⁵ На један аналоган начин, преко сведочења описаных у Житијима, се дошло до датума почетка зидања Студенице, са. 1183–90, cf. Чанак-Медић, Бошковић 1986, 79.

⁶ »ты жоупа

[иь] ви им [е ω]тца и [сына] и све

[тога доу]χα и ... ... нема

...светога Георгија в лѣто 5Хо.«, Нешковић 1984, 13. За Светог Ђорђа видети Filipović 2008, 211–247 са претходном литературом.

⁷ Хронологија Немањиних првих задужбина је била предмет многих научних расправа: Стричевић 1956, 199–213; Vulović 1956/57, 3–20; Ђоровић-Љубинковић 1981, 93–109; Чанак-Медић 1985, 7–20; Чанак-Медић, Бошковић 1986, 80. Ова тема је такође била обраћена у нашој докторској тези Filipović 2009.

⁸ Bošković 1988, 125 и ss.

⁹ Нешковић 1984, 29.

¹⁰ Није нам намера да овом приликом уђемо у расправу порекла основе или потицања основе цркве Св. Ђорђа од основе Св. Николе (Кораћ 1987, 18–20; Чанак-Медић, Бошковић 1986, 57; Нешковић 1984, 129–153) јер је наш методолошки приступ другачији. Слажемо се да постоје подударности просторних елемената у оба случаја (присуство нартекса, централног поткуполног простора, троделног олтарског простора), али и да је у питању захтев наручницима или култног. Ову расправу заснивамо на анализи пројекта и архитектуре цркве Св. Ђорђа чија се колокација, пропорције просторних елемената и материјали у потпуности разликују од Св. Николе у Топлицама. Узете су у обзир следеће научне дискусије о начину пројектовања архитеката и реализацијама пројеката у средњем веку: Schibille 2009, 360–379; Downey 1946/48, 99–118 (са посебним освртом на архитектуру у историјским изворима); Osterhout 1999 (посебно 58–85) са претходном литературом а нарочито Buchwald 1999, 293–321 и Harvey 1972; за Приморје: Кораћ 1965, 136–179; за Рашику: Кораћ 1987, 203–213; за пројектовање Св. Николе: Чанак-Медић, Бошковић 1986, 18–26 (са претходном литературом); а за Св. Ђорђа: Чанак-Медић, Бошковић 1986, 60–65 и посебно Нешковић 1984, 106–125.

Реализација једног оваквог пројекта се разуме на основу тога како је третирана његова спољашњост. Присуство елемената који наглашавају висину као што су куле или троугаони забати са тимпанонима, најављује у екстеријеру оно што ће се десити у ентеријеру. Осим тога, изузетно је специфично место на коме је подигнута црква¹¹ (сл. 6), као и начин на који се приступало главном улазу на западној фасади – преко степеница, што није занемарљив елемент. Чак и пре реконструкције, на фотографијама Ђурђевих Ступова из 30-их година (сл. 7), видимо како су монументалне куле на прочељу морале у многоме да надвишују монументални улаз у нартекс, оптички сужавајући западну фасаду чија ширина данас износи око 16.80 m.¹² Визуелни ефекат који се имао је управо изразита вертикалност, а то се пројектом и желело; ова вертикалност је наглашена троугаоним забатним прочељем између две куле и високим тамбром (сл. 10).

Са друге стране, уочава се како је целокупна основа квадратне површине и има се утисак да лонгитудинална оса са циљем није доминантна у унутрашњем волумену а присутна је у лонгитудиналној перспективи Светог Николе (сл. 5). Ако тумачимо основу Светог Ђорђа на начин на који је реализована, опажа се како, ходајући по линији коју је замислио градитељ (са запада према истоку), имамо ритмичку поделу лонгитудиналне осе како би се визуелно »скратила«: од улаза преко нартекса до лучног отвора који уводи у централни простор, затим до осе која пресеца спољне вестибиле, па олтарском баријером да би се на крају завршила олтарским простором.¹³ Верујемо да постоје два принципа која стоје у основи пројекта централног поткуполног простора цркве Светог Ђорђа: интенционална правоугаона форма њене основе (са доследно елипсоидном куполом) која прихвата две различите осе, и истовремено наглашен осећај вертикалности који даје »покрет« читавом централном простору. Да би се овакав пројекат реализовао, градитељ је морао потпуно да одступи од Светог Николе у Топлици захтевајући грађевински материјал другачијег својства и облика (пешчар, седар и трахит).

Целовита анализа пројекта унутрашњег простора ће нам бити јаснија ако се прво укратко задржимо на олтарском простору и његовој баријери, коју смо конвенционално назвали *templon* (сл. 13). Знамо на основу старе документације¹⁴ да су се од олтарског простора сачували само трагови северне апсида и делимично јужне (која је потом реконструисана по угледу на северну) – обе ексцентричне у односу

на базе двеју стубаца *templona*.¹⁵ Ако за тренутак не узмемо у обзир надземни део конструкције, планиметријски цртеж олтарског простора је врло специфичан: две бочне апсиде су без сумње ексцентричне у односу на уобичајену лонгитудиналну перспективу која полази са запада. Додаћемо да облик травеја прати њихове диспозиције јер су бочни у облику ромбоида док је централни трапезоидни. Читалац може да примети да је једна слична процедура ексцентричности усвојена касније у Студеници код рафинираних монофора на бочним апсидама.¹⁶ Како је уобичајено, баријера – *templon*, маркира улаз у олтарски простор. Од баријере су остали, видимо на основу старих фотографија (сл. 8, 9), само упориште од бочног северног лука и основе двеју стубаца (накнадно ојачаних). Реализована реконструкција ове баријере – изузетно масивне, се базирала на ономе што је било очувано код Богородичине цркве у Топлици, и што је поново предложено код цркве Светог Николе у истом градићу.¹⁷ Што се тиче самог олтарског простора познато је да нису сачувани елементи за

¹¹ Вреди поновити да, поред намерно конструисане монолитне подлоге на месту олтарског простора како би се подигла источна секција грађевине, приступ јој је реализован са запада уз помоћ 11 степеника који су полазили од коте – 1.81 m у односу на ниво пода цркве.

¹² Реконструкција кула у Нешковић 1984, 73. О двојним кулама на прочељу цркава Немањиног доба видети расправу Чанак-Медић 2000, 181–197, са наведеном претходном литературом.

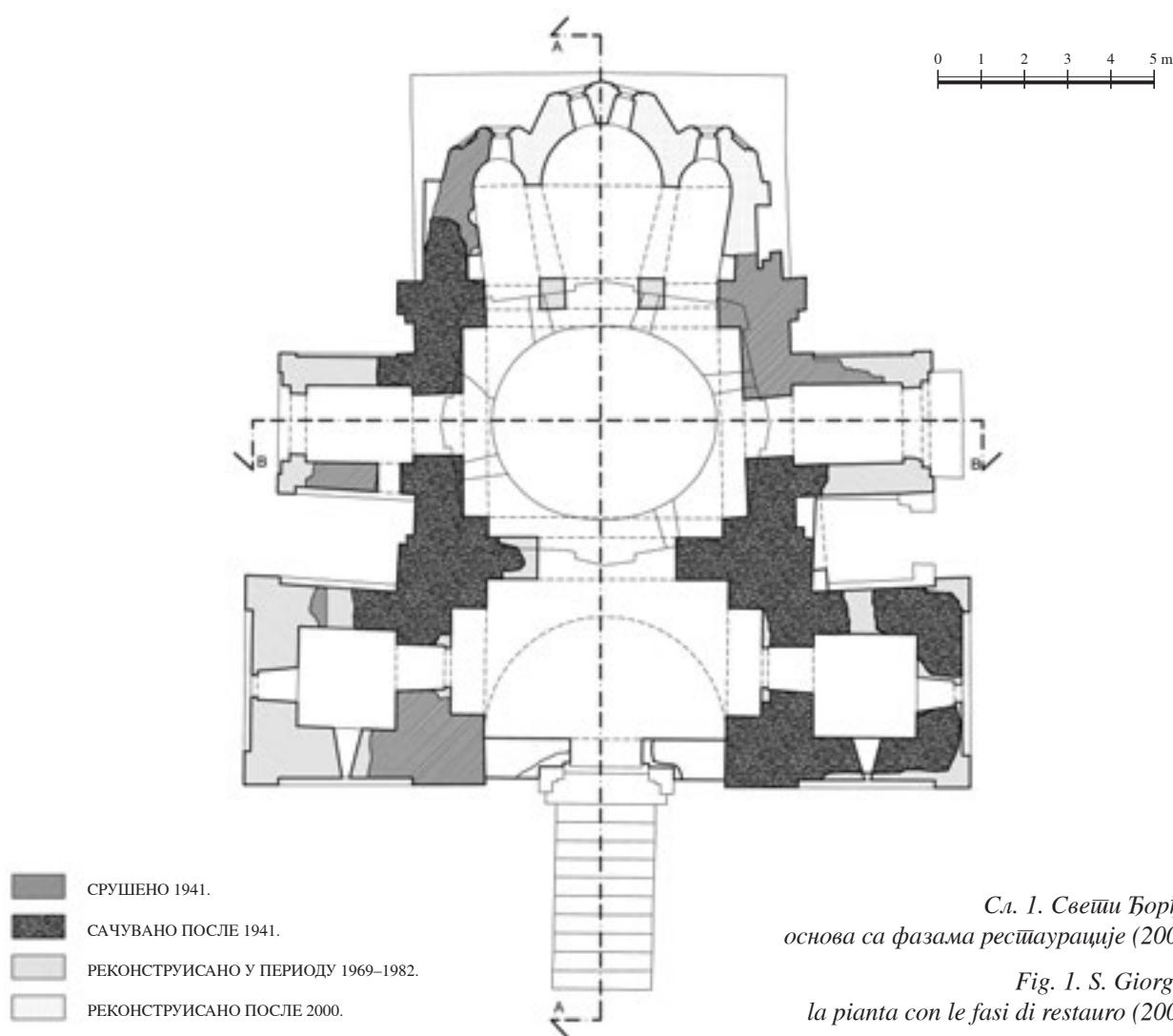
¹³ Како се може разабрати, издвајамо се од једне методологије која није типично архитектонска. Управо због тога нећемо ући у расправу са претходним студијама које базирају култну функцију у пројектовању архитектонског цртежа (погледати дискусију око студеничке куполе од стране Вошковић 1988, посебно 128 и сл. И о концепцији унутрашњег амбијента (»Raumkonzeption«) исте цркве, онако како је објашњено од Шурић 1988, посебно 133). Има се утисак да припадност једне грађевине одређеној сфери радије него некој другој (византијска или западна) зависи у типолошко-историјским студијама од присуства једног одређеног архитектонског апарата.

¹⁴ Нешковић 1984, 52, цртеж 31 и 127, цртеж 60.

¹⁵ Они су били затим ојачани, али се не зна прецизно када. Мерење од Ђорђа Башковића у Нешковић 1984, цртеж бр. 31.

¹⁶ Присутни код Студенице, Милешева и Градца. Види се ексцентричност бочних апсида на прозорима цркава S. Trinità, у Venosa, у Aderenza, у Катедрали Aversa, у Sant'Antimo на Monte Amiata: Bertaux 1904, 318–331 (по аутору ради се о француском утицају за овакво решење).

¹⁷ Једно слично решење овом типу олтарске баријере се налази у византијској архитектури на цркви SS. Teodori, Mistrà: cf. Millet 1910, 48–49. У романском имамо најближи (и најличнији) пример олтарске баријере у цркви Свете Марије на Мљету иако нешто позније (Чанак-Медић 1989, сл. 26).

поуздану реконструкцију првобитне форме, и да је према томе она била реконструисана у многоме у односу на студеничку цркву јер су препознати аналогни просторни склопови, док је спољашњи обрис апсида реконструисан у односу на Светог Николу.¹⁸

Код Светог Ђорђа, за разлику од Светог Николе, целовити пројекат грађевине предвиђа синхроно тумачење двеју правоугаоних елемената централног поткуполног простора и нартекса. На једној тако осмишљеној основи одмах се показује очигледним да се већ од главног улаза суочавамо са унутрашњим источним зидом централног простора (са олтарском баријером) захваљујући удвојеној ширини полуокружног отвора нартекса који нас уводи у централни поткупolini простор, или и другачијум пропорцијама дубина и висина поткуполног простора у односу на нартекс (у оба случаја).¹⁹ Ако се вратимо на екс-

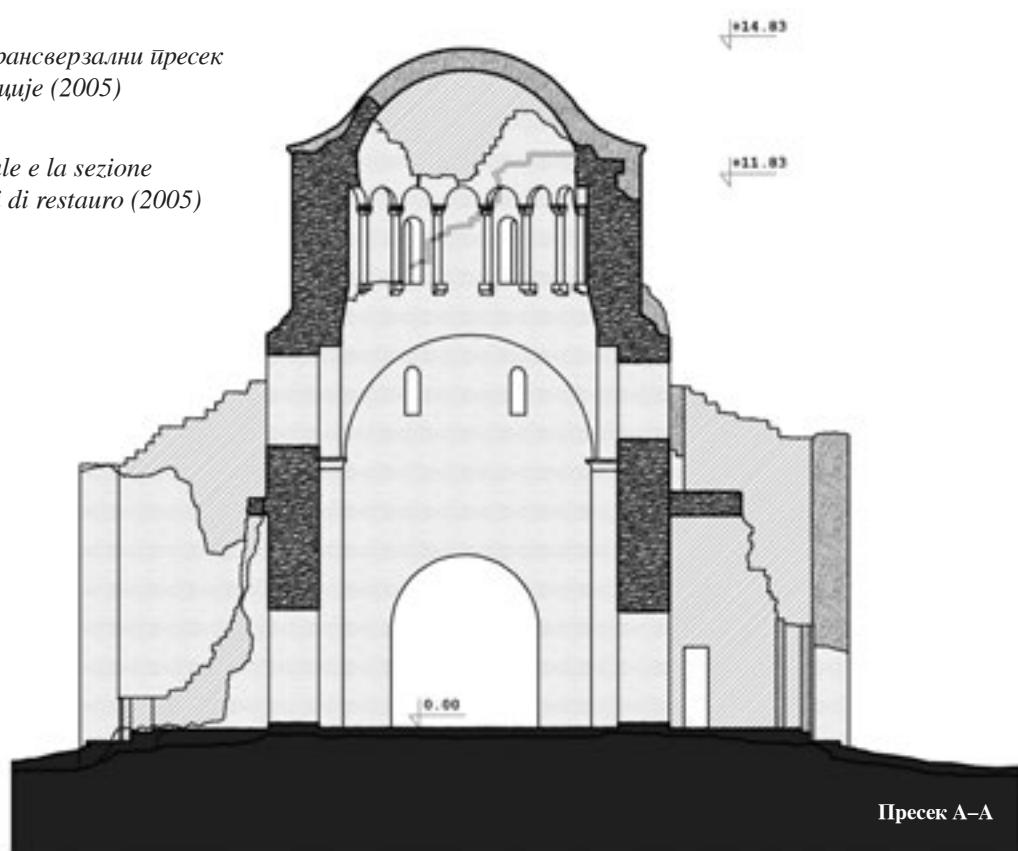
центрични трипартитни олтарски простор са ексцентричним бочним апсидама, видимо да се таквом диспозицијом добиле три лонгитудиналне перспективе. Прва је ортогонална, и опажа се тачно на месту главног западног улаза повлачећи линију у смеру запад-

¹⁸ »Између стубаца олтарске преграде и источног зида, постојали су свакако подужни луци на које су се ослањали у истом правцу усмерени полуобличести стубови. Тим постројењима били су одвојени протезис и ђаконикон од средишње апсиде, као у старијој Немањиној задужбини, а после је о решење поновљено и у потоњој Богородици студеничкој.« Чанак-Медић, Бошковић 1986, 57.

¹⁹ Код Светог Николе однос је 1:2 а код Светог Ђорђа 1:1.5. Треба узети у обзир да у другом случају су и поткупolini простор и нартекс правоугаони за разлику од првог где је поткупolini простор квадратни.

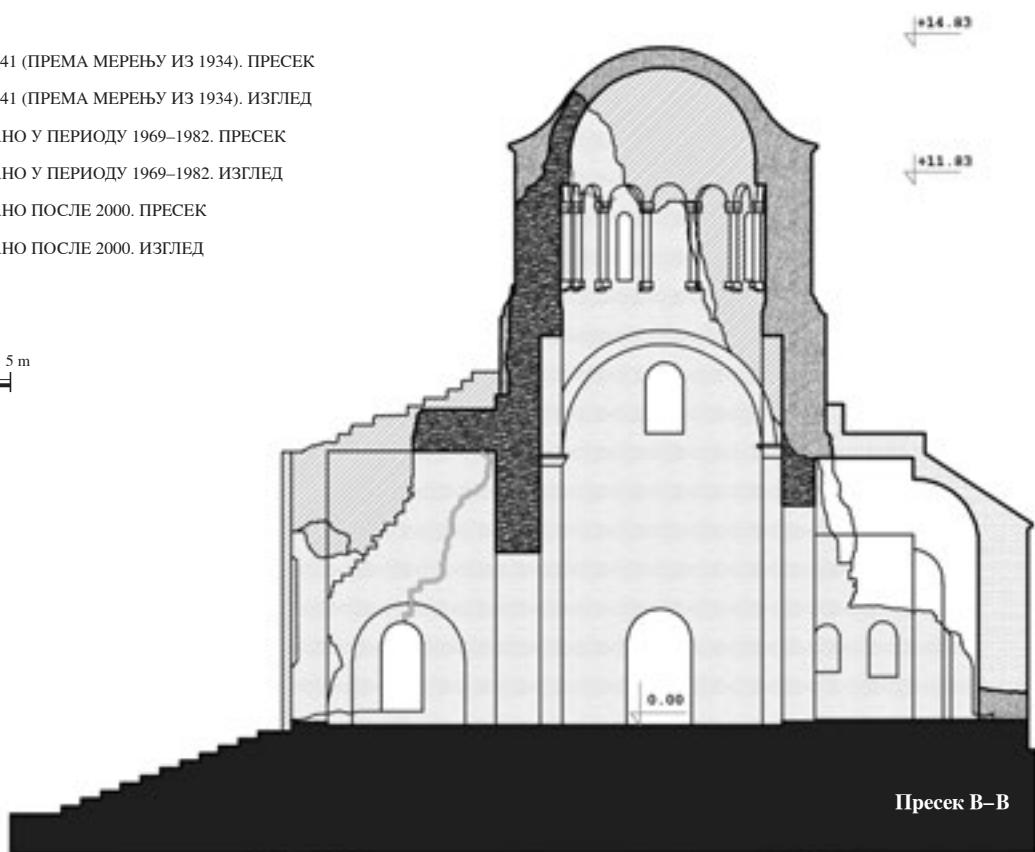
*Сл. 2. Свети Ђорђе,
лонгитудинални и трансверзални пресек
са фазама респаурације (2005)*

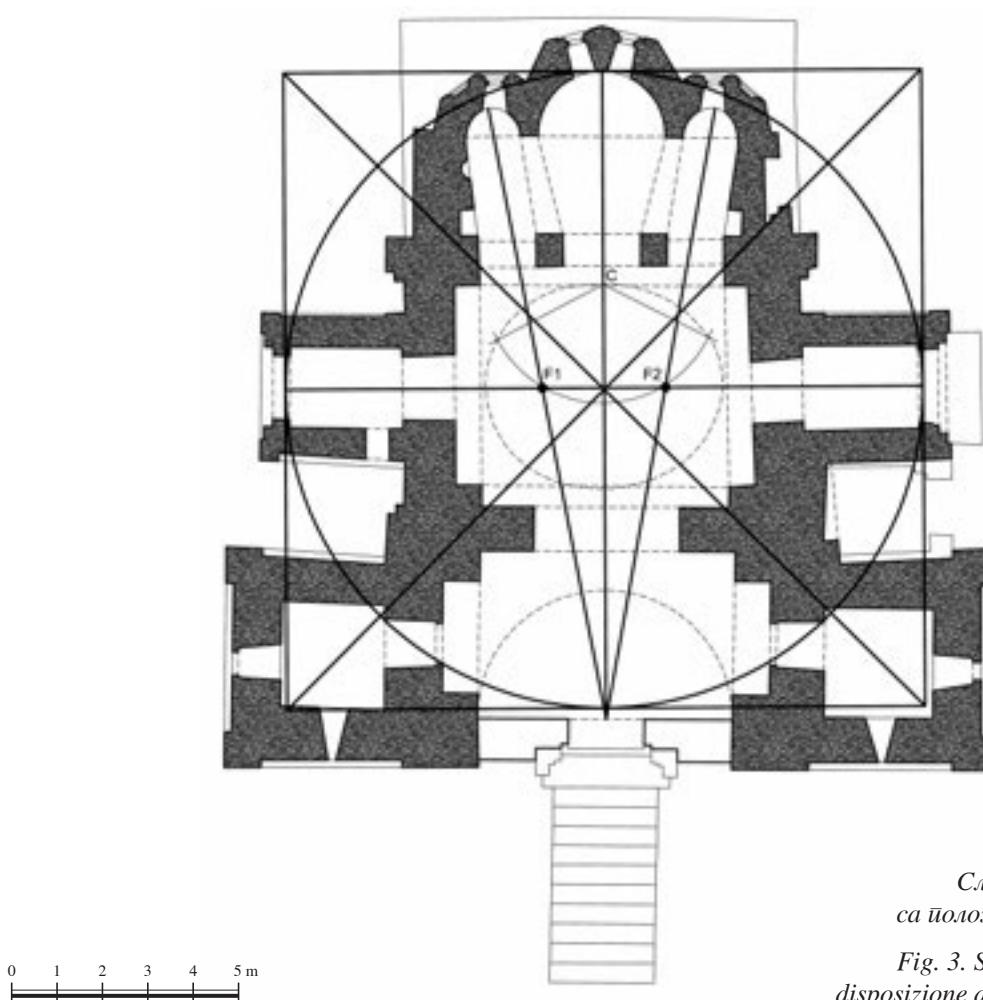
*Fig. 2. S. Giorgio,
la sezione longitudinale e la sezione
trasversale con le fasi di restauro (2005)*

■	ОЧУВАНО ДО 1941 (ПРЕМА МЕРЕЊУ ИЗ 1934). ПРЕСЕК
■	ОЧУВАНО ДО 1941 (ПРЕМА МЕРЕЊУ ИЗ 1934). ИЗГЛЕД
■	РЕКОНСТРУИСАНО У ПЕРИОДУ 1969–1982. ПРЕСЕК
■	РЕКОНСТРУИСАНО У ПЕРИОДУ 1969–1982. ИЗГЛЕД
■	РЕКОНСТРУИСАНО ПОСЛЕ 2000. ПРЕСЕК
■	РЕКОНСТРУИСАНО ПОСЛЕ 2000. ИЗГЛЕД

0 1 2 3 4 5 m

Сл. 3. Свети Ђорђе, основа са положајима главих оса (2005)

Fig. 3. S. Giorgio, la pianta con la disposizione degli assi principali (2005)

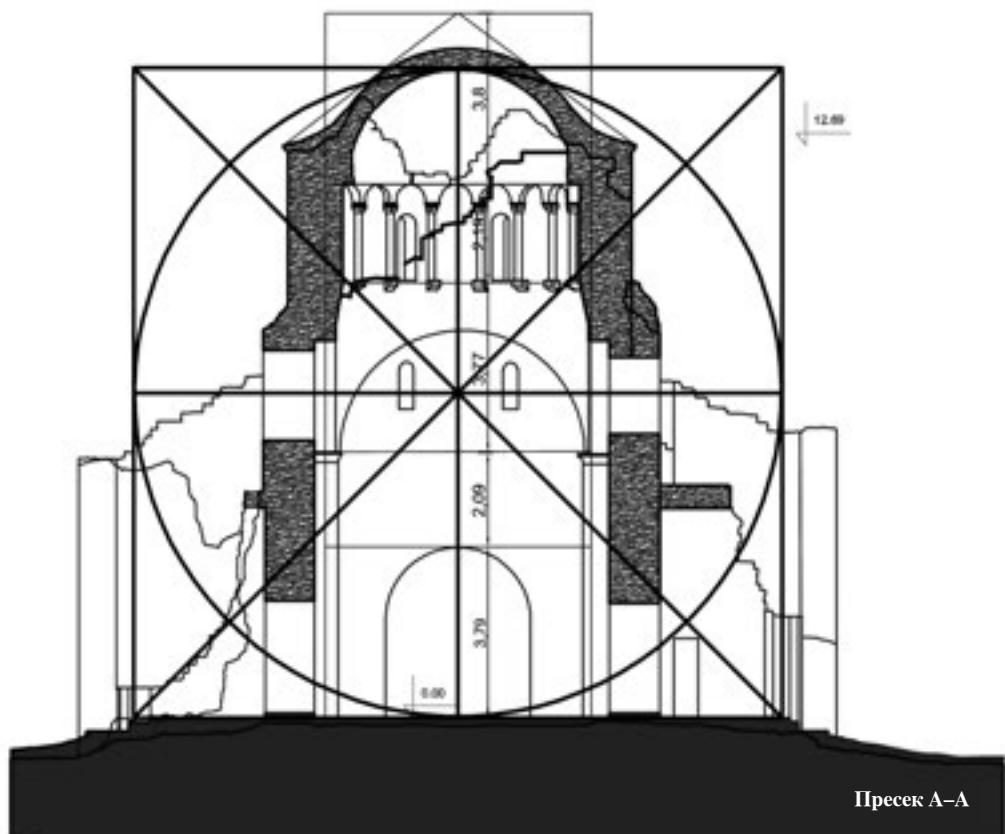
исток од улазне фасаде сечући геометријски центар елипсе поткуполног простора и улазећи на крају преко централних лучних врата *templona* у централну апсиду. Друге две су коске и добијају се из исте полазне тачке повлачењем две осе кроз жижне тачке елипсе, које кроз бочне улазе *templona* улазе у бочне апсиде (сл. 3). Да овакво тумачење објашњава почетну идеју пројекта може се закључити и на основу других запажања. Теме лука између нартекса и централног простора је на истој висини упоришта бочних лукова, свакако полукуружних, од двеју улаза у *templon*.

Нартекс покривен подужним полукуружним сводом (са два, полукуружна бочна улаза у северну и јужну кулу), нас уводи у централни поткуполни простор кроз полукуружни отвор.²⁰ Организација источног унутрашњег изгледа централног простора се базирала на висинама отвора олтарске баријере, од којих по реконструкцији централни скоро дотиче својим централним луком насликану бордуру, на висини упоришта великих носећих лукова. Са друге стране, једини

отвори на северном и јужном зиду у нижем делу, испод исте бордуре, су полукуружни отвори који уводе у вестибили. Ова два елемента потпуно страна византијском репертоару у облику у коме се појављују (а који ће се усвојити у Студеници), усађени су симетрично у ентеријер следећи трансверзалну осу правоугаоне основе централног простора²¹. Очигледно

²⁰ Због употребе полукуруга за отворе који су се сачували на грађевини верујемо и да су отвори *templona* обликовани на исти начин. Код Светог Николе, на пример се уочава употреба полукуружног у свим сачуваним отворима и спуштеног лука у отвору нартекса. Са тиме смо се суочили у Filipović 2009, 94–98.

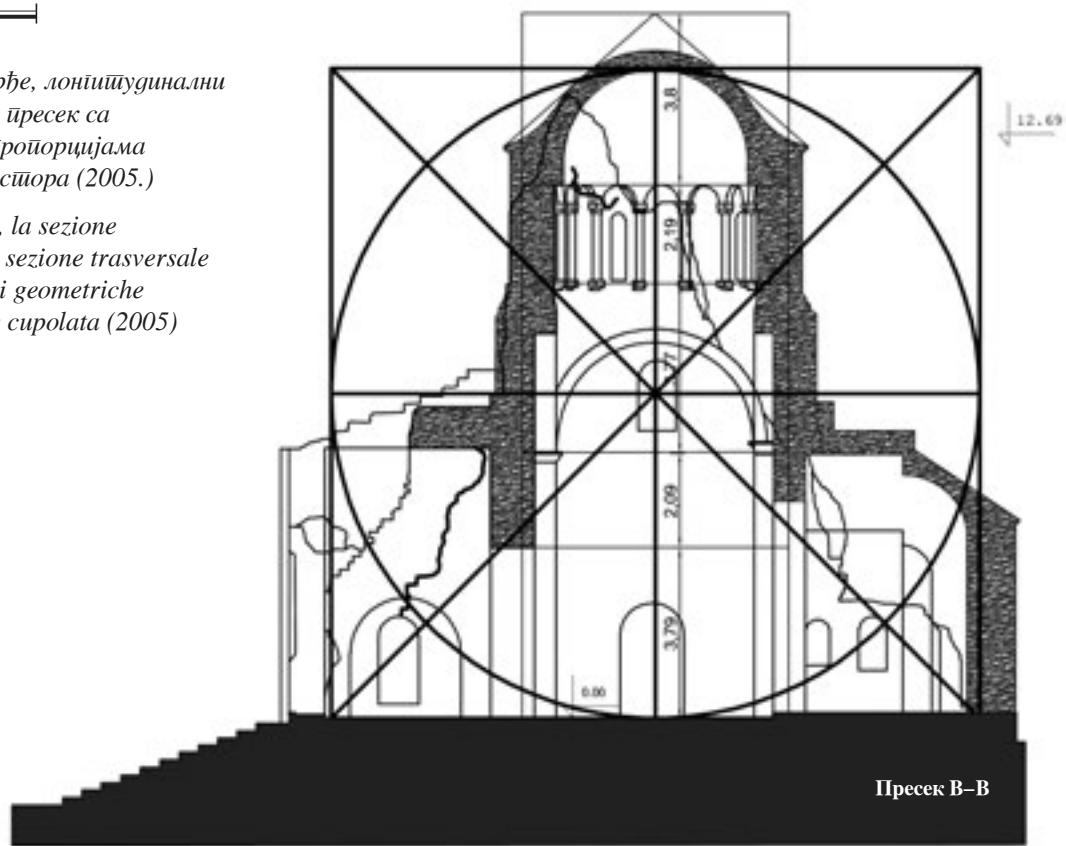
²¹ Бочни вестибили у византијској архитектури су забележени у случају Св. Софије у Требизонту (XIII век). Њихова форма, пропорције у односу на димензије саме Св. Софије и трибелон на улазу (у односу на романске портале) показују да се ни на који начин се не могу поредити са вестибилима у случају цркве Ђурђевих Ступова и Студенице (видети Mango 1978, сл. 237–239).

0 1 2 3 4 5 m

Сл. 4. Свети Ђорђе, лонгитудинални и трансверзални пресек са геометријским пропорцијама пошкуполног простора (2005.)

Fig. 4. S. Giorgio, la sezione longitudinale e la sezione trasversale con le proporzioni geometriche dell'aula centrale cupolata (2005)

је да су вестибили били покривени подужним полу-кружним сводом, споља сакривени косим кровом и троугаоним забатима, као и што су четири носећа поткуполна лука били споља сакривени троугаоним забатима, визуелно фиксирајући тамбур куполе. Значи, на два различита назина се изражавао градитељ како би нагласио висину своје грађевине: у екстеријеру је користио троугаоне форме – забати који се издигну изнад портала и у основи тамбура, док су у ентеријеру то полукуружне форме у виду четири носећа поткуполна лука, затим улазних и прозорских лучних отвора (сл. 11, 12). Строга елеганција екстеријера је ублажена аркадним фризом дуж тамбура и, вероватно, дуж косина забата.²² У ентеријеру чији је целокупан визуелни склоп заснован на изразитој вертикалности, реализован је врло интересантан мотив стубића на конзолама које »прихватају« куполу оплеменујући га на тај начин (сл. 8).²³

Управо на том делу, на попречном пресеку (сл. 4), је могуће уочити једну нелогичност везану за спој између тамбура и куполе.²⁴ Масивност четири пиластара централног простора је још један показатељ да је градитељ желео да се уздигне у висину са сигурношћу при пројектовању ове грађевине. Из тачке гледишта статике нартекс и централни поткуполни простор су прилично аутономни јер подужни полукуружни свод нартекса се ослања на велике пиластре бочних кула, без утицаја на западни зид централног поткуполног простора. Посматрано по вертикални, спољашњи зидови централног простора (сл. 4) су у првом делу, до импоста великих лукова, приличне дебљине јер је њихов задатак је да прихватају косине кровова. Премда је њихова дебљина и у висини великих лукова знатна због троугаоних забата са спољашње стране,²⁵ у делу тамбура изнад слепих аркадица опет се повећава њихова димензија (сл. 2). Попречни пресек грађевине у делу који одговара калоти куполе је благо спуштен полуокруг (чији је радијус 2,55 m), а дебљина дела куполе који се ослања на тамбур дотиче 1,40 m. Повећане димензије овог конструктивног дела нас наводе на помишљање о једној могућој додатној вертикалној тежини и да је купола могла имати у оквиру датих димензија дебљину већу од око 0,45 m (сл. 4).²⁶

На основу анализе, извршене над документацијом коју смо имали на располагању, верујемо да је »експеримент« над нартексом и централним поткуполним простором утицао на креирање од већ виђених конструктивних система нове, који ће се поново применити у грађевинама рашког градитељства, за основе једнобродне куполне цркве које ће се готово

слепо понављати. Купола која је овде можда представљала проблем (њена основа није паралелна са основом елипсе тамбура²⁷), ће бити решена на другачији начин у наредним грађевинама²⁸. Ово кратко подсећање на зрелу конструкцију рашке средњовековне архитектуре нас наводи на личност градитеља, претпостављамо пореклом из једног окружења у коме су пројекти са косим кровом који се развијају у висину свакако достигли једну архитектонску зрелост. По нама, он је морао у процесу пројектовања да примени одређене функционалне просторе тражене од поручиоца – нартекс, куполу и трипартитни олтарски простор, и истовремено није био условљен неким посебним архитектонским стилом а верујемо да је неприкладно говорити о »византијском« у архитектонском пројекту. Верујемо да је архитекти била формално остављена на располагање извесна слобода у пројектовању (позван, јер је вероватно био познат

²² Познато је да су аркадни фризови реконструкција првобитног пројекта цркве: Чанак-Медић, Бошковић 1986, 60 са образложењем.

²³ Нешто аналогно овом мотиву, који се више није појавио у средњовековној српској архитектури се може видети у: Notre-Dame des Dôms у Авињону или у S. Tommaso in Limine. О томе је дискутовао Мијовић 1970, 223–232.

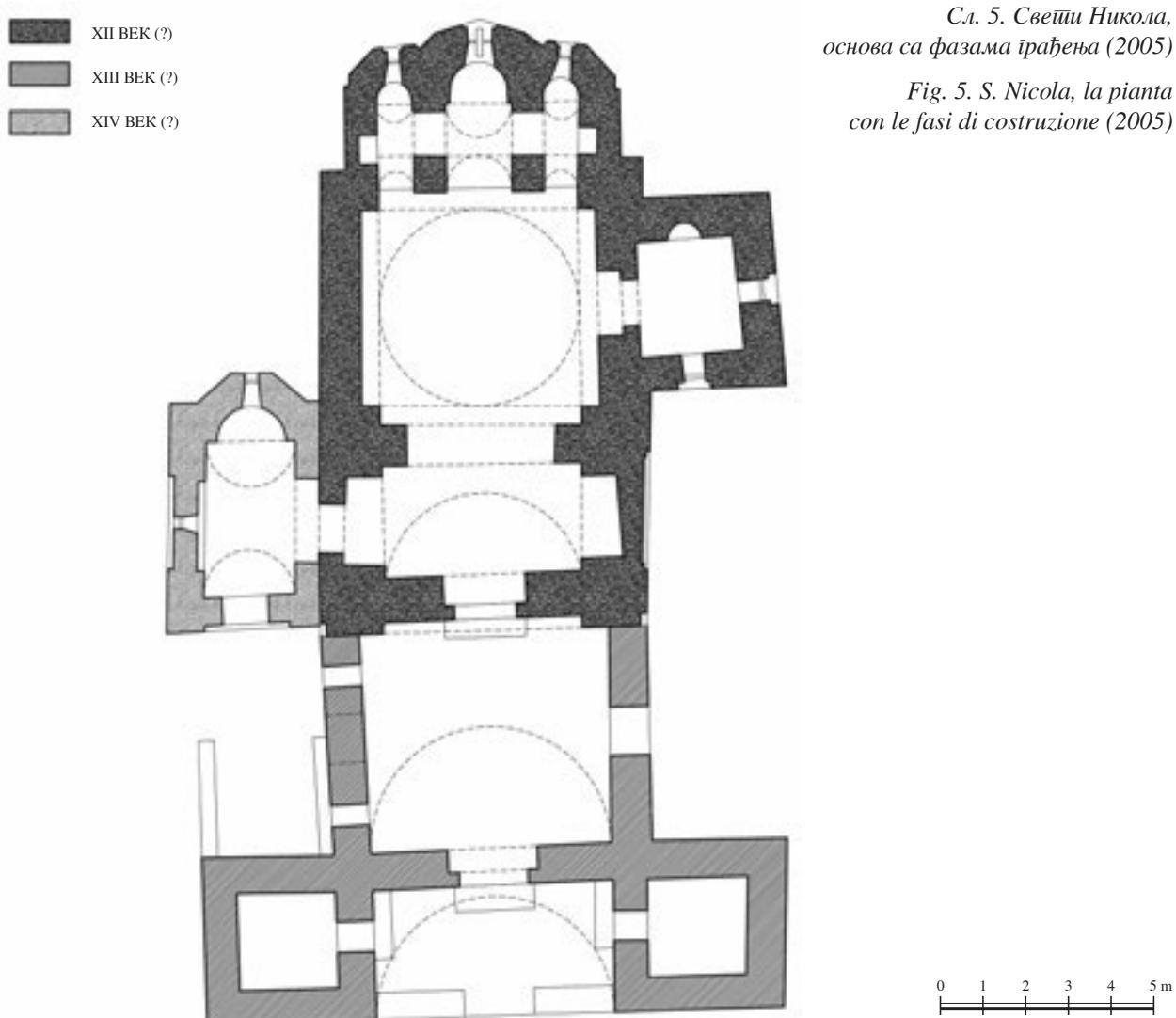
²⁴ За спој куполе на тамбур видети научну расправу Марковић-Кандић 1975, 8–10 (посебно 9).

²⁵ У подужном пресеку дотиче 1,35 m а у попречном 1,62 m.

²⁶ По Нешковићу 1984. Преостали остаци на северној страни како се виде на фотографијама не објашњавају у потпуности избор дебљине од 0,45 m. Образложение у Нешковић 1984, 48, нам није до краја јасно; верујемо да није немогуће да је могао и да буде већи, односно да спољашњост куполе није била калота већ пирамidalна како је то било уобичајено у романској архитектури. По висини, која је по нама један од генератора пројекта ове грађевине, поткуполни простор је подељен на два једнака дела, сваки понаособ са различитим сегментима. Први део почиње од висине пода и завршава се са венцем (импостом великих носећих лукова) износећи 5,87 m, док се други део (5,96) завршава са импостом калоте. Исти први део се опет може поделити на два неједнака сегмента где се први од 3,70 m завршава са кључем улазног лучног отвора а други од 2,20; исто важи за други део, где први сегмент иде до базе тамбура износећи 3,70 m, а сам тамбур опет 2,20 m. Да ли би по тој логики би врх хипотетичног пирамidalног крова могао дотицати висину од 3,70 m остављамо као отворено питање.

²⁷ Нешковић 1984, 48.

²⁸ Посебно у Студеници где је претрпела озбиљну рестаурацију. Купола Студенице је оригинална или неусклађена са пројектом који се развија у дужину са косим кровом. У том смислу се треба подсетити на реконструкцију М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић оригиналног пројекта Богородичине цркве у Студеници, где се сматра је почетно решење куполе било према духу апулијске романике (Id., 1986, 88, 90).

на другим просторима због своје способности да визуелно рашири и продужи једну наизглед скучену планиметрију).²⁹ Доиста, основа нартекса није »затворена« – она је смештена у функцији улаза у зону култа где постаје одредиште визуелних перспектива, које су један од генератора пројекта, са својим аутономним системом покривања, елегантно убаченим и повезаним са телима суседних кула и монументалним улазом, наглашеним успоном улазног степеништа. Већ тумачењем конструктивних линија видљивих на западној фасади, могу се утврдити фонеми које је архитекта користио приликом извођења, реквизити који се не могу видети ни на једној византијској грађевини: равнотежа између пиластара, уметања косог крова, завршетка фасаде у висину тамбуром са лезенама, маркираних свакако од стране западног

²⁹ Вреди посетити се да: »...The interaction between builder, craftsmen, and patrons in the process of construction meant the conception could be expressed in the variety of ways. Each builder would have its own traditions within which he was trained or with which he was familiar, and he would naturally approach any new project from the perspective of this experience. Yet a builder, if he travelled any distance would probably have travelled alone or with a very small crew. Many, probably most, of the craftsmen on a site would have been local artisans, familiar with regional styles and masonry, as well as locally available materials. Faced with a choice of retraining their workers or finding ways to incorporate into their designs the techniques and regional practices that the workers knew, most builders probably chose the latter course. As a result, building and artisanal styles of two regions are frequently revealed in the same building. To the interaction between modular building strategies and regional building practices one must also add variations in earlier local traditions and the needs or ambitions of patrons...«, Radding, Clark 1992, 44.

Сл. 6. Манастир Светог Ђорђа (1934). Лејати Б. Бошковића, Археолошки институт, Београд
Fig. 6. Monastero di S. Giorgio da sud (1934). Fascicolo Đurđe Bošković, Istituto Archeologico, Belgrado

градитеља. Моћни пиластри траже развитак преосталих делова у висину, што се посебно уочава преко ле-зена које откривају унутрашњу структуру. Логично је да се у том смислу градитељ определио за употребу постојаних материјала (пешчар и трахит).³⁰

Још једно есенцијално питање се односи на употребу модула у пројектовању. Поводом Светог Николе истраживачи су своје процене базирали на једној могућој димензији стопе у пропорцијама планиметрије³¹; код Светог Ђорђа ситуација је другачија с обзиром на порекло градитеља из различите неимарске традиције, мада употреба стопе није искључена.³² Уистину нам није намера да овде третирамо квадратни модул који нам је понуђен са разлогом од Нешковића³³. Напротив, намера нам је да потврдимо да генеза пројекта лежи у кубичној форми, чија основна осна перспектива креће од улазног прага на западу и дотиче врх полукруга апсиде, износећи 14.25 m; ова оса је ортогонално пресечена другом есенцијалном перспективном визуrom, која спаја два прага бочних портала и износи 13.80 m; трећа димензија коцке, износи 14.38 m, и полази од геометријског центра на коме се сусрећу две перспективе одакле се трећа пе-ње ка врху куполе.³⁴

Коинциденција оса уочена на грађевини цркве манастира Ђурђевих Ступова нам допушта да изнесемо мисао о томе да се ради о једном, иако сведених димензија, врло сложеном архитектонском пројекту где је мало елемената било препуштено случају.³⁵ Нећемо се упуштати у хипотезе о крип-

³⁰ Ради се о врстама камена који имају добар отпор на притисак: 1. за језгро зида од трпанца коришћен је трахит различите величине и облика повезан постојаним цементним малтером; 2. за лице зида се користио пешчар.

³¹ Чанак-Медић, Бошковић 1986, 25–26.

³² О детаљним пропорцијским мерама видети: Нешковић 1984, 96–125 и Чанак-Медић, Бошковић 1986, 62–64. У својој пропорцијској анализи у којој је користио старе мере (лакат и стопу) Нешковић је нагласио да »...нису све мере могле да буду преведене на стари систем мера у целим бројевима...« и да »...није сасвим јасно да ли је то због непрецизности при разменавању или је та величина добијена геометријском конструкцијом.« (Нешковић 1984, 106).

³³ Нешковић 1984, 107.

³⁴ Према мерама Чанак-Медић, Бошковић 1986 оне износе: подужна 14,28 m, попречна 13,76 m, вертикална 14,38 m; према Нешковић 1984, оне су: подужна 14,40 m, попречна 13,92 m, вертикална 14,40 m.

Сл. 7. Свети Ђорђе са југозапада (1934). Летац
Ђ. Бошковића, Археолошки институт, Београд

Fig. 7. S. Giorgio da sud-ovest (1934). Fascicolo
Đurđe Bošković, Istituto Archeologico, Belgrado

Сл. 8. Свети Ђорђе са истока (1934). Летац
Ђ. Бошковића, Археолошки институт, Београд

Fig. 8. S. Giorgio da est (1934). Fascicolo
Đurđe Bošković, Istituto Archeologico, Belgrado

Сл. 9. Свети Ђорђе, детаљ северног зида апсиде
(1934). Летац Ђ. Бошковића,
Археолошки институт, Београд

Fig. 9. S. Giorgio, dettaglio del muro settentrionale
dell'abside (1934). Fascicolo Đurđe Bošković,
Istituto Archeologico, Belgrado

тичком језику теолошко-мистагођске природе у пројектовању, иако врло присутном како у западном тако и у византијском градитељству тога времена и несумњиво привлачне. Намера нам је да се задржимо на томе како из аспекта архитектуре Ђурђеви

³⁵ Додаћемо да поред намерних дисторзија у односу на оригиналну схему пројекта у средњевековном градитељству (подробно анализиране у Ambrosi 1979), постоје и оне које се тичу самог извођења (чији су разлози многобројни и зависе у односу на тип примењеног конструкцивног система). Мислим је немогуће говорити о прецизности у мерама Светог Ђорђа из разлога што се сачувала у рушевинама и, због озбиљне реконструкције коју је претрпела а која је и сама морала да има своје алтерације у процесу изградње (управо део са вестибилима је према свим мерама на располагању неправилно изведен).

Ступови говоре о умешности једног градитеља да искористи конфигурацију терена који је имао на располагању. Он је предложио одређену архитектонску форму која је дала одговор месту на коме је подигнута и чији је унутрашњи простор кохерентан

са спољашњим реализујући на тај начин архитектуру у перфектној хармонији са природним окружењем. У том смислу би свакако требало подвучи до минантан положај ове цркве у Расу. Са друге стране, овако осмишљени концепт њеног унутрашњег про-

Сл. 10. Свети Ђорђе са запада (2007)

Fig. 10. S. Giorgio da ovest (2007)

Сл. 11. Свети Ђорђе са југа (2007)

Fig. 11. S. Giorgio da sud (2007)

Сл. 12. Свети Ђорђе са севера (2007)

Fig. 12. S. Giorgio da nord (2007)

Сл. 13. Свети Ђорђе, Темплон (2007)

Fig. 13. S. Giorgio, Templer (2007)

стора уобличен захваљујући прецизним математичким пропорцијама није никако могао да буде последица недостатка простора због дате конфигурације терена. Централни поткуполни простор је био пројектован да прихвати и да буде центар различитих визуелних перспектива: лонгitudinalне која води ка централној олтарској апсиди, трансверзалне наглашене са спољашње стране порталима, вертикалне која усмерава поглед ка куполи и двеју косих које уводе у бочне олтарске апсиде. Реализација оваквог концепта је била могућа само са датим пропорцијама централног поткуполног простора.³⁶ Стога верујемо да је посебан начин обликовања унутрашњег простора са конструкцијивним системом (као и декоративним елементима) романске градитељске традиције оно што је ова црква предала наредним црквама рашког градитељства.³⁷ Но, овде ћемо се задржати, јер на овај начин отварамо поглавље једне нове научне дискусије коју бисмо радије оставили за неку наредну прилику.

³⁶ Додаћемо да је од њих само лонгitudinalна оса може уочити у пројекту Светог Николе.

³⁷ Као на пример код Милешева, Сопоћана или Дечана. Подсетимо се укратко да су цркве рашке стилске групе рађене од стране западних мајстора и да је карактеристично за њих: изразита висина унутрашњег простора; подређеност унутрашњег простора централном поткуполном простору; нетипична купола за византијску архитектуру јер има необично изражен *tambour-carée* и тамбур украшен романским декоративним елементима (аркадним фризовима и лезенама), присутних свакако на фасадама са обавезним присуством романских (или готских) порталима; честа облога фасада прецизно исеченим каменим блоковима (Сопоћани, Грађац, Дечани...). Готово сви ови елементи су присутни у Светом Ђорђу.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Ambrosi 1979 – A. Ambrosi, *Visualità dello spazio architettonico medioevale*, Bari 1979.

Andrieu 1921 – M. Andrieu, приказ књиге G. Millet, *L'ancient art serbe. Les Eglises, Revue des Sciences Religieuses I*, Paris 1919, 419–422.

Bertaux 1904 – É. Bertaux, *L'art dans l'Italie Méridionale. De la fin de l'Empire Romain à la Conquête de Charles d'Anjou*, Paris 1904.

Bošković 1988 – Đ. Bošković, Studenica. Réflexions sur sa genèse et ses racines, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. Године. Међународни научни склоп поводом 800 година манастира Студенице и споменици САНУ*, септембар 1986, ур. В. Копаћ, Београд 1988, 125–130.

Bréhier 1921 – L. Bréhier, L'architecture serbe au Moyen Âge, *Le Moyen Âge XXIII*, Paris 1921, 150–171.

Buchwald 1999 – H. Buchwald, The Geometry of Middle Byzantine Churches and Some Possible Implications, у: *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*, Aldershot 1999, 293–321.

Vulović 1956/57 – B. Vulović, Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije, *Zbornik AF III/7*, Beograd 1956/57, 3–20.

Deroko 1930 – A. Deroko, Les deux églises des environs de Ras, у: *L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans*, Paris 1930, 130–146.

de Jerphanion 1922 – G. de Jerphanion, приказ књиге G. Millet, *L'ancient art serbe. Les Eglises*, Paris 1919, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph Beyrouth*, VIII, Beyrouth 1922, 456–461.

Downey 1946/48 – G. Downey, Byzantine architects. Their training and methods, *Byzantium XVIII*, Leuven 1946/48, 99–118.

Iacobini 1991 – A. Iacobini, Architettura (s.v.), у: *Enciclopedia dell'Arte Medievale II*, Roma 1991, 361.

Kopah 1965 – B. Kopah, *Грађитељска школа ћоморја*, Београд 1965.

Kopah 1987 – B. Kopah, Почеци монументалне архитектуре у Рашкој, у: *Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури*, Београд 1987, 18–20.

Mango 1978 – C. Mango, *Architettura bizantina*, Milano 1978.

Марковић-Кандић 1975 – О. Марковић-Кандић, Однос калоте и тамбура на куполама у Византији и средњовековној Србији, *Зоограф VI*, Београд 1975, 8–10.

Мијовић 1970 – П. Мијовић, Куполна аркада Ђурђевих Ступова, *Старинар н.с. XX*, Београд 1970, 223–232.

Millet 1910 – G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris 1910.

Millet 1919 – G. Millet, *L'ancient art serbe. Les Eglises*, Paris 1919.

Millet 1930 – G. Millet, Etudes sur les Eglises de Rascie, у: *L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans*, Paris 1930, 147–194.

Нешковић 1984 – J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу. Последњак архитектуре свећој Ђорђа и стварање рашкој штампи споменика у архитектури средњевековне Србије*. Краљево 1984.

Нешковић 2000 – J. Нешковић, Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање, у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и претање*, Међународни научни склоп. Септембар 1996, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 199–207.

Osterhout 1999 – R. Osterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, New Jersey 1999.

Petković 1999 – S. Petković, Serbia (s.v.), у: *Encyclopædia dell'Arte Medievale X*, Roma 1999, 555–563.

Radding, Clark 1992 – M. C. Radding and C. W. Wilam, *Medieval Architecture, Medieval Learning: Builders and Masters in the Age of Romanesque and Gothic*, New Heaven 1992.

Schibille 2009 – N. Schibille, The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium, *Byzantium LXXIX*, Leuven 2009, 360–379.

Стричевић 1956 – Ђ. Стричевић, Средњевековна рестаурација рановизантијске цркве код Куршумлије, *Зборник радова С.А.Н. XLIX*, Београд 1956, 199–213.

Ђоровић-Љубинковић 1981 – М. Ђоровић-Љубинковић, Немањине цркве у Топлицама, *Ток XII*, Прокупље 1981, 93–109.

Filipović 2008 – A. Filipović, L'architettura di San Giorgio a Ras (Serbia) e la sua importanza nella Scuola di Raška. *Studi sull'Oriente Cristiano XII/2*, Roma 2008, 211–247.

Filipović 2009 – A. Filipović, *Architettura medievale della scuola serba di Raška*. Doktorska disertacija. Università La Sapienza, Roma 2009.

Harvey 1972 – J. Harvey, *The Medieval Architect*, London 1972.

Чанак-Медић 1985 – М. Чанак-Медић, Нека питања хронологије првих Немањиних задужбина, *Саопштења XVII*, Београд 1985, 7–20.

Чанак-Медић, Бошковић 1986 – М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Тоћици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986.

Чанак-Медић 1989 – М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989.

Чанак-Медић 2000 – М. Чанак-Медић, Двојне куле на прочељу цркава Немањиног доба, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Међународни научни скуп, Септембар 1996, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 181–197.

Šuput 2000 – M. Šuput, Gottesmutterkirche als Kultraum in Rahmen der byzantinischen Architektur ihrer Zeit, *Студеница и византијска уметност око 1200. Године. Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стободишињице САНУ*, Септембар 1986, ур. В. Кораћ, Beograd 2000, 131–139.

Sommario:

ALEKSANDRA FILIPOVIĆ
Università Gregoriana, Roma

L'IPOTESI SULLA PROGETTAZIONE DELLO SPAZIO DELLA CHIESA ĐURĐEVI STUPOVI

Parole chiave. – S. Giorgio, costruttore, progetto, aula centrale cupolata, altezza, elisse, arco, triangolo, asse.

Quest'articolo tratta l'analisi del progetto della chiesa monastica dedicata a S. Giorgio (1170/71), situata nei pressi di Novi Pazar, fondazione del *gran giuppano* Stefan Nemanja. Il metodo dell'autore richiedeva un cambio dei canoni di lettura di quelli applicati a S. Nicola a Toplica, la fondazione precedente della stessa committenza, per poter comprendere l'organizzazione della pianta di S. Giorgio, progettazione del suo spazio interno, modellazione del suo volume e realizzazione da parte dallo stesso costruttore.

Secondo l'autore l'interno della chiesa sia stato congegnato attraverso le due assialità – longitudinale e trasversale configurando una nuova concezione dello spazio, cui contribuisce, anche notevole altezza. La pianta della chiesa presenta una superficie quadrata in cui centro è posizionata l'aula centrale, coperta da cupola. L'aula centrale è il luogo che ammetteva due diverse

assialità (per questo volutamente rettangolare in pianta), e aveva perseguito senso della verticalità che ha dato movimento all'intera volumetria centrale offrendo luogo alla terza asse, quella verticale. Le simili misure di queste tre assi (13.8 m, 14.24 m, 14.3 m) hanno fatto pensare all'autore che la genesi progettuale sottostante sia una forma cubica, la cui base sono tre assi avvalorati dalle prospettive conseguenti: una parte dall'ingresso ad ovest toccando il culmine dell'abside centrale; questo asse è tagliato ortogonalmente dal secondo che unisce i due portali laterali; il terzo asse parte dal centro geometrico d'incontro delle prospettive a terra salendo al sommo della cupola. L'analisi ha mostrato anche l'ingresso principale era il luogo delle generatrici visive: una ortogonale (l'ase longitudinale) e due oblique (che si creano lungo i fuochi dell'elisse centrale che immettevano nelle abside laterali).

BRANISLAV CVETKOVIĆ
Regional Museum, Jagodina

TWO MEDIEVAL SWORDS FROM THE REGIONAL MUSEUM IN JAGODINA

UDC: 904:623.444.2"653"(497.11)

DOI: 10.2298/STA0959237C

Original research article

e-mail: branicvet@ptt.rs

Received: January 29, 2009

Accepted: May 4, 2009

Abstract. – The author analyzes two medieval swords (one found near Kalenić monastery and one near the Ćuprija town) from the funds of the Department of Archaeology in the Regional Museum in Jagodina. He presents arguments in opposition to the typological classification existent in scholarly literature of the first one, and concludes that the both specimens most probably originate from the same workshop, as were being stamped with identical maker-marks. In the end the author draws one's attention to circumstances of the site find of the first sword, and also points towards possible directions of research of the sacred topography of the Kalenić monastery environs.

Key words. – swords, maker-marks, medieval Serbia, Kalenić monastery, Jagodina, Romylos, level place.

During past twenty years the church of the Kalenić monastery has been the focus of various and systematic archaeological, historical and art-historical research.¹ My own interest in the earliest history of the monument gradually developed towards taking a wider scope including new standpoints, quest for unknown sources and perusal of the ones already treated.² In due course, there emerged a number of fresh possibilities allowing for new ways of profound investigation of the monastery complex and of its original context.³ The scrutinized analysis of the toponymics (*Kalinik* as an ancient but obsolete form of the monastery name), and of the relief on the church altar window (heraldic bicephalous eagle and a *man killing the lion*), along with triumphal iconography of the wall paintings and of the facade sculpture, led to conclusion that the Kalenić monastery church, with its unprecedented richness of architecture and with the lavish mural decoration, may origi-

nally have been intended for special commemorations of crucial battles fought in 1402.⁴

Further, the unexpected, surprising discovery of an Ottoman *biti* (dated to 1439) in the archives of the Atho-nite monastery of Xeropotamou, brought new data on the military career of Bogdan the *protovestiaros*, one of the ktetors of the Kalenić monastery and the close ally of the Serbian ruler, despot Stefan Lazarević.⁵ Therefore, the

¹ Ђирковић 1995; Симић-Lazar 1995; Цветковић 1997; Пејовић 1998; Симић-Лазар 2000; Стевовић 2006a; 2006b; Stevo-vić 2009.

² Цветковић 2007b; Stevo-vić, Cvetković 2007; Cvetković 2009a.

³ Цветковић 2007a; 2008a; 2008b; 2009c.

⁴ Цветковић 2008c; Cvetković 2009b.

⁵ Kolovos 2004.

* The article results from the project: Development Projection of the Regional Museum in Jagodina 2004–2014, segment 3.10 Kalenic, ZMJ No. 274/04.

point of this article is to draw one's attention to a hitherto neglected archaeological source which may prove useful in a forthcoming research. This is the find of a two-handed long sword from the vicinity of Kalenić (fig. 1), dated to the 14–15th centuries, today part of the permanent exhibition of the Regional Museum in Jagodina.⁶

Although published long ago,⁷ its former typological identification cannot be sustained anymore after it has been recently analyzed anew. According to the museum documentation,⁸ the sword is a chance find made in 1967, during archaeological fieldwork explorations made by Savo Vetnić (fig. 2). It was found on the Kovačnica (*the smithy*) site, which is located between the villages of Kalenićki Prnjavor and Nadrlje, in the region of *Levač* (Central Serbia), actually on the very estate of the Kalenić monastery.⁹ The sword is well preserved; its full length is 116 cm, while the width of the guard/grip is 20 cm.¹⁰ Vetnić thought the sword might have been of foreign origin pointing there were visible traces of brass inlay on its blade; although for him the stamp traces were not identifiable, he nevertheless stated the marks must had represented a figure of a wolf, conversely concluding it was of the »vukovac« (the wolf) type.¹¹

It is, however, well known that the swords the blades of which were marked with the wolf figures originated from the German workshop located in the Bavarian town of Passau.¹² But, it is the very identification of the maker-mark exactly where the problem lies, since the stamp remnants on this sword's blade actually do not represent a wolf. Although lacking most of its brass inlay, the traces of a representation are clearly visible the drawing of it being deeply incised into the metal surface of the blade. Instead of a wolf figure, an inquiring eye, as well as the high resolution digital snapshot, can figure out a totally different form. This note was already stated in the catalogue entry of the Regional Museum in Jagodina,¹³ with the reproduction of the sword given in colour. It is well discernible that the maker-mark is made up of two joint symbols – a heart superposing a cross, or a cruciform star, the combination which has been present

⁶ Cvetković, Dodić 2001, 41, sl. 46.

⁷ Vetnić 1983, 143, 151, T. V/2.

⁸ Archaeology Department, Inventory Book No. 1, reg. no. 1001.

⁹ Vetnić 1983, 143, 155.

¹⁰ Vetnić 1983, 143.

¹¹ Vetnić 1983 143, 155–156.

¹² Birtašević 1968.

¹³ Cvetković, Dodić 2004, 23, No. 38.

Fig. 2. Sword, Regional Museum in Jagodina, reg. no. 1001 (side two)

Сл. 2. Мач, Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 1001 (страна два)

in multiple variations in scholarly literature.¹⁴ Identical pairs of combined motifs are obvious on both sides of the blade, with a heart motif measuring 7 x 6 mm, while the vertical and the horizontal arms of the cross (or the cruciform star) have 6 mm and 3 mm respectively. On one side of the blade, the brass inlay has remained only in the lower arm of the cruciform motif (fig. 1), while on the other side the metal alloy is also visible on the same spot, although in a bit smaller amount (fig. 2).

The incorrect classification of the sword from the Kalenić monastery as being of the wolf type, has been nevertheless unanimously accepted by subsequent scholarship. Without checking its proposed typology, this specimen has been used as an analogy, for instance, for the sword found in Zablaće, which is kept now in the National Museum in Čačak.¹⁵ Being taken for granted, the erroneous typology of the Kalenić sword reappears even in the latest synthetical publication which has ambitiously collected huge body of medieval swords from the Southeastern regions of Europe,¹⁶ but the illustration was unfortunately given wrong legend referring to the sword specimen from the National Museum in Čačak. What is, though, important here is not the sole issue of wrong typology but rather establishment of a workshop which had used apparently the maker-mark that only seemed not to have any match in the known material found in the territory of medieval Serbia.¹⁷ It is important to stress that the sword from Pekčanica, now in the permanent exhibition of the National Museum in Kraljevo, also bears the identical maker-mark.¹⁸ Although Olivera Marković identifies the mark as »rose«, she rightly finds analogies published by Glosek.

Question of this sword's origin of manufacture is crucial, due to circumstances of its find. This was already emphasized in Vetić's article: »as reported by the finder, the sword was allegedly found in a hoard together with about ten swords of similar length and shorter daggers, but the other specimens have been destroyed«.¹⁹ I checked this important information and what appears is that the other specimens from the hoard had actually not been

¹⁴ Glosek 1984, T. V, 57, 86, 93; T. VIII, 140; T. XIV, 330; T. XV, 354; T. XVI, 399, 413; T. XVII, 426.

¹⁵ Марковић 1988а; 1988б.

¹⁶ Aleksić 2007, 48, 168, No. 258, Fig. 15.

¹⁷ Шкриванић 1957; Petrović 1976; Петровић 1977; Лемајић 1999, 386–387; 474–477; Aleksić 2007, 133–142; Aleksić, Пројекат Растко.

¹⁸ Марковић 1988б, 139, Т. IV, V/2.

¹⁹ Vetić 1983, 143, 156.

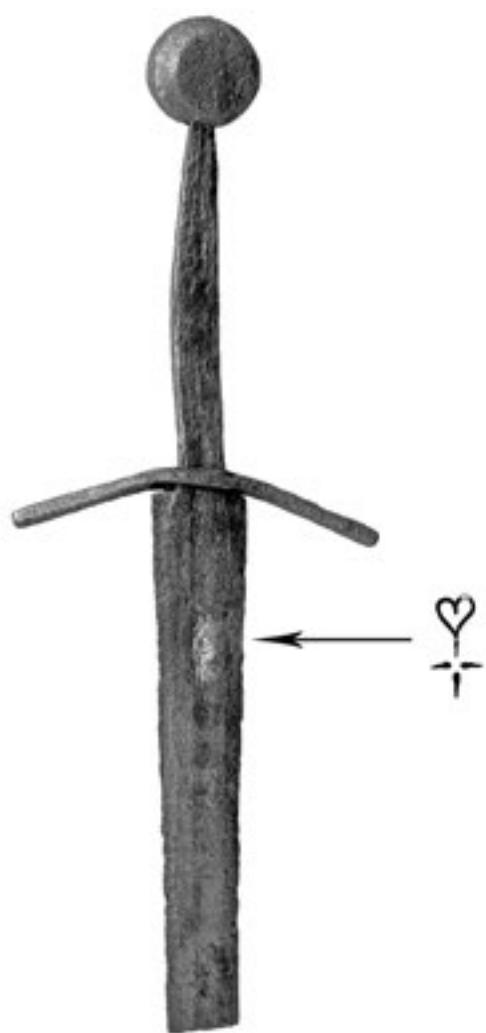

Fig. 3. Fragmented sword, Regional Museum in Jagodina, reg. no. 16226 (side one)

Сл. 3. Фрагментиран мач, Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 16226 (страна један)

destroyed totally, but were cut by the finder into smaller parts and were refashioned into knives. What is even more interesting is Vetnić's remark that the finding site Kovačnica (*the smithy*) »got its name after a mass of dross existing even today«.²⁰ It is, therefore, of utmost significance for any future research of the environs of Kalenić to explore whether the site may really have belonged to a medieval blacksmith workshop, and in what way, if any, it may have been related to the monastery proper. It would only be natural to check archaeologically if the swords find had marked part of the weaponry workshop, or was it just a hoard hidden at an unknown moment.

Indirect proof of the finder's testimony that there had been as many as ten swords in the hoard, provides another

specimen (fig. 3) which is now also permanently exhibited in the Regional Museum in Jagodina.²¹ Since it had entered museum funds much later (in 1986), it was not studied and published by Savo Vetnić, nor was it noted by Marko Aleksić. The blades of this sword bear identical maker-marks, the brass inlay of which are better preserved to the one from the Kovačnica site. According to the museum documentation the sword was found on the river bank of the Velika Morava, in the vicinity just north of the Ćuprija town.²² The very spot is typical for the majority of sword finds, pointing to possible circumstances of loss, namely, the probability of being lost during a battle on a river bank or while crossing the river. Unfortunately, the sword from Ćuprija is fragmented now, its blade being broken. The blade length measures 29 cm, and the whole specimen is now long only 53 cm. Although the identical maker-mark relates it to the Kovačnica specimen, there are significant differences between the two in shaping of the guard/grip, of the pommel, and of the hilt itself (fig. 4). According to the *Oakeshott's typology* it may be classified as sword type H1, XVIa, 7.²³

Unlike the Kovačnica sword, this one has an impressed circular mark on the flat side of the hilt ($R = 15$ mm), the representation of which I am not able to identify with full certainty (fig. 4). It looks as if the form inside the circle represents a capital letter A, measuring 6 x 7 mm. The brass inlaid maker-mark is perfectly preserved only on one side of the blade: the heart motif measuring 7 x 6 mm, and the cruciform star measuring 15 x 10 mm (fig. 3). On the blade's other side the brass inlay has remained only in the left and the lower arms of the cruciform symbol (fig. 4).

Although the sword from the Kovačnica site resembles the painted swords held by the warrior saints on the wall paintings in the Kalenić church,²⁴ the obvious similarities must not be pressed, as none of the painted exemplars is actually two-handed.²⁵ It would be much more important to investigate the very find site as to its

²⁰ Vetnić 1983, 156.

²¹ Cvetković, Dodić 2001, 41.

²² Archaeology Department, Inventory Book No. 4, reg. no. 16226.

²³ Aleksić 2007, 25–27, 31, Fig. 1–4; for colour plates of the sword and of the blade detail with the maker-mark, cf. Cvetković, Dodić 2004, 23, No. 38 b.

²⁴ Simić-Lazar 1995, T. XXVII–XXIX; Симић-Лазар 2000, T. XXVIII–XXXI.

²⁵ Марковић 1995a; 1995b; Walter 2003.

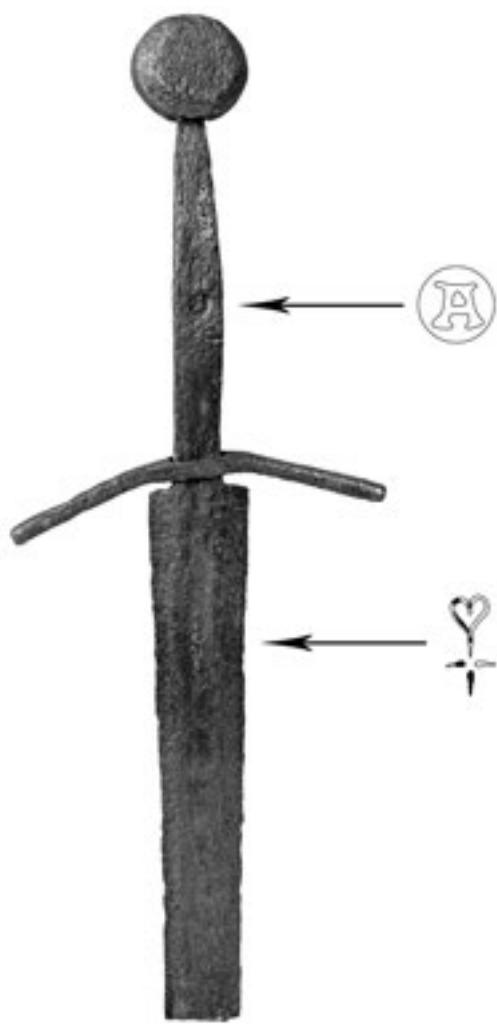

Fig. 4. Fragmented sword, Regional Museum in Jagodina, reg. no. 16226 (side two)

Сл. 4. Фрагментиран мач, Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 16226 (страница два)

possible function of a weaponry workshop, and then scrutinize other neighbouring sites around the monastery in order to reassemble parts of the original map of the monastery's environment.

Could the swords be of domestic or foreign origin? The maker-mark cannot solve this problem, although the »Sas« (Saxon) blacksmiths may have operated in the region.²⁶ Typology provided by Aleksić may point to such a conclusion,²⁷ as well as the fact that a manufacture of blades may have been different from place of completion of swords with guard grip and hilt.²⁸

Toponomastic material presents grounds for further research. One amongst most interesting locations in the immediate vicinity is the village Kaludra, once part of the

Kalenić monastery estate.²⁹ Although it has never been archaeologically explored, there are remnants of several ancient cultic sites.³⁰ Some of the chance finds from the site *Crkvine* (old church) are also kept in the Regional Museum in Jagodina.³¹ Because the form *kaludra* derives from the Slavonic *kalugjer*, meaning monk (from the Greek καλούγερος), or nun (καλογδύριца), the name of the village Kaludra may therefore point to its monastic background.³² Direct analogy is found in the monastery complex of St Luke in Kaludra near Berane (Montenegro), with large hermitage facilities.³³ This question deserves one's full attention as the medieval document from the *Historical Archives in Dubrovnik* does mention one *Bogdan Caloierouich*.³⁴ Could he be identical with the protovestiaros from Kalenić? Since that family name comes from one's father or mother being monastic, having identical root as Kaludra, it is not impossible.³⁵ Therefore, regarding *Bogdan Caloierouich*, Ćirković stressed that »one should pay attention to the monastic figures from the Kalenić narthex, which no doubt belong to the group of ktetors«.³⁶ Nevertheless, it still remains to be clarified if toponym Kaludra has any value regarding the origin of the family name *Caloierouich* (*Kalugjerovich*).

Apart from Kaludra, there is another interesting toponomastic location which may be important for future investigation of the whole region. Some 6 kilometers westward of the Kalenić monastery there is a site called Ravanica,³⁷ where from a mountain stream flows, called the *Ravanička reka* (Ravanica River).³⁸ The toponym *ravanica*, *rav'nica*, meaning *plains*, *level-field*, situated deep into the hills, may be important not only because being identical to the name of the famous Ravanica monastery with the mausoleum church of the Serbian prince Lazar.³⁹ Namely, the origin of this very name may be

²⁶ Ћирковић 1999.

²⁷ Aleksić 2007, 48–49, map 3, T. 8; for domestic workshops and swords, cf. Петровић 1977, 127–131.

²⁸ Glosek 1984, 183.

²⁹ Стевовић 2006а, 77, 82, 149, 155.

³⁰ Љубомировић 2006, 35–38.

³¹ Ветнић 1983, 139, 146, Pl. I, 5; VIII, 14.

³² Даничић 1863, 434.

³³ Лутовац 2007; Поповић 2007а; Поповић, Поповић 2009.

³⁴ Ћирковић 1995, 65–66.

³⁵ Михаљчић 2001.

³⁶ Ћирковић 1995, 66

³⁷ Geokarta NRS, Man. Kalenić K-34-6-D-b.

³⁸ Рашковић 2002, 41, карта 2.

³⁹ Беловић 1999.

significant regarding theological dimensions of the term itself, as has recently been argued. Marina Belović-Hodge has stressed the usage of the term in a hagiographical text devoted to the prince Lazar and its derivation from the work of St Athanasius of Alexandria.⁴⁰ That the term *plains* (τόπον πεδινόν; **место равно**) has been used as an anchorite *topos* may be corroborated by the lines from both versions of *Vita of St Romylos of Ravanica*.⁴¹ The expression *plain place* is used in this highly important narrative to denote the most suitable position for the hermit's dwelling place.⁴²

In almost identical context it can be found as early as the Chilandari charter of the Serbian king Stefan the Firstcrowned.⁴³ There it is used as a paradisiacal metaphor for the Holy Mountain of Athos, the Garden of Eden, and as the *locus amoenus* in general.⁴⁴ The same term *plain place* is to be found in *Vita of the Serbian king Stephen Dečanski*, in a description of how the suitable place was found for erection of Monastery of Dečani.⁴⁵ All these quotations were obviously drawn from the Gospels, as in a chapter by Luke (6, 17–19) the Evangelist talks of Jesus assembling his pupils and followers in order to perform miraculous healings: »He went down with them and stood on a level place. A large crowd of his disciples was there and a great number of people from all over Judea, from Jerusalem, and from the coast of Tyre and Sidon, who had come to hear him and to be healed of their diseases. Those troubled by evil spirits

*were cured, and the people all tried to touch him, because power was coming from him and healing them all«.⁴⁶ It would be, therefore, necessary to check the characteristics of the location called *Ravanica* on the slopes of the Gledić Mountains, westward of Kalenić, because it is plausible to expect one finding traces of hermitages there, or some other monastic dwellings at the site.⁴⁷*

The assumption has grounds since the hermits once lived in the surroundings. The sources testify there had been hermitages in the vicinity of the Ljubostinja monastery, actually not far from Kalenić, because the narrow, hilly region of the Gledić Mountains constitutes the only piece of land separating the two monasteries. In the colophon written by Theodore, the monk from Dalsha, he specifically states there was a hermitage near the Ljubostinja monastery.⁴⁸ In another one, the monk Dositheos (also called Moses), writes he has copied several manuscripts in the vicinity of the Ljubostinja monastery, at the foothills of the »Prozrak mountain«, which one should perhaps identify with the southern parts of the Gledić Mountains.⁴⁹

Literal translation of name of the monastery such is Ravanica would indeed happen during later migrations of Serbs at the end of the 17th century.⁵⁰ If something similar took place under the foothills of the Gledić Mountains already in the Middle Ages is yet to be explored, as well as the origin of swords discovered around Kalenić.

⁴⁰ Беловић 1999, 21–30; Belović-Hodge 2003.

⁴¹ Сирку 1900, 31; Halkin 1961, 142, ch. 21, l. 6–8; Поповић 1972, 515.

⁴² Pavlikianov 2002, 250.

⁴³ Трифуновић 1975, 11, 13; Јухас-Георгиевска 1988, 56, 57.

⁴⁴ Радојчић 1966. cf. Станкова 2007, 94–96.

⁴⁵ Мак Данијел 1989, 57; Тодић, Чанак-Медић 2005, 16–17; Поповић 2006, 143–146; Марјановић-Душанић 2007, 276.

⁴⁶ Bible, King James Version. cf. Благова et al. 1999, 565.

⁴⁷ Поповић 2007b.

⁴⁸ Стојановић 1902, 78–84, бр. 250; Павић 1986, 116–122. cf. Васиљев 2000.

⁴⁹ Стојановић 1902, 71–72, бр. 224; Павић 1986, 101–102.

⁵⁰ Медаковић 1981.

BIBLIOGRAPHY:

Aleksić 2007 – M. Aleksić, *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, author's edition, Belgrade, 2007.

Aleksić, Пројекат Растко – <http://www.rastko.org.yu/arheologija/macevi/delo/12555/>.

Беловић 1999 – М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1999.

Belović-Hodge 2003 – M. Belović-Hodge, Ravanica – Prince Lazar's Mausoleum Church: Its Name Reconsidered, *Byzantinoslavica* 61/1 (2003), 205–228.

Bible, King James version – University of Virginia Library, <http://etext.virginia.edu/kjv/browse.html/>.

Birtašević 1968 – Маћеви вуковци и југословенским музејима, *Vesnik Vojnog muzeja* 13–14 (1968), 81–104.

Благова et al. 1999 – Е. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др, *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Русский язык, Москва, 1999.

Walter 2003 – Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Aldershot–Burlington, 2003.

Васиљев 2000 – Љ. Васиљев, Ко је Инок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века, у *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. Војислав Кораћ, Српска академија наука и уметности, Београд, 2000, 399–402.

Vetnić 1983 – S. Vetnić, Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Bassin, *Balcanoslavica* 10 (1983), 137–157.

Głosek 1984 – M. Głosek, *Mieczce śródziemnomorskie z X–XV w.*, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa, 1984.

Даничић 1863 – Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних стварина српских I*, Државна штампарија, Београд, 1863.

Јухас-Георгијевска 1988 – Љ. Јухас-Георгијевска прир., *Стефан Првовенчани Сабрани стиси*, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, 1988.

Kolovos 2004 – I. Kolovos, A Biti of 1439 from the Archives of the Monastery of Xeropotamou (Mount Athos), *Хиландарски зборник* 11 (2004), 295–305.

Лемајић 1999 – Н. Лемајић, Мач, у *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999, 386–387.

Лемајић 1999 – Н. Лемајић, Оружје, у *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999, 474–477.

Лутовац 2007 – П. Лутовац, Манастирски комплекс Ђелије у Калудри, *Милешевски записи* 7 (2007), 75–86.

Љубомировић 2006 – Д. Љубомировић, *Калудра какве више нема*, Књижевни клуб Левчана »Стефан Првовенчани«, Рековац, 2006.

Мак Данијел 1989 – Г. Мак Данијел прир., *Данилови настапљачи*, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, 1989.

Марјановић-Душанић 2007 – С. Марјановић-Душанић, *Свети Краљ. Култ Стефана Дечанској*, Балканолошки институт САНУ – ИП Клио, Београд, 2007.

Марковић 1995a – М. Марковић, Свети ратници из Ресаве. Иконографска анализа, у *Манастир Ресава. Историја и уметност*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Народна библиотека »Ресавска школа«, Деспотовац, 1995, 191–216.

Марковић 1995b – М. Марковић, О иконографији светих ратника у источно-хришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, у *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и ступњије*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Српска академија наука и уметности, Београд, 1995, 567–626.

Марковић 1988a – О. Марковић, Средњовековни мач из Заблаћа, *Гласник САД* 5 (1988), 154–155.

Марковић 1988b – О. Марковић, Средњовековни мачеви из околине Чачка и Краљева, *Зборник Народног музеја у Чачку* 18 (1988), 137–141.

Медаковић 1981 – Д. Медаковић, Две Раванице, у *Манастир Раваница. Споменица о шестој споменици*, Манастир Раваница, Београд, 1981, 195–200.

Михаљчић 2001 – Р. Михаљчић, Презимена изведена од титула, у *Владарске штапеле обласних господара. Сабрана дела VI*, ур. Видак Перић, Српска школска књига – Knowledge, Београд, 264–284.

Павић 1986 – М. Павић прир., *Стари српски записи и написи*, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, 1986.

Pavlikianov 2002 – C. Pavlikianov, The Athonite Period In The Life Of Romylos Of Vidin, *Σήμειατα* 15 (2002), 247–255.

Пејовић 1998 – Е. Пејовић, Археолошка истраживања, у *Каленић. Духовно блајо у новом сјају. Обнова манастира 1991–1997*, ур. Божидар Петровић, Туристичка организација општине Рековац и Републички завод за заштиту споменика културе, Рековац–Београд, 1998, 33–42.

Petrović 1976 – Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Vojni muzej, Beograd, 1976.

Петровић 1977 – Ђ. Петровић, Оружје, у *Историја примењене уметности код Срба I*, ур. Н. Андрејевић-Кун, Музјум примењене уметности, Београд, 1977, 123–153.

Поповић 2006 – Д. Поповић, Свети краљ Стефан Дечански, у *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2006, 143–183.

Поповић 2007a – Д. Поповић, Пештерно монаштво Горњег Полимља. Истраживања у 2005. и 2006. години, *Милешевски записи 7* (2007), 133–145.

Поповић 2007b – Д. Поповић, Пустине и свете горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења, *Зборник радова Византолошкој институцији XLIV/1*(2007), 253–273.

Popović, Popović 2009 – D. Popović, M. Popović, An Example of Anchoritic Monasticism in the Balkans: the Monastery Complex at Kaludra near Berane, *Archaeologia Abrahamica. Studies in archaeology and artistic tradition of Judaism, Christianity and Islam*, ed. Leonid Beliaev, Russian Academy of Sciences – Institute of Archaeology, Moscow, 2009, 313–328.

Поповић 1972 – Ј. Поповић прир., Житије новојављеног преподобног оца нашег Ромила Раваничког, у *Житија светих за јануар*, Манастир Ђелије, Ваљево, 1972, 501–517.

Радојчић 1966 – С. Радојчић, Хиландарска повеља Стефана Провенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству, *Хиландарски зборник 1* (1966), 41–50.

Рашковић 2002 – Д. Рашковић, Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружењу, *Трећа југословенска конференција византолога*, ур. Љубомир Максимовић, Нинослава Радошевић и Ема Радуловић, 10–13. мај 2000, Крушевац, Византолошки институт САНУ и Народни музеј, Београд – Крушевац, 2002, 29–72.

Simić-Lazar 1995 – D. Simić-Lazar, *Kalenić et la dernière période de la peinture byzantine*, Matica Makedonska, Skopje, 1995.

Симић-Лазар 2000 – Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја*, Епархија шумадијска, Крагујевац, 2000.

Сырку 1900 – П. А. Сырку, Монаха Григория житие преподобного Ромила, *Памятники древней письменности и искусства CXXXVI* (1900), I–IV, XIV–XXXIII.

Станкова 2007 – Р. Станкова, *Сръбската книжнина през XIII в. (концепсии и текстови)*, Академично издавателство »Проф. Марин Дринов«, София, 2007.

Стевовић 2006a – И. Стевовић, *Каленић. Бојородичина црква у архитектури позновизантијске свети*, Филозофски факултет – Интерпринт, Београд, 2006.

Стевовић 2006b – И. Стевовић, Архитектура Моравске Србије: локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања, *Зборник радова Византолошкој институцији XLIII* (2006), 231–253.

Stevović, Cvetković 2007 – I. Stevović, B. Cvetković, *The Monastery of Kalenić*, Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia, Belgrade, 2007.

Stevović 2009 – I. Stevović, Late Byzantine Church Decoration as an Iconic Vision of Heavenly Jerusalem: the Case of Kalenić, *Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств*, ур. А. Лидов, Научны центр восточнохристианской культуры, Москва, 2009, 585–606.

Стојановић 1902 – Љ. Стојановић прир., *Стари српски записи и најстарији. Књига I*, Српска краљевска академија, Београд, 1902.

Ђирковић 1995 – С. Ђирковић, О ктитору Каленића, *Зоограф 26* (1995), 61–67.

Ђирковић 1999 – С. Ђирковић, Саси, у *Лексикон српској средњој веку*, ур. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999, 649.

Тодић, Чанак-Медић 2005 – Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Музеј у Приштини – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne – Српски православни манастир Високи Дечани, Београд, 2005.

Трифуновић 1975 – Ђ. Трифуновић прир., *Примери из стваре српске књижевности*, Слово љубве, Београд, 1975.

Halkin 1961 – F. Halkin, Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La vie grecque inédite de St. Romylos, *Byzantion 31* (1961), 111–147.

Цветковић 1997 – Б. Цветковић, Герасимов запис и ктитори Каленића, *Саопштења XXIX* (1997), 107–122.

Cvetković, Dodić 2001 – B. Cvetković, S. Dodić прир., *Stalna izložbena postavka. Katalog*, Zavičajni muzej, Jagodina, 2001.

Cvetković, Dodić 2004 – B. Cvetković, S. Dodić eds., *Five decades of enthusiasm. Fiftieth Anniversary of the Regional Museum in Jagodina 1954–2004*, Regional Museum, Jagodina, 2004.

Цветковић 2007a – Б. Цветковић, Иконостас у храму манастира Каленића, *Саопштења XXXIX* (2007), 229–246.

Цветковић 2007б – Б. Цветковић, *Манастир Каленић. Шесет векова. Духовни бедем оштећенства. Каталог изложбе*, Завичајни музеј, Јагодина, 2007.

Цветковић 2008а – Б. Цветковић, Герасим Георгијевић у Каленићу, *Саоћаштења XL* (2008), 237–254.

Цветковић 2008б – Б. Цветковић, Рельефна представа Богородице с Христом у Каленићу, *Гласник ДКС* 32 (2008), 90–92.

Цветковић 2008с – Б. Цветковић, *Каленић: иконографија и политичка теорија*, Научни скуп Манастир Каленић. У сусрет шестој стогодишњици, Каленић, 5–6. октобар 2008. године, ур. Јованка Калић, Српска академија наука и уметности – Епархија шумадијска Српске православне цркве, Београд–Крагујевац, 2009, 47–65.

Светковић 2009а – В. Светковић, Some Hierotopical Aspects of the New Jerusalem Programs in the Fifteenth-Century Serbia, *Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств*, ур. А. Лидов, Научны центр восточнохристианской культуры, Москва, 2009, 607–632.

Светковић 2009б – В. Светковић, *Imago leonis in Despot Stefan's Iconography, Ikon. Journal of Iconographic Studies* 2 (2009), 137–145.

Цветковић 2009с – Б. Цветковић, Петар брат Богдана протовестијара, *Крушевачки зборник* 13 (2009), 53–71.

Шкриванић 1957 – Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Научно дело, Београд, 1957.

Резиме:

БРАНИСЛАВ ЦВЕТКОВИЋ, Завичајни музеј, Јагодина

ДВА СРЕДЊОВЕКОВНА МАЧА ИЗ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ

Кључне речи. – мачеви, ознаке радионица, средњовековна Србија, манастир Каленић, Јагодина, Ромил, равно место.

Досад неискоришћеним изворним подацима о Каленићу треба додати и налазе мачева дворучњака, од којих се један, веома добро очуван, налази на сталној поставци Завичајног музеја у Јагодини. Пronaђен је својевремено на потесу Каленићки Прњавор-Надрље, на локалитету Ковачница.

Ово средњовековно дефанзивно оружје великог значаја често се у литератури назива *вуковац*, по таушираној ознаки на сечиву с предством вука, амблемом радионице из баварског града Пасаве (Passau). Међутим, на сечиву каленићког мача налази се тауширана ознака коју чине спојено срце и крст (звезда), мотив који се ретко среће на примерцима мачева налажених на територији Србије (нпр. на мачу из Пекчанице, сада у Народном музеју у Краљеву). Није, стoga, немогуће да је реч о ознаки неидентификоване радионице, пошто

је забележено да је на локалитету Ковачница нађена већа група сличних мачева од којих је само један, већ споменути, постао део музејске збирке. Та могућност још је већа с обзиром на то да место израде сечива није морало бити истоветно с местом где је мач комплетиран додавањем крснице, обрадом јабуке и рукохвата на балчаку.

Тој истој групи мачева вероватно је припадао још један, сада сломљеног сечива и с истоветном, јако добро очуваном ознаком на сечиву, пронађен на обали Мораве низводно од Ђуприје, данас такође у фондовима јагодинског Музеја.

У тексту се указује на топониме у близини манастира Каленића (Калудра, Раваница), чија би посебна истраживања могла довести до нових сазнања о раној историји ове обитељи.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Anthony Harding, WARRIORS AND WEAPONS IN BRONZE AGE EUROPE,
Archaeolingua, Series Minor 25, Ed. Erzsebet Jerem, Budapest 2007.
228 страна са 26 слика и 11 табли.

Јунаци и светло оружје увек су били у жижи интереса многих научних и ненаучних текстова, да не помињемо белетристику, па је тако и у археолошкој литератури. Некако то се у последње време све више запажа. Не јављају се само студије и прилози о појединим типовима шлемова, оклопа или мачева, него се све више дискутује у ономе шта стоји иза тога. Тако и књига Антони Хардинга, тренутно једног од најбољих познавалаца бронзаног доба, говори свеобухватно о ратовању у бронзано доба на нашем континенту, како о војнама које су вођене, тако и о учесницима тих војни и њиховом разноврсном оружју. Књига приступа том питању систематски, говори о различитим аспектима, прави паралеле са етнологијом, расветљава оно што се расветлити може, па је свакако корисна широком аудиторијуму праисторичара, онима којима је бронзано доба ужа специјалност, као и оним који се баве енеолитом или гвозденим добом. Истина је да аутор више користи податке из Енглеске и Ирске, нешто мање из Средње Европе, наше налазе помиње мало, можда због тога што нису проучени из одређених углова, али је баш с тог разлога књига посебно корисна за наше археологе да неке нове приступе у проучавању оружја и његових власника примене и на наш материјал.

У уводу књиге се говори о рату уопште, зашто долази до ратова, где неких конкретних одговора нема, јер се дешава да се у случајевима где се чини да се сукоб не може никако да избегне, две стране споразумеју да не ратују, док с друге стране има примера где неких повода за рат нема а до њега ипак дође из неког тривијалног разлога. Ти ратови великих размера, међутим, у праисторији нису документовани.

Кад је реч о природи и идентификацији ратовања у праисторији, Хардинг истиче да о томе постоје само материјални трагови, нема писаних података, што је с једне стране добро, јер нема могућности за субјективну интерпретацију поједињих збивања, што у историји није редак случај. Он наводи пет категорија које сведоче у том смислу: пре свега само оружје, офанзивно и дефансивно, насиљна оштећења на људским скелетима, утврђивање насеља, представе рата и ратника у праисторијској уметности и друштвена организација, исказана кроз насеља и гробове.

Пре бронзаног доба, у палеолиту и неолиту, има доста трагова борбе, многи скелети имају повреде нанесене најверно, о међусобним сукобима говоре и зидне слике у шпанским пећинама, али се ипак не може рећи да је реч о нечем што превазилази локалне сукобе са ограниченим бројем учесника. Оружје из тог времена користило се пре свега у

лову и аутор показује како је постепено дошло до трансформације ловца у ратника. Први гробови ратника, може се рећи, припадају култури звонастих пехара где се у многим гробовима ове културе наилази на оружје. У том контексту аутор помиње широм познате гробове, Оција у Оцталу у јужним тиролским Алпима, који је имао лук, стреле и нож, и стрелца из Ејмсберија који је такође носио стреле и три бакарна ножа.

Почетак бронзаног доба означава јасно уочљиве ратничке гробове са бронзаним бодежима, од којих је један број имао пуноливену дршку и представљао убојито оружје, затим тзв. халебарде – необичне направе са бодежом, причвршћеним хоризонтално на горњој страни, које су се упркос очигледној неманипулативности одржале у употреби 400 година, тако да су могле имати церемонијални карактер.

У средњем бронзаном добу је пре свега реч о разноврсним појединачним типовима оружја, где се аутор највише задржава на мачевима, који су настали од бодежа, затим копљима, која се такође јављају тек у то време, секиралима и ретким оклопима. Аутор анализира карактер целог периода и наводи примере постојања масовног насиља у то време, које је констатовано у две некрополе у Чешкој, Велиму и Блучини. На ове две некрополе, датоване на сам крај овог периода, велики број скелета односно њихових делова нађен је у гробовима, набацан без икаквог реда, па се помиња да је у питању масовна егzekуција побеђених после крваве победе. За читаоце који знају за страхоте двадесетог века, то може да звучи необично и да се питају: зашто, ако су покојници најверно побијени, нису сви бачени у једну јamu и затрпани, на шта би одговор могао да буде, управо зато што тадашња популација није познавала двадесети век. Међутим, постоје две масовне гробнице на Гомолави с почетка гвозденог доба па су дужне резерве у објашњењу ових гробова и даље неопходне.

Затим се посебно говори о мачу, најеминентнијем и најцењенијем комаду оружја, где се наводе типови мачева, њихово распрострањење, облик и материјал дршке, каније, употреба, оштећења и поновно оштрење. Кад је реч о статистици, на територији бивше Југославије нађено је релативно мало мачева у поређењу са другим подручјима: нпр. 234 бронзана мача нађено је у бившој Југославији у односу на 1284 у Ирској и Енглеској, које су просторно мање. Чак и да се узму у обзир субјективни фактори, развијеније црно тржиште, слабија испитаност поједињих региона, све то не ублажава много горе наведени однос. У вези с мачевима, даље се помињу ритуални двобоји, који се наслућују у уметности

на стенама у Шведској. Аутор се посебно задржава на питању остава са оружјем, посебно са мачевима, где заступа мишљење да би само у случајевима, где су мачеви закопани без других типова материјалне културе, могло да се говори о вотивним оставама, посвећеним боговима после победе над непријатељем.

Даље је реч о самим ратницима, њиховом изгледу, чemu су очигледно придавали доста пажње, с обзиром да су међу гробним прилозима као и на представама ратника на стенама, пре свега у Шпанији, приказани тоалетни инструменти, потом о њиховом положају у друштву, који је свакако био значајан. Даље је реч о групама ратника или ратничким бандама, окупљеним око истакнутих вођа, и њиховог претварања у политичке јединице које су наметале своју власт окolini. Њихови центри су се налазили на утврђеним брежуљцима (градинама), а територија се ширила унапоколо и граничила са другим сличним групама, смештеним на суседним брежуљцима. Сукоби су се сводили на упаде и препаде с циљем да се сусед опљачка, а не на битке у правом смислу речи са већим бројем учесника. Хардинг наводи јасне примере у том смислу из Ирске, питање је како би

то одговарало нашим приликама али неке паралеле свакако могу да се извуку. Ови односи из бронзаног доба задржавају се једно време и у гвоздено доба, кад гвожђе улази у ширу употребу, што се види јасно из постојања градина, мањих и већих, и њиховог међусобног односа.

Једном речју, ратовање у бронзано доба није оно као у данашње време, средњем веку или римској ери. Оно се и не може да назове ратовање у правом смислу јер је вођено у малим размерама, с мало људства, некад је зависило од јунаштва појединачца, који су се борили појединачно или у мањим групама, некад је укључивало групе ратника. Но, и поред тога, борење, борба се у то време стално водила, некад из збиље, некад из шале, некад појединачно, некад у групама, тако да је, као аутор истиче, била дубоко усађена у развој живота у бронзано доба.

Овде смо навели тек један мали број тема и проблема о којима аутор дискутује и са којима ће заинтересовани читалац моћи да се у потпуности упозна у овој занимљивој и корисној књизи.

Растко ВАСИЋ

Jens Martin, DIE BRONZEGERFAESSE IN MECKLENBURG-VORPOMMERN,
BRANDENBURG, BERLIN, SACHSEN-ANHALT, THUERINGEN UND SACHSEN.
Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung II, Bd. 16. Franz Steiner Verlag Stuttgart 2009,
198 страна текста, 59 табли и 3 прилога.

И тако, прича се приближава свом крају. Међународни пројекат »Праисторијски бронзани налази«, који је покренут крајем шездесетих година прошлог века на иницијативу Хермана Милер-Карпеа и који су после њега успешно водили његови наследници, Албрехт Јокенхевел и Волф Кубах, после готово педесет година трајања, завршава се 2015. године, дакле доста скоро. За то време је издат велики број свезака, да ли ће тај број достићи 200, не зна се, али ако и не буде, цео корпус представља један гигантски подухват, у коме су мање или више обухваћени сви типови металних предмета у бронзано и старије гвоздено доба у Европи и делом ван ње. Читоафи Старинара су имали прилике да се у овој рубрици већ добро упознају са доста књига из различитих одељака ове серије, па их овде нећу наводити, једино бих да додам да напишу простор, који није до сада био репрезентован у доволној мери, има изгледа да у последњем часу делимично најдокнади тај пропуст, што ће бити од велике користи за нашу праисторију.

У свесци, о којој је овде реч, дато је бронзано посуђе из Источне Немачке. На тај начин готово је цела Европа, изузимајући Балканске земље и део источне Француске и Шпаније обрађена у овој едицији тако да је могуће правити синтетичке студије у погледу распростирања бронзаног посуђа, појединачних његових типова, радионица где су поједини облици начињени, и тако даље.

Главне форме посуђа које се јављају у Источној Немачкој су или локални тањири и зделе, међу којима се истичу

златне посуде, пре свега из Еберсвалде, или облици познати на ширем простору, као шоље типа Фридрихсре, Фуксштат или Јенишовице, нађене у већем броју у Источној Немачкој, односно шоље типа Блатница или ведра типа Курд и Хајду-безермењ, који су познати само појединачно. Сличан је случај и са котловима са крстастим дршкама, ситулама и цистама. Изузетан налаз представља котао на точковима (тзв. Kesselwagen) из Пекатела, вероватно најзначајнија бронзана посуђа на овом простору. Све посуђе се датује у млађе и касно бронзано доба, односно у период од Бронзе D до Халштата B3, па стога нема прегледне хронолошке табеле на крају књиге, која би ипак можда била корисна.

Иначе посебна занимљивост јесте да је први налаз бронзане посуђе на овом простору учињен 1719. године у Нојлингену – један котао са крстастим дршкама, нађен заједно са другим предметима у спаљеном гробу. Објављен је годину дана касније а онда нестало без трага. У прилогу аутор даје превод латинског текста Г. Кајслера из 1720. који је објавио овај налаз. Остали прилози на крају садрже листе шоља типа Фридрихсре, Фуксштат и Јенишовице, анализу метала појединачних комада посуђа итд.

Каталог садржи укупно 220 посуда или њихових фрагмената што је приличан број у поређењу са бронзаним посуђем из балканских земаља, где тих налаза има знатно мање. Драган Јаџановић је у Старинару 45/46 (1994/95) дао листу бронзаног посуђа из млађег бронзаног и раног гвозденог доба у Србији са мање од 30 каталошких јединица. Ако претпоставимо

ставимо да та листа није потпуна и да у неким оставама има још по који комад бронзаног лима који можда потиче од посуде, опет је разлика драстична. По свему судећи, бронзано посуђе се није производило у то време на нашем тлу.

На крају бих још поменуо да Мартин у својој књизи помиње неке од тих наших налаза и цитира Јацановићев чланак. Стога је необјашњиво да за шољу типа Блатница из оставе

Вршац–Мајдан наводи према Патају да она није публикована, иако је Јацановић њу публиковао, према Рашајском који је целу оставу објавио у Старијару 43/44 (1992/1993). Ситна омашица коју не наводим из патриотских разлога, него као доказ колико је рад на овим публикацијама сложен и пипав.

Расіјко ВАСИЋ

**TIBOR KEMENCZEI, STUDIEN ZU DEN DENKMAELERN SKYTHISCH
GEPRAEGTER ALFOELD GRUPPE (Inventaria Praehistorica Hungariae), Budapest 2009.
219 текста и 188 табли цртежа.**

Током прошле године појавило се још једно репрезентативно дело Тибора Кеменцеја, врсног познаваоца и истраживача металних доба Мађарске и суседних области. Посветио га је презентацији и проблематици скитске културе у великој низији Мађарске (Алфелд група), са освртом на појаве у непосредној околини. До ове монографије се дошло захваљујући значајном напретку истраживања током последње две деценије на расветљавању и добијању аутентичне слике о Скитима у мађарској равници и северном побрђу. Приближно у исто време појавило се још једно слично дело везано за проблематику Трако–кимерске културе и утицаја у југоисточној Европи (C. Metzner-Nebelsick, Der »Thrako-Kimmerische« Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im Südöstlichen Pannonien, 2002). На тај начин су за кратко време заокружени и значајно појашњени бројни проблеми везани за поменуте две културе и настанак и развој наше Босутске групе старијег гвозденог доба. Тиме су, уверен сам, успостављене реалне околности поменуте две културе и њихов однос и утицај на наше прилике у српском Подунављу и Поморављу у време старијег гвозденог доба. Цео проблем се свео у реалне оквире трговачких контаката и размене добара. Интензитет тих утицаја и односа тек треба да одмеримо са наше стране пажљивом анализом велике количине нове грађе о Скитима, која нам је у овој монографији презентована.

Т. Кеменцеј је монографију о Скитима изложио у 11 поглавља (Историја истраживања, насеља и привреда, обичаји сахрањивања, наоружање, коњска опрема, споменици и скитски животињски стил уметности, метално посуђе, наakit, прибор–алатке, керамика, закључак).

У уводном делу Т. Кеменцеј веома систематично износи историју истраживања феномена Скита, можда и најкон-траверзијије скупине народа последњег миленијума праисторије југоисточне Европе. Почев од првих релевантних историјских података које нам је оставил Херодот у својој историји из 5. века пре н. е., па преко Rhetor Priscos-а из 5 века, овом проблематиком се бавила десетина најпознатијих истраживача праисторије Европе током 20. века. Наравно, најчешће се помињу мађарски археолози с обзиром да је Алфелд група највећим делом лоцирана у мађарској равници између Дунава и Тисе, у висини и источно од Будимпеште. И нас се ова тема тицала, па су се на тој листи нашла

и 4 наша аутора, управо сразмерно количини налаза скитског порекла на нашој територији. То истовремено показује да смо тој теми посветили онолико пажње колико су нам на-метале потребе и стане истражености производа Скита код нас и на матичним просторима Алфелд групе. После појаве ове монографије уверен сам да ће се наш однос значајно про-менити према проблему и утицајима Скита на територији Србије. Са обиљем презентоване грађе Т. Кеменцеј нам да-је праву прилику да реалније одмеримо колики је био утицај Скита на наше касно гвоздено доба (Босут IVc – насеобински слој са канелованом керамиком и нарочито некрополе тог доба). Због тога нам је дело Т. Кеменцеја дошло у правом тренутку када су нам многе појаве и проблематика материјалне културе Босутске групе релативно добро познате и скоро сасвим јасне.

Већ смо поменули да је највећа концентрација налази-шта скитске културе откривена у североисточној Мађарској око Будимпеште, Хевеш, Њиређхаза, Солнок, Чонград, Бекеш и других околних центара у Мађарској. У ову већу кон-центрацију налазишта убрајамо и северозападни део Румуније (Siebenbürgen) и југоисточну Словачку. Сама Алфелд група дели се на 4 мање локалне групе.

Пут насељавања ових области водио је из правца југо-истока, из степских области око Дњепра и средњег тока Дњестра. Према Т. Кеменцеју Скити су у Мађарску равни-цу стigli из западних степских зона Подолије последњих деценија 7. века пре н. е. Ту су, заједно са локалним становништвом, створили јединствену скитску културу. Периферне области утицаја материјалне културе Скита, према листи налазишта допиру до Балатона на Западу и јужне Бачке и Баната на Југу, ако не рачунамо налазе из хумке у Атеници код Чачка и Пећке Бање у централном Балкану. Односи са становницима западно од Алфелд групе током прве полови-не 6. века били су врло интензивни. Они се прате током На D2 из друге половине 6. века у Шопроњу – некропола Krautacker. Ти утицаји се прате у Словенији и северној Хрватској. На доњем Дунаву паралелно егзистира Фериђиле гру-па са јасним утицајем Алфелд групе. Насупрот развијених трговачких односа западно од Алфелд групе, током 6. века пре н. е., сасвим су замрли односи са степским областима источно од Карпата, па тако нема новијих производа из тих области у Мађарској равници.

Аутентични и најпрепознатљиви скитски производи су: украсни предмети животињског стила, гвоздене коњске жвапле за узде типа Векерзуг, керамика рађена на витлу, бронзани тробридни врхови стрела, златне дијадеме, бронзана огледала, ратне секире, акинакис од гвожђа, бронзане алке за косу и др. Најстарији скитски материјал Алфелд групе потиче из кнежевског гроба у Артанду, датован је према једној грчкој хидрији.

Пажљивим прегледом велике количине публикованог археолошког материјала, углавном из некропола, видећемо велику количину коњске опреме, оружја, накита као и сразмерно исту количину керамике која је претежно рађена на витлу. У керамичком материјалу највећи проценат припада теговима за вртено, који су врло често слични нашим из касног периода Босутске групе.

Аутентична култура Алфелд групе трајала је од краја 7. и током целог 6. века пре н. е. Заснивала се на привредној делатности индустрије гвожђа, пољопривреди, сточарству и трговини. Средином 5. века пре н. е. средња Европа је под утицајем Келта, међутим њихов утицај се не рефлектује источно од Дунава, заправо на језгру Алфелд групе. Овај трећи по реду период Алфелд групе одвијао се од друге половине 5. до првих деценија 4. века пре н. е. и то је практично почетак краја ове оригиналне и врло препознатљиве културе. У источним деловима Велике низије током 4. века у некрополи Санислава нема оружја, а налази се само мало накита (алке за косу и стаклене перле). У гробној керамици налазе се руком рађене урне, нове форме здела и шоља за пиће рађена на витлу. Тек у 3. веку Скити сахрањују своје мртве у келтским некрополама. То значи да се током 4. ве-

ка постепено гаси култура Скита у Алфелд групи, да би се током 3. века сасвим утопила у културу и обичаје Келта.

Временски су врло близке Алфелд група и последња фаза старијег гвозденог доба Босутске групе. Пажљивим посматрањем препуних 188 табли археолошког материјала Алфелд групе нахи ћемо доста разлога да многе појаве са наших простора упоредимо и одмеримо са врло сличним појавама у Мађарској. У првом реду пашће нам у очи велика количина каури пужева и стакластих перли са капљичастим бојеним украсима. Неколико налаза ових пужева и ћердана код нас, а нарочито на некрополи Стубарлија, везали смо у пакету за утицај са запада, заједно са Чертоза фибулама. Могуће је да смо у овом случају у праву, али шта је са осталим великим бројем сличних појава са овом суседном групом северно од нас. Овде се посебна пажња обраћа на предмете од гвожђа, нарочито за коњску опрему. У керамици нема много афинитета пошто је скитска керамика углавном рађена на витлу, наша још увек рађена је руком.

На крају треба посебно нагласити да смо са овим сјајним делом добили прилику да расчистимо наше дилеме око тога колики је био утицај Скита на простору наше Босутске групе. Сада се коначно може говорити само о одређеном културном утицају, нарочито у коњској опреми, где су скитски ковачи гвожђа далеко превазилазили све своје суседе. Уз ову робу прелила су се неминовно и друга искуства која ћемо пронаћи у нашим објављеним и не објављеним фондовима. Т. Кеменцеј нам је указао само на неке појаве које ће нам помоћи да се овом проблематиком озбиљније позабавимо.

Предраг МЕДОВИЋ

Людмил Фердинандов Вагалински, КРЬВ И ЗРЕЛИЦА.
СПОРТНИ И ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ В ЕЛИНИСТИЧЕСКА И РИМСКА ТРАКИЈА/
BLOOD AND ENTERTAINMENTS. SPORTS AND GLADIATORIAL GAMES
IN HELLENISTIC AND ROMAN THRACE, София 2009.
228 страница са илустрацијама.

Спортска надметања, тесно повезана са религијом и верским светковинама, била су саставни део грчке и хеленистичке културе и цивилизације. Становници римске државе уживали су у разноврсним представама, међу којима су била и надметања у бројним спортским дисциплинама и гладијаторске борбе. Књига Љ. Ф. Вагалинског *Кръв и зрелица. Спорти и гладијаторски игри в елинистическа и римска Тракија* посвећена је спортским и гладијаторским играма у Тракији хеленистичког и римског доба. Изучавање ове изузетно занимљиве теме изисквало је интердисциплинарни приступ, који се огледа у коришћењу разноврсних извора. Премда натписи пружају највише података, аутор је анализирао и архитектонске споменике, рељефе и скулптуре, спортску опрему, као и компаративни материјал из других области и провинција.

Студија *Кръв и зрелица. Спорти и гладијаторски игри в елинистическа и римска Тракија* покрива временски период од преко 700 година (IV век пре н. е. – IV век н. е.). Подеље-

на је на два велика поглавља, насловљена *Спорти* (стр. 9–65) и *Гладијатори* (стр. 67–120). Свако од њих садржи одељак у којима се анализирају релевантни извори и на основу њих реконструише слика о спортским такмичењима и гладијаторским играма у хеленистичкој и римској Тракији.

Први одељак у поглављу *Спорти* посвећен је архитектонским споменицима, тј. стадионима на којима су се одржавала спортска надметања. Једини сачувани стадион у Тракији налази се у Филипополису (кат. бр. 124, 125). У модерној историографији се доста расправљало о карактеру ове грађевине. Анализирајући њене архитектонске одлике и упоређујући их са другим сличним објектима, Вагалински уверљиво закључује да је реч о стадиону, а не амфитеатру или циркусу, како се раније претпостављало. Стадион у Филипополису изграђен је под Хадријаном, вероватно пре 130. године н. е. На то, према ауторовом мишљењу, указује недавно откривени натпис посвећен Антиноју (кат. бр. 101).

Друга целина првог поглавља, под насловом *Епиграфски гани за спор*, посвећена је епиграфским изворима. Вагалински најпре разматра институцију ефебије. Подаци о ефебима из хеленистичког периода изузетно су ретки у Тракији. Реч је о натписима из Одесоса (кат. бр. 93, 94), односно Дионисополиса (кат. бр. 154). Они пружају снажне индиције о постојању ефебије и у другим грчким градовима на западној обали Црног мора. Најзначајнији извори за изучавање поменуте институције у римском периоду представљају спискови ефеба из Дионисополиса (кат. бр. 18) и Одесоса (кат. бр. 35–43). Хронолошки гледано, ови натписи покривају период од Хадријанове владе до средине III века н. е. Процват институције ефеба Вагалински повезује са Трајановим и Хадријановим настојањем да се обнове и оживе културне традиције и институције хеленистичког доба. Посебна пажња је посвећена натписима пронађеним у градовима у унутрашњости Тракије (Сандански, Сердика, Филипополис, *Augusta Traiana*). Они недвосмислено указују да су поменути градови у доба римског царства били укључени у антички, пре свега грчки, образовни систем и да се физичка култура развијала у складу са хеленистичком традицијом. Ономастичка анализа спискова открива да су међу ефебима преовлађивали младићи грчког или хеленизованог порекла. Изузетно мали број Трачана објашњава се ниским друштвеним положајем и културним нивоом Трачана у грчким градовима и брзом хеленизацијом и романизацијом домаћег становништва.

У другој целини првог поглавља Вагалински разматра и натпise који сведоче о агонотетима и атлетама. Епиграфска сведочанства о организаторима спортских такмичења потичу како из црноморских градова, тако и из градова у унутрашњости Тракије. Најстарији натпис, нађен у Месембрији, датован је у време Клаудијеве владе (кат. бр. 25). Грчки градови на западној обали Црног мора имали су дугу традицију организовања спортских надметања. Приређивање ових манифестација у унутрашњости провинције почело је неких сто година касније, када су се за то стекли економски и културни услови. Епиграфска грађа указује да су спортска надметања била нарочито честа крајем II и почетком III века н. е. Вагалински ову чињеницу повезује са изузетним економским процватом провинције Тракије у поменутом периоду. Анализирајући порекло агонотета, он закључује да су међу њима, као и међу ефебима, преовлађивали Грци. Трачког порекла је био само Муцијан, који је ову дужност обављао у Филипополису, за Каракалине владе (кат. бр. 79).

Већина натписа који помињу атлете потиче из времена владавине династије Севера (кат. бр. 6, 83, 84, 85, 91). Процват атлетских такмичења, сматра Вагалински, у директној је вези са економским просперитетом Тракије у првим деченијама III века н. е. Натписи пронађени у унутрашњости провинције (Филипополис, *Augusta Traiana*, Сердика) указују на релативно висок степен спортске културе у локалним урбаним центрима. О томе сведочи и почасни натпис из Старе Загоре, датован око 230–240. године н. е. Аурелије Фронтон, једини победник на Олимпијским играма из Тракије у периоду од I од IV века н. е., био је рођен у трачком граду *Augusta Traiana* (кат. бр. 6). Висок степен спортске културе у Тракији одражавају и победе које су на играма широм Римског царства извојевале атлете пореклом из ове провинције.

Натписи који сведоче о гимназијарсима углавном потичу из црноморских градова (17, 19, 25, 49–51, 92). То је

сасвим природно када се има у виду да је реч о хеленистичкој магистратури која је у поменутим градовима имала дугу традицију. Најстарији помен гимназијарха из Месембрије датован је у III век пре н. е. (кат. бр. 92). Гимназијарси су посведочени и у унутрашњости Тракије, али у знатно каснијем периоду (друга половина II и прва половина III века н. е.). То је доба када су тековине класичне грчко-римске културе ухватиле корен у овој области.

Трећа целина поглавља о спорту посвећена је нумизматичким изворима. Медаљони и новац из Филипополиса сведоче о Питијским играма у овом граду у првој половини III века н. е. Прве су одржане 214. године н. е., кад је Каракала посетио град, а друге 218. године н. е., у Елагабалову част. Вагалински истиче да је реч о најпрестижнијем спортском такмичењу у римској Тракији, на којем су учествовала професионалне атлете. Нумизматички налази сведоче о локалним играма организованим у Анхијалу и Одесосу под Септимијем Севером и Гордијаном III. Одесос је у II и III веку н. е. био водећи спортски центар на западној обали Црног мора. На то, према Вагалинском, указује епиграфски материјал и новац кован у част спортских такмичења.

У четвртој и петој целини поглавља о спорту Вагалински анализира спортску опрему (стригиле, држаче за стригиле и тегове) и скулптуре које сведоче о спортским такмичењима. Разматрајући стригиле из хеленистичког доба (крај IV или почетак III века пре н. е.) нађене у унутрашњости Тракије, он закључује да су њихови власници припадали редовима трачке аристократије, која је била под снажним утицајем грчке културе. У римском периоду, стригиле су користили припадници економске и интелектуалне елите, међу којима је и релативно велики број трачких аристократа. Најстарије скулптуре, које сведоче о спортским надметањима, јесу два фрагментарна рељефа из Месембрије, датована на крај класичног или почетак хеленистичког раздобља (кат. бр. 149, 150). Аутор посебно истиче и мермерну главу рвача или боксера из Алмуса, из прве четвртине III века н. е. због њене велике уметничке вредности (кат. бр. 126).

Друго поглавље, насловљено *Гладијатура*, посвећено гладијаторским борбама и ловачким представама (*venationes*), почње детаљним разматрањем архитектонских споменика. Вагалински анализира изглед и архитектонске одлике амфитеатара и настоји да одреди хронолошке границе њиховог коришћења. Најстарији је амфитеатар у Марцијанополису, изграђен под династијом Севера (кат. бр. 140). Амфитеатар у Диоклецијанополису (кат. бр. 141), подигнут под Диоклецијаном, био је у употреби до последње четвртине IV века н. е., када су Готи разорили град. Судећи према епиграфским изворима, гладијаторске борбе су у Сердики организоване већ у II веку н. е., а амфитеатар је саграђен око 300. године н. е. (кат. бр. 142). Град је могао имати мањи амфитеатар или је у II веку н. е. нека јавна грађевина адаптирана за одржавање гладијаторских представа. Слична ситуација је посведочена и у Филипополису. Вагалински с разлогом претпоставља да су гладијаторске борбе у овом граду одржаване у театру, прилагођеном у ту сврху (кат. бр. 143). О адаптацији сведочи подземни ходник са одјајом озиданом циглама испод сцене и оркестре. Ове архитектонске структуре карактеристичне су за театре прилагођене за гладијаторске борбе и *venationes*. У граду *Augusta Traiana*, ове

представе су по свој прилици одржаване у великој грађевини на тргу код западне капије (кат. бр. 144).

Следећа целина другог поглавља, под насловом *Епиграфски данни за гладијаторски шари*, посвећена је епиграфским изворима. Територијална дистрибуција натписа указује да су гладијаторске борбе биле изузетно популарне у унутрашњости Тракије. Раздобље од средине II века н. е. до краја владе династије Севера је период изузетног економског и културног просперитета градских центара као што су, на пример, Сердика или *Augusta Traiana*. Процват се огледао и у околности да су грађани били доволно имућни да организују гладијаторске борбе. Вагалински посебно истиче да су сви организатори гладијаторских и ловачких представа вршили високе свештеничке дужности у својим градовима или провинцији Тракији (нпр. кат. бр. 7: свештеник Роме). То је сасвим разумљиво, јер су поменуте представе биле тесно повезане са царским култом. Поред тога, сви организатори су припадали друштвеној и управљачкој елити (нпр. архонти: кат. бр. 7, 32, 88; герузијарх: кат. бр. 33).

Порекло већине гладијатора тешко је одредити. Двојица су свакако рођена у Тракији – у Априма (кат. бр. 13), односно Паугалији (кат. бр. 14). Један гладијатор је био из Македоније (кат. бр. 9: Тесалоника), а двојица из Мале Азије (кат. бр. 77: Перге; 153: Кизик). Појава »странаца« међу гладијаторима сведочи о богатству локалних организатора представа и одражава економски успон Тракије у раздобљу од средине II до средине III века н. е. Анализирајући онематички материјал, Вагалински закључује да се иза грчких и латинских имена гладијатора у неким случајевима крију Трачани. У епиграфу самита Телифа, нађеном у Риму, стоји *natione Thrax* (кат. бр. 95). Велики број Трачана међу гладијаторима у I веку н. е. последица је савеза са Митридатом VI. Заробљени Трачани су се борили у аренама широм римске државе. Један натпис из Еноанде у Ликији указује да је Тракија била значајан извор гладијатора и почетком II века н. е. (кат. бр. 152).

Трећа целина другог поглавља посвећена је малобројним нумизматичким изворима. Представе нојева на новцу Сердике и Анхијала из времена владавине Севера, односно Максимина Трачанина, сведоче о одржавању ловачких представа у овим градовима.

У последњој целини другог поглавља, Вагалински детаљно разматра скулптуре као веома значајне изворе за изучавање гладијаторских борби. Рельефи из Никополиса, Мар-

цијанополиса, Сердике и града *Augusta Traiana* речито сведоче о одржавању и популарности ових представа, као и здањима у којима су приређиване. Изузетном уметничком вредношћу истиче се рельеф из Старе Загоре (*Augusta Traiana*), датован у време Хадријанове владе (кат. бр. 109). На њему је приказан бестијарји који напада пантера. Овај споменик указује да су у граду *Augusta Traiana* одржаване и ловачке представе. Представа пантера открива и завидан имовински статус њиховог организатора. Вагалински посебну пажњу поклања рельефима који су, према његовом мишљењу, красили здања у којима су се одржавале гладијаторске борбе и *venationes* (кат. бр. 107, 108, 110–114, 115). О популарности и привлачности ових представа, поред рельефа, сведоче и друге скулптуре. Међу њима су, на пример, бронзани балсамаријум у облику гладијаторског шлема, из III века н. е., нађен у Одесосу (кат. бр. 136) или фибула са представама бораца из северне Бугарске (кат. бр. 151). Призори из амфитеатра представљани су и на лампама (кат. бр. 137, 138, 139). Ове налазе Вагалински повезује са раздобљем економског просперитета Тракије.

Резултати истраживања изнети у студији *Кръв и зрелица. Сторни и гладијаторски шари в елинистическа и римска Тракия* Љ. Ф. Вагалинског почивају на ауторовој зналачкој анализи извornог материјала који је представљен у *Каталогу* (стр. 146–216, 159 јединица). Сваки споменик је детаљно описан и датован, било да је реч о натписима, архитектонским структурима, рельефима и скулптурама или примерцима спортеске опреме. Текст ове вредне студије употребљује речник основних појмова, као и квалитетне фотографије и илustrације поједињих споменика.

Љ. Ф. Вагалински је својом монографијом *Кръв и зрелица. Сторни и гладијаторски шари в елинистическа и римска Тракия* дао вредан допринос изучавању историје античке Тракије, али и Балканског полуострва. Уверљиво је показао да су главне тековине хеленистичке и римске културе, међу којима су спортска надметања, гладијаторске борбе и *venationes*, биле прихваћене како у хеленизованим градовима на обали Црног мора, тако и унутрашњости. Њихово организовање сведочи и о високом степену развијености градског живота, као и о економском просперитету римске провинције Тракије, нарочито у периоду од средине II до средине III века н. е.

Снежана ФЕРЈАНЧИЋ

СИР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

СТАРИНАР / Археолошки институт Београд; уредник
Славиша Перић. - Год. 1, бр. 1 (1884)-год. 12, књ. 1/4 (1895);
нови ред, год. 1, бр. 1 (1906)-год. 4, бр. 2 (1909);
нови ред, год. 5, бр. 1/2 (1910)-год. 6, бр. 1/2 (1911);
 трећа серија, књ. 1 (1922)-књ. 15 (1940);
нова серија, књ. 1, год. 1 (1950) . - Београд: Археолошки
институт Београд, 1884-1940; 1950 - (Београд: Алта Нова). - 30 см

Годишње
ISSN 0350-0241=Старинар
COBISS.SR-ID 8111874

Institut Archéologique Belgrade

Volume LIX/2009.

STARINAR

ISSN 0350-0241

9 770350 024001